

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VI (2008), No. 3-4

ZABRANA DISKRIMINACIJE U SRBIJI

Vesna Rakić Vodinelić • Vladimir Vodinelić

Saša Gajin • Damjan Tatić • Galjina Ognjanov • Zoran Skopljak

Istraživanja

Ljubomir Petrović • Vladimir Petrović

Damjan Tatić • Predrag Vukasović

Ogledi

Todor Kulić • Dejan Milić

Zbivanja

Saša Gajin • Aleksandar Roknić • Marinko Vučinić

Pogledi

Marinko Vučinić • Vladimir Marković

Intervjui

Verica Barać • Jovica Trkulja

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VI (2008), No. 3-4

Glavni i odgovorni urednik

prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

mr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

dr Predrag J. Marković

Dejan Milić

doc. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

mr Vladimir Petrović (sekretar)

prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Izvršni izdavač

Dosije, Beograd

www.dosije.co.yu

Tiraž

400 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani

Milo Milunović, Ranjena ptica 1963.

© 2008. Centar za unapređivanje pravnih studija

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. VI (2008), No. 3-4

SADRŽAJ

Uvodnik 5

ZABRANA DISKRIMINACIJE U SRBIJI

Vesna Rakić-Vodineć
Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije 11

Vladimir V. Vodineć
Građanskopravna zaštita od diskriminacije 22

Saša Gajin
Nasilje u porodici 46

Damjan Tatić
Zaštita prava osoba sa invaliditetom u Srbiji 67

Galjina Ognjanov
Etnička i rodna ravnopravnost
u oglasnim porukama u Srbiji 77

Zoran Skopljak
Cenovna diskriminacija u pravu konkurencije 89

Prilog
Model zakona protiv diskriminacije 98

Istraživanja

Ljubomir Petrović
Život invalida u Kraljevini Jugoslaviji 115

Vladimir Petrović
Law and Social Sciences
in the Struggle against Discrimination 147

Damjan Tatić
Neravnopravnost osoba sa invaliditetom 168

Predrag Vukasović
Invalidske organizacije u demokratskom
tržišnom okruženju 180

Ogledi

- Todor Kuljić*
1968: tri paradoksa u obeležavanju jubileja
u Beogradu 2008. 207
- Dejan A. Milić*
“Ožalošćena porodica” ili “Razmišljanje
jednog običnog srpskog vola” 212

Tokovi

- Martin Luter King*
Sanjam 223

Zbivanja

- Saša Gajin*
Biti moderan ili poražen 229
- Aleksandar Roknić*
Nejednakost u javnom sektoru 233
- Marinko M. Vučinić*
Nepriincipijelne političke koalicije 237

Pogledi

- Marinko M. Vučinić*
Srbi u Crnoj Gori i naša ravnodušnost 247
- Vladimir Marković*
Šta “Insajder” otkriva, a šta prikriva 251

Intervjui

- Alesandro Simoni*
Antidiskriminaciono pravo u Evropi 255
- Klod Kan, Branimir Pleša*
Položaj Roma u Evropi od pada Berlinskog zida 257
- Damjan Tatić*
Konvencija Ujedinjenih nacija 259
- Predrag Vukasović*
Kako prepoznati diskriminaciju 263
- Poruke i pouke srpskog oktobra (11)
- Verica Barać*
Vreme velikog terora 268
- Jovica Trkulja*
Sricanje demokratije 290

Polemike

- Marinko M. Vučinić*
Republika Srpska delenda est 311

Sećanja

<i>Jovica Trkulja</i>	
Ispravljanje nepravde	319
<i>Jovica Trkulja</i>	
Dug velikanu	329
<i>Jovica Trkulja</i>	
Oaza prava	335

Dosije

<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji (3)	341
Rehabilitacija Bogdana Lončara i Milenka Brakovića	343

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Vladimir Petrović</i>	
Povratak u istoriju, proučavanje diskriminacije u srpskoj istoriji	349
<i>Jovica Trkulja</i>	
Prava osoba sa invaliditetom (Damjan Tatić, <i>Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom</i>)	357
<i>Damjan Tatić</i>	
Antidiskriminaciono pravo: Vodič (Saša Gajin, ur., <i>Antidiskriminaciono pravo: Vodič</i>)	363
<i>Dobrica Gajić</i>	
Mistika ljubavi (Majstor Eckhart, <i>Ljubav nas pretvara u ono što volimo</i>)	367
<i>Miroslav Svirčević</i>	
Omaž teoretičaru sukoba civilizacija (Semjuel Hantington, <i>Američki identitet</i>)	370
<i>Čedomir Antić</i>	
Iza humanitarne maske (M. Gersensfeld edit., <i>Behind the Humanitarian Mask: The Nordic Countries, Israel and the Jews</i>)	375
<i>Uputstvo za saradnike</i>	379

U V O D N I K

Stavljanje van zakona čitavih grupa lica koja imaju određena lična svojstva trebalo bi da je stvar daleke prošlosti. Princip jednakosti ljudi danas je uzdignut na nivo moralnog imperativa civilizovanog sveta. Diskriminacija ljudi samo zbog toga što imaju određena lična svojstva ne može da se opravda ni pravnim ni moralnim razlozima. Antidiskriminaciono pravo u Evropi pretrpelo je suštinske promene tokom poslednje decenije. Značajan korak napred načinjen je u okviru Evropske unije i u okviru Saveta Evrope. Amsterdamskim ugovorom 1997. godine izmenjen je Rimski ugovor, a pravila o zabrani diskriminacije uključena su u glavne osnivačke principe Evropske unije, što je dalo pravni osnov za pokretanje pravnih mehanizama zaštite od diskriminacije ne samo na osnovu pola, već i rasnog ili etničkog porekla, veroispovesti ili uverenja, invalidnosti, godina starosti i seksualnog opredeljenja. Standardi obezbeđeni direktivama EU obuhvataju zabranu kako neposredne, tako i posredne diskriminacije, uključujući i uznemiravanje i navođenje na diskriminaciju, kao i zaštitu od viktimizacije za one koji traže zaštitu od diskriminacije ili su spremni da svedoče u korist žrtve, uvođenje adekvatnih sredstava zaštite od akata diskriminacije i ustanovljavanje specijalizovanih tela za borbu protiv diskriminacije. U okviru Saveta Evrope, član 14. Evropske konvencije o ljudskim pravima zabranjuje diskriminaciju po velikom broju osnova, ali samo u korišćenju prava i sloboda garantovanih samom Konvencijom. Određeno unapređenje postignuto je 2000. godine usvajanjem novog protokola XII uz Konvenciju, koji sadrži autonomnu zabranu diskriminacije u uživanju prava garantovanih zakonom i diskriminacije od strane organa vlasti.

Diskriminacija u Srbiji predstavlja endemsku i sistemsku pojavu protiv koje se valja uporno i sistematski boriti. Ona zahvata sledeće oblasti društvenog života, koje su posebno osetljive sa stanovišta diskriminacije: 1) diskriminaciju polova, 2) etničku diskriminaciju, 3) versku diskriminaciju, 4) političku diskriminaciju, 5) diskriminaciju manjina, 6) diskriminaciju osoba sa invaliditetom, 7) homofobiju – diskriminaciju nad GLBT populacijom, 8) diskriminaciju osoba koje žive sa HIV/Sidom.

Komitet Ujedinjenih nacija za ljudska prava je nakon rasprave o stanju ljudskih prava u Srbiji i Crnoj Gori, 28. jula 2004. g. usvojio zaključke, u kojima se od naše zemlje eksplicitno traži usvajanje sveobuhvatnog zakonodavstva protiv diskriminacije. Cilj novih zakona, kako se navodi u zaključcima, bila bi borba protiv etničke i drugih oblika diskriminacije u

svim sferama društvenog života, kao i obezbeđivanje efikasnih mehanizama pravne zaštite za žrtve diskriminacije.

Suočen sa potrebom pravnog reagovanja na diskriminaciju, zakonodavac bi trebalo da prihvati najviše evropske standarde i da odgovori bar na dva zahteva savremenog društva. Prvi je vezan za imperativ modernosti, drugi za imperativ vladavine prava. Uporednopravno posmatrano, dva su cilja antidiskriminacionih zakona: da precizno definišu ono što je zabranjeno činiti i da propišu efikasne mehanizme zaštite od diskriminacije. Prvi ozbiljan korak države ka ostvarivanju ovih zahteva i ciljeva na planu suzbijanja diskriminacije u društvu svakako bi predstavljali antidiskriminacioni zakoni. Iskustva iz uporednog prava, kao i najviši standardi Evropske unije i Saveta Evrope, predstavljaju pouzdanu osnovu za definisanje preciznih i veoma efikasnih pravnih mehanizama zaštite od diskriminacije. Međutim, u ovom trenutku u Srbiji nema ni opšteg ni posebnih zakona o zabrani diskriminacije. Izuzetak je Zakon za sprečavanje diskriminacije osoba sa invaliditetom, koji je donet aprila 2006. godine.

Usvajanje antidiskriminacionog zakona je obaveza naše države. Ispunjenje ove obaveze do sada su zahtevala tela Ujedinjenih nacija i zvaničnici Saveta Evrope i Evropske unije. Ali i više od toga, sama naša država se prilikom usvajanja strategije pridruživanja Evropskoj uniji obavezala na donošenje zakona protiv diskriminacije. Ova obaveza ne odnosi se samo na zaštitu posebnih grupa lica, već na usvajanje zakona kojim bi se svakome obezbedila pravna zaštita od diskriminacije bez obzira na njegovo ili njeno lično svojstvo.

Brojne organizacije civilnog društva Srbije svakodnevno podsećaju državu na ovu obavezu. Organizovani u trajne ili ad hoc koalicije, ove organizacije sprovode kampanju za usvajanje zakona protiv diskriminacije, ali i prate diskriminatorску praksu i pripremaju se da doprinesu implementaciji antidiskriminacionih propisa nakon njegovog usvajanja. Ovaj broj Hereticusa u celini je posvećen problemima diskriminacije. Objavljeni prilozi osvetljavaju složenost problema diskriminacije u Srbiji i ukazuju na ogroman potencijal civilnog sektora u borbi za ostvarenje principa jednakosti ljudi.

* * *

U temi broja, Zabrana diskriminacije u Srbiji, šestoro autora (Vesna Rakić Vodinelić, Vladimir Vodinelić, Saša Gajin, Damjan Tatić, Galja Ogjanov i Zoran Skopljak) osvetljava različite vidove diskriminacije i naznačuju puteve borbe protiv nje. Oni su posebno nastojali da doprinesu da fenomen diskriminacije po raznim osnovama konačno i kod nas izađe iz geta, te da standardi obezbeđeni direktivama EU o zabrani diskriminacije postanu realnost i u Srbiji.

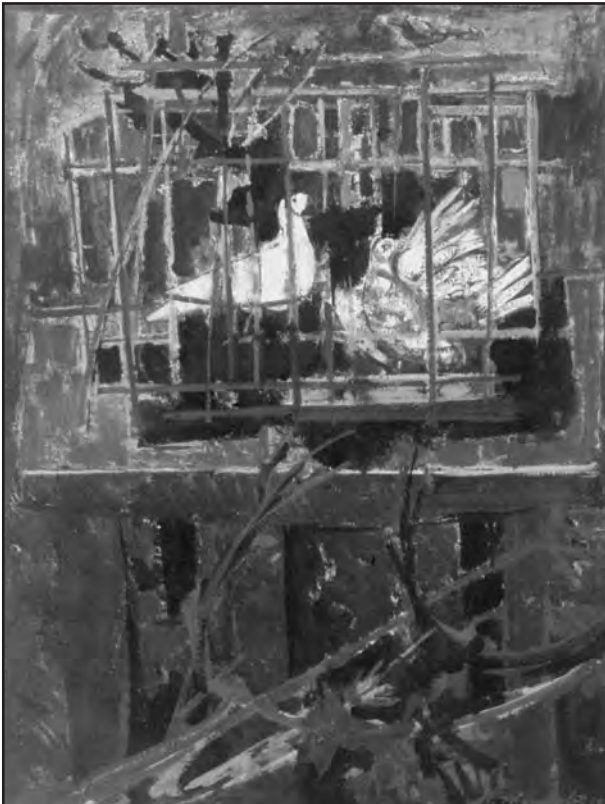
Nastojali smo da prilozi u ostalim rubrikama budu komplementarni i kompatibilni sa osnovnom temom. U rubrici Istraživanja objavljujemo tekstove Vladimira Petrovića, Ljubomira Petrovića, Damjana Tatića i Predraga Vukasovića, koji problem diskriminacije smeštaju u širi društveni kontekst i osvetljavaju iz istorijske perspektive. Nakon toga slede ogledi Todor Kuljića o studentskim demonstracijama 1968. godine i prilog Dejana Milića o Radoju Domanoviću i Branislavu Nušiću. Zbivanja su posvećena nekim aktuelnim pitanjima antidiskriminacionog zakonodavstva (Saša Gajin), nejednakosti u javnom sektoru (Aleksandar Roknić) i neprincipijelnim političkim koalicijama na političkoj sceni Srbije (Marinko Vučinić). U rubrici Intervju Aleksandro Simoni govori o diskriminaciji u svetu, a Predrag Vukasović odgovara na pitanja kako prepoznati diskriminaciju. Serijal razgovora na temu "Poruke i pouke srpskog oktobra" nastavljamo u ovom broju intervjuima Verice Barać i Jovice Trkulje. Potom sledi polemički tekst Marinka Vučinića o "ideološkom inženjeringu uspostavljanja nadzora nad prošlošću i aktuelizovanju jednostrane politike sećanja" u Republici Srpskoj. U rubrici Sećanje ovog puta obeležavamo godišnjice Živojina Perića, Slobodana Jovanovića, kao i deset godina rada Centra za unapređivanje pravnih studija (Jovica Trkulja). Rubrika Dosije sadrži nova rešenja o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji, a rubrika Osvrti, recenzije, prikazi posvećena je novim knjigama, o kojima pišu Vladimir Petrović, Jovica Trkulja, Damjan Tatić, Dobrica Gajić i Mirolav Svirčević.

*Beograd,
decembar 2008.*

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

Zabrana diskriminacije
u Srbiji

Milo Milunović – *Ptice u kavezu*, 1958.

Vesna Rakić-Vodinić
Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd

EVROPSKA KOMISIJA PROTIV RASIZMA I NETOLERANCIJE

Rezime: U tekstu se prikazuje organizacija i delokrug rada Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije (ECRI). Ova Komisija se označava kao jedno od najznačajnijih tela Saveta Evrope čiji je zadatak da suzbija široko shvaćene vidove rasne diskriminacije, ksenofobiju, antisemitizam i druge oblike netolerancije. U radu su prikazani ne samo delokrug, nego i specifični metodi rada ECRI. Konkretnije, prikazani su metodologija i procedura posmatranja stanja u pojedinim državama članicama, potom svih dvanaest do danas usvojenih opštih političkih preporuka, sa definisanjem ključnih pojmova, pravni osnov osnivanja i organizacije ECRI, njegova unutrašnja organizacija, programi i uslovi za prijem u članstvo.

Ključne reči: ECRI, rasna diskriminacija, ksenofobija, netolerancija

Jedno od važnih tela Saveta Evrope koje ima za cilj suzbijanje i borbu protiv diskriminacije jeste Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (*European Commission against Racism and Intolerance* – dalje: ECRI). Istorijski i politički osnovi delatnosti Saveta Evrope zasnivaju se na ozbiljnim nastojanjima prevazilaženja teškog rasističkog i nacističkog nasleđa Drugog svetskog rata. Već više od pedeset godina, jedan od prioriteta Saveta Evrope i njegovih specijalizovanih radnih tela jeste unapređivanje tolerancije među državama, nacijama i građanima.

1. Osnivanje ECRI

Uprkos naporima Saveta Evrope, a naročito Evropskog suda za ljudska prava, krajem osamdesetih godina se pokazalo da se, u ne malom broju evropskih država, obnavljaju i promovišu ideje koje je Evropa civilizacijski i politički odbacila – ideje i prakse fašizma, rasizma, nacizma, etničke i drugih vidova opasne netolerancije. Usledila je reakcija Saveta Evrope, koji je na sednici šefova država ili vlada, održanoj u Beču 1993. godine, usvojio Akcioni plan borbe protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije. Tada je donesena odluka da se osnuje Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI). Osnovni zadatak koji joj je

bio poveren jeste politička i pravna borba protiv svih vidova i oblika ideja i prakse rasizma, ksenofobije, atnisemitizma i netolerancije. Činjenica da je odluka o osnivanju ECRI-a donesena na najvišoj političkoj razini, bitno je uticala na način ostvarivanja njegovih zadataka, kao i na autonomiju i ekspertsku nezavisnost ovog tela. Sam ECRI se, od samog ustanovljavanja i ranih početaka afirmisao kao značajno antirasističko telo Evrope, pa je delokrug njegovog rada proširen na drugom samitu Saveta Evrope u oktobru 1997. godine, a 2002. godine Komitet ministara Saveta Evrope je ovlastio ECRI na samostalnost u autoregulaciji i donošenju odluka, čime je bitno osnažena njegova uloga kao samostalnog tela.¹

2. Opšti delokrug ECRI

Osnovni cilj ECRI-a je definisan kao politička borba protiv najtežih aspekata nasleđa Drugog svetskog rata, kako je opisano u uvodu i u tački 1. ovog teksta.

Neophodno je, međutim, objasniti temeljne pravno-političke premise, iz kojih će proizići konkretizacija delokruga ECRI-a.

(i) Najpre, polazeći od toga da sva ljudska bića pripadaju istoj vrsti u biološkom smislu reči, ECRI *ne prihvata teorijska i politička stanovišta koja se zasnivaju na premisi o postojanju različitih ljudskih "rasa"*.² Ipak, u svom radu a i samom nazivu ECRI koristi reč "rasa" da bi obezbedio da ljudi koji su pogrešno percipirani kao pripadnici "druge rase" budu obuhvaćeni sistemom zaštite pravnih izvora Saveta Evrope, kao i nacionalnih zakonodavstava.

(ii) U svojoj praksi ECRI je formulisao *veoma široku definiciju* rasizma i rasne diskriminacije, jer se pokazalo da se u novije vreme ova vrsta diskriminacije može ispoljiti u različitim inovativnim oblicima.

(iii) Široka formulacija rasizma i rasne diskriminacije, u praksi ECRI-a, ne odnosi se samo na očigledne zloupotrebe ljudskih prava kao što je zakonski odobrena segregacija, aparthejd ili nacizam. ECRI preduzima akcije radi suzbijanja drugih formi rasizma koji ne moraju biti očigledne, ali su opasne za položaj pojedinca u svakodnevnom životu. Otuda se ECRI bori i za prava ljudi koji su diskriminirani ne samo zbog "rase" ili etničkog porekla, već i zbog pripadnosti određenoj veri, zbog drugog državljanstva, zbog upotrebe određenog jezika, ili usled kombinacije svih ovih svojstava.

Na osnovu ovako definisanog pojma rasizma i rasne diskriminacije, osnovni delokrug rada ECRI-a čini:

- 1 Up. Draft Resolution, od 13. juna 2002, www.coe.int; takođe, ECRI, Combating Racism and Intolerance, Council of Europe, Strasbourg, 2008, str. 3.
- 2 ECRI – Combating Racism and Intolerance, Strasbourg, 2008, str. 3.

(1) Podnošenje konkretnih i praktičnih predloga organima Saveta Evrope i organima država članica kako da reše probleme rasizma i netolerancije u državama članicama.

(2) Ispitivanje:

- *pravnog okvira,*
- *praktične primene pravnih pravila,*
- *(ne)postojanja nezavisnih tela koja imaju zadatak da pomažu žrtve rasizma i netolerancije,*
- *stvarnog položaja ranjivih društvenih grupa naročito na području obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja, kao i*
- *stila i tona javne debate o svim napred navedenim pitanjima.*

(3) Istraživački rad ECRI-a sprovodi se u svim državama članicama Saveta Evrope, u planiranim razdobljima, putem posmatranja stanja u svakoj državi (*country-by-country monitoring*).

(4) ECRI, pored osnovnih zadataka iz tač. (1) do (3) donosi preporuke opšteg karaktera.

(5) ECRI aktivno razvija saradnju sa civilnim društvom u državama članicama i transnacionalnim nevladinim organizacijama.

3. Posmatranje stanja u državama članicama (country-by-country monitoring)

a. Osnovni principi. U svom poslu monitoringa, radi davanja konkretnih i praktičnih preporuka, ECRI svoju delatnost zasniva na *načelu ravnopravnosti*,³ koje se konkretno ogleda u ravnomerno raspoređenim vremenskim periodima posmatranja svake države članice, u primeni iste metodologije posmatranja, u primeni iste procedure, u usredsređivanju na primenu pravila i na njihovu ocenu (evaluaciju), kao i u ravnopravnom dijalogu između ECRI-a i nadležnih organa svake države članice.

b. Ravnopravnost u vremenskom smislu. Posmatranje stanja u svim državama članicama Saveta Evrope se organizuje u petogodišnjim ciklusima, u kojima se svake godine posmatra 9 do 10 država.

c. Ravnopravnost metodologije. ECRI kao osnovu za posmatranje uzima sva dokumenta Saveta Evrope i njegovih tela, kao i međuvladinih organizacija, izvore nacionalnih pravnih poredaka, izvore lokalnih, nacionalnih i međunarodnih nevladinih organizacija, kao i naučne studije, istraživanja, novinske članke i medijske informacije i istraživačke priloge. Pored toga, delegacije koje se sastoje od članova ECRI-a posećuju zemlju koja se posmatra, prikupljajući informacije i iz drugih izvora. Posete imaju za cilj savetovanje sa državnim vlastima, relevantnim nevladinim organi-

3 Ibid, str. 4–6.

zacijama, predstavnicima manjinskih zajednica, nezavisnim stručnjacima i drugim kvalifikovanim licima.

d. Ravnopravnost procedura. Izveštaj ECRI-a sačinjen na osnovu usvojene metodologije, u vidu pisanog nacрта upućuje se državi članici, čime otpočinje poverljivi dijalog sa državnim vlastima. Sadržina pisanog nacрта ECRI-a se razmatra i revidira u toku ovog dijaloga. Potom se, na plenarnoj sednici, formuliše konačan izveštaj ECRI-a i upućuje se vladi države članice posredstvom Komiteta ministara Saveta Evrope. Potom se izveštaj objavljuje, izuzev ako se država članica izričito usprotivi njegovom objavljivanju.

e. Usredsređenost na primenu (implementaciju) i na ocenu (evaluaciju). Počev od 2008. godine ECRI otpočinje rad na četvrtom ciklusu posmatranja država, koji će trajati od 2008. do 2012. godine. Novina u pristupu sastojaće se u fokusiranju na primenu i na ocenu, tj. ispitaće se kako su preporuke ECRI-a bile primenjene u državama članicama, a izveštaj ECRI-a će sadržati i ocenu stanja u odnosu na raniji izveštaj.

f. Ravnopravnost u dijalogu. Objavljivanje izveštaja ECRI-a je važan stadijum u razvoju dijaloga sa vlastima države članice. Cilj dijaloga jeste pronalaženje optimalnih rešenja za probleme koje je ECRI uočio u datoj državi, a u okviru svog delokruga.

4. Opšte preporuke ECRI

U toku svoje petnaestogodišnje aktivnosti ECRI je usvojio 12 opštih političkih preporuka (*general policy recommendations* – dalje: GPR). One su proizišle iz analize prakse ugrožavanja ili kršenja ljudskih prava u oblastima koje spadaju u delatnost ECRI-a.

a. GPR 1: Borba protiv rasizma – zakonodavstvo kao značajno sredstvo te borbe. Osnovna preporuka ove GPR (oktobar 1996. godine) glasi da rasna diskriminacija u svim državama članicama Saveta Evrope mora biti zabranjena zakonom. Budući da ova diskriminacija može imati različite oblike, svi oni se moraju zakonski zabraniti. S obzirom na to da rasnu diskriminaciju nije uvek lako dokazati, naročito kada je indirektna, odgovarajući sudski i vansudski postupci moraju zakonima biti uređeni tako da omoguće podelu tereta dokazivanja između žrtve diskriminacije i onog ko diskriminaciju vrši. Krivično pravo se mora urediti tako da obezbedi ukidanje rasističkih organizacija i kažnjavanje njihovih vođa. Zakonodavstvo mora biti sprovodivo i u praksi sprovedeno.⁴

b. GPR 2: Specijalizovana tela na nivou države za suzbijanje i borbu protiv rasizma i netolerancije. U ovoj opštoj preporuci, usvojenoj 1997.

4 Ceo tekst preporuke, up. www.coe.int/ecri, General Policy recommendations.

godine, ECRI je preporučio državama članicama ustanovljavanje specijalizovanog tela za suzbijanje i za borbu protiv rasizma, ksenofobije i antisemitizma na nivou države. Osnovni cilj delatnosti ovakvog tela bi morao da bude zaštita žrtava putem pomoći u primeni antirasističkog, antiksenofobičnog i antisemitističkog zakonodavstva date države, zaštita i promocija ljudskih prava pripadnika manjina raznih vrsta i podnošenje predloga državnim organima. Delatnost ovog tela bi morala biti usklađena sa usvojenim evropskim standardima, naročito sa tzv. *Pariskim načelima*, koja sadrže međunarodno priznate minimalne standarde funkcionisanja nacionalnih tela za zaštitu i promociju ljudskih prava.⁵

c. *GPR 3: Položaj Roma*. Budući da je zapaženo kako se pojavni oblici rasizma – od diskriminacije zasnovane na poimanju “rase” kao vidljive razlike i u odnosu na navodno biološki superiorniju većinu, kreće prema oblicima rasizma zasnovanim na kulturnim razlikama i na razlikama u stilu i načinu života, ECRI je posvetio naročitu pažnju položaju Roma, kao manjine koja je rasprostranjena u svim evropskim državama. Pored preporuka opšteg karaktera, koje su sadržane u GPR 1 i 7, ECRI preporučuje (mart 1998. godine) niz mera specijalnog karaktera (mere afirmativne akcije) radi poboljšanja položaja Roma i suzbijanja diskriminacije u odnosu na njih.⁶

d. *GPR 4: Iskustva nacionalnih praksi, sa stanovišta potencijalnih žrtava diskriminacije*. Cilj koji se želi postići ovom opštom preporukom (mart 1998. godine), jeste precizno uočavanje praksi diskriminatornog ponašanja sa stanovišta mogućih žrtava. Žrtve su identifikovane ne samo kao aktuelne, već i potencijalne, a radi se o pojedincima ili grupama ranjivim sa aspekta rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije uopšte. Radi se o jednom novom pristupu ECRI, koji ima preventivni značaj. Takođe, cilj je da se od žrtava pribave informacije o konkretnim aktima diskriminacije. U ovoj preporuci se zaključuje da pitanje zahteva ozbiljan istraživački rad i saradnju sa naučnim institucijama.⁷

e. *GPR 5: Islamofobija*. Preporuka (april 2000. godine) polazi od konstatacije da su hrišćanstvo, judaizam i islam međusobno i svaki za sebe bitno doprineli stvaranju savremene evropske civilizacije. Odbacujući bilo koji vid diskriminacije zasnovan na veri, preporuka naročito podvlači dvostruku diskriminaciju žena islamske veroispovesti i sadrži konkretne preporuke državama članicama.⁸

f. *GPR 6: Diskriminacija putem interneta*. Preporuka (decembar 2000. godine) počiva na Preporuci No R(92)19 Komiteta ministara Saveta

5 Ibid.

6 Ibid.

7 Ibid.

8 Ibid.

Evrope o zabrani rasističkih video-igara, kao i na preporuci No R(97)20 istog tela o metodama borbe protiv “govora mržnje” putem interneta. Preporučuje se niz mera – od preventivnih, uglavnom obrazovnog karaktera – do represivnih, putem zakonodavstva ili pristupanja međunarodnim konvencijama o kažnjavanju rasizma, ksenofobije i “govora mržnje” koji se šire putem interneta.⁹

g) *GPR 7: Obezbeđivanje efikasnog zakonodavstva.* Ova, izuzetno važna opšta preporuka koja se smatra temeljnom u dosadašnjoj praksi EC-RI-a, donesena je u decembru 2002. godine. Njome su, najpre, definisani ključni pojmovi vezani za rasnu diskriminaciju:

- “*rasizam*” se definiše kao uverenje da svojstva kao što su rasa, boja kože, jezik, vera, državljanstvo ili nacionalno odnosno etničko poreklo opravdavaju ponašanje koje označava nadmoć (superiornost) pojedinaca ili grupa ljudi nad drugim pojedincima ili grupama;
- “*neposredna (direktna) rasna diskriminacija*” znači bilo koji oblik različitog tretiranja zasnovanog na svojstvima kao što su rasa, boja kože, jezik, vera, državljanstvo ili nacionalno odnosno etničko poreklo, koji nemaju objektivno i razumno opravdanje. A različit tretman koji nema objektivno ili racionalno opravdanje postoji onda kada se vrši radi ostvarenja nelegitimnog cilja ili kada nema razumnog odnosa proporcionalnosti između mere koja se preduzima i cilja koji se namerava postići;
- “*posredna (indirektna) rasna diskriminacija*” postoji onda kada se radi o meri ili slučaju koji je u pojavnom obliku neutralan, te se određena pravna norma, kriterijum ili praksa ne mogu na prvi pogled, niti lako, dovesti u vezu sa nepovoljnijim položajem lica ili grupa lica koja pripadaju kategoriji koja je označena drukčijom na osnovu svojstava kao što su rasa, boja kože, jezik, vera, državljanstvo, nacionalno odnosno etničko poreklo, izuzev kad takva mera, odnosno slučaj, imaju objektivno ili razumno opravdanje. Objektivno ili razumno opravdanje postoji onda kada mera ima legitiman cilj ili kada postoji razuman odnos proporcionalnosti između preduzete mere i cilja koji se namerava postići.¹⁰

U ovoj preporuci se konkretizuju obaveze država vezane za ustave, građansko, upravno i krivično zakonodavstvo, koje su objašnjene u tekstu uz GPR 1.

h) *GPR 8: Antiterorističke mere.* Opšta preporuka je donesena u martu 2004. godine. Ona polazi od konstatacije da se, posle 11. septembra

9 Ibid.

10 GPR 7, I Definitions, www.coe.int/ecri, General Policy Recommendations.

2001. godine, u državama članicama Saveta Evrope, zapaža donošenje novih izvora prava i novo ponašanje organa vlasti prema pripadnicima određenih manjina, kao i pooštavanje stava prema azilantima, što predstavlja vid rasne diskriminacije i netolerancije, pa se preporučuje da se obezbedi proporcionalnost u borbi protiv terorizma i ravnopravnog tretmana prema pripadnicima manjinskih zajednica iz kojih potiču ili se smatra da potiču teroristi koji su izvršili atake 11. septembra i kasnije.¹¹

i) *GPR 9: Antisemitizam.* Preporuka je donesena u junu 2004. godine i njome se konkretizuju mere borbe protiv antisemitizma, zasnovane na opštim preporukama iz GPR 1, a naročito na preporukama pravnog karaktera iz GPR 7.¹²

j) *GPR 10: Obrazovanje.* U preporuci, donesenoj u decembru 2006. godine, podvlači se naročito inferioran položaj Roma i pripadnika nacionalnih manjina u školskim sistemima brojnih evropskih država. Temeljne poruke jesu: da se obezbedi obavezno, slobodno i kvalitetno obrazovanje za sve, da se suzbije rasizam i bori protiv njega u školama, da se obučeni nastavnici i nastavnice u školama za rad u multikulturnom okruženju, kao i da se politika koju sprovode države članice u obrazovanju finansijski podrži, kao i da se proces obrazovanja redovno posmatra i proverava. Radi obezbeđenja svakog od ovih ciljeva, ECRI je predložio niz konkretnih praktičnih mera.¹³

k) *GPR 11: Uloga policije u suzbijanju i borbi protiv rasizma.* Ova opšta preporuka usvojena je u junu 2007. godine i sadrži niz poruka državama članicama u pogledu zakonodavstva, podzakonskih akata, obuke pripadnika policije u odnosima prema raznim vrstama manjina.¹⁴

l) *GPR 12: Suzbijanje rasizma i netolerancije u sportu.* Ova, najnovija opšta preporuka (decembar 2008. godine) je rezultat opažanja da se oblici direktne i indirektno rasne diskriminacije, ksenofobije i netolerancije sve češće, čak masovno, pojavljuju na sportskim takmičenjima, pa sadrži poruke državama članicama o metodama suzbijanja i borbe protiv rasizma u sportu.¹⁵

5. Načela odnosa ECRI sa civilnim društvom

Polazeći od ocene da je bolje sprečavati rasizam i druge vidove netolerancije nego se protiv njega boriti ili preduzimati represivne mere, ECRI je usvojio *Akcionni program saradnje sa civilnim društvom*. Glavni ciljevi

11 www.coe.int/ecri, General Policy Recommendations.

12 Ibid.

13 Ibid.

14 Ibid.

15 GPR 12 još nije objavljena na web-site-u ECRI-a.

koji se žele postići jesu obaveštavanje što šireg kruga ljudi o pojmu i oblicima rasizma i netolerancije i o poboljšanju njihove svesti, kao i merama koje kao građani mogu preduzeti. Osnovni metodi rada jesu: održavanje okruglih stolova i seminara,¹⁶ saradnja sa nevladinim organizacijama, razvijanje komunikacionih strategija i saradnja sa Svetom Evrope u okviru Sektora za mlade.¹⁷

6. Pravni osnov, organizacija i sastav ECRI

a. *Pravni osnovi.* Najvažniji pravni akt koji je osnov delatnosti ECRI-a je njegov Statut, koji je usvojio Komitet ministara Saveta Evrope 2002. godine. Pre toga, ECRI je bio osnovan, a njegov delokrug određen odlukama prvog i drugog *summita* šefova država ili vlada članica 1993. i 1997. godine.¹⁸ Pravni akt visokog značaja za rad ECRI-a jesu Pravila postupka (dalje: ECRI – PP), usvojena na plenarnoj sednici ECRI-a 20. marta 2003. godine.

b. *Unutrašnja organizacija.* Organi ECRI-a jesu predsednik/predsednica, prvi i drugi zamenik/zamenica predsednika/predsednice i Biro ECRI-a. Način izbora i delokrug predsednika/predsednice i zamenika/zamenica uređeni su u čl. 4 ECRI – PP.¹⁹ Biro se sastoji od predsednika/predsednice, zamenika/zamenica i još četiri člana koje bira ECRI na plenarnom zasedanju.²⁰ Rukovodstvo ECRI-a se bira na vreme od dve godine, uz mogućnost još jednog ponovnog izbora. ECRI ima stalni sekretarijat koji postavljaju nadležni organi Saveta Evrope i koji čini deo Glavnog direktorata za ljudska prava i pravne poslove.

c. *Sastav.* ECRI se sastoji od 47 nezavisnih i nepristrasnih članova. Svaka država članica Saveta Evrope predlaže jedno lice za člana ECRI-a, a izbor se vrši na plenarnoj sednici. Uslovi za izbor člana/članice jesu priznata stručnost i dokazana etička kvalifikacija za borbu protiv rasizma i drugih vidova netolerancije. Član/članica ECRI-a vrši svoju funkciju kao nezavisan pojedinac i ne sme primati niti izvršavati naloge drugih. On/ona nije predstavnik/predstavnica države koja ga/ju je predložila. Član/članica se bira na vreme od pet godina i može biti ponovno biran/a. Rad u ECRI-u je dobrovoljan, tj. za njega se ne prima naknada niti nagrada. Član/članica može imati zamenika/zamenicu. Članovi ECRI-a imaju boravište u

16 Počev od 2002. godine do danas, u organizaciji ECRI-a je održano 18 okruglih stolova u preko 15 država članica Saveta Evrope – od Rusije, preko baltičkih zemalja, preko Irske do Portugalije.

17 Up. detaljnije ECRI, Communication Kit, december 2008.

18 Up. izlaganja u uvodu ovog teksta.

19 www.coe.int/ecri, *Rules of Procedure*.

20 Čl. 5. *Rules of Procedure*.

svojim uobičajenim mestima boravka. Odlučuju na plenarnim sednicama koje se održavaju tri puta godišnje. Sednice pripremaju radne grupe u kojima sudeluju članovi ECRI-a, kao i Biro, odnosno predsedavajući.

PRILOG

Da bi čitalac stekao osnovnu predstavu o radu ECRI-a u ovom prilogu se iznosi mali deo izveštaja o Srbiji u okviru delatnosti posmatranja pojedinih država članica. Izveštaj ima 70 stranica U PDF formatu i može se pročitati na srpskom jeziku na označenoj web stranici.

ECRI(2008)25

Version serbe

Serbian version

Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije

Izveštaj o Srbiji

Usvojen 14. decembra 2007. g.

Strasbourg, 29 april 2008

Radi dodatnih informacija o radu Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije (ECRI) i o drugim aktivnostima Saveta Evrope na ovom planu, molimo da se obratite:

Secretariat of ECRI

Directorate General of Human Rights and Legal Affairs

Council of Europe

F - 67075 STRASBOURG Cedex

Tel.: +33 (0) 3 88 41 29 64

Fax: +33 (0) 3 88 41 39 87

E-mail: combat.racism@coe.int

Posetite naš veb-sajt: www.coe.int/ecri

Izveštaj o Srbiji

Predgovor

Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) osnovana je od strane Saveta Evrope. Komisija je nezavisno telo za praćenje ljudskih prava koje je specijalizovano za pitanja u vezi s rasizmom i netolerancijom. Sastavljena je od nezavisnih i nepristrasnih članova koji se biraju na osnovu svog moralnog autoriteta i priznate stručnosti u domenu borbe protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije. U okviru svog programa rada, koji je utemeljen, između ostalog, na pojedinačnom pristupu zemljama, ECRI analizira situaciju u pogledu rasizma i netolerancije u svakoj od država članica Saveta Evrope i pruža savete i predloge o tome kako pristupiti rešavanju uočenih problema. Pojedinačnim pristupom zemljama obezbeđuje se ravnopravan tretman svih država članica Saveta Evrope. Rad se odvija u ciklusima od 4-5 godina i obuhvata 9-10 zemalja godišnje. Izveštaji koji se odnose na prvi ciklus kompletirani su krajem 1998, a oni koji se odnose na drugi ciklus krajem 2002. godine. Rad na izveštajima iz trećeg ciklusa počeo je januara 2003. Priprema prvog izveštaja o situaciji u Srbiji u pogledu rasizma i netoleranci-

je odvija se u okviru trećeg ciklusa. Radni postupci u izradi izveštaja obuhvataju analize dokumenata, posetu dotičnoj zemlji radi uspostavljanja kontakata, kao i poverljiv dijalog s predstavnicima domaćih vlasti. Izveštaji Komisije nisu rezultat istraga ili usmenih iskaza svedoka. Oni predstavljaju analize zasnovane na obilju informacija prikupljenih iz mnoštva raznoraznih izvora. Istraživanje dokumenata se vrši na osnovu znatnog broja domaćih i međunarodnih pisanih izvora. Dolazak na lice mesta omogućava neposredne susrete sa (vladinim i nevladinim) zainteresovanim krugovima radi prikupljanja detaljnih informacija. U okviru procesa poverljivog dijaloga u kojem učestvuju, predstavnicima domaćih vlasti pruža se mogućnost da predlože, ukoliko to smatraju neophodnim, izmenu nacrt izveštaja radi ispravke eventualnih materijalnih grešaka koje bi se mogle pojaviti u izveštaju. Po završetku dijaloga, predstavnici domaćih vlasti mogu zatražiti, ukoliko to žele, da se njihova gledišta prilože konačnom izveštaju Komisije.

ECRI je sačinila sledeći izveštaj na svoju punu odgovornost. Budući da se izveštaj odnosi na stanje zaključno sa 14. decembrom 2007, kasniji događaji nisu obuhvaćeni analizom koja sledi i zbog toga nisu uzeti u obzir u zaključcima i predlozima koje je ECRI iznela.

Report on Serbia

Informativni sažetak

Srbija je preduzela određeni broj mera u borbi protiv rasizma i netolerancije. Ona je potpisnica Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije i protokola br. 12 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, koja sadrži opštu klauzulu o nediskriminaciji. Godine 2006. Srbija je usvojila novi Ustav, kojim se uspostavljaju načela nediskriminacije i zaštite prava manjina i obezbeđuje da država podstiče razumevanje, priznavanje i poštovanje etničkih, kulturnih, jezičkih i verskih razlika. Godine 2006. Srbija je takođe donela novi Krivični zakonik, kojim se zabranjuju rasistički delikti i rasna diskriminacija. Ona je preduzela određeni broj mera da poboljša položaj Roma, naročito u oblasti pristupa zdravstvenoj zaštiti, koje počinju da daju rezultate. Godine 2004. imenovan je ombudsman u autonomnoj pokrajini Vojvodini, i on ima zamenika koji se bavi položajem nacionalnih i etničkih manjina u regionu. U junu 2007. izabran je nacionalni ombudsman (Zaštitnik građana), koji je narednog meseca zvanično preuzeo svoje dužnosti. Narodna skupština je 24. novembra 2007 donela Zakon o azilu, koji će stupiti na snagu 1. aprila 2008.

Potrebno je, međutim, preduzeti određeni broj drugih mera. Mada je izrađen nacrt zakona o diskriminaciji, Srbija još nije donela iscrpne odredbe protiv rasne diskriminacije u oblasti građanskog i upravnog prava. Zakon o crkvama i verskim zajednicama i njegova primena ne omogućavaju svim verskim zajednicama koje žive u Srbiji da u potpunosti uživaju svoje pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti ugrađeno u član 9. Evropske konvencije o ljudskim pravima. Krivični zakonik se još uvek suviše retko primenjuje na izvršioce rasističkih delikata protiv nacionalnih ili etničkih manjina i verskih manjina ili antisemitskih delikata. Položaj Roma, Aškalija i Egipćana raseljenih unutar zemlje i dalje je nesiguran, i moraju se i dalje preduzimati koraci kako bi im se obezbedile, između ostalog,

identifikacione isprave koje su im potrebne kako bi ostvarivali svoja prava kao što su pravo na stanovanje, obrazovanje i zaposlenje. Za korake koje vlasti preduzimaju da bi poboljšale opšti položaj Roma u nekoliko oblasti (pristup zdravstvenoj zaštiti, stanovanju, obrazovanju i zaposlenju) mora se obezbediti veća podrška u vidu ljudskih resursa i finansijskih sredstava. Potrebne su dugoročne mere kako bi se uspostavila klima uzajamnog poštovanja među različitim etničkim i verskim grupama, naročito onima koje žive u autonomnoj pokrajini Vojvodini.

U ovom izveštaju ECRI preporučuje srpskim vlastima da dopune Zakon o crkvama i verskim zajednicama kako bi ga više uskladili sa međunarodnim i evropskim standardima u toj oblasti. Ona takođe preporučuje srpskim vlastima da se pobrinu da počinioci rasističkih dela budu izvedeni pred lice pravde i da pravosuđu obezbede početnu i kontinuiranu obuku iz zakonodavstva u ovoj oblasti. ECRI preporučuje srpskim vlastima da obezbede Kancelariji za ljudska i manjinska prava kao i ombudsmanu ljudske resurse i finansijska sredstva koji su im potrebni za obavljanje njihovih zadataka. Kad je o antisemitizmu reč, ECRI preporučuje srpskim vlastima da se bore protiv te pojave u svim njenim oblicima. Ona im takođe preporučuje da usvoje pravni okvir za prikupljanje etničkih podataka u skladu s međunarodnim i evropskim standardima u ovoj oblasti, pogotovo kako bi mogle meriti delotvornost pojedinih mera preduzetih da bi se razrešili problemi s kojima se suočavaju Romi. ECRI poziva vlasti da preduzmu korake da liše slobode i kazne počinioce rasističkih dela i dela izvršenih protiv verskih manjina u autonomnoj pokrajini Vojvodina i da sprovedu kampanje promovisanja tolerancije u tom regionu.

Vesna Rakić-Vodinelić

THE EUROPEAN COMMISSION AGAINST RACISM AND INTOLERANCE

Summary

The paper presents the organisation and the scope of work of the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). This Commission is designated as one of the most important bodies of the Council of Europe whose task is to suppress widely understood forms of racial discrimination, xenophobia, anti-Semitism and other forms of intolerance. The paper outlines not only the scope of work but also the specific working methods of the ECRI. To be more precise, it demonstrates the methodology and the procedure of scrutinising state of affairs in certain member states as well as all twelve adopted general political recommendations with the definition of the key notions, legal basis of establishment and the organisation of the ECRI, its internal organisation, programmes and membership criteria.

Key words: ECRI, racial discrimination, xenophobia, intolerance

Vladimir V. Vodinelić

Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd

GRAĐANSKOPRAVNA ZAŠTITA OD DISKRIMINACIJE

Rezime: Diskriminacija je spoj “sposobnosti” diskriminatora da apstrahuje sva ljudska svojstva diskriminisanog, svodeći ga na samo ono svojstvo koje mu nije po volji, i nesposobnosti da u diskriminisanom vidi biće s kojim valja postupati ljudski i po principu jednakosti. Pošto je pravo na jednakost odnosno na nediskriminaciju ljudsko pravo koje, pošto je zajemčeno, mora biti praktično i delotvorno, država je obavezna da zakonom razradi, uz ostalo, i zaštitu od diskriminacije, uključujući i građanskopravnu zaštitu. Godine 2006. Srbija je donela prvi pravi antidiskriminacioni zakon: Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. Sa nacrtom Zakona o zabrani diskriminacije, koji je od novembra 2008. godine na javnoj diskusiji, Srbija je na pragu postavljanja opšteg normativnog okvira za poštovanje principa jednakosti i zaštitu od diskriminacije. Autor prikazuje kako bi, ako Nacrt dobije zakonsku snagu, uz sada već važeće antidiskriminaciono pravo, zajedno sa novinama koje donosi Nacrt, izgledao celovit sistem građanskopravne zaštite od diskriminacije.

Ključne reči: diskriminacija – građanskopravna zaštita – nacrt Zakona o zabrani diskriminacije

1. Jednodimenzionalnost diskriminacije

Diskriminacija ima hiljadu lica. Sva su ružna, nijedno lepo. Svako ko dela diskriminatorno, tako postupava prema drugome jer je u stanju da misli primitivno, mada na najvišem nivou apstrahovanja. Diskriminatorno postupati prema nekome zato što je osoba sa invaliditetom, zato što je izbeglica, zato što je Rom, zato što je homoseksualac itd., znači, naime, diskriminisanog čoveka svesti na samo jednu njegovu dimenziju. Videti u čoveku samo to jedno lično svojstvo kao njegovo suštinsko svojstvo. Apstrahovati sve ono što ga čini čovekom, i čoveka redukovati na samo jedno njegovo lično svojstvo, diskriminatoru iz nekog razloga nepoželjno. Diskriminacija tako ide pod ruku sa posvemašnjim odricanjem čoveku njegovih bitnih svojstava. Kao što Blochova piljarica zbog jednog iskaza mušterije, ružeći je, zanemaruje sve ostalo što tu osobu čini osobom, tako i diskriminator misli diskriminisanog najapstraktnije moguće, apstrahuju-

ći u diskriminisanom sve ostalo zbog jednog jedinog njegovog ličnog svojstva. Ta nesposobnost diskriminatora da u diskriminisanom vidi čoveka, nesposobnost je u stvari diskriminatora da razvije svoju ljudsku dimenziju. A, rasprostranjenost diskriminacije u nekoj sredini i nereagovanje na diskriminaciju, merilo je nesposobnosti te sredine da njome ovlada civilizacijska svest da sa čovekom valja kao sa čovekom.

2. Višedimenzionalnost građanskopravne zaštite

Pravno, diskriminacija je povreda ljudskog prava na jednakost. Pravo čoveka je da ni zbog kojeg svog ličnog svojstva ne bude diskriminisan bez razumnog i opravdanog razloga, a i tada, da ne bude diskriminisan neproporcionalno tom razlogu. Ljudsko pravo na jednakost zajemčeno je domaćim i međunarodnim pravnim izvorima – Ustavom Srbije,¹ Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda,² i Dodatnom protokolu broj 12 uz tu konvenciju,³ i Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima.⁴ Država Srbija se svim tim aktima obavezala da svakome obezbedi svaku potrebnu zaštitu u slučaju diskriminacije, kako bi pravo na jednakost doista bilo praktično i delotvorno.

Pravna zaštita od diskriminacije uključuje i sudsku građanskopravnu zaštitu, a obaveza da se ona obezbedi biće ispunjena, što se tiče zakonskog uređenja te zaštite, ako postanu zakon odredbe sadašnjeg dela VI, čl. 42-48. Nacrta Zakona o zabrani diskriminacije (verzija iz javne rasprave novembra 2008). One sadrže *sudsku građanskopravnu antidiskriminacionu zaštitu* u celom njenom dijapazonu:

- glavnu, konačnu i samostalnu zaštitu, kako preventivnu zaštitu
- po tužbi za propuštanje (3), i kao reaktivnu
- po tužbi za uklanjanje, tužbi za utvrđenje, i tužbi za naknadu štete (4),

1 Čl. 21. st. 3 (“Službeni glasnik Republike Srbije” br. 98/2006).

2 Čl. 14.

3 Čl. 1., Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom broj 11, Protokola uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola broj 4 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se obezbeđuju izvesna prava i slobode koji nisu uključeni u konvenciju i prvi protokol uz nju, protokola broj 6 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne, protokola broj 7 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, protokola broj 12 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i protokola broj 13 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne u svim okolnostima (“Službeni list SCG – Međunarodni ugovori”, br. 9/2003, 5/2005, 7/2005).

4 Čl. 26 (Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (“Službeni list SFRJ” br. 7/71).

- pomoćnu zaštitu – sudskim penalom (5), i
- privremenu zaštitu – privremnom merom (6).

Sve te vrste građanskopravne zaštite poznaje već Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom (čl. 43. i d.).⁵ *Novine* u pogledu *građanskopravne zaštite* koje donosi Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije u odnosu na sada važeće antidiskriminaciono pravo, sadržano u Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, sastoje se u sledećem:

- izričito je određeno da nije na tužiocu koji je podneo tužbu za utvrđenje da učini verovatnim pravni interes (4.b);
- neoborivo se presumira krivica u slučaju neposredne diskriminacije (4.c);
- presumira se povreda načela jednakosti (4.c);
- vaku građanskopravnu tužbu zbog diskriminacije može da podnese, ne samo diskriminirani, nego i organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava, dobrovoljni ispitivač diskriminacije (tester), i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti (7);
- onaj za koga je, po pritužbi diskriminisanog, organizacije koja se bavi zaštitom ljudskih prava ili bilo kog drugog lica (popularna pritužba) (8.a), Poverenik utvrdio da je izvršio akt diskriminacije i izrekao mu meru javne osude, može protiv Poverenika da podnese tužbu za utvrđenje da nije diskriminatorno postupao (8.b);
- diskriminirani može od suda tražiti da naloži da se objavi presuda kojom je usvojen preventivni ili reaktivni tužbeni zahtev (9.a), ali se može objaviti i presuda doneta u sporu po tužbi protiv Poverenika kojom je utvrđeno da lice nije diskriminatorno postupilo (9.b).

3. Preventivna antidiskiminaciona zaštita: tužba za propuštanje

Tužba za propuštanje (čl. 44. st. 1. t. 1. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije)⁶ sadrži preventivni zahtev sudu da *zabrani* diskriminatoru *da vrši diskriminatornu radnju*, radnju koja je protivna zabrani diskriminacije. Upotrebljiva je u sve tri situacije u kojima je preventivna zaštita potrebna. Tužbeni zahtevom se, naime, traži od suda da: diskriminatoru zabrani izvršenje određene *radnje koju još nije započeo da vrši*, ali čije bi izvršenje, koje predstoji, predstavljalo diskriminatorni akt i povredu zabrane diskriminacije; na primer, da mu zabrani da postavi najavljeni natpis kojim diskriminiše ljude zbog nekog ličnog svojstva; ili, da diskriminatoru

5 “Službeni glasnik RS” br. 33/2006.

6 Isto član 43. t. 1. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

zabrani *dalje vršenje određene radnje koju je već započeo* a koja predstavlja diskriminatorni akt, povredu zabrane diskriminacije; recimo, da mu zabrani da nastavi sa bojkotovanjem nekoga zbog ličnog svojstva, kada je bojkotovanje u toku; ili, da diskriminatoru zabrani *da ponovi određenu već završenu radnju* koja predstavlja diskriminatorni akt, povredu zabrane diskriminacije; primera radi, da ubuduće odbija da pruži uslugu zbog ličnog svojstva, kada je to pružanje usluge već odbio.

Ugroženost od diskriminacije zajednička je svim trima situacijama: neko je ugrožen radnjom koja predstoji, ili je ugrožen radnjom čije vršenje bi moglo da se nastavi, ili je ugrožen izvršenom radnjom koja bi mogla da se ponovi. Smisao ove zaštite jeste da spreči da se bilo koja od tih opasnosti ostvari, tako da je njen cilj preventivan. Zasniva se na zdravorazumskoj spoznaji da je bolje sprečiti, nego lečiti.

Pravo da traži preventivnu zaštitu ima (*aktivno je legitimisan*) onaj ko je ugrožen opasnošću od diskriminacije ako bi određena radnja bila izvršena, nastavljena ili ponovljena, s tim da je uvek potrebno da se radnja *neposredno* odnosi na njega. Pravo na zaštitu ne pripada i onome ko samo saoseća sa povređenim, pa se tako identifikuje sa njime (na primer, prijatelju, rođaku, pripadniku iste društvene grupe, imaocu istog ličnog svojstva zbog kojeg je izvršena diskriminacija, radnoj organizaciji u kojoj je zaposlen i sl.). Drugačije je samo kada diskriminatorna radnja, koja je uperena protiv umrloga, povređuje neka njemu bliska lica u njihovom pravu na pijetet.

Zahtevu podleže (*pasivno je legitimisan*) *svaki akter* pripremane, tekuće odnosno okončane diskriminatorne radnje. Ako ih je više, svaki od njih, makar neko bio samo pomagač. Naravno, zahtevom odnosno tužbom mogu se ali ne moraju obuhvatiti svi.

Licu ugroženom odnosno već diskriminisanom nije potreban *nikakav poseban pravni interes, niti ikakav poseban razlog* da bi podneo tužbu, niti čak mora da ga navede i da se na njega pozove. Ali, ako je sud po tužbi već zabranio istovrsnu radnju dotičnom tuženome, a on uprkos tome izvrši takvu radnju, nastavi sa vršenjem ili ponovi radnju, tada se ne podnosi protiv njega nova tužba nego se traži od suda da u *izvršnom postupku* prinudno izvrši već donetu presudu.

Pošto je svrha ove zaštite da spreči, predupredi povredu (radnjom koja tek predstoji, nastavlja se ili bi mogla da se ponovi), pravo na zaštitu postoji samo ako postoji *opasnost* izvršenja, nastavljanja ili ponavljanja diskriminatorne radnje. Sud ne može da usvoji odnosno odbije tužbeni zahtev ako nije utvrdio postojanje opasnosti odnosno odsustvo opasnosti. Ne pretpostavlja se da opasnost postoji. Na tužiocu je da *dokaže* postojanje opasnosti, a na tuženom – da ona više ne postoji. Neophodna je *konkretna*

(*opipljiva*) i *ozbiljna opasnost* od izvršenja, nastavljanja ili ponavljanja diskriminatorne radnje, što se prosuđuje u svakom pojedinom slučaju. Puka apstraktna mogućnost da se preduzme, nastavi ili ponovi diskriminatorna radnja, mogućnost koja se zasniva samo na tome da, recimo, dotično lice i dalje obavlja delatnost u okviru koje je izvršilo diskriminatorni akt (primerice, činjenica da i dalje drži restoran u kome je odbio da usluži Rome kao takve), nije dovoljna sama po sebi. Drugačije stvar stoji ako je, na primer, naručio izradu table sa natpisom: “Ne služimo Rome”, makar ranije nije ispoljavao diskriminatorne težnje, pošto se tabla nabavlja da bi bila postavljena. Ako se jednom već izvrši diskriminatorni akt, ili ako je diskriminatorna radnja započeta i traje, pretpostavlja se da postoji opasnost od nastavljanja odnosno od ponavljanja, i potrebne su konkretne činjenice za osnovan zaključak da više nema opasnosti od ponavljanja ili nastavljanja. Neke takve okolnosti, kao što je, recimo, samoinicijativno bezuslovno izvinjenje žrtvi zbog učinjenog diskriminatornog akta, mogu da ukazuju na prestanak opasnosti, ali njihova važnost prestaje drugačijim ponašanjem diskriminatora, na primer, ako, potom, izvinjenje opozove ili odbije da uništi tablu sa diskriminatornom porukom.

Ne propisuje se unapred i za sve slučajeve numerički jednak *rok* za traženje zaštite, jer se zaštita može tražiti *sve dok postoji opasnost*. Nije zato ni uslov da se od časa kada se sazna za pripremu, za vršenje ili za mogućnost ponavljanja diskriminatorne radnje, neodložno ili hitno, smesta, iz ovih stopa zatraži zaštita. Protok vremena može, međutim, uz ostale okolnosti da doprinese stvaranju uverenja da je opasnost minula.

Kao što *krivica* diskriminatora nije uslov za postojanje diskriminacije, ona nije uslov ni za zahtev prema njemu da se uzdrži od diskriminatorne radnje.

Dovoljna je opasnost od diskriminacije. Nije potrebno da je nastupila ili da će nastupiti *šteta*, ni materijalna ni nematerijalna.

Tako su sudovi postupili i u tzv. šabačkom slučaju Sportsko rekreativnog centra “Krsmanovača”, kada je 2000. godine nekoliko tužilaca bilo sprečeno da uđu na bazen tuženog zato što su Romi. Preventivni tužbeni zahtev za zaštitu od diskriminacije usvojili su na osnovu odredbe o zahtevu za propuštanje iz čl. 157. Zakona o obligacionim odnosima. Obavezan je tuženi da prilikom daljeg obavljanja svoje redovne poslovne delatnosti u okviru Sportsko rekreativnog centra “Krsmanovača” u Šapcu prestane sa povredom prava ličnosti tužilaca u vidu njihove diskriminacije prilikom prijema u pomenuti objekat.⁷

7 Vrhovni sud je iskazao: “Nižestepeni sudovi su pravilno zaključili da je tužbeni zahtev tužilaca osnovan, jer je došlo do povrede prava ličnosti tužilaca, zbog čega su ispunjeni uslovi iz člana 157. ... Zakona o obligacionim odnosima za usvaja-

4. Reaktivna antidiskriminaciona zaštita: tužba za uklanjanje, tužba za utvrđenje i tužba za naknadu štete

Reaktivna zaštita od diskriminacije je trojaka, i zahteva se tužbom za uklanjanje (a), tužbom za utvrđenje (b), i tužbom za naknadu štete (c).

(a) **Tužba za uklanjanje** (čl. 44. st. 1. t. 2. nacрта Zakona o zabrani diskriminacije)⁸ sadrži reaktivni zahtev sudu da diskriminatoru *naredi da izvrši određenu radnju da bi odstranio, uklonio stanje protivno zabrani diskriminacije*, stanje povrede zabrane diskriminacije, stvoreno diskriminatorovom izvršenom radnjom. Služi odstranjenju *stanja diskriminacije* koje je stvoreno kao posledica diskriminatorne radnje, i na raspolaganju je sve dok to stanje *još uvek traje*.

Zadatak je ovog (reaktivnog) vida zaštite da se ukloni *već proizvedeno stanje* koje je suprotno zabrani diskriminacije, i koje *još uvek traje*. Zahtev za uklanjanje usmeren je, zato, na to da diskriminator izvrši *jednu drugu, novu radnju, različitu od one već izvršene*, kojom će *odstraniti izazvan stanje koje i dalje traje*. Njime se (za razliku od zahteva za propuštanje) uvek traži izvršenje jedne nove *aktivne* radnje koja je u stanju da odstrani proizvedeno stanje diskriminacije koje je pravno neprihvatljivo.

Ne postoji popis, zatvorena lista takvih radnji koje se mogu tražiti od diskriminatora. U obzir dolazi *svaka* radnja koja je *podesna, sposobna, u stanju da odstrani stanje* suprotno zabrani diskriminacije. Šta je podesno, određuje se prema okolnostima pojedinačnog slučaja, a pri određivanju rukovodi se time šta je potrebno i sposobno da *eliminiše izvor diskriminacije*. Recimo, može se tražiti da diskriminator odstrani postavljeni diskriminatorni napis (primerice, istaknutu zabranu pristupa licima sa određenim ličnim svojstvom), da ukloni bilborde sa diskriminatornom sadržinom, da

nje tužbenog zahtev”, budući da “Zakon o obligacionim odnosima u članu 157. predviđa da svako ima pravo zahtevati od suda ili drugog nadležnog organa da naredi prestanak radnje kojom se povređuje integritet ljudske ličnosti, ličnog i porodičnog života i drugog prava njegove ličnosti”.

S obzirom na svojevremena kolebanja u sudskoj praksi i pravnoj književnosti u pogledu toga da li su krivica i šteta uslovi za tužbu za propuštanje iz čl. 157. Zakona o obligacionim odnosima, koje su nedoumice potekle otuda što je ova tužba uređena u delu Zakona o obligacionim odnosima koji reguliše odgovornost za štetu (Upućivanja kod V. V. Vodinelić, Obligacionopravna zaštita ličnosti, u: Zakon o obligacionim odnosima 1978 –1988, Knjiga o desetogodišnjici, I tom, Beograd, 1988, str. 569. i d., naročito str. 571. prim. 18.), važno je što je i odredba čl. 43. st. 1. t. 1. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom oslobađa tu tužbu svake deliktne pretpostavke (štete i krivice), budući da ovi uslovi uveliko umanjuju njeno područje primene i njenu efikasnost.

8 Isto član 43. t. 2. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

ukloni nalepljene oglase kojima se poziva na bojkot lica sa određenim ličnim svojstvom, da ukloni arhitektonsku prepreku kojom se onemogućuje pristup licima sa određenim ličnim svojstvom (recimo, licima sa invaliditetom), da iz uslova konkursa ukloni diskriminatornu klauzulu, da opozove, povuče diskriminatornu izjavu i dr.

Stanje diskriminacije često traje, nije uklonjeno samim tim što je diskriminatoru (po zahtevu za propuštanje) zabranjeno nastavljanje ili ponavljanje diskriminatorne radnje. Na primer, sa stanovišta diskriminatornog stanja, zabrana da ubuduće ne objavljuje konkurs koji sadrži određenu diskriminatornu klauzulu nije isto što i naredba da povuče, opozove takav konkurs.

Ako je diskriminatorna radnja izazvala diskriminaciju, ali stanje diskriminacije *više ne traje* aktuelno (na primer, prošle sedmice upućen je poziv da se određenog dana, koji je prošao, bojkotuju lica sa određenim ličnim svojstvom), tada aktuelno može biti mesta samo za (preventivni) zahtev za propuštanje ponavljanja diskriminatorne radnje, ili samo za (reaktivni) zahtev za naknadu prouzrokovane štete (kada su ispunjene ostale pretpostavke za te zahteve), a ne i za zahtev za uklanjanje (za, recimo, retroaktivno povlačenje poziva na bojkot).

Na diskriminisanom je da *dokaže* da je izvršena radnja diskriminacije i da je tuženi diskriminator.

Krivica diskriminatora ni ovde nije uslov za zahtev, jer se njime reaguje na samo stanje diskriminacije, koje je neprihvatljivo i koje valja ukloniti u interesu diskriminisanog, bez obzira na to da li se prouzrokovanje tog stanja može ili ne može pripisati diskriminatoru u krivicu.

Pošto zahtev za uklanjanje predstavlja direktnu zaštitnu reakciju na samo stanje diskriminacije, stvoreno protivno zabrani diskriminacije, nevažno je za njega da li je, osim diskriminacije, nastupila ili će nastupiti i šteta, materijalna ili nematerijalna.

Uklanjanje stanja diskriminacije može, dakle, da se zahteva već zbog same povrede prava na nediskriminaciju – zbog samog stvaranja stanja suprotnog tom pravu, bez obzira na postojanje ili nepostojanje krivice i štete (kvazinegatorna tužba). Budući da je u Zakonu o obligacionim odnosima⁹ tužba za uklanjanje uređena u vezi sa naknadom štete, što bi moglo navesti na tumačenje da se ne može upotrebiti i kao reaktivna tužba u užem smislu (kvalizinegatorna tužba), dakle, i onda kada nema uslova za odštetnu odgovornost, od važnosti je to što je odredba čl. 44. st. 1. t. 2. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije¹⁰ ne ostavlja nikakvo mesto za in-

9 Čl. 199.

10 Jednako i čl. 43. t. 2. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

terpretaciju da se štiti već od same povrede – od samog stanja diskriminacije, nezavisno od toga da li to stanje predstavlja štetu i može li se upisati dirskriminatoru u krivicu.

Diskriminisanome nije potreban *nikakav poseban pravni interes, niti ikakav poseban razlog* da bi ostvario zahtev odnosno podneo tužbu, niti mora da ga dokaže, ni navede, ni da se na njega pozove, kao što ni tuženom diskriminisanom ne pripada prigovor nedostatka takvog interesa ili razloga.

Ako tuženi ne izvrši radnju koju mu naloži sud, diskriminisani može da zahteva njeno prinudno izvršenje, od suda, *u izvršnom postupku*.

(b) **Tužba za utvrđenje** (čl. 44. st. 1. t. 2. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije)¹¹ da sud *utvrdi* je diskriminator *nedopušteno diskriminisao* diskriminisanog, tj. da je povredio njegovo pravo da ne bude diskriminisan, od interesa je naročito onda za diskriminisanog kada diskriminator osporava pravnu prirodu (nedopuštenost) svoje radnje i stvorenog stanja, i pretenduje da ima pravo da se tako ponaša (da izvrši dotičnu radnju) i da njome stvori odnosno održi dotično stanje diskriminacije. Presudom se rešava spor o dopuštenosti takve diskriminatorne radnje i opstajanja stvorenog stanja diskriminacije.

Samostalna (nesupsidijerna) tužba za utvrđenje (tj. nezavisna od toga što se diskriminisani može štiti putem drugih zahteva odnosno tužbi za zaštitu od diskriminacije), opravdana je jer omogućuje diskriminisanom da se za nju opredeli i onda kada mu je ta vrsta zaštite *dovoljna*, te nije zainteresovan da traži druge vrste zaštite drugim tužbama. Nekada, opet, ona predstavlja *jedini mogući* oblik zaštite i pravne reakcije na nedopuštenu diskriminaciju, onda kada nijedan drugi zahtev odnosno tužba ne dolaze u obzir jer za njih potrebni uslovi nisu ispunjeni u datom slučaju. Bez nje bi nedopuštena diskriminacija, iako protivna pravnom poretku, u svakom takvom slučaju ostala bez ikakve pravne sankcije.

Sud *prosuduje dopuštenost* tuženikove radnje koja diskriminiše prema opštim pravilima Ustava Republike Srbije, međunarodnih akata (Evropske konvencije o ljudskim pravima, Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima) i domaćih zakona protiv diskriminacije, koja pravila određuju pojam diskriminacije, vrste (vidove) diskriminacije kao i bitne uslove za postojanje nedopuštene diskriminacije. Da bi diskriminacija bila nedopuštena, u konkretnom slučaju mora biti posredi: razlikovanje između lica zbog nekog ličnog svojstva iako su ona u istoj ili bitno sličnoj situaciji – nedostatak razumnog, pravno opravdanog razloga (cilja) za to razlikovanje – nesrazmernost između diskriminatorne radnje i razumnog

11 Tako i čl. 44. t. 3. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

cilja koji se njome ostvaruje (njena nepotrebnost, nepodesnost i nepreko-merenost za ostvarenje tog cilja u konkretnom slučaju).¹²

Diskriminirani *dokazuje* radnju diskriminacije, kao i to da je tuže-ni izvršio tu radnju.

Krivica diskriminatora uopšte nije potrebna za ovu vrstu zaštite, pošto je cilj ove zaštite da se pravno razjasni situacija, nedopuštenost radnje i diskriminacije kao njene posledice, bez obzira može li se ona pripisati tuženom u krivicu.

Budući da se zahtev tiče razjašnjenja dopuštenosti radnje koja vodi diskriminaciji, svejedno je ima li u datom slučaju i *štete* kao dalje posledice diskriminatorne radnje.

Nikakav *pravni interes* ne zahteva se od diskriminisanog, ni da ga dokazuje ni da ga čak navodi, kao ni razlog zašto traži utvrđenje nedopuštenosti dotične diskriminatorne radnje. A tuženi diskriminator ne može prigovarati nedostatak pravnog interesa ili razloga. Članom 44. st. 2. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije eksplicirano je da za podnošenje ove tužbe tužilac ne mora učiniti verovatnim postojanje pravnog interesa.

U šabačkom slučaju, presudom prvostepenog suda¹³ u prvom stavu izreke usvojen je tužbeni zahtev, pa je utvrđeno da na strani tuženog ‘Jugentt’ – Sportsko rekreativni centar ‘Krsmanovača’ Šabac, postoji odgovornost za povredu prava ličnosti tužilaca. Pravo ličnosti koje je povređeno u tom slučaju Vrhovni sud kvalifikuje kao pravo na ljudsko dostojanstvo: “Svi ljudi imaju pravo na zaštitu prava ličnosti bez razlike na rasu, boju, nacionalno ili etničko poreklo. Sva mesta i službe namenjene javnoj upotrebi svima moraju biti dostupna na jednak način. Diskriminacija po bilo kom osnovu vređa ljudsko dostojanstvo čije su komponente čast, ugled, lični integritet i slično i takva povreda prava ličnosti uživa sudsku zaštitu”.¹⁴ Međutim, pravo na ljudsko dostojanstvo¹⁵ ne povređuje se svakom nedopuštenom diskriminacijom, kao što ni svaka povreda ljudskog dostojanstva ne ide pod ruku sa diskriminacijom. Nedopuštena diskriminacija predstavlja povredu prava na jednakost odnosno prava na nediskriminaciju. Povređenost tog prava ličnosti (na jednakost odnosno na nediskriminaciju) utvrđuje se po tužbi za utvrđenje, što je sada vidljivo i iz čl. 44. st. 1. t. 2. u vezi sa čl. 42 st. 1. Zakona o zabrani diskriminacije, u kome se o

12 Pregled slučajeva nedopuštene diskriminacije iz prakse Evropskog suda za ljudska prava može se naći, primera radi, kod *J. A. Frowein*, u: op. cit. (u prim. 6), str. 434. i d., *K. Starmer – I. Byrne*, Human Rights Digest, London, 2001. str. 340. i d.

13 Presuda Opštinskog suda u Šapcu P. br. 2939/2001 od 20.2.2002.

14 Presuda Vrhovnog suda Srbije Rev. 229/04 od 21.4.2004.

15 O tom pravu v. *V. V. Vodinelić*, Pravo na ljudsko dostojanstvo, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, supplement broju 5-6, 1989, str. 713–744.

njoj govori kao o “tužbi za zaštitu od diskriminacije”.¹⁶ Dovoljno je da je diskriminatornom radnjom to pravo povređeno, a ne mora istovremeno biti povređeno još koje drugo pravo, pa ni pravo na ljudsko dostojanstvo. Ali, za utvrđenje da je povređeno *koje drugo* pravo, ili da je u datom slučaju *uz* pravo na jednakost odnosno na nediskriminaciju povređeno i drugo pravo, potrebno je da budu ispunjeni opšti uslovi iz Zakona o parničnom postupku (čl. 188),¹⁷ čim nema posebne odredbe poput one za pravo na jednakost odnosno nediskriminaciju u Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. Ako u nekom konkretnom slučaju radnja diskriminacije povređuje ujedno i druga prava, na primer, pravo na ljudsko dostojanstvo, za to da bi presuda – i bez izričite predviđenosti takve tužbe u nekom propisu – mogla utvrđivati i njegovu povređenost, bilo bi neophodno napustiti vladajuće shvatanje da po Zakonu o parničnom postupku tužba za utvrđenje stoji na raspolaganju samo onda kada je izričito predviđena.¹⁸

(c) **Tužba za naknadu štete** (čl. 44. st. 1. t. 4. nacta Zakona o zabrani diskriminacije)¹⁹ omogućuje diskriminisanom da savlada *jednu dalju posledicu diskriminatorne radnje i stanja diskriminacije – štetu* koja mu je time prouzrokovana. Da je diskriminacija izazvala štetu (materijalnu / imovinsku/ štetu – bilo stvarnu štetu bilo izmaklu dobit, ili nematerijalnu /neimovinsku, moralnu/ – boli ili strah), nije, naravno, uslov za postojanje same nedopuštene diskriminacije, kao što ni namera diskriminacije nije uslov za postojanje diskriminacije. Ali, ako šteta postoji, kao i ako postoji namera ili drugi stepen krivice diskriminatora, pravo je diskriminisanog da mu diskriminator nadoknadi *svu pretrpljenu štetu, kako materijalnu, tako i nematerijalnu*.

Radnja diskriminatora mora biti *uzročna* za štetu, a diskriminator *kriv*.

Nema posebnih pravila o pojmu štete, vrstama štete, uzročnoj vezi između diskriminatorne radnje i štete, nego se u pogledu toga i ovde primenjuju *opštevažee* odredbe Zakona o obligacionim odnosima. Svaka diskriminatorna skrivljena štetna radnja koja je uzročna za konkretnu štetu, stvara obavezu na naknadu (čl. 154. i d. Zakona o obligacionim odnosima). Ali, *posebna* pravila, koja su drugačija od opštevažeećih, tiču se *kri-*

16 Isto čl. 43. t. 3. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom u vezi sa čl. 42.

17 “Službeni glasnik RS” br. 125/2004.

18 O opravdanosti proširenja upotrebe tužbe za utvrđenje za zaštitu prava ličnosti uopšte, v. V. V. Vodinelić, *Lična prava*, u: “Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada”, tom I, Beograd, 1978, str. 933. i d.

19 Isto čl. 43. t. 4. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

vice diskriminatora, pretpostavke krivice i dokazivanja, a sadrži ih čl. 47. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije.²⁰

Materijalna šteta postoji ako bi imovinsko stanje diskriminisanog (broj i vrednost njegovih imovinskih prava) bilo povoljnije da nije bilo diskriminatorne radnje. Jer, diskriminisani bi imao i prava koja su ovako prestala ili prava čija se vrednost ne bi smanjila kao što jeste (stvarna šteta), ili imao bi prava koja ovako nije ni stekao ili bi se uvećala vrednost njegovih prava kao što nije (izmakla dobit). Primera radi, zbog diskriminatorne radnje bojkotovanja smanjio mu se promet robe, nije mu isporučena roba zbog bojkota zbog čega je morao da je nabavlja po višoj ceni na drugoj strani, ili zbog čega je odgovarao za štetu svojim poveriocima pošto nije mogao da je nabavi na drugoj strani; zbog diskriminatorne radnje nije stekao zaradu jer nije dobio zaposlenje; zbog diskriminatorne radnje morao je angažovati advokata i imati troškove da bi ostvario svoje pravo na slobodu od diskriminacije; zbog diskriminatorne radnje uskraćivanja lekarske pomoći teže se razboleo, što mu je prouzrokovalo dalje troškove; zbog diskriminatorne radnje imao je troškove preseljenja, itd.

Nematerijalna šteta se sastoji u duševnim bolovima koje trpi, fizičkim bolovima ili strahu. S obzirom na to da diskriminacija često predstavlja ujedno povredu ličnog prava na ljudsko dostojanstvo (kada se diskriminisanom odriču ljudska svojstva), pravo na naknadu nematerijalne štete *u tom pogledu* moglo bi se redovno osloniti i na opštu odredbu čl. 200. Zakona o obligacionim odnosima, koji predviđa da oštećeni ima pravo na naknadu štete prouzrokovanu mu povredom njegovog prava ličnosti, na dostojanstvo, na čast, na ugled, ili povredom drugog prava ličnosti.

Diskriminatorna radnja je *uzročna* za štetu ako radnja, kakva je u datom slučaju, i inače, po redovnom toku stvari, dovodi do takve štete (adekvatna uzročnost), osim ako bi zbog neke druge, tuđe radnje ionako nastupila, samo docnije (prestignuta, rezervna uzročnost).

Diskriminisani *dokazuje* radnju, štetu i uzročnu vezu među njima. Krivica diskriminatora *pretpostavlja se neoborivo* ako učini akt *neposredne diskriminacije* (čl. 47. st. 1).²¹ Neposredna diskriminacija posredi je onda kada se neka lica, u istoj ili sličnoj situaciji, dovode u nepovoljniji položaj ili bi mogli biti dovedeni u nepovoljniji položaj zbog ličnog svojstva, dok

20 Nema ih u Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

21 *Pravila o teretu dokazivanja*, Član 47. st. 1: Ako je sud utvrdio da je izvršena radnja neposredne diskriminacije, ili je to među strankama nesporno, tuženi se ne može osloboditi od odgovornosti dokazivanjem da nije kriv.

Ukoliko tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti, odnosno načela jednakih prava i obaveza snosi tuženi.

se radi o posrednoj diskriminaciji, ako se diskriminatorni akt ili radnja prividno zasnivaju na načelu jednakosti i nediskriminacije, bez opravdanog ciljeva ili nesrazmjerno opravdanom cilju.²²

Po opštim pravilima obligacionog prava, ako se dokaže uzročna veza između štetnikove radnje i štete, tada se pretpostavlja da je štetnik kriv (čl. 154. st. 1. Zakona o obligacionim odnosima). Ali, ne pretpostavlja se ni namera, ni gruba nepažnja, već obična nepažnja štetnika.²³ Prouzroko-

22 *Neposredna diskriminacija*, Član 6: Neposredna diskriminacija postoji ako se lice ili grupa, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva u istoj ili sličnoj situaciji, bilo kojim aktom, radnjom ili propuštanjem, stavlja ili su stavljeni u nepovoljniji položaj, ili bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj.

Posredna diskriminacija, Član 7: Posredna diskriminacija postoji ako se lice ili grupa, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj aktom, radnjom ili propuštanjem koje je prividno zasnovano na načelu jednakosti i zabrane diskriminacije, osim ako je to opravdano zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna.

Neposrednu diskriminaciju, i razliku spram posredne diskriminacije, u bitnome jednako definiše i Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, čl. 6. st. 2. i 3.

Povreda načela jednakih prava i obaveza, Član 8: Povreda načela jednakih prava i obaveza postoji ako se licu ili grupi, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, neopravdano uskraćuju prava i slobode ili nameću obaveze koje se u istoj ili sličnoj situaciji ne uskraćuju ili ne nameću drugom licu ili grupi, ako su cilj ili posledica preduzetih mera neopravdani, kao i ako ne postoji srazmera između preduzetih mera i cilja koji se ovim merama ostvaruje.

Posebne privremene mere, Član 14: Ne smatraju se diskriminacijom posebne privremene mere donete na osnovu zakona ili drugog propisa, radi postizanja pune ravnopravnosti, zaštite i napretka lica odnosno grupe koji se nalaze u nejednakom položaju.

Čl. 7. i 8. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom: “Povreda načela jednakih prava i obaveza postoji: 1. ako se diskriminisanom isključivo ili uglavnom zbog njegove invalidnosti neopravdano uskraćuju prava i slobode, odnosno nameću obaveze, koje se u istoj ili sličnoj situaciji ne uskraćuju ili ne nameću drugom licu ili grupi; 2. ako su cilj ili posledica preduzetih mera neopravdani; 3. ako ne postoji srazmera između preduzetih mera i cilja koji se ovim merama ostvaruje” (čl. 7). “Ne smatraju se povredom načela jednakih prava i obaveza niti diskriminacijom: 1. odredbe zakona, propisa, kao ni odluke ili posebne mere donete u cilju poboljšanja položaja osoba sa invaliditetom, članova njihovih porodica i udruženja osoba sa invaliditetom, kojima se pruža posebna podrška, neophodna za uživanje i ostvarivanje njihovih prava pod istim uslovima pod kojima ih uživaju i ostvaruju drugi; 2. donošenje, odnosno zadržavanje postojećih akata i mera čiji je cilj otklanjanje ili popravljavanje nepovoljnog položaja osoba sa invaliditetom kojima se pruža posebna podrška” (čl. 8).

23 Načelan stav XIV zajedničke sednice Saveznog suda, Vrhovnog vojnog suda i vrhovnih sudova republika i pokrajina od 25. i 26. marta 1980.

valac štete može da obori tu pretpostvaku o svojoj krivici dokazujući da, iako je štetu prouzrokovao, postupio je tada s pažnjom, nije bio čak ni obično nepažljiv (tj. nije zanemario onu pažnju koja je prosečna, njegov oprez nije bio manji od prosečnog.). Za razliku od toga, po nacrtu Zakona o zabrani diskriminacije (čl. 47. st. 1), ako je diskriminator izvršio radnju *neposredne diskriminacije*, koja je diskriminisanom prouzrokovala štetu, *ne može* da dokazuje da *nije kriv*. Njegova krivica se pretpostavlja neoborivo. To je opravdano: s obzirom na prirodu situacija koje predstavljaju neposrednu diskriminaciju, teško je zamisliti u životu slučajeve u kojima neposredna diskriminacija ne ide pod ruku sa krivicom.

Posebne prirode je i pravilo nacrta Zakona protiv diskriminacije (čl. 47. st. 2) da ako diskriminisani *učini verovatnim* da je u datom slučaju načinjena na njegovu štetu razlika u odnosu na druge osobe zbog njegovog ličnog svojstva, tada se na diskriminatora prevlađuje *teret* da dokaže da ipak tom diskriminatornom radnjom *nije izvršena* povreda načela jednakosti odnosno jednakih prava i obaveza.²⁴

Oba pravila sadržane su u direktivama Evropske unije – Direktivi 2000/43 od 29.6.2000. o primeni načela jednakosti postupanja prema licima bez obzira na raso ili etničko poreklo (čl. 8),²⁵ i Direktivi 2000/78 o uspostavljanju opšteg okvira za jednako postupanje u zapošljavanju i zanimanju (čl. 10).²⁶ Međutim, naš zakonodavac, donoseći Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom nije bio spreman da prihvati ova pravila koja predstavljaju najviše evropske standarde zaštite od diskriminacije, tako da taj zakon ne sadrži nijedno od tih pravila koja itekako poboljšavaju položaj žrtava diskriminacije kao slabije strane u odnosu, podižući nivo efikasnosti zaštite od diskriminacije, pa ostaje da se jednom docnije ispuni taj uslov za harmonizaciju domaćeg sa pravom Evropske unije.

S obzirom na prirodu diskriminatornih radnji, praktično će naknada štete *u novcu* biti češća nego naturalna naknada.

U pomenutom šabačkom slučaju,²⁷ tuženi je obavezan da u jednom dnevnom listu o svom trošku objavi javno izvinjenje diskriminisanim tužiocima sledeće sadržine: “Preduzeće ‘Jugent’ – Sportsko rekreativni centar

24 *Pravila o teretu dokazivanja*, Član 47. st. 2: Ukoliko tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti, odnosno načela jednakih prava i obaveza snosi tuženi.

25 Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin.

26 Directive 2000/783/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation.

27 Vidi u tekstu kod prim. 7. Presuda Vrhovnog suda Srbije Rev. 229/04 od 21.4.2004, presuda Okružnog suda u Šapcu Gž. br. 1591/02 od 3.7.2003, presuda Opštinskog suda u Šapcu P. br. 2939/2001 od 20.2.2002.

'Krsmanovača' Šabac, izvinjava se Merihane Rustenov, Vasić Jordanu i Vasić Zoranu, svi iz Beograda, zato što su dana 8.7.2000. godine isključivo zbog pripadnosti romskoj etničkoj zajednici bili sprečeni od strane radnika tuženog u svojoj nameri da uđu na bazen Sportsko-rekreativnog centar 'Krsmanovača', u roku od 15 dana po prijemu presude". Ovo dosuđenje sud je utemeljio na odredbi čl. 199. Zakona o obligacionim odnosima: "odredba člana 199. ZOO otklanja posledice povređenih ličnih prava na jedan od načina nabrojanih u tom članu. Zakonodavac nije eksplicitno naveo sve moguće načine otklanjanja štetnih posledica, upravo zbog delikatnosti ovih povreda, pa je ostavio mogućnost individualizacije za svaki konkretni slučaj formulacijom prema kojoj sud može narediti osim objavljalja presude i ispravke, povlačenja izjave kojom je povreda učinjena i što drugo čime se može ostvariti svrha koja se postiže naknadom". Time je ostavljena mogućnost oštećenim licima da prema svojim ličnim osećanjima povređenosti, formulišu i zahtev kojim će se na njima najbolji način pružiti satisfakcija za učinjenu povredu".

Članom 43 t. 4. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom sada izričito priznata tužba za naknadu štete prouzrokovane diskriminacijom zbog invaliditeta, pošto ne sadrži nikakvo ograničenje, odnosi se takođe kako na svaku vrstu štete, tako i na svaku vrstu naknade, i novčanu i na svaki podesan oblik nenovčane naknade.

5. Privremena zaštita: privremena mera

Zahtevom za izdavanje privremene mere diskriminisanima traži od suda da privremeno zabrani diskriminatoru da izvrši, nastavi ili ponovi diskriminatornu radnju, privremeno mu naredi da izvrši radnju radi uklanjanja stanja diskriminacije, ili mu privremeno naredi određeno ponašanje radi obezbeđenja zahteva diskriminisanog na naknadu štete. Diskriminisanom zahtev za privremenu meru stoji na raspolaganju ako je *verovatno* da mu u datom slučaju *privreda* zahtev za propuštanje diskriminatorne radnje, zahtev za uklanjanje stanja stvorenog diskriminatornom radnjom ili zahtev za naknadu štete prouzrokovane diskriminatornom radnjom. On, dakle, nije samostalan, nego zavisan zahtev, zavisan od postojanja glavnog zahteva.

Osim tih, što preventivnih, što reaktivnih zaštitnih sredstava kojima diskriminisanima postiže konačnu zaštitu na osnovu sudske presude kojom je meritorno ređen spor, diskriminisanom je potrebna i privremena, provizorna zaštita. Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije (čl. 46)²⁸ sadrži odredbe o privremenoj meri, ali predviđa užu primenu ovog sredstva zaštite

28 Isto čl. 45. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

nego Zakon o izvršnom postupku (čl. 291. i d.),²⁹ a takođe užu od Modela Zakona protiv diskriminacije.³⁰ Zahtev za izdavanje privremene mere diskriminisan može *sudu* podneti *zajedno* sa podnošenjem tužbe, kao i *posle* podnošenja tužbe, u toku postupku (“uz tužbu, u toku postupka, kao i po okončavanju postupka, sve dok izvršenje ne bude sprovedeno”, čl. 46. nacrtu Zakona o zabrani diskriminacije),³¹ ali ne i *pre* njenog podnošenja (što predviđa čl. 291. Zakona o izvršnom postupku, kao i čl. 29. Modela Zakona protiv diskriminacije). Posredi je ničim opravdano suženje zaštite, jer i u slučajevima diskriminacije postoji jednaka potreba kao i inače da se interveniše i pre podnošenja tužbe.

Da bi smela biti izdata, privremena mera ne sme da bude takva da iscrpljuje (konzumira) *tužbeni zahtev* za propuštanje ili za uklanjanje (tj. da u potpunosti podmiruje potrebu za takvom zaštitom). Pošto privremena mera *važi samo do pravnosnažnog presuđenja u toj stvari*, ne može se smatrati da ona iscrpljuje tužbeni zahtev (da konzumira potrebu za zaštitom) već samim time što je po sadržini *istovetna* sa tužbenim zahtevom (odnosno presudom). Privremenom merom *izrečena zabrana* protivniku predlagачa da izvrši, da nastavi da vrši ili da ponovi diskriminatornu radnju, odnosno privremenom merom *izrečena naredba* da izvrši radnju kojom će ukloniti posledice izvršene diskriminatorne radnje, *nije*, naime, *trajna* zabrana odnosno naredba već je samo privremena budući da je priroda izrečene zabrane odnosno naredbe *samo obezbeđujuća*: tom zabranom odnosno naredbom samo se *obezbeđuje zahtev diskriminisanog za propuštanje ili uklanjanje*, dok tek ako sud i pravnosnažno istovetno presudi, *tek* time diskriminisan *u potpunosti* ostvaruje (iscrpljuje) svoj zahtev (konzumira potrebu za zaštitom).

Privremena mera *povodom zahteva za zabranu* diskriminatorne radnje ili povodom *zahteva za naredbu* nove radnje radi uklanjanja stanja stvorenog već izvršenom diskriminatornom radnjom, izdaje se pod zakonskim *uslovima* koji važe za izdavanje privremene mere *radi obezbeđenja nenovčanih potraživanja* (čl. 302. Zakona o izvršnom postupku). To znači da je na predlagачu privremene mere uvek da učini *verovatnim osnovanost svoga zahteva*. Uvek ima da učini *verovatnim i opasnost* da bi bez privremene mere kasnije ostvarenje njegovog zahteva bilo osujećeno ili znatno otežano, uvek osim onda kada od izdavanja privremene mere protivniku ionako ne pretila znatnija šteta.

Privremena mera može se odrediti i kad poverilac učini *verovatnim* da je ona potrebna da bi se *sprečila upotreba sile* koja vodi diskriminaci-

29 “Službeni glasnik RS” br. 125/2004.

30 Čl. 29. Modela Zakona protiv diskriminacije.

31 Isto čl. 45. st. 1. Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

ji ili koja predstavlja diskriminaciju ili da se spreči nastanak nenaknadive štete od diskriminatorne radnje (čl. 302).

Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije, idući u tom pogledu za Zakonom sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom,³² dvostruko je ničim opravdano suzio upotrebljivost privremene mere: sveo je izdavanja privremene mere *samo na zabranu diskriminatorne radnje*, a i nju dopušta *samo radi otklanjanja opasnosti od nasilja ili veće nenadoknadive štete* (čl. 46. st. 1).

Ako je diskriminisani pretrpeo i *štetu* od diskriminatorne radnje, izdavanje privremene mere povodom *zahteva za naknadu štete* traži po pravilima koja važe za privremene mere radi *obezbeđenja novčanih potraživanja* (čl. 299. Zakona o izvršnom postupku). Osim *verovatnoće* da ima *pravo na naknadu štete* u datom slučaju, diskriminisani mora učiniti *verovratnim* i to da *kasnije*, tj. u izvršnom postupku koji bi pokrenuo, ako se sada ne izda privremena mera *neće moći da naplati naknadu štete* zato što postoji *konkretna opasnost* da će diskriminator u međuvremenu otuđiti imovinu koja bi u izvršnom postupku služila namirenju njegovog prava na naknadu štete, da će umanjiti njenu vrednosti, da će imovinu opteretiti pravima trećih koja onemogućavaju izvršenje, ili da će imovinu skriti, i sl.

Ponekad će diskriminisani imati potrebu da zahteva izdavanje privremene mere čak *i posle pravnosnažnosti presude* kojom je usvojen njegov tužbeni zahtev za zaštitu od diskriminacije, iako tada može da zahteva njeno prinudno izvršenje u izvršnom postupku, odnosno iako je taj izvršni postupak već pokrenut, u toku. Takvu potrebu za privremenom merom može da ostvari “sve dok izvršenje ne bude sprovedeno” (čl. 46. st. 1. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije, čl. 291. Zakona o izvršnom postupku),³³ a ona se može sastojati, recimo, u tome da diskriminisani svoj zahtev obezbedi tako što će sud privremenom merom zabraniti diskriminatoru da otuđi svoju imovinu, da ne bi otuđenjem osujetio, otežao ili ugrozio ostvarenje zahteva diskriminisanog za naknadu štete.

6. Pomoćna zaštita: sudski penal

Glavni pravac zaštite diskriminisanog određuje se presudom kojom se usvaja zahtev iz preventivne ili reaktivne tužbe. Za efikasnost zaštite nekada je, međutim, potrebno izreći i sudski penal. Diskriminisani može da zahteva da sud diskriminatoru izrekne **sudski penal**: da sud diskriminatoru zapreti da *diskriminisanom* ima da *plati* određeni, primeren iznos novca, nezavisno od naknade štete, ako *ne izvrši* obavezu propuštanja diskri-

32 Čl. 45. st. 1.

33 Isto, čl. 45. st. 1. Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

minatorne radnje ili obavezu uklanjanja stanja diskriminacije. Stavljanje diskriminatoru u izgled te privatne kazne za slučaj da ne bi izvršio glavnu obavezu, vrši se dodatni pritisak na diskriminatora da izvrši glavnu obavezu (uzdrži se od vršenja diskriminacionog akta, odnosno ukloni stanje diskriminacije), a poboljšava položaj diskriminisanog u slučaju da postoji rizik da diskriminator nije voljan da bez toga izvrši svoju glavnu obavezu.

Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije ne uređuje sudski penal, ali sud može, na zahtev diskriminisanog, da izrekne sudski penal na osnovu Zakona o obligacionim odnosima (čl. 157. st. 2, 294. st. 1).

Visina iznosa valja da bude *primerena* situaciji, kako bi izrečeni penal bio u stanju da svojom visinom podstakne diskriminatora da izvrši obavezu, ali ne sme da ide preko visine dovoljne da se to postigne.

Zahtev za sudski penal je *pomoćni, nesamostalan*, uvek zavisen od postojanja drugog, glavnog zahteva. A glavni zahtev, čijem ispunjenju služi zahtev za sudski penal, jeste ili zahtev diskriminisanog za propuštanje ili njegov zahtev za uklanjanje.

Ako je reč o obavezi diskriminatora da se uzdrži od vršenja radnje diskriminacije (*zahtev za propuštanje*), zahtev za sudski penal zasniva se na Zakonu o obligacionim odnosima. Sloboda od diskriminacije odnosno pravo na nediskriminisanost jedno je, naime, od prava ličnosti, a Zakon o obligacionim odnosima predviđa zahtev za sudski penal kao opšte sredstvo zaštite tih prava, upotrebljivo uz zahtev za propuštanje, kao mera dodatnog pritiska na povredioca da ne izvrši radnju kojom povređuje *bilo koje pravo ličnosti* (čl. 157. st. 2).

Kada diskriminisanima ima *pravnosnažnom presudom* potvrđen zahtev za uklanjanje već stvorenog stanja diskriminacije, sudski penal radi dodatnog pritiska na diskriminatora za izvršenje ove obaveze temelji se takođe na Zakonu o obligacionim odnosima. Prema tom zakonu (čl. 294. st. 1) sudski penal je upotrebljiv radi izvršenja *nenovčanih obaveza uopšte*, a obaveza za uklanjanje stanja diskriminacije jeste jedna takva, nenovčana obaveza. Sud, na zahtev, određuje diskriminatoru dodatni rok za izvršenje obaveze, a takođe i svotu novca koju će diskriminator isplatiti diskriminisanom u slučaju da obavezu ne izvrši u tom roku. Ako diskriminator naknadno, po isteku roka, ipak izvrši radnju uklanjanja stanja diskriminacije, na njegov zahtev sud može da *smanji* iznos koji je odredio (čl. 294. st. 2).

Kada diskriminisanima jednom zatraži u izvršnom postupku prinudno izvršenje pravnosnažne presude kojom je diskriminatoru naređeno izvršenje radnje uklanjanja stanja diskriminacije, od tada diskriminisanima *ne* može više da traži i sudski penal, *niti* se već zatraženi može više izreći (ali se eventualno već izrečeni može i tada prinudno izvršiti).

Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije,³⁴ za razliku od Modela Zakona protiv diskriminacije,³⁵ ne sadrži izričitu odredbu o sudskom penalu za slučaj neizvršenja one obaveze koja se nalaže kao privremena mera. Ali, pošto sudski penal ima podjednak smisao i opravdanje i u vezi sa privremenom merom, dodatno pritiskajući diskriminatora da je poštuje, ništa ne sprečava da opšta pravila o sudskom penalu nađu primenu i tada, iako bi, potpunosti radi, bilo umesno da se izričito naveden u ovom zakonu .

Iz istih razloga, sudski penal se može izreći i uz privremenu meru, s važnošću do pravnosnažnog okončanja postupka po tužbi za propuštanje ili za uklanjanje.

7. Sudska zaštita po tužbi drugih lica: tužbe organizacija za zaštitu ljudskih prava, dobrovoljnog ispitivača diskriminacije (testera), i Poverenika

Da bi sprečavanje diskriminacije, kao stvar od opšteg interesa, bilo što efikasnije, neophodno je da se *aktivna legitimacija* (mogućnost traženja zaštite) u slučajevima diskriminacije *ne* ograniči samo na diskriminisanu lice. U brojnim situacijama, naime, diskriminisanog odvrća od borbe protiv diskriminacije na pravnom putu njegov strah da će još dodatno trpeti, da će dodatno biti viktimizovan ako se bude borio za svoje pravo i slobodu od diskriminacije, ako bude tražio da se u postupku pravne zaštite diskriminator podvrgne pravnim sankcijama zbog svojih nedopuštenih radnji. Zato antidiskriminaciono pravo pravni put zaštite diskriminisanog otvara i *drugima*. Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije to čini na dva načina: u slučaju diskriminacije, 1. *građanskopravne tužbe* može da podnese ne samo diskriminisanu sâm, nego i *organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava* (a), *tester* (b), i *Poverenik za zaštitu ravnopravnosti* (c); a 2. *pritužbom Povereniku* može da se obrati radi zaštite u vansudskom postupku ne samo diskriminisanu sâm, nego u njegovo ime i *organizacije za zaštitu ljudskih prava*, i *svako drugo lice* (o tome u sledećoj tački, 8).

Mada se ovim širenjem aktivne legitimacije za pokretanje sudskog i vansudskog postupka zaštite nesumnjivo smanjuju šanse za slučajeve u kojima akti nedopuštene diskriminacije ostaju bez ikakve pravne reakcije zato što bilo organizacija za zaštitu ljudskih prava, bilo tester, bilo Poverenik, može da bude u stanju da tužbom pokrene sudski postupak, odonosno pritužbom vansudski, i onda kada iz nekog razloga ne odgovara samoj žrtvi diskriminacije da se pojavljuje kao stranka tj. kao tužilac, odnosno pritužilac – ipak to ne znači da se žrtvi diskriminacije može nametnuti pravna

34 Kao ni Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

35 Čl. 29. st. 1.

zaštita ako je ona ne želi. Za diskriminisanog je važno i da bude pošteđen situacije kada bi neka organizacija za zaštitu ljudskih prava vodila postupak iz razloga sopstvene promocije, ne obazirući se na interese diskriminisanog. Pošto moraju da se uvažavaju opravdani interesi i volja žrtve diskriminacije, druga lica smeju da vode postupak zbog diskriminacije samo ako se sa time *prethodno saglasila* ta žrtva diskriminacije, dajući *pristanak*.³⁶ Zato stoji izričito u Nacrtu kao uslov za podnošenje tužbi odnosno pritužbi od strane tih drugih lica da je *diskriminirani saglasan* sa time da druga lica podnesu tužbu (čl. 48. st. 2),³⁷ odnosno pritužbu (čl. 35. st. 3).

Međutim, dok po Nacrtu sudski postupak druga lica pokreću tužbom *u svoje ime*, tako da ne vode postupak u ime žrtve, kao njen zastupnik, već u svoje sopstveno ime (čl. 48. st. 1), dotle po Nacrtu vansudski postupak druga lica pritužbom pokreću *u ime diskriminisanog* (čl. 35. st. 3. nacarta Zakona o zabrani diskriminacije), što znači da je u ovom drugom slučaju stranka sâm diskriminirani, a nije stranka ono lice koje je podnelo tužbu. Rešenje se ne čini dobrim, jer smanjuje izgleda da dođe do procesuiranja u onim slučajevima diskriminacije kada žrtva zazire od toga da bude stranka u postupku, pošto bi ovde ona morala biti stranka u postupku a za nju je svejedno kada je stranka u postupku da li je sama podnela tužbu ili su to, kao njeni zastupnici, učinili drugi.

Ta druga lica, međutim, ni pod uslovom saglasnosti diskriminisanog, *nemaju aktivnu legitimaciju za svaku vrstu tužbe* za zaštitu od diskriminacije koje su inače sve odreda dostupne diskriminisanom, i to zbog prirode stvari i prirode funkcije pojedinih vidova zaštite. Tako, drugo lice ne može da zahteva da se njemu isplati naknada štete, koju bi diskriminirani sâm mogao da zahteva da je on tužio, niti da zahteva da se njemu isplati novčani iznos na ime sudskog penala, koji bi mogao da zahteva diskriminirani da je on tužio.

(a) Što se tiče *sudske građanskopravne* zaštite, nije iznenađenje aktivna legitimacija predviđena u Nacrtu za **organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava**: moglo se očekivati da će i Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije predvideti takvu **organizacijsku tužbu** (čl. 48. st. 1), pošto kod nas već važi takvo rešenje za jednu bitno sličnu situaciju.³⁸ Takva ak-

36 Tako je po čl. 39. st. 3. Zakona o javnom informisanju ("Službeni glasnik RS" br. 61/2005).

37 Isto rešenje je predviđa čl. 31. st. 2. Modela Zakona protiv diskriminacije.

38 Ali, legitimacija za organizacijsku tužbu iz Modela Zakona protiv diskriminacije (čl. 31. st. 1) nije, nažalost, uneta u Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. Po stupanju na snagu nacarta Zakona o zabrani diskriminacije, kao zakona koji važi za diskriminaciju bilo kojih osoba, njegova odredba o organizacijskoj tužbi važila bi i za slučajevne diskriminacije osoba sa invaliditetom.

tivna legitimacija nekoga ko takođe sâm nije žrtva, našla je već, naime, mesta u Zakonu o javnom informisanju:³⁹ kada je govor mržnje u masmedijima uperen protiv nekog lica ili grupe lica, između ostalog podsticanjem na njihovu diskriminaciju, pravnu zaštitu može da zahteva i svako pravno lice osnovano radi zaštite sloboda i prava čoveka i građanina, kao i svaka organizacija osnovana radi zaštite interesa onih grupa lica protiv kojih je uperen govor mržnje.

(b) I **dobrovoljni ispitivač diskriminacije (tester)** je ovlašćen da podnosi građanskopravne tužbe za zaštitu od diskriminacije povodom slučaja u kome je utvrdio postojanje diskriminacije (čl. 48. st. 3. nacarta Zakona o zabrani diskriminacije). Tester je lice koje dobrovoljno, a zakonom ovlašćeno, proverava vrši li se u nekom slučaju nedopuštena diskriminacija. *Svako*, već na osnovu opšte ustavne slobode delanja, ima ovlašćenje da učestvuje u takvim proverama sumnji na diskriminaciju. Iako, dakle, takvo ovlašćenje ne mora biti zakonom navedeno, dobro je što antidiskriminacioni propis Nacrta Zakona o zabrani diskriminacije to ovlašćenje sada i izričito navodi (čl. 48. st. 3).⁴⁰ U ulozi testera može se naći jedno lice, ili više njih zajedno, kada se lično i neposredno uključi ili uključe u neku situaciju, ne bi li tako lično i na licu mesta proverili da li se u toj situaciji krši zabrana diskriminacije. Primerice, kada Rom ili Romi koji su čuli da se Romima zabranjuje pristup u neki klub, odu u taj klub; kada osoba sa invaliditetom poseti neki restoran za koji je čula da u njemu odbijaju da usluže osobe sa invaliditetom; kada se neko ko poseduje tražene kvalifikacije javi po oglasu kod poslodavca koji je na glasu da zapošljava i nekvalifikovanu mušku radnu snagu iako sa na oglas javi ženska osoba sa traženim kvalifikacijama. Ulogu testera ima i lice koje ne poseduje ono lično svojstvo zbog koga se sumnja da se vrši diskriminacija, ali se uključi u sumnjivu situaciju da bi moglo biti svedok akta diskriminacije u konkretnom slučaju.⁴¹

39 Čl. 39. st. 2, "Službeni glasnik RS" br. 43/2003, 61/2005. Ali, ista takva organizacijska tužba iz Modela Zakona protiv diskriminacije (čl. 31. st. 1) nije, nažalost, uneta u Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. Po stupanju na snagu nacarta Zakona o zabrani diskriminacije, kao zakona koji važi za diskriminaciju bilo kojih osoba, njegova odredba o organizacijskoj tužbi važila bi i za slučajeve diskriminacije osoba sa invaliditetom.

40 Kao što ga je predviđao i Model zakon protiv diskriminacije (čl. 2. st. 1. t. 6, čl. 31. st. 1. al. 2, st. 3), dok Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom nema takve odredbe.

41 U pomenutom šabačkom slučaju sumnje da se u pogledu pristupa bazenu Romi diskriminišu kao takvi, u proveri su učestvovali i oni koji nisu Romi, i o tome svedočili na sudu.

Dobrovoljni ispitivač ovlašten je da podnosi tužbe za zaštitu od diskriminacije povodom slučaja u kome je utvrdio postojanje diskriminacije. Njegov pravni položaj, kao i odnos sa žrtvom diskriminacije, u svemu je izjednačen sa pravnim položajem organizacije za zaštitu ljudskih prava.

Kada tester podnese tužbu za zaštitu diskriminisanog povodom slučaja provere u kome je utvrdio postojanje diskriminacije, u tom postupku se *saslušava kao stranka*.

Kada se tester ne pojavljuje kao tužilac povodom konkretnog slučaja u kome je utvrdio diskriminatorno postupanje, *saslušava se kao svedok* u postupku koji se vodi povodom nedopuštene diskriminacije. U praksi su domaći sudovi u nekim slučajevima već ranije prihvatili dobrovoljnog ispitivača diskriminacije kao legitimno lično dokazno sredstvo (u tzv. šabačkom slučaju – Sportski centar “Krsmanovača”).⁴² Takav položaj ima, dakle, u postupku koji je pokrenut tužbom diskriminisanog, organizacije za zaštitu ljudskih prava ili Poverenika.

(c) Nacrt Zakona o zabrani diskriminacije aktivnu legitimaciju za traženje *sudske građanskopravne zaštite* priznaje i jednom novom državnom organu, kojeg uvodi – **Povereniku za zaštitu ravnopravnosti** (čl. 33. t. 4, 48. st. 1). Poverenik je samostalan državni organ, nezavisan u vršenju svojih nadležnosti,⁴³ i predstavlja još jedan izdanak tzv. četvrte vlasti kod nas. Poverenik može da podnese građanskopravne tužbe zbog diskriminacije koje može da podnese diskriminisani.⁴⁴

Građanskopravne tužbe zbog diskriminacije Poverenik može da podnese zbog nekog akta diskriminacije i onda kada zbog tog akta diskriminacije i sâm vodi postupak po pritužbi.⁴⁵

8. Vansudska zaštita pred Poverenikom: popularna pritužba, i sudska zaštita od Poverenika: negativna tužba za utvrđenje

(a) Od građanskopravne zaštite diskriminisanog pred sudom po tužbi Poverenika, razlikuje se **posebna vrsta zaštite diskriminisanog pred Poverenikom: zaštita po pritužbi**. Lice koje smatra da je pretrpelo diskriminaciju podnosi Povereniku pritužbu (čl. 35. st. 1. Nacrta Zakona o zabrani diskriminacije), a uz saglasnost diskriminisanog lica i u njegovo ime pritužbu može podneti i *organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava*

42 Vidi presudu Vrhovnog suda Srbije Rev. 229/04 od 21.4.2004, presudu Okružnog suda u Šapcu Gž. br. 1591/02 od 3.7.2003, presudu Opštinskog suda u Šapcu P. br. 2939/2001 od 20.2.2002.

43 Član 1. st. 2. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije.

44 Član 33. t. 4.

45 Član 33. t. 4.

ali i bilo koje drugo lice (čl. 35. st. 2. Nacrta Zakona o zabrani diskriminacije), tako da je reč o *popularnoj* pritužbi, pravnom sredstvu koje stoji na raspolaganju svakome, mada sâm nije žrtva diskriminacije.

Kao što Poverenik može podneti građanskopravnu tužbu, i kada on sâm vodi postupak po pritužbi zbog akta diskriminacije (član 33. t. 4), tako Poverenik može da postupa po pritužbi bez obzira na to da li su iskorišćena druga pravna sredstva zbog dotičnog akata diskriminacije (čl. 36. st. 1), i da li se po nekoj građanskopravnoj tužbi vodi postupak.

Po pritužbi Poverenik daje **obavezujuće mišljenje i obavezujuću preporuku** diskriminatoru o načinu otklanjanja povrede (čl. 39), izriče **opomenu** diskriminatoru, kada ovaj ne postupi po obavezujućoj preporuci (čl. 40. st. 1), izriče mu **javnu osudu** zbog utvrđenog diskriminacionog akta, kada ni po izricanju opomene ne postupi po obavezujućoj preporuci (40. st. 2).

(b) Lice protiv koga je Poverenik u postupku po pritužbi izrekao meru *javne osude*, ima pravo da protiv Poverenika podnese **tužbu za utvrđenje** da nije diskriminatorski postupao (čl. 45. st.1. t. 1), kao i da zahteva da se objavi presuda doneta povodom te tužbe (čl. 45. st.1. t. 2, o ovome u tački 9.b).

Posredi su pravna sredstva za to da lice kome je Poverenik izrekao javnu osudu zbog diskriminacije ostvari *rehabilitacioni interes* da ne važi kao diskriminator u očima drugih, da ne bude smatran za nekoga ko se ogrešio o zabranu diskriminacije i povredio načelo jednakosti.

Negativna utvrđujuća tužba omogućuje mu da iz pasivne pozicije nekoga čije je ponašanje jedan državni organ (Poverenik) pravno ocenio kao nedopušteno, i zato mu naložio uklanjanje povrede, pređe u aktivnu poziciju osporavanja te pravne ocene i tog naloga zamenom negativnim utvrđenjem da nije izvršio nedopuštenu radnju i da od njega ne može da se zahteva naloženo ponašanje. Cilj je te tužbe za utvrđenje da u pogledu konkretne radnje tužioca nastupi pravna izvesnost o njenoj dopuštenosti i neosnovanosti izrečene pravne posledice (javne osude).

S obzirom na prirodu situacije, tj. da jedan državni organ tvrdi o tužiocu da je izvršio nedopuštenu radnju, na osnovu čega mu je naložio određeno ponašanje, *pravni interes* tužioca za deklaratornu tužbu smatrao bi se postojećim i da nije izričito određeno da tužilac ne mora da učini verovatnim svoj pravni interes za dotično negativno utvrđenje (čl. 45. st. 2).

Nema opravdanja što nacrt Zakona o zabrani diskriminacije istu negativnu utvrđujuću tužbu nije stavio na raspolaganju i protiv drugih mera Poverenika – mišljenja i preporuke, i opomene. Ako je mera koju izrekne Poverenik neosnovana, tada je svejedno da li je reč o javnoj osudi, obave-

zujućen mišljenju i preporuci, ili opomeni, jer je u svim slučajevima podjednako legitiman interes lica za utvrđenje neosnovanosti izrečene mere.

9. Objavljivanje presude protiv diskriminatora i objavljivanje presude protiv Poverenika

Objavljivanje presude se javlja ili kao sredstvo zaštite diskriminisanog, u slučaju da je protiv diskriminatora sud usvojio tužbeni zahtev diskriminisanog zbog diskriminacije (a), ili kao sredstvo zaštite lica za koje je Poverenik neosnovano utvrdio da je izvršio akt diskriminacije i javno ga osudio zbog njega (b).

(a) **Zahtev diskriminisanog za objavljivanje presude** (čl. 44. t. 5. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije),⁴⁶ za razliku od svih drugih zahteva diskriminisanog, nikada nije samostalan zahtev, nego uvek ide uz neki od drugih tužbenih zahteva. Diskriminisani traži od suda da naloži objavljivanje usvajajuće presude koja je doneta po nekoj njegovoj preventivnoj tužbi (za propuštanje) ili reaktivnoj građanskopravnoj tužbi (za uklanjanje, utvrđenje ili naknadu štete) zbog diskriminacije (3-4).

U šabačkom slučaju Sportsko rekreativni centar “Krsmanovača”, sud je obavezao tuženog da objavi javno izvinjenje diskriminisanima, “a za slučaj da ovo tuženi ne učini tužioci su ovlašćeni da u istom dnevnom listu na teret tuženog objave izreku presude”.⁴⁷

Zahtev za objavljivanje osnovan je ako je *diskriminatorna radnja izvršena u javnosti*. Ne samo ako je izvršena putem javnih glasila, nego i drugačije javno, recimo, putem interneta, bilborda, letaka, na mitingu, na stadionu za vreme javne priredbe, i dr. Objavljivanjem presude u onoj javnosti pred kojom se dogodila diskriminacija postiže se da pravna reakcija usledi pred bar približnim krugom lica koja su bila svedoci diskriminatornog akta.

(b) Ako je sud po negativnoj utvrđujućoj presudi konstatovao da tužilac nije diskriminatorno postupio i da Poverenik nije bio ovlašćen da mu naloži određeno ponašanje i izrekne javnu osudu (8.b), može, ako je tužilac to zahtevao, da naloži da se **objavi ta presuda** (čl. 45. st. 1. t. 2. nacrta Zakona o zabrani diskriminacije).

(c) Mogućnost objavljivanja presude predstavlja ujedno važan način za širenje svesti o tome šta je dopuštena a šta nedopuštena diskriminacija

46 Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom ne navodi ovaj zahtev.

47 Vidi u tekstu kod prim. 7. Presuda Vrhovnog suda Srbije Rev. 229/04 od 21.4.2004, presuda Okružnog suda u Šapcu Gž. br. 1591/02 od 3.7.2003, presuda Opštinskog suda u Šapcu P. br. 2939/2001 od 20.2.2002.

povodom pojedinačnih slučajeva. Javnosti se stavlja do znanja *objavljivanjem presude po tužbi diskriminisanog* ne samo to da je tužilac uspeo u sporu, nego da država štiti od takvih, konkretnim ponašanjem izvršenih povređivanja slobode od diskriminacije, da dotično ponašanje kakvo je tuženikovo nije dopušteno i da za sobom povlači određene pravne posledice (sankcije), a *objavljivanjem presude po tužbi lica kome je Poverenik izrekao javnu osudu*, ne samo to da je tužilac uspeo u sporu, nego da država ne smatra zabranjenim i ne štiti od takvih radnji zbog kakvih je tužilac bio javno osuđen. S obzirom na to da su norme o zabrani diskriminacije uveliko uopštene i apstraktne (služe se, a drugačije nije ni moguće, neodređenim izrazima kojima je potrebno konkretizovanje i individualizovanje), i jednim i drugim objavljivanjem podiže se ujedno i nivo pravne sigurnosti u pogledu razgraničenja između dopuštene i nedopuštene diskriminacije.

Sud nikada *ne naređuje* po službenoj dužnosti objavljivanje presude, nego samo ako je takav zahtev podnet.

Presuda protiv diskriminatora objavljuje se *na trošak tuženog diskriminatora*, a trošak objavljivanja presude protiv Poverenika *iz budžeta*.

Vladimir V. Vodinelić

CIVIL LAW PROTECTION AGAINST DISCRIMINATION

Summary

Discrimination is a “link” of a discriminator to abstract all human characteristics of a discriminated person by rendering it to be an undesirable characteristic and incapacity to see discriminated person as a being that needs be treated as a human being and according to the principle of equality. Since the right to equality, namely the right to non-discrimination, of a human being is guaranteed and must be efficient in practice, the state is obliged to prescribe protection from discrimination, including civil law protection. In 2006 Serbia passed the first anti-discrimination act – “the Act on Prohibition of Discrimination of Persons with Disabilities”. Together with the draft Prohibition of Discrimination Act which is open for public debate, Serbia is starting to establish the legislative framework for respecting the principle of equality and protection from discrimination. The author outlines, under the presumption that the draft enters into force, the entire system of civil law protection against discrimination together with the anti-discriminatory legislation that is in force.

Key words: discrimination, civil law protection, Prohibition of Discrimination Act

Saša Gajin

Institut za uporedno pravo, Beograd

NASILJE U PORODICI

Kritička analiza pozitivno-pravne regulative*

Rezime: Prilog se bavi nasiljem u porodici sa aspekta kritičke analize pozitivno-pravne regulative. Posebno se ukazuje na nepostojanje sveobuhvatnog pravnog rešenja ovog problema u Srbiji. Analiziraju se odredbe Porodičnog zakona i Krivičnog zakonika relevantne za ovu oblast. Zaključuje se da su postojeće mere nedovoljne i predlažu se zakonodavne izmene koje bi bolje regulisale sprečavanje nasilja u porodici.

Ključne reči: nasilje u porodici, Porodični zakon, Krivični zakonik

1. Uvod

U Srbiji još nije donet poseban zakon koji bi na sveobuhvatan i sistematičan način odgovorio na problem porodičnog nasilja kao jednog od najtežih oblika diskriminacije. Kao što je dobro poznato iz uporednopravnih iskustava, akt porodičnog nasilja ne predstavlja manifestaciju privatnosti članova porodice, već ozbiljan problem na koji je država dužna da obezbedi adekvatan i efikasan odgovor. U tom cilju, mnoga nacionalna zakonodavstva, kao što su austrijsko, špansko i sl, u svoj red uvrstila su i posebne zakone o sprečavanju porodičnog nasilja.

Nažalost, u pozitivnom pravu Srbije ova vrsta odgovora za sada nedostaje, te se pravna reakcija na problem porodičnog nasilja svodi na svoja dva osnovna vida i to ona koje nudi porodičnopravno i krivičnopravno zakonodavstvo. Tako, sa jedne strane, Porodični zakon definiše pravila o zabrani nasilja o porodici, uključujući i sam pojam porodičnog nasilja, kao i specifična pravila postupka građanskopravne zaštite žrtve nasilja. Sa druge strane, Krivični zakonik sadrži posebno krivično delo nasilja u porodici, uz ostala krivična dela koja se mogu koristiti radi zaštite žrtve nasilja, kao i krivičnopravne kazne za počinioce ovih dela. U daljem tekstu biće posebno razmatrane ove dve oblasti pravnog regulisanja.

* Tekst je iskorišćen u svrhu šire analize problema prevencije i zaštite od nasilja u porodici koji je sačinila nevladina organizacija *Praxis* iz Beograda.

2. Porodično pravo

Porodični zakon uređuje materiju nasilja u porodici u trima posebnim poglavljima. U poglavlju I definisane su opšte odredbe o zabrani nasilja u porodici. Odredbe kojima se definiše pojam nasilja u porodici i ostale materijalnopravne odredbe sadržane su u poglavlju IX. Postupak ostvarenja pravne zaštite od nasilja u porodici regulisan je u poglavlju X, koji se bavi procesnopravnim pravilima postupanja u porodičnim odnosima.

2.1. Ravnopravnost bračnih drugova i zaštita od nasilja u porodici

Porodični zakon definiše, na prvom mestu, čitav niz pravila koja se odnose na ravnopravnost muškaraca i žena, posebno u pogledu jednakosti bračnih drugova u pravima i obavezama. Član 10. Zakona u stavu 1. izričito zabranjuje nasilje u porodici, a zatim u stavu 2. garantuje i pravo na zaštitu od nasilja u porodici.

Da bi ponuđena paleta pravno zaštitnih sredstava bila potpuna, a posebno uzimajući u obzir činjenicu da nasilje u porodici predstavlja jednu od najgrubljih povreda ljudskog dostojanstva i ostalih prava ličnosti, bilo bi nužno u stavu 2. tog člana dodati i pravo žrtve na naknadu štete. To rešenje moglo bi se opravdati i sa stanovišta prakse, u kojoj se retko događa da žrtva zahteva naknadu imovinske ili neimovinske štete zbog pretrpljenog nasilja, posebno u slučajevima u kojima je izostala krivično-pravna odgovornost nasilnika.

2.2. Pojam nasilja u porodici

Prema članu 197. Zakona, nasilje u porodici “jeste ponašanje kojim jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice”. Radi potpunosti definicije i posebno radi isticanja neposredne veze između akta nasilja i povrede dostojanstva žrtve, potrebno je u samu definiciju uneti i to da se aktom nasilja ne samo ugrožavaju već i povređuju zaštićena dobra žrtve, među kojima valja istaći kako lični tako i telesni integritet, kao i dostojanstvo ličnosti. Na taj način bi se stvorio, takođe, i valjan pravni osnov za podnošenje zahteva za naknadu nematerijalne štete.

U stavu 2. člana 197. Zakona navode se tipični oblici nasilja kao što su: nanošenje ili pokušaj nanošenja telesne povrede, izazivanje straha pretnjom ubistva ili nanošenja telesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu, prisiljavanje na seksualni odnos, navođenje na seksualni odnos ili seksualni odnos sa licem koje nije navršilo 14. godinu života ili nemoćnim licem, ograničavanje slobode kretanja ili komuniciranja sa

trećim licima, vređanje, kao i svako drugo drsko, bezobzirno i zlonamereno ponašanje.

Iako lista navedenih oblika nasilja nije zaključena, bilo bi opravdano dopuniti je drugim oblicima poznatim u uporednopravnom zakonodavstvu i međunarodnim dokumentima. Tako bi, uz ograničavanje slobode kretanja ili komuniciranja sa trećim licima, trebalo dodati i praćenje i uhođenje. S druge strane, Zakon u potpunosti izostavlja iz liste oblika nasilja dobro poznato ekonomsko nasilje, koje je obično usmereno na uskraćivanje ili ograničavanje prihoda, zaposlenja, materijalnih dobara i dr.

Zakon, najzad, veoma široko određuje pojam člana porodice koji uživa pravnu zaštitu od nasilja. Stav 3. člana 197. pod tim pojmom podrazumeva supružnike ili bivše supružnike, decu, roditelje i ostale krvne srodnike, kao i lica u tazbinskom ili adoptivnom srodstvu, odnosno lica koja vezuje hraniteljstvo, lica koja žive ili su živela u istom porodičnom domaćinstvu, vanbračne partnere ili bivše vanbračne partnere, kao i lica koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu.

2.3. Mere zaštite od nasilja u porodici

Prema članu 198. Zakona, protiv nasilnika sud može odrediti jednu ili više taksativno određenih mera zaštite kojima se privremeno zabranjuje ili ograničava održavanje ličnih odnosa sa žrtvom nasilja. U mere zaštite Zakon svrstava:

- a) izdavanje naloga za iseljenje iz porodičnog stana ili kuće, bez obzira na pravo svojine odnosno zakupa nepokretnosti;
- b) izdavanje naloga za useljenje u porodični stan ili kuću, bez obzira na pravo svojine odnosno zakupa nepokretnosti;
- c) zabranu približavanja žrtvi nasilja na određenoj udaljenosti;
- d) zabranu pristupa u prostor oko mesta stanovanja ili mesta rada žrtve nasilja, i
- e) zabranu daljeg uznemiravanja žrtve nasilja.

Iako se tim rešenjima domaće pravo značajno modernizuje uvođenjem novih, donedavno nepoznatih mera pravne zaštite, čini se da je u tom delu regulative Porodični zakon propustio da do samog kraja izgradi efikasan put građanskopravne zaštite od nasilja u porodici. Naime, u praksi se postavlja pitanje šta se može desiti ako nasilnik ne poštuje izrečenu meru zaštite, odnosno ukoliko postupa protivno nalogu suda. Jedan oblik pravne reakcije u tom slučaju mogao bi voditi u krivično pravo, i o njemu će biti posebno reči u delu teksta koji se bavi krivičnopravnom odgovornošću za nasilje u porodici.

I građansko pravo bi se, međutim, takođe moglo dodatno angažovati, pre svega propisivanjem dobro poznatih “sudskih penala” za slučaj nepoštovanja mere zaštite od nasilja u porodici. Tako bi sud, uz izmene Porodičnog zakona, dobio ovlašćenje da nasilnika koji ne poštuje izrečenu meru obaveže na isplatu primerene svote novca žrtvi nasilja. Na taj bi se način parnični sud opremio neophodnim sredstvima pomoću kojih bi mogao da obezbedi poštovanje svojih odluka. Sadašnje stanje ide sasvim naruku nasilniku – i pored izrečene mere, on može da nastavi sa nasilničkim ponašanjem, bez straha od reakcije suda koji je meru izrekao i pouzdajući se u sporost i, često, neefikasnost krivičnog procesuiranja.

Iskustvo pokazuje da, u sporovima koji su do sada vođeni, od svih propisanih mera zaštite, domaći sudovi najčešće izriču mere zabrane približavanja žrtvi na određenu udaljenosti, zabrane pristupa u prostor oko mesta stanovanja ili rada žrtve i zabrane njenog daljeg uznemiravanja. Svim retko se izriču mere useljenja i iseljenja.

Poseban problem u praksi uočen je kod zahteva za iseljenje nasilnika. U slučajevima kada se tužbom tražila mera iseljenja nasilnika, sud se prilikom odlučivanja o tom zahtevu, po pravilu i protivno izričitim odredbama člana 198. Zakona, upuštao u raspravljanje o pravu svojine, odnosno pravu zakupa na stan. Ako je stan u svojini nasilnika, sud najčešće odbija zahtev za izricanje mere iseljenja. Ukoliko je pak stan bračna tekovina, sud često odbija zahtev za izricanje zaštitne mere, upućujući žrtvu na poseban postupak utvrđivanja udela u zajedničkoj svojini bračnih drugova. Preventivnu meru zaštite – izdavanje naloga za iseljenje – sud je dužan da izrekne bez obzira na pravo svojine odnosno zakupa nepokretnosti. Time se pravo svojine odnosno zakupa ne oduzima, već se privremeno, dok traje izrečena mera zaštite, nasilnik udaljava, a žrtvi daje pravo da u porodičnom stanu ili kući boravi.

2.4. Vremensko trajanje izrečenih mera zaštite

Prema pravilima člana 198. Zakona, vremensko trajanje izrečene mere zaštite ograničeno je na godinu dana. Vrhovni sud Srbije usvojio je načelno stanovište da izrečene mere ne bi trebalo da budu blage za nasilnika, što sa položaja najviše sudske instance u zemlji potvrđuje da se nasilje u porodici mora posmatrati kao posebno društveno-opasan problem, kao i ta da zaštitne mere imaju za cilj dugotrajnu zaštitu žrtve i njene porodice kao celine. U praksi sudova retko se zbog toga dešava da je zaštitna mera izrečena na period kraći od jedne godine. Usamljen slučaj predstavlja presuda jednog od opštinskih sudova kojom je nasilniku izrečena mera iseljenja za period od šest meseci.

S druge strane, međutim, Zakon u istom članu određuje da se vreme provedeno u pritvoru, kao i svako lišavanje slobode u vezi sa krivičnim de-

lom odnosno prekršajem, uračunava u vreme trajanja izrečene mere zaštite. To zakonsko rešenje o uračunavanju vremena ne bi se moglo smatrati opravdanim zbog toga što se svrha kažnjavanja u krivičnom i prekršajnom pravu značajno razlikuje od svrhe izricanja zaštitne mere prema pravilima Porodičnog zakona. Svrha zaštitne mere jeste da zaštiti žrtvu lično, dok je svrha lišavanja slobode neuporedivo složenija i odnosi se na potrebu zaštite ne samo privatnih već i javnih interesa, odnosno zaštite celog društva. Ta osobenost posebno se ističe u slučajevima u kojima je nasilnik lišen slobode zbog učinjenog krivičnog dela ili prekršaja koja nemaju nikakvu vezu sa nasiljem u porodici. Zbog toga bi tu odredbu trebalo izmeniti tako da glasi da se vreme za koje je nasilnik lišen slobode ne uračunava u vreme na koje je mera izrečena.

2.5. Postupak zaštite od nasilja u porodici

Procesne odredbe koje se odnose na postupanje suda i pravni položaj stranaka u postupku zaštite od nasilja u porodici, smeštene su u poglavlje X Porodičnog zakona, zajedno sa odredbama koje se primenjuju na druge posebne parnične postupke vezane za porodične odnose. To zakonsko rešenje nastavak je tradicije uređivanja materije procesnog prava u oblasti bračnih i porodičnih odnosa u zakonskom tekstu koji prvenstveno sadrži odredbe materijalnog prava. Na taj se način dolazi se do svojevrstne kodifikacije porodičnog prava, što značajno olakšava njegovu primenu sa stanovišta pravnika praktičara, sudija i advokata.

Uvodne odredbe poglavlja X Zakona sadrže opšta pravila postupanja u oblasti porodičnih odnosa. Među tim pravilima ističe se ono koje zahteva od sudija i sudija porotnika da poseduju posebna stručna znanja iz oblasti u kojoj su pozvani da sude, kao i pravilo o hitnosti postupka u porodičnim stvarima, sa pripadajućim procesnim pravilima kojima se to načelo pravno operacionalizuje, pre svega propisivanjem posebnih rokova za preduzimanje pojedinih procesnih radnji. To pravilo o hitnosti postupka dodatno je osnaženo pravilom o tome da je postupak zaštite od nasilja u porodici "naročito hitan", u okviru posebnih odredaba posvećenim izricanju zaštitnih mera, o čemu će posebno biti reči u daljem tekstu.

Zakon i za tu vrstu sporova definiše uobičajeno pravilo o isključenju javnosti sa ročišta, ali i posebno pravilo koje se odnosi na obavezu naknade troškova postupka. Prema članu 207. Zakona, o naknadi troškova postupka u vezi sa porodičnim odnosima sud odlučuje po slobodnoj oceni, vodeći računa o razlozima pravičnosti. Nažalost, čini se da to pravilo ne bi moglo da se primeni potpuno nezavisno od ishoda postupka izricanja mere zaštite od nasilja u porodici bez grubog narušavanja načela pravičnosti, na koje se i sam zakonodavac poziva.

Trebalo bi zbog toga, uz opštu odredbu uneti i specifično rešenje koje bi važilo u oblasti zaštite od nasilja i po kojem bi troškove postupka uvek snosila strana protiv koje je određena zaštitna mera. Bilo koje suprotno rešenje, koje bi po sadašnjem zakonskom tekstu moglo da vodi tome da nasilnik bude nagrađen time što bi žrtva nasilja u potpunosti ili delimično snosila troškove postupka, ne bi moglo da se smatra opravdanim.

Najzad, član 208. Zakona kaže da je revizija odluke suda u trećem stepenu uvek dozvoljena u postupcima u vezi sa porodičnim odnosima, što garantuje visok stepen pravne zaštite učesnicima postupka, a posebno žrtvama nasilja u porodici.

2.6. Položaj žrtve nasilja u bračnom sporu

U članu 230. Zakona rečeno je da se u bračnom sporu koji je pokrenut tužbom za razvod braka jednog od supružnika sprovodi posredovanje, odnosno preduzima pokušaj mirenja bračnih drugova. U stavu 2. tog člana, Zakon navodi kada to posredovanje nije obavezno. Među navedenim slučajevima nema i slučaja kad je jedan od supružnika žrtva nasilja u porodici, odnosno kad je tužbom za razvod tražio i određivanje mere zaštite od nasilja. To zakonsko rešenje ne bi moglo da se smatra opravdanim jer ono protivreči samom cilju određivanja zaštitne mere.

Kao što sam zakonodavac definiše, svrha zaštitne mere jeste sprečavanje održavanja ličnih odnosa između nasilnika i žrtve. Uvlačenje žrtve nasilja u obavezan postupak posredovanja, odnosno mirenja, u praksi pretpostavlja neopravdano produženje kontakta sa nasilnikom. Pravne posledice te ne tako retke prakse sudova, veoma su teške po samu žrtvu. S jedne strane, sa ročišta za mirenje izuzeti su punomoćnici stranaka, te je tako žrtva nasilja ostavljena sama u sudnici nasuprot nasilniku – što u najvećem broju slučajeva pojačava njen strah ili osećaj sramote i nesigurnosti, što neposredno vodi pogoršanju njenog procesnog položaja. S druge strane, postupci mirenja u tim slučajevima uglavnom se, prema očekivanju, završavaju bez uspeha, što dovodi do uzaludnog trošenja vremena i neopravdanog odugovlačenja postupka zaštite od nasilja, koji bi po odredbama samog Zakona trebalo da bude “naročito hitan”.

2.7. Pravo na pokretanje postupka i mesna nadležnost

Pravo na pokretanje postupka za izricanje zaštitne mere pripada žrtvi nasilja, ali i njenom zakonskom zastupniku, kao i javnom tužiocu i organu starateljstva. Odredba Zakona koja omogućava javnom tužiocu i organu starateljstva da reaguju u parničnom postupku, čak i ako je u pitanju nasilje nad punoletnim licem, još jedna je od zakonskih refleksija osnovne ideje o tome da se nasilje u porodici ne može posmatrati kao privatna stvar

nasilnika i žrtve, već na prvom mestu kao ozbiljan društveni problem čije rešavanje po službenoj dužnosti inicira organ javne vlasti.

Prema članu 284. Zakona, postupak se pokreće tužbom nadležnom sudu. Zakon određuje da je pored suda opšte mesne nadležnosti u tim postupcima nadležan i sud na čijem području ima prebivalište odnosno boravište član porodice nad kojim je nasilje izvršeno. Tim zakonskim rešenjima žrtvi nasilja značajno se olakšava pokretanje postupka sudske zaštite.

Na osnovu odredbe stava 3. člana 284. Zakona, lice protiv kojeg je određena mera zaštite ima pravo da tužbom pokrene postupak za prestanak zaštitne mere. To zakonsko rešenje, za razliku od prethodnih, ne bi moglo da se brani upućivanjem na potrebu osiguranja zaštite žrtve nasilja. Suprotno rešenje bi moglo da bude jedino opravdano – samo bi žrtvi nasilja trebalo priznati pravo na pokretanje postupka za prestanak mere zaštite, a ne i nasilniku protiv koga je mera određena. Svrha zaštitne mere jeste upravo ta da omogući žrtvi da se u određenom vremenskom periodu izolacije od nasilnika oporavi i uredi svoj život, slobodna od straha i nasilja. Primena postojećeg rešenja u praksi podrazumeva mogućnost da nasilnik podnošenjem prevremenog zahteva za prestanak trajanja mere, odnosno otvaranjem sudskog postupka, dodatno uznemirava žrtvu nasilja i time onemogući ostvarenje svrhe izricanja zaštitne mere.

2.8. Hitnost postupka

Kao što je već istaknuto, Zakon u članu 285. određuje da je postupak u sporu za zaštitu od nasilja u porodici naročito hitan. To načelno pravilo dodatno je operacionalizovano posebnim pravilima istog člana. Navedeno je, na primer, da se prvo ročište u postupku zakazuje tako što će biti održano u roku od osam dana od dana kada je tužba primljena u sudu. Takođe se kaže da je drugostepeni sud dužan da donese svoju odluku u roku od 15 dana od dana kad mu je dostavljena žalba. Tim pravilima valjalo bi pridružiti i ono sadržano u članu 288. Zakona, prema kojem žalba na odluku prvostepenog suda ne zadržava izvršenje presude o određivanju ili produženju mere zaštite od nasilja u porodici.

Ono što, nažalost, nedostaje u članu 285. Zakona upravo je od najvećeg značaja za brzo donošenje odluke suda – među navedenim pravilima nema onih koja se odnose na obavezu prvostepenog suda da okonča prvostepeni postupak u određenom zakonom propisanom roku (npr. 30 dana od dana pokretanja postupka), ili na obavezu suda da pisani otpisak svoje odluke izradi u veoma kratkom roku od dana okončanja postupka (npr. osam dana). Da je zakonodavac usvojio ta ili slična pravila, žrtva bi bila u boljoj procesnoj poziciji jer bi mogla da računa sa tim da će zaštitu od nasilja ostvariti u zaista kratkom vremenskom periodu nakon obraćanja sudu.

Postojeća pravna praznina, suprotno tome, podrazumeva mogućnost odugovlačenja postupka zaštite u dužem vremenskom periodu, što protivreči principu naročite hitnosti postupka. U vezi sa primenom tog pravila o naročitoj hitnosti postupka, valja istaći da je iskustvo pravne službe *Praxisa* pokazalo da je samo u jednom slučaju ispoštovan zakonski rok od osam dana. Najčešće se prvo ročište zakazuje nakon 20–30 dana od prijema tužbe u sudu. Dosadašnja sudska praksa pokazala je i da postupci zaštite od nasilja u porodici traju od nekoliko meseci do čak godinu dana. Razmaci između ročišta se, takođe, kreću između 20–30 dana, a u jednom slučaju, i to u beogradskom sudu, zabeležen je čak razmak od 58 dana.

Dalji postupak po žalbi, kao i postupak izvršenja odluke suda, dodatno odlažu primenu izrečene mere. Tako, na primer, rok za žalbu drugostepenom organu iznosi 15 dana od prijema presude. Odlučujući po žalbi, okružni sud se u najvećem broju slučajeva ne drži skraćenih rokova – donošenje drugostepenih odluka obično traje više od 30 dana.

Posle potvrđivanja prvostepene presude, javljaju se klasični problemi kao i u kod većine drugih slučajeva izvršenja, koji su posebno značajni za primenu mere useljenja žrtve nasilja, odnosno iseljenja nasilnika. Na primer, na odluku o predlogu za dozvolu izvršenja uglavnom se čeka preko 30 dana, a nakon toga obično dolazi do nemogućnosti uručjenja rešenja o izvršenju. Iza uručjenja rešenja o izvršenju počinje da teče rok za žalbu, a zatim se, nekad i više meseci, čeka na odluku drugostepenog suda po toj žalbi.

Ukoliko se rešenje o izvršenju potvrdi, ponovo se čeka na uručjenje konačnog rešenja o izvršenju. Po uručjenju i zakazivanju izvršenja, najčešće dolazi do fizičkog suprotstavljanja postupku izvršenja. suočen sa fizičkom nemogućnosti sprovođenja izvršenja, sudski izvršitelj mora da zahteva asistenciju policije koja se, u praksi, ne dobija lako i brzo. Neophodno je, naime, da prvi put sudski izvršitelj pokuša izvršenje samostalno. Na osnovu zapisnika o nemogućnosti izvršenja, policiji se prosleđuje zahtev za asistenciju. Na sledeće sprovođenje izvršenja, policija obično šalje samo jednog policajca. Ako on nije u stanju da sam izađe na kraj sa nasilnikom, zahtevaće policijsko “pojačanje”.

Svaki od navedenih pokušaja izvršenja podrazumeva da nasilnik bude u kući kada se izvršitelji pojave, što se neretko izbegava običnim odsustvovanjem od kuće. Ukoliko je mali grad u pitanju, u kome se svi učesnici u postupku međusobno poznaju, otežavajuće okolnosti samog postupka sprovođenja izvršenja još se više umnožavaju. Čitava procedura izvršenja može potrajati i više od jedne godine. Dakle, u jednom slučaju izricanja mere iseljenja, odnosno useljenja, protekla je godina – na koliko je mera izrečena – a da iseljenje ili useljenje nije ni pokušano, a kamoli konačno izvršeno. Gotovo da se zbog toga formirao opšteprihvaćeni konsenzus da

se postupak izvršenja iseljenja nasilnika ne sprovodi, tj. da ne može da se sprovede. Upravo takav slučaj nemogućnosti izvršenja i nesaradnje lokalne zajednice imao je *Praxis* pred jednim od opštinskih sudova.

2.9. Odstupanje od načela dispozicije

Prema članu 287. Zakona, sud u toku postupka nije vezan sadržinom tužbenog zahteva. To znači da sud u postupku zaštite od nasilja u porodici može izreći i meru koja nije tužbom tražena i to – kako Zakon kaže – ukoliko oceni da se tom drugom merom može delotvornije ostvariti zaštita žrtve. To je samo još jedno u nizu pravila koja zahtevaju aktivnu ulogu pravosudnih organa u postupcima zaštite od nasilja u porodici.

Slično pravilo o odstupanju od načela dispozicije već je formulisano u uvodnim odredbama odeljka X Zakona, koji se bavi postupcima u bračnim odnosima. Naime, prema članu 205. Zakona, u tim postupcima, među koje spada i postupak za zaštitu od nasilja u porodici, sud ima ovlašćenje da istražuje činjenice koje nijedna strana u sporu nije iznela, kao i da utvrđuje one koje među strankama nisu sporne. Cilj oba ta zakonska rešenja jeste da se omogući sudu da dođe do najpravilnije odluke o zaštiti žrtve nasilja u svakom konkretnom slučaju.

U dosadašnjoj praksi pokazalo se, nažalost, da sudovi ne koriste ta svoja ovlašćenja. Pre bi se moglo reći da čine upravo suprotno, da neopravdano odugovlače postupak udovoljavajući predlozima tuženog za izvođenje dokaza, beskrajnim saslušavanjem svedoka, propuštanjem da izreknu novčanu kaznu svedocima koji se ne odazovu pozivu i slično.

2.10. Zaključna razmatranja i pravila koja nedostaju u Porodičnom zakonu

Kada se sagleda celina odredaba o zaštiti od nasilja u porodici u Porodičnom zakonu, lako se uočava da pozitivno-pravni režim pati od nedostatka ujednačenog kvaliteta pojedinih svojih delova. Jedna grupa zakonskih rešenja veoma je moderna i dovoljno razvijena, ali su zato druga rešenja nazadna i protivrečne svrsi zakonskog regulisanja. Čini se, ipak, da je najgore sa odredbama koje nisu dorečene, koje su ostale nerazvijene i stoga stvaraju štetne pravne praznine, ali i sa odredbama koje nedostaju.

Ta osobenost pozitivno-pravnog režima odlučujuće doprinosi njegovoj neefikasnosti u praksi. Čak i da su naši sudovi i tužilaštva dovoljno obučeni za postupanje u tim sporovima, a čini se da nisu, odnosno čak i da su jedinstveno opredeljeni ka obezbeđivanju pravne zaštite žrtvama nasilja, a čini se da nisu – oni ne bi mogli efikasno da primenjuju postojeći pravni režim jer on prosto nije podoban za to. Dakle, sam zakonodavac je u velikoj meri onemogućio efikasnu zaštitu od nasilja u porodici i ono

što je propušteno moralo bi da bude nadoknađeno izmenama i dopunama postojećeg Zakona ili, još bolje, usvajanjem jedinstvenog zakona o zaštiti od nasilja u porodici.

Da bi se dodatno potvrdio zaključak o nesavršenosti pozitivno-pravnog režima, trebalo bi navesti još dve grupe odredaba koje nedostaju u tekstu Zakona. Pre svega, u zakonskom tekstu nema pravila koje bi omogućavalo određivanje privremene mere zaštite od nasilja. Kao što je poznato, izricanje privremene mere motivisano je razlozima promptnog reagovanja na protivpravnu radnju. Ukoliko se akti nasilja ponavljaju ili prete da budu ponovljeni, nema ništa pravno prirodnije nego tražiti izricanja privremene mere pomoću koje bi se odmah, bez odlaganja, u najkraćem roku (npr. 48 časova), zaštitila žrtva nasilja. Štaviše, trebalo bi izričitom odredbom Zakona omogućiti i sudu, a prema pravilu o odstupanju od načela dispozicije, da sam može da odredi privremenu meru zaštite od nasilja.

S druge strane, zakonodavac je propustio da propiše posebna pravila o teretu dokazivanja. Kao što je dobro poznato, akti nasilja u porodici veoma se teško dokazuju, čak i ako je reč o fizičkom povređivanju žrtve. Zbog toga je bilo potrebno u domaći zakonski tekst uneti pravila koja su već postala deo najviših evropskih i uporednopravnih standarda, a prema kojima teret dokazivanja toga da nije došlo do akta nasilja u porodici pada na tuženu stranu. Tužilac bi imao samo obavezu da učini verovatnim to da je došlo do akta nasilja, a tuženi bi imao obavezu da dokaže da nije došlo do povrede zakonskih odredaba kojima se definiše šta se smatra nasiljem u porodici.

Čini se da je opravdano reći da bi pravni režim zaštite od nasilja u porodici bio efikasniji da su te dve grupe pravila takođe unete u tekst Zakona. Ukoliko se u spisak nedostataka pozitivnog prava uvrste i oni koji se odnose na vezu između izrečene mere i krivične odgovornosti za njeno nepoštovanje, a posebno izvorne manjkavosti krivičnopravne zaštite od nasilja u porodici, onda se dobija kompletna slika o nemoći pravnog sistema da se izbori sa jednim od najštetnijih i najopasnijih društvenih fenomena.

3. Krivično pravo

Krivični zakonik (KZ), pojednostavljeno rečeno, sadrži dve grupe odredaba koje se odnose na zaštitu od nasilja u porodici. S jedne strane, tu su nove odredbe kojima se određuje posebno krivično delo nasilja u porodici i propisuju kazne za izvršioce. S druge strane, KZ sadrži veći broj opštih odredaba, ali i onih vezanih za pojedina krivična dela protiv života i tela, polne slobode i ostala dela protiv braka i porodice, koja se odnose na zaštitu od nasilja u porodici.

Posmatrano na najopštijem nivou, moglo bi se reći da je u poslednjih nekoliko godina KZ modernizovan, odnosno noveliran savremenim rešenjima koja su na tragu najviših uporednopravnih standarda u borbi protiv nasilja u porodici, kao što su oni definisani Konvencijom UN o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena i Deklaracijom UN o eliminisanju nasilja nad ženama. Domaće krivično zakonodavstvo zadržalo je, istovremeno, brojne tradicionalne nedostatke u toj oblasti, ali je proizvelo i nove koji su mu ranije bili nepoznati. U daljem tekstu biće predstavljen postojeći pozitivno-pravni režim krivičnopravne zaštite od nasilja u porodici, zajedno sa svim svojim nedostacima. Posebno će biti istaknute preporuke za eliminisanje propusta postojećih pravnih rešenja.

3.1. Zločin mržnje

Kao što je dobro poznato, nasilje u porodici nekada se rađa iz same mržnje prema žrtvi nasilja. Ako je ta mržnja ili netrpeljivost zasnovana na ličnom svojstvu oštećene strane – a to, na primer, može biti pol, uzrast, invaliditet, verska pripadnost, etničko poreklo, seksualna opredeljenost i sl. – i ako je mržnja istovremeno bila pobuda za izvršenje dela, bez obzira na to koje je delo posredi, onda je reč o tzv. “zločinu mržnje”. Tako ili na sličan način definisan zločin mržnje sastavni je deo gotovo svih modernih krivičnopravnih sistema.

Na temelju odredaba o zločinu mržnje moguće je, prema tome, u praksi razviti strožu kaznenu politiku u slučajevima kada je delo izvršeno samo zbog toga što je žrtva imala neko lično svojstvo zbog kojeg je počini-lac mrzi, odnosno svojstvo koje mu se ne sviđa, odnosno koje on ne može da prihvati. Na taj se način savremeni pravni sistemi efikasno suočavaju sa veoma opasnim pojavama u raznim oblastima diskriminacije, između ostalog i u oblasti nasilja u porodici kao fenomena koji gotovo uvek po-gađa žene i decu.

Domaći Krivični zakonik, nažalost, ne poznaje odredbu koja bi upu-ćivala sud na strože kažnjavanje počinioca zločina mržnje. Zbog toga bi u delu koji se odnosi na odmeravanje kazne (čl. 54. KZ), trebalo dopuniti Zakon pravilom po kome sud kao otežavajuću okolnost uzima činjenicu da je pretežna ili isključiva pobuda za izvršenje dela bila mržnja ili netrpeljivost prema žrtvi koja je zasnovana na nekom njenom ličnom svojstvu.

3.2. Mere bezbednosti

U poglavlju VI Krivičnog zakonika govori se o krivičnopravnim me-rama bezbednosti. U tom smislu se na prvom mestu definiše da je svrha izricanja mera bezbednosti ta da se otklone “stanja ili uslovi koji mogu bi-ti od uticaja da učinilac ubuduće ne vrši krivična dela” (čl. 78), a zatim se

u sledećem članu taksativno nabrajaju mere bezbednosti koje sud može izreći. Među tim merama nema i mere na osnovu koje bi se moglo počiniocu zabraniti da prilazi ili komunicira sa žrtvom.

Taj nedostatak krivičnog zakonodavstva naročito je vidljiv u oblasti zaštite od nasilja u porodici. Po postojećem zakonodavstvu, naime, krivični sud može za krivično delo nasilja u porodici, kao i za druga dela povezana sa tom vrstom nasilja, odrediti počiniocu samo kaznu zatvora ili novčanu kaznu, ali ne i meru zabrane prilaska i komunikacije sa oštećenom stranom. Čak i ako dođe do kršenja istovetne mere izrečene od strane parničnog suda – o čemu će biti posebno reči u daljem tekstu – krivični sud ne može da izrekne nasilniku tu meru.

Taj zakonski nedostatak sasvim je u protivrečnosti sa precizno definisanom svrhom zaštitne mere. Ili, rečeno na drugi način, samo bi se propisivanjem mere zabrane prilaska i komunikacije, u kombinaciji sa zatvorskom ili novčanom kaznom, mogla u praksi efikasno zaštititi žrtva nasilja u porodici. Tako se čini da je propust te vrste zapravo “ahilova peta” krivičnopravne zaštite od nasilja u porodici: bez propisane mere zabrane prilaska i komunikacije kad god su u pitanju krivična dela protiv života i tela, polne slobode i braka i porodice, kao i bez propisane odgovornosti za nepoštovanje te mere izrečene od strane krivičnog suda – ne može biti ni govora o adekvatnoj zaštiti žrtava nasilja u porodici.

Ukoliko se zakonodavac odluči na noveliranje KZ u tom delu, trebalo bi da vodi računa i o tome da odredi vremenski raspon trajanja mere zaštite koji bi bio usklađen sa Porodičnim zakonom (npr. najmanje jedna, najviše deset godina), da ispravno odredi da se vreme provedeno u zatvoru ili zdravstvenoj ustanovi ne može uračunavati u izrečenu meru, kao i da precizira to da jedan od razlog za opozivanje uslovne osude na kaznu zatvora može biti nepoštovanje mere zabrane prilaska i komunikacije izrečene u krivičnom postupku.

3.3. Zastarelost krivičnog gonjenja

U osnovnom pravilu Krivičnog zakonika o zastarelosti krivičnog gonjenja navodi se da rok za zastarelost počinje da teče od dana kada je krivično delo izvršeno. To zakonsko rešenje, nažalost, ne bi moglo da se smatra opravdanim kada je reč o krivičnim delima sa elementima nasilja u porodici koja su učinjena nad maloletnicima. Naime, deca žrtve nasilja u porodici ili maloletne žrtve krivičnih dela protiv polnih sloboda – obično usled straha, sramote, stida, neznanja ili drugih okolnosti – ne reaguju adekvatno prema učiniocu krivičnog dela. Tako se događa da delo učinjeno prema maloletniku, posebno kada su počinioci roditelji ili druga detetu bliska lica, ostane neotkriveno sve dok žrtva ne odraste, odnosno dok ne postane punoletna. Za to vreme, a zbog visine zaprećene kazne, može

lako da se desi da dođe do zastarelosti krivičnog gonjenja. Na taj način počinioци tih dela ostaju nekažnjени, što je svakako u suprotnosti sa izvornom namerom zakonodavca.

Zbog toga je neophodno izmeniti tekst člana 104. KZ i dodati pravilo po kojem rok zastarelosti krivičnog gonjenja za krivična dela iz grupe dela protiv polne slobode i protiv braka i porodice učinjena prema maloletniku, počinje da teče od dana punoletstva oštećenog.

3.4. Kaznena politika

Kaznena politika zakonodavca i sudova u vezi sa kažnjavanjem počinilaca krivičnih dela protiv polne slobode i nasilja u porodici, najblaže rečeno, izaziva čuđenje. S jedne strane, sudovi već tradicionalno izriču minimalne kazne počinioциma tih krivičnih dela. Dešava se, neretko, da kazne u toj grupi dela budu ispod zakonskog minimuma, ili da se svedu na uslovne osude. Takva kaznena politika domaćeg pravosuđa ne bi mogla da se smatra opravdanom, s obzirom na činjenicu da su u pitanju najgrublji napadi na fizički i psihički integritet pre svega žena i dece, sa veoma teškim posledicama po žrtve, koje se ni posle više godina nakon pretrpljenog zločina ne mogu otkloniti. Ako Krivični zakonik već propisuje zakonski maksimum za počinioce tih krivičnih dela, nije jasno zbog čega je znatna većina dosuđenih kazni zatvora na nivou zaprećenog minimuma ili ispod njegovog nivoa, odnosno zašto veliki broj kazni nisu sadržane u efektivnim, već u uslovnim osudama.

S druge strane, ništa manje čuđenja ne izaziva ni kaznena politika zakonodavca, i to gledano iz dva različita aspekta. Posmatrano iz perspektive razvoja krivičnog zakonodavstva, nije jasno zašto se zakonodavac u toku poslednje reforme Krivičnog zakonika odlučio na smanjivanje zaprećenih kazni za krivična dela protiv polne slobode i nasilja u porodici. Čini se da je radi osiguranja efikasnosti krivičnopravne zaštite, pre svega od različitih oblika nasilja u porodici, trebalo postupiti upravo suprotno, dakle pooštriti zaprećene kazne. Tom stavu u prilog mogla bi se pridodati i činjenica da tradicionalno blaga kaznena politika sudova nije doprinela smanjivanju broja učinjenih dela iz te grupe, te da nije sasvim jasno kako bi zakonsko smanjivanje zaprećenih kazni u toj oblasti moglo uopšte sa uspehom da ostvari jedan od najvažnijih ciljeva kaznene politike, a to je odvracanje od vršenja krivičnih dela.

Zaprećene kazne trebalo bi zato pooštriti, ili barem vratiti na nivo na kome su bile pre poslednje izmene KZ, u vezi sa sledećim krivičnim delima: silovanje (čl. 178. KZ), oblјuba nad nemoćnim licem (čl. 179. KZ), oblјuba sa detetom (čl. 180. KZ), oblјuba zloupotrebom službenog položaja (čl. 181. KZ), nedozvoljene polne radnje (čl. 182. KZ), podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (čl. 183. KZ), posredovanje u vr-

šenju prostitucije (čl. 184. KZ), prikazivanje pornografskog materijala i iskorišćavanje dece za pornografiju (čl. 185. KZ), kao i dvobračnost (čl. 187. KZ), nasilje u porodici (čl. 194. KZ), nedavanje izdržavanja (čl. 195. KZ) i rodoskrnavljenje (čl. 197. KZ).

Ako se pak kaznena politika zakonodavca posmatra imajući u vidu razliku u biću navedenih krivičnih dela, odnosno ličnih svojstava žrtava tih dela, nema više mesta začuđenosti već – pre svega – zgražavanju. Najopštije rečeno, kaznena politika zakonodavca u toj oblasti rukovodila se veoma preciznom idejom koja bi se mogla izraziti sledećim rečima: što je žrtva tih dela nemoćnija da se odbrani od napadača (što zbog starosti, što zbog invaliditeta ili bolesti), odnosno što je žrtva tih dela u bližim odnosima sa počiniocem dela (na osnovu krvnog srodstva, bračnih ili vanbračnih odnosa ili odnosa zavisnosti ili poverenja) – to je zaprećena kazna blaža. To je jedan od najvećih nedostataka KZ u oblasti zaštite od nasilja u porodici, pa zbog toga zaslužuje posebnu pažnju i hitnu intervenciju.

3.5. Nemoćna lica kao žrtve

Lica koja su nesposobna da se sama brane od napadača zbog toga što su stara, bolesna ili imaju određen invaliditet – zaslužuju posebnu pravnu zaštitu države, odnosno krivičnog zakonodavstva. U oblasti krivičnog prava to bi značilo da je država dužna da svoju kaznenu politiku prilagodi potrebama onih koji ne mogu kao drugi da se brane od protivpravnog napada na svoj fizički i psihički integritet. Saglasno tome, zaprećene kazne za krivična dela izvršena nad nemoćnim licima morale bi biti više u odnosu na kazne koje su zaprećene za krivična dela izvršena nad licima koja su u stanju da se brane od napadača. Taj odgovor krivičnog zakonodavstva na posebne potrebe nemoćnih lica bio bi od izuzetnog značaja kada se razmišlja o efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici, a na osnovu podataka nevladinih organizacija, koji upućuju na zaključak da su stara, bolesna i invalidna lica veoma često žrtve seksualnog nasilja u svom porodičnom okruženju.

Naš zakonodavac ne uviđa, nažalost, tu potrebu posebne pravne zaštite. U članu 178. Krivičnog zakonika određeno je biće krivičnog dela silovanja, kao i kazne za osnovni i kvalifikovane oblike tog dela. U sledećem, 179. članu KZ, određeno je biće krivičnog dela obljube nad nemoćnim licem. Dva krivična dela se ne razlikuju po radnji izvršenja dela, već pre svega po ličnim svojstvima oštećenih. Tako oba člana navode istu radnju izvršenja dela, i to “obljubu ili sa njom izjednačeni čin”, ali propisuju različite kazne za počinioce.

Ukoliko je, na primer, reč o osnovnom obliku silovanja, zaprećena je zatvorska kazna od dve do deset godina, a ako je u pitanju obljuba nad duševno obolelim licem, licem sa zaostalim duševnim razvojem, licem sa

duševnim poremećajima, kao i nemoćnim licem, odnosno licima koja zbog svog stanja nisu sposobna za otpor – zaprećena je niža zatvorska kazna, od jedne do deset godina. Slično tome, ako je usled obljube ili sa njom izjednačenim činom nastupila teška telesna povreda nemoćnog lica ili ako je delo izvršeno od strane više lica ili na naročito svirep ili ponižavajući način ili je učinjeno prema nemoćnom licu koje je maloletno ili je za posledicu imalo trudnoću nemoćnog lica – zaprećena je kazna od dve do dvanaest godina zatvora. U ostalim slučajevima, ukoliko nije u pitanju nemoćno lice, za isto delo zaprećena je kazna od tri do petnaest godina zatvora.

Zakonodavac, tako, stoji na stanovištu da su krivična dela izvršena obljubom nad nemoćnim licima manje društveno opasna nego ako je reč o istim krivičnim delima izvršena nad drugim licima. Takvom diskriminatorskom kaznenom politikom izražava se nedvosmislen stav zakonodavca da su lična dobra nemoćnih lica, pre svega njihov fizički integritet i dostojanstvo ličnosti, manje važna, te saglasno tome, i slabije zaštićena od ličnih dobara drugih lica.

Diskriminatorskoj politici zakonodavca na tom mestu trebalo bi svakako pridružiti i diskriminatorску politiku pravosudne vlasti. Naime, u biću krivičnog dela silovanja navedeno je da se delo vrši prinudom na obljubu upotrebom sile ili pretnje, dok je u biću krivičnog dela obljube nad nemoćnim licem navedeno da se radnja dela vrši iskorišćavanjem nemoći ili drugog stanja lica koje nije sposobno za otpor. U praksi je, međutim, redovna pojava da se slučajevi prinude na obljubu upotrebom sile ili pretnje nad nemoćnim licem ne kvalifikuju kao silovanje, za koje je propisana stroža kazna, već gotovo uvek kao obljuba nad nemoćnim licem, za koju je propisana blaža zatvorska kazna.

3.6. Deca i maloletnici kao žrtve

Sličnu nemoralnu kaznenu politiku zakonodavac vodi i kada je reč o zaštiti dece i maloletnika. Prema članu 180. Krivičnog zakonika, obljuba ili sa njom izjednačeni čin nad detetom, u koje se ubrajaju maloletnici do četrnaest godina života, kažnjava se zatvorom od jedne do deset godina. Kvalifikovani oblik tog dela, ukoliko je vršenjem dela nastupila teška telesna povreda deteta ili ako je delo izvršeno od strane više lica ili je za posledicu imalo trudnoću nemoćnog lica, kažnjava se zatvorom u trajanju od dve do dvanaest godina.

Pri tome je zakonodavac imenovao to delo kao “obljuba sa detetom”, a ne obljuba “nad” detetom, kao što je to učinjeno kada je u pitanju obljuba nad nemoćnim licem. Čini se da je izlišno upozoravati da je moguće zamisliti to krivično delo samo pod nazivom “obljuba nad detetom”, već zbog pretpostavke da se žrtva u konkretnim okolnostima pro-

tivi izvršenju dela, ali i zbog činjenice da upotreba sile kod izvršenja tog dela po pravilu izostaje pre svega zbog nemoćnog, odnosno inferiornog položaja žrtve.

Niža zatvorska kazna u odnosu na osnovni oblik krivičnog dela silovanja zaprećena je i ako je reč o krivičnom delu obljube zloupotrebom položaja. Tako se u članu 181. KZ propisuje da će se nastavnik, vaspitač, ali i staralac, usvojlac, roditelj, očuh, maćeha ili drugo lice koje zloupotrebom položaja ili ovlašćenja izvrši obljubu ili sa njom izjednačeni čin sa maloletnikom (ponavlja se reč “sa”, a ne “nad”), koji mu je poveren radi učenja, vaspitanja, staranja i nege – kazniti zatvorskom kaznom u trajanju od jedne do deset godina.

Tragično niske zatvorske kazne zakonodavac propisuje i kada je u pitanju krivično delo podvođenja i omogućavanja vršenja obljube nad maloletnikom. Prema članu 183. KZ, ko podvede maloletno lice radi vršenja obljube, sa njom izjednačenog čina ili druge polne radnje – kazniće se zatvorom od tri meseca do pet godina, a ko omogući drugome vršenje obljube, sa njom izjednačenog čina ili druge polne radnje sa maloletnikom – kazniće se zatvorom do tri godine.

U odnosu na osnovni oblik obljube nad detetom, još su blaže zaprećene kazne za krivično delo prikazivanja pornografskog materijala i iskorišćavanje dece za pornografiju iz člana 185. KZ, iako je u nekim oblicima tog dela takođe reč o radnji obljube deteta. Krivični zakonik kaže, tako, da će se onaj ko detetu učini dostupnim ili mu prikaže pornografski materijal kazniti novčanom kaznom ili zatvorom do šest meseci. Ko pak iskoristi dete za proizvodnju pornografskog materijala ili za pornografsku predstavu, što u praksi podrazumeva i radnju obljube ili drugi sa njom izjednačeni čin, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina. Najzad, ko prodaje, prikazuje ili na drugi način čini dostupnim pornografski materijal koji je nastao izvršenjem prethodnog dela, kazniće se zatvorom do dve godine.

3.7. Rodoskrnavljenje

Čini se, ipak, da je najgori primer nakazne kaznene politike zakonodavca rezervisan za krivično delo rodoskrnavljenja iz člana 197. Krivičnog zakonika. U tom članu KZ sasvim pojednostavljeno kaže da će se punoletno lice koje izvrši obljubu ili sa njom izjednačeni polni čin sa maloletnim srodnikom po krvi u pravoj liniji ili sa maloletnim bratom, odnosno sestrom, kazniti zatvorskom kaznom u trajanju do tri godine. Time, s jedne strane, zakonodavac pretpočinocu dela, za koje se kroz istoriju civilizacije tradicionalno smatralo najtežim oblikom moralnog ogrešenja o članove porodice, besramno blagom kaznom.

Zaprećena kazna zatvora do tri godine znači u praksi da počinilac tog dela može biti samo novčano kažnjen, ili upućen na rad od javnog interesa, ili uslovno kažnjen. Visina zaprećene kazne upućuje, istovremeno, tužilaštvo i sud na tzv. "skraćeni postupak" utvrđivanja krivičnopravne odgovornosti u kome je položaj oštećene strane veoma nepovoljan, o čemu će biti posebno reči u delu teksta koji se bavi analizom položaja bračnog druga kao žrtve obljube.

Na taj način je od silovanja najbližih maloletnih srodnika kao najgoreg oblika nasilja u porodici, sa nesagledivim štetnim posledicama po žrtvu, stvoreno privilegovano krivično delo. Poruka zakonodavca potencijalnim ili stvarnim izvršiocima tog dela jeste svakako veoma jasna: više se isplati silovati najbliže maloletne krvne srodnike nego drugu decu i maloletnike ili nemoćna lica ili ostale koji nemaju ta lična svojstva.

S druge strane, zakonodavac se nije potrudio da kaže ništa više o rodoskrnavljenju od običnog propisivanja oblika takvog postupka. Sve je u tom delu veoma jednostavno: svi nabrojani maloletni srodnici štite se istom kaznom; nema pomena ostalih pobočnih srodnika, iako se obljava nad maloletnim srodnicima uglavnom vrši od drugih pobočnih srodnika, kao što su stričevi, ujaci i slično; nema pomena o razlici između deteta i drugih maloletnih oštećenih, iako se takva razlika pravi kod propisivanja drugih krivičnih dela obljube.

Zakonodavac ne poznaje ni ostale kvalifikovane oblike rodoskrnavljenja. Ne govori se o tome da je zaprećena kazna viša ako je delo imalo za posledicu trudnoću ili ako je usled izvršenja dela nastupila smrt maloletnika, odnosno deteta. Najzad, ne govori se ni o drugim polnim radnjama sa maloletnim srodnicima, iako se čini da je ta vrsta nedozvoljenog ponašanja veoma rasprostranjena.

3.8. Bračni drug kao žrtva

Bio je potreban čitav niz godina da prođe dok se zakonodavac u našoj zemlji nije odlučio da zaštitu od krivičnog dela silovanja obezbedi i ženi koja je pretrpela obljubu od strane sopstvenog supruga. Još u drugoj polovini XX veka smatralo se da žena u braku ima "određene" bračne obaveze prema svom mužu, te da u tom smislu on to svoje pravo može ostvariti i silom, odnosno pretnjom. Odnosi između bračnih drugova u to vreme shvatani su kao privatna stvar supružnika u koju država ne sme da se meša.

Jedna od intervencija u domaće krivično zakonodavstvo u sferi odnosa između bračnih drugova odstranila je, na sreću, taj nedostatak u vezi sa povredama polne slobode u braku. Međutim, umesto da propiše strog pravni režim krivičnopravne odgovornosti za silovanje u braku, a posebno visoke kazne za počinioce tih dela, zakonodavac se, baš kao što je to

slučaj sa krivičnim delima učinjenim protiv maloletnika i drugih nemoćnih lica, odlučio za apsurdno rešenje.

Prema članu 186. Krivičnog zakonika, gonjenje za krivična dela silovanja i obljuje nad nemoćnim licem učinjena prema bračnom drugu preduzima se na osnovu predloga. Po svojim pravnim posledicama, to zakonsko rešenje pretpostavlja sledeći pravni režim: ukoliko je delo obljuje ili sa njom izjednačen čin učinjeno prema bračnom drugu, čak i ako je u pitanju lice sa invaliditetom, prema bolesnom licu ili prema drugom nemoćnom licu – krivična odgovornost počinioca utvrđuje se u skraćenom postupku koji je propisan Zakonikom o krivičnom postupku (ZKP). Ne-ka od pravila skraćenog postupka kažu da se počiniocu može izreći blaža kazna ukoliko u potpunosti prizna izvršenje dela; da tužilac ne mora da prisustvuje suđenjima; da oštećeni nema pravo da podnese žalbu na prvostepenu presudu i sl.

Najapsurdnijim se, međutim, to rešenje zakonodavca čini kada se dovede u vezu sa opštim pravilima skraćenog postupka. Tako se, s jedne strane, skraćeni postupak pokreće optužnim predlogom tužioca i to kada je reč o delima za koja je zaprećena kazna zatvora do tri godine. Izuzetno, skraćeni postupak utvrđivanja krivične odgovornosti može se sprovesti i za dela za koja je zaprećena kazna zatvora do pet godina, ako se okrivljeni sa tim izričito složi. S druge strane, ukoliko se u skraćenom postupku utvrdi krivična odgovornost okrivljenog, može mu se izreći zatvorska kazna u maksimalnom trajanju do tri godine.

Nije jasno kako bi krivična dela silovanja i obljuje nad nemoćnim licem za koje KZ kaže da se gone po optužnom predlogu, mogla uopšte da se smeste u tu grupu dela za koje ZKP predviđa skraćeni postupak – jer nije reč o delima za koja je propisana maksimalna kazna od tri, odnosno pet godina zatvora. Čini se, međutim, da je poruka zakonodavca bračnom drugu koji je pretrpeo obljubu u braku ponovo kristalno jasna: intervenciju države trebalo bi svesti na minimum, nešto od starog režima “bračnih dužnosti” još važi, žrtva se štiti manje nego kada je obljava nebračnog druga, počiniocu se kazna može ublažiti ako prizna zločin, oštećeni se u postupku ne može osloniti na tužioca jer on nije obavezan da prisustvuje suđenjima, a oštećeni na kraju nema pravo ni da se žali višem sudu jer su ipak u pitanju privatni odnosi između bračnih drugova.

Zbog svega iznetog potrebno je bez odlaganja odstraniti član 186. KZ iz pravnog sistema zemlje.

3.9. Nasilje u porodici

Poslednja intervencija krivičnog zakonodavstva u oblasti bračnih i porodičnih odnosa sa elementima nasilja predstavljalo je propisivanje

novog krivičnog dela pod nazivom “nasilje u porodici”, i to u prvim godinama ove decenije. Uvođenjem tog krivičnog dela u pravni sistem postupilo se u skladu sa preporučenim najvišim međunarodnim standardima. Istovremeno, time je i upotpunjen domaći katalog krivičnopравnih odredaba koje sankcionišu odnose koji su se doskora smatrali delom porodične privatnosti.

Neposredno nakon uvođenja krivičnog dela nasilja u porodici, zaprećene kazne za to delo, nažalost, naknadnim izmenama Krivičnog zakonika neprimereno su snižene. Tako, prema članu 194. KZ, za osnovni oblik dela koje se sastoji u primeni nasilja, pretnji da će se napasti na život ili telo, drskom ili bezobzirnom ponašanju kojim se ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana porodice – počiniocu je zaprećena novčana kazna ili zatvorska kazna u trajanju do jedne godine. Ukoliko je pri izvršenju dela korišćeno oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo podesno da teško povredi telo ili teško naruši zdravlje člana porodice, počiniocu je zaprećeno zatvorom u trajanju od tri meseca do tri godine.

Drugi kvalifikovan oblik krivičnog dela nasilja u porodici postoji ako je izvršenjem dela nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja člana porodice ili ukoliko je delo učinjeno prema maloletniku – i tada je zaprećena zatvorska kazna u trajanju od jedne do osam godina. Ako je pak izvršenjem dela nastupila smrt člana porodice, počinilac će se suočiti sa zatvorskom kaznom u trajanju od tri do dvanaest godina.

Radi efikasne zaštite žrtava, a posebno imajući u vidu njihovu sekundarnu viktimizaciju u toku postupka utvrđivanja krivične odgovornosti nasilnika, kao i veoma blagu kaznenu politiku sudova, sve kazne za navedene oblike nasilja u porodici trebalo bi što pre podići na viši nivo. Osnovni oblik tog dela, pre svega, ne bi smeo da bude sankcionisan novčanom već samo zatvorskom kaznom i to u trajanju od najmanje tri meseca pa do tri godine. Srazmerno tome, trebalo bi povesiti i zaprećene kazne za kvalifikovane oblike nasilja u porodici, s tim što bi za najteži oblik tog dela, kvalifikovan smrću člana porodice, minimalna zaprećena kazna trebalo da bude pet godina, uz opšti zaprećen maksimum zatvorske kazne. Čini se da bi u današnje vreme takva oštra zakonodavna politika bila jedini adekvatan odgovor na pravu pošast teških oblika nasilja u porodica, veoma često praćenih smrtnim ishodom članova porodice.

3.10. Zaključna razmatranja o nepoštovanju mere zaštite i o odredbama koje nedostaju u krivičnom zakonodavstvu

U članu 194, u kome su propisane kazne za krivično delo nasilja u porodici, Krivični zakonik inkriminiše i postupanje suprotno merama zaštite u porodici koje su određene od strane drugog suda. Za to delo zapre-

ćena je novčana kazna ili kazna zatvora do šest meseci. Na osnovu tog zakonskog rešenja moguće je sprovesti postupak utvrđivanja krivičnopravne odgovornosti nasilnika koji ne poštuje porodičnopravne mere zaštite od nasilja u porodici izrečene u parničnom postupku. Ta odredba predstavlja hvale vredan pokušaj povezivanja dva pravna režima zaštite od nasilja u porodici, odnosno upotpunjavanja mehanizama zaštite i obezbeđivanja njihove efikasnosti. Istovremeno, ona predstavlja nužan odgovor pravnog sistema na akt nepoštovanja suda, odnosno sudske odluke.

Postojeće zakonsko rešenje pati, međutim, i od značajnih nedostataka. Pre svega, zaprećena kazna je, kao i kod drugih oblika nasilja u porodici, veoma nisko postavljena. S obzirom na značaj zaštićenih vrednosti – a to su članovi porodice koji su izloženi nasilju ali i autoritet pravosudne vlasti – bilo bi opravdano povisiti zaprećene kazne što će se umesto novčane kazne propisati minimalna kazna zatvora od šest meseci, a maksimalna istovremeno pomeriti sa šest meseci na pet godina. Čini se, da bi na taj način moglo adekvatnije da se osigura poštovanje odluka suda o zaštitnim merama, odnosno efikasnost porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici.

S druge strane, na ovom bi mestu valjalo još jednom istaći nedostatak KZ u oblasti određivanja krivičnopravnih mera zaštite. Kao što je već istaknuto, KZ ne poznaje meru bezbednosti zabrane prilaska i komunikacije, koja bi u kombinaciji sa zatvorskom ili novčanom kaznom svakako predstavljala efikasno sredstvo pravne zaštite od nasilja u porodici. Ostavljena bez tog krivičnopravnog mehanizma, žrtva nasilja u porodici mora da se obrati parničnom sudu ako želi za sebe da obezbedi meru zaštite. Ukoliko se pak desi da nasilnik prekrši izrečenu meru, što je veoma čest slučaj u praksi, potrebno je povesti poseban postupak za utvrđivanje njegove krivične odgovornosti. Ako se uz to pažnja obrati i na visinu zaprećene kazne za postupanje protivno odluci suda o merama zaštite, kao i na blagu kaznenu politiku krivičnih sudova, onda se dobija slika o nesavršenosti povezivanja dva pravna režima zabrane nasilja u porodici.

Valjalo bi, stoga, oba ta režima dalje upotpunjavati izmenama postojećeg zakonodavstva. Kao što je već to objašnjeno, trebalo bi, s jedne strane, mehanizam porodičnopravne odgovornosti učiniti efikasnim i potpunim propisivanjem novčane kazne za nepoštovanje izrečene mere zaštite. S druge strane, opet, trebalo bi propisati krivičnopravnu meru bezbednosti zabrane prilaska i komunikacije za počinioce krivičnih dela protiv života i tela, polne slobode i braka i porodice, koja bi u konkretnim slučajevima pratila novčano i zatvorsko kažnjavanje. Najzad, trebalo bi propisati i krivičnopravnu odgovornost za nepoštovanje mere bezbednosti izrečene u krivičnom postupku.

Sankcija za nepoštovanje mere bezbednosti, dakle, nikako ne bi smela da se zadrži samo na opozivanju uslovne osude – i to ako je počini-lac uslovno osuđen, što je redovan slučaj kod kršenja drugih propisanih mera bezbednosti – već bi morala da prati svaki slučaj nepoštovanja odlu-ke krivičnog suda kojom se određuje mera zabrane prilaska i komunika-cije, bez obzira na to da li je sud izrekao efektivnu ili uslovnu osudu na kaznu zatvora ili novčanu kaznu. Ako je već posebnom inkriminacijom zaštićen autoritet parničnog suda, utoliko više ima smisla inkriminisati po-vredu autoriteta suda koji je meru bezbednosti izrekao i koji vodi postu-pak utvrđivanja krivične odgovornosti. Zbog toga je potrebno u odeljku KZ koji sadrži inkriminacije za krivična dela protiv pravosuđa, propisati novo delo kršenja izrečene mere bezbednosti zabrane prilaska i komuni-kacije, kao i kaznu za počinioce.

Saša Gajin

FAMILY VIOLENCE

A critical analysis of the legislation in force*

Summary

The paper examines family violence by critical analysis of the legislation in force. It specifically highlights the inexistence of the overall legal regime for this problem in Serbia. The author analyses the relevant provisions of the Family Act and the Criminal Code. Finally, the author concludes that the existing measures and insufficient and suggests the statutory amendments which would prescribe rules regarding family violence in a more efficient manner.

Key words: family violence, Family Act, Criminal Code

* The text was used in the context of a wider analysis of a problem of prevention and protection from family violence prepared by the NGO Praxis from Belgrade.

Damjan Tatić

Centar za samostalni život osoba sa invaliditetom, Beograd

ZAŠTITA PRAVA OSOBA SA INVALIDITETOM U SRBIJI

Rezime: Invalidnost je društveni fenomen koji dotiče praktično sve oblasti društvenog života i prati ljudsku zajednicu od samih začetaka ljudskog društva. Polazeći od aksioma da osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava, neophodno je prilikom tumačenja i primene univerzalnih i regionalnih dokumenata o ljudskim pravima preduzimati nužne mere kako bi ove osobe u praksi ravnopravno uživale prava garantovana pomenutim dokumentima. Dosledna primena Standardnih pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom, relevantnih regionalnih akata, angažman na usklađivanju propisa Republike Srbije s odredbama Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom i ratifikacija Konvencije predstavljaju dalje potrebne korake. Pored primene opštih međunarodnih i regionalnih pravnih okvira, nužna je i zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom odgovarajućim aktima unutrašnjeg prava. Neophodno je dosledno poštovanje zabrane diskriminacije na osnovu fizičkog i intelektualnog invaliditeta iz Ustava Srbije (čl. 21, st. 3) i sprovođenje Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom Republike Srbije. Sve ove mere treba preduzimati u saradnji sa osobama sa invaliditetom i njihovim organizacijama. Tako se stvaraju pravni okviri društva u kome će osobe sa invaliditetom imati jednake mogućnosti za puno učešće u svim oblastima života.

Ključne reči: zabrana diskriminacije, osobe sa invaliditetom, Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom, Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom

Podaci Svetske zdravstvene organizacije (World Health Organization – WHO) pokazuju da oko deset procenata svetske populacije čine osobe sa invaliditetom.¹ Dakle, u svetu danas živi oko 650 miliona osoba sa nekim oblikom invaliditeta. Kada se u obzir uzmu i članovi porodica tih osoba, dolazi se do zaključka da možda i do dve i po milijarde ljudi na neki način oseća posledice invaliditeta. U razvijenijim zemljama sa produženjem

1 Vidi: Viktorija Cucić (urednik) *Osobe sa invaliditetom i okruženje*, Beograd 2001, str. 17–18.

životnog veka i podizanjem kvaliteta života procentualna zastupljenost osoba sa invaliditetom u opštoj populaciji još je veća: prema podacima Eurostata iz 2001. godine, oko 14,5 procenata stanovnika Evropske unije ima neki oblik invaliditeta.² U našoj zemlji ne postoje precizni podaci o broju osoba sa invaliditetom, tokom popisa 2002. godine nisu prikupljeni podaci o stanovnicima sa invaliditetom. Centar za proučavanje demokratskih alternativa iz Beograda i “Hendikep Internešnal” su tokom 2000. i 2001. godine sproveli istraživanje u 36 mesnih zajednica u 12 opština Srbije (bili su obuhvaćeni Vojvodina, Beograd i centralna Srbija bez Kosmeta), na osnovu koga su zaključili da u našoj zemlji živi i do 6,4 procenata stanovnika sa nekim oblicima invaliditeta, tj. oko pola miliona ljudi!³ Ipak, treba primetiti da je broj osoba sa invaliditetom u Srbiji sigurno veći, jer ovim istraživanjem nisu obuhvaćena deca sa invaliditetom mlađa od 14 godina i osobe sa invaliditetom koje imaju 75 i više godina.⁴

Invalidnost je društveni fenomen koji dotiče praktično sve oblasti društvenog života i prati ljudsku zajednicu od samih začetaka ljudskog društva. Vekovima, čak milenijumima osobe sa invaliditetom bile su ostavljene na marginama društva, iako neka istraživanja ukazuju da su u prvobitnoj zajednici i u antičkim vremenima osobe sa invaliditetom koje bi uspele da prežive najranije detinjstvo sticale određeni društveni ugled, pa čak i izvesne privilegije. No ne treba zaboraviti i praksu “izlaganja bogovima” dece sa invaliditetom u mnogim antičkim društvima i ponižavajući položaj u kome su se nalazile osobe čiji invaliditet je bio posledica sakaćenja osuđenika za različita krivična dela. Razvojem hrišćanstva javlja se i karitativni, milosrdni pristup osobama sa invaliditetom, koje su posmatrane kao ubogi, bezvredni ili manje vredni članovi zajednice, te tako postaju objekti nege, brige i milostinje jačih i moćnih, koje treba štititi i negovati u skladu sa vrednostima hrišćanskog morala. Ovaj model bio je dominantan sve do devetnaestog veka, a zadržao se i kasnije, tokom većeg dela dvadesetog veka, preplićući se sa medicinskim modelom pristupa invalidnosti.⁵

Napretkom nauke i medicine tokom devetnaestog i dvadesetog veka, veliki broj bolesti i povreda više nisu imale fatalan ishod. Lica koja su preležala bolest ili pretrpela povredu preživela bi, ali oštećenja su ostavljala trajne posledice i trajna ograničenja ostvarivanja punih funkcija tela. Razvija se *medicinski model pristupa invalidnosti*, koji invalidnost posmatra kao puki medicinski fenomen, odstupanje od “normalnog zdravstve-

2 Vidi Internet sajt Evropskog foruma za pitanja invalidnosti (European Disability Forum EDF): <http://www.edf-feph.org>

3 Vidi: Viktorija Cucić (urednik), *op. cit.*

4 *Ibid.*, str. 31.

5 D. Tatić, *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Beograd 2008, str. 207.

nog stanja”, individualni problem osobe sa invaliditetom. Ova osoba uz pomoć stručnjaka, pre svega medicinske struke, treba da se prilagodi društvu, što više približi onome što društvo smatra “normalnim”, a kada to nije moguće, onda za osobe sa invaliditetom treba organizovati *posebne službe, posebne ustanove*. Vođenje ovih ustanova prepušta se stručnjacima, koji navodno “najbolje znaju šta je u interesu osoba sa invaliditetom”, dok te osobe postaju *pasivni objekti tuđe brige*, lišeni prava da donose odluke o svojim životima.⁶

Tokom druge polovine dvadesetog veka, u sklopu opšteg pokreta za zaštitu i promovisanje prava čoveka, i položaj osoba sa invaliditetom postepeno počinje da se posmatra iz perspektive ljudskih prava. U mnogim zemljama ratni vojni veterani pokreću prvu generaciju boraca za prava osoba sa invaliditetom. Sve više sazreva svest da invalidnost nije puki medicinski, već da je društveni fenomen i izazov. Javlja se *socijalni model pristupa invalidnosti*, koji lucidno ukazuje na činjenicu da *uzrok marginalizacije i obespravljenosti osoba sa invaliditetom ne leži u oštećenjima, posledicama bolesti, stanja ili povreda, već u nespremnosti društva da ovim osobama pruži jednake mogućnosti* za ostvarivanje ljudskih prava i za *ravnopravno* učešće u svim oblastima društvenog života. Na tragu ovog modela dalje se razvijaju *Nadijev model, biopsihosocijalni model i Kvebeški model procesa nastanka invalidnosti*, koji invalidnost posmatraju kao posledicu interakcije između *ličnih faktora* (uključujući medicinske posledice bolesti, povrede, traume, stanja) i *okolinskih faktora*. Razne okolinske, psiho-socijalne, informatičke *barijere*, negativni stavovi društva i predrasude uslovljavaju *socijalnu isključenost, marginalizaciju, obespravljenost i diskriminaciju* osoba sa invaliditetom. *Odgovor leži u zabrani diskriminacije, preduzimanju podsticajnih mera, izjednačavanju mogućnosti i stvaranju uslova za ravnopravno učešće osoba sa invaliditetom u društvu.*⁷

Osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava garantovana kako opštim i regionalnim aktima međunarodnog javnog prava, tako i propisima unutrašnjeg prava, koja pripadaju svim drugim ljudskim bićima. *Ovaj zaključak se izvodi iz premise univerzalnosti i nedeljivosti ljudskih prava, kao i činjenice da osobe sa invaliditetom čine deo ljudskog roda, a da invalidnost predstavlja jednu od manifestacija raznolikosti ljudske vrste.*⁸

Univerzalni akti Ujedinjenih nacija o pravima čoveka – Univerzalna deklaracija i međunarodni paktovi o građanskim i političkim, te ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, u članovima o zabrani diskrimi-

6 *Ibid.*

7 *Ibid.*, str. 208.

8 *Ibid.*, str. 209.

nacije u ostvarivanju različitih prava garantovanih tim dokumentima ne navode izričito invalidnost. U praksi su se osobe sa invaliditetom suočavale sa preprekama u ostvarivanju ljudskih prava, pa je značajno što su tela nadležna za praćenje sprovođenja paktova u više svojih komentara govorila o potrebi da se osobama sa invaliditetom obezbedi ravnopravno uživanje prava. Kasnije donete konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije i diskriminacije žena apostrofiraju ideje zaštite marginalizovanih društvenih grupa i preduzimanja afirmativnih mera za stvaranje uslova za jednako učešće ovih grupa u svim oblastima društvenog života. *Konvencija o pravima deteta izuzetno je značajna jer u članu 2 izričito zabranjuje diskriminaciju na osnovu invalidnosti u uživanju prava garantovanih Konvencijom, a članom 23 uređuje mere za ostvarivanje prava dece sa invaliditetom.*

Ujedinjene nacije i njihove agencije i organizacije, pre svih Međunarodna organizacija rada, usvojile su niz specifičnih dokumenata usmerenih na uređenje mera za ostvarivanje prava osoba sa invaliditetom. Najznačajniji akti su *Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom* i *Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom*. Standardna pravila su *pravno neobavezujuće smernice* o merama kako da se stvore uslovi za puno i ravnopravno učešće osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života, koje su kasnije postale deo međunarodnog običajnog prava. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom predstavlja *pravno obavezujući ugovor* međunarodnog javnog prava, čija svrha je promovisanje, zaštita i osiguravanje punog i jednakog uživanja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda osoba sa invaliditetom. Konvencija u preambuli daje opisnu definiciju invalidnosti, naglašavajući da je reč o konceptu koji se razvija. Sama invalidnost proističe iz interakcije između osoba sa oštećenjima i okolinskih i barijera koje se odražavaju u stavovima zajednice i otežavaju puno i efektivno učešće osoba sa invaliditetom u društvu na osnovu jednakosti sa ostalim članovima tog društva. Ova Konvencija, koja je stupila na snagu 3. maja 2008. godine, predstavlja početak nove ere u zaštiti prava osoba sa invaliditetom. Ona ne stvara nova prava za osobe sa invaliditetom, već predviđa mere kako da ove osobe efikasno uživaju sva svoja građanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava u praksi.

Srž Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom čine članovi 4, o opštim obavezama država potpisnica, i 5, o garantovanju ravnopravnosti i nediskriminacije osoba sa invaliditetom. Države potpisnice obavezuju se da će osigurati puno ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda za sva lica pod njihovom jurisdikcijom bez ikakve diskriminacije po osnovu invalidnosti.

Konvencija zacrtava značajno načelo i način rada: Prilikom razvoja i sprovođenja politike i zakonodavstva usmerenih na primenu ove Konvencije, kao i drugim procesima donošenja odluka o pitanjima koja se neposredno tiču osoba sa invaliditetom, države potpisnice će to činiti uz bliske konsultacije i aktivno učešće osoba sa invaliditetom, kroz organizacije koje ih predstavljaju i zastupaju (st. 3, čl. 4).

Pošto se izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom može posmatrati kao razvojno pitanje, zemlje u razvoju insistirale su da Konvencija ponovi načelo zacrtano Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima o progresivnom sprovođenju ovih prava, što je Ad hoc komitet i prihvatio. Dakle, ova prava će se ostvarivati postepeno, a države potpisnice preduzimaće mere za ostvarivanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava uz maksimalnu upotrebu svojih raspoloživih resursa, po potrebi u sklopu međunarodne saradnje.

U sklopu mera za njeno sprovođenje, Konvencija uređuje mere za prikupljanje statističkih podataka vezanih za osobe sa invaliditetom (čl. 31) i međunarodnu saradnju, koja treba da olakša i pospeši primenu Konvencije, iako primarna odgovornost za njeno sprovođenje eži na svakoj državi potpisnici ponaosob (čl. 32). Konvencija detaljno uređuje i osnivanje tela za praćenje njenog sprovođenja na nacionalnom nivou i Komiteta za prava osoba sa invaliditetom, koji će činiti nezavisni eksperti. Države strane ugovornice Konvencije izabrale su u sedištu UN u Njujorku 3. novembra 2008. godine 12 nezavisnih eksperata koji će činiti Komitet za prava osoba sa invaliditetom. Države imaju i mogućnost da potpišu Opcioni protokol o individualnim predstavkama posle ratifikacije Konvencije. Za dosledno sprovođenje Konvencije izuzetno je važan mehanizam za praćenje primene, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom planu. Pored organa države, u ovom procesu ključnu ulogu imaće osobe sa invaliditetom i njihove organizacije, koje će pratiti primenu Konvencije. Do početka novembra 2008. godine Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom ratifikovala je 41 država članica UN, a 136 država ju je potpisalo. Do pomenutog datuma Opcioni protokol uz Konvenciju ratifikovalo je 25 država, a 79 država ga je potpisalo.

Republika Srbija potpisala je 17. decembra 2007. Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol uz nju. Neophodno je uskladiti propise Republike Srbije sa odredbama Konvencije. Neke propise neophodno je uskladiti sa odredbama Konvencije i pre ratifikacije, dok se neki propisi, pre svih oni koji uređuju ekonomska, socijalna i kulturna prava, koja se ionako ostvaruju postepeno, mogu uskladiti i nakon ratifikacije.

Republika Srbija izričito je zabranila diskriminaciju na osnovu invalidnosti najvišim pravnim aktom, *Ustavom* (stav 3 člana 21). Srbija

je u aprilu 2006. godine usvojila **Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom**. *Zakon uređuje opšti režim zabrane diskriminacije po osnovu invalidnosti, posebne slučajeve zabranjene diskriminacije osoba sa invaliditetom, postupak zaštite osoba izloženih diskriminaciji, sankcije za izvršioce nekih akata diskriminacije i mere koje država preduzima radi podsticanja socijalne uključenosti osoba sa invaliditetom*. Ovaj propis daje široku definiciju osoba sa invaliditetom koje uživaju pravo na zaštitu, izvedenu iz socijalnog modela pristupa invalidnosti. Zabranjuje direktnu i indirektnu diskriminaciju, viktimizaciju, pozivanje na diskriminaciju i podstrekivanje diskriminacije, povredu načela jednakosti prava i dužnosti, predviđa naročito teške slučajeve diskriminacije. Previđa zabranjene slučajeve diskriminacije u oblastima postupka pred organima javne vlasti, članstva u udruženjima građana, pristupa uslugama namenjenim javnosti, javnim objektima i površinama, javnom prevozu, obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenoj zaštiti, bračnim i porodičnim odnosima. Propisuje mere za podsticanje ravnopravnosti osoba sa invaliditetom inspirisane Standardnim pravilima UN. Detaljno uređuje mehanizme sudske zaštite i sankcije za počinioce akata diskriminacije. Zakon dobio je najviše ocene od Evropskog foruma za osobe sa invaliditetom na skupu Saveta Evrope posvećenom sprovođenju Akcionih planova za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom. U septembru 2007. doneta je prva presuda na osnovu ovog Zakona. *Zabrana diskriminacije na osnovu invalidnosti sadržana je i u Zakonu o radu, Zakonu o visokom obrazovanju, Zakonu o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja i Zakonu o zdravstvenoj zaštiti*.⁹

Zakoni o sprečavanju diskriminacije na osnovu invalidnosti predstavljaju neophodan ali ne i dovoljan preduslov za punu socijalnu uključenost osoba sa invaliditetom. Neophodno je doneti i propise koji će urediti mere za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju ovim osobama. Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti terminom "izjednačavanje mogućnosti" označavaju proces kojim različiti delovi društva i okoline, kao što su službe, delatnosti, informisanje i dokumentacija, postaju dostupni svima, posebno osobama sa invaliditetom.¹⁰

Analiziranjem sadržaja zakona o merama za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom u Srbiji može se doći do zaključka da su zakoni iz oblasti zdravstvene zaštite i rehabilitacije korektni, ali da se nedovoljno sprovode u praksi. Propisi koji uređuju materiju servisa podrške osobama sa invaliditetom i pomagala u Srbiji daleko su od evropskih standarda. Propisi koji uređuju materiju pristupačnosti fizičkog okruženja u Srbiji na visokom su nivou, ali tek ih treba dosledno

9 *Ibid.*, str. 211.

10 *Ibid.*, str. 212.

sprovoditi, dok su propisi koji uređuju dostupnost javnog saobraćaja, informacija i komunikacija rudimentarni te ih treba razvijati. Propisi koji uređuju materiju predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja daleko su od najviših standarda i moraju se razvijati i menjati, dok kvalitetne propise koji uređuju oblast visokog obrazovanja treba dosledno sprovesti. Zakoni koji uređuju mere za izjednačavanje mogućnosti u oblasti radnih odnosa sadrže dosta kvalitetnih rešenja, mada treba doneti još neke propise, poput Zakona o zapošljavanju i profesionalnoj rehabilitaciji osoba sa invaliditetom. Propise koji uređuju oblast socijalne sigurnosti treba temeljito doraditi. Odredbe Porodičnog zakona u praksi treba primenjivati tako da ne služe kao osnova za ograničavanje prava osoba sa invaliditetom u oblasti bračnih i porodičnih odnosa. Primenom propisa o pristupačnosti fizičkog okruženja, informacija i komunikacija stvorice se okviri za ravnopravno učešće osoba sa invaliditetom u kulturnom, sportskom i verskom životu društva.¹¹

Neophodno je dosledno sprovesti Strategiju unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji 2007–2015. Vlada Republike Srbije usvojila je 28. decembra 2006. godine Strategiju unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji od 2007. do 2015. godine. Strategija se zasniva na biopsihosocijalnom modelu pristupa invalidnosti i poštovanju ljudskih prava osoba sa invaliditetom, oslanja se na opšte dokumente o ljudskim pravima poput Univerzalne deklaracije o pravima čoveka i dokumente kojima se uređuje položaj osoba sa invaliditetom, pre svega Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom. U vreme kada je Strategija pripremana, Ujedinjene nacije intenzivno su radile na pripremi nacrtu Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom. Pošto je Srbija bila regionalni lider u radu na nacrtu Konvencije, logično je što su mnoga rešenja iz Konvencije našla put i u tekst Strategije. Strategija se oslanja i na regionalna dokumenta, poput revidirane Evropske socijalne povelje, Akcionog plana Saveta Evrope za osobe sa invaliditetom, akta EU. Rađena je u partnerstvu sa pokretom osoba sa invaliditetom u Srbiji, civilnim sektorom, uz podršku Programa UN za razvoj UNDP, na osnovu multisektorskog pristupa, uz učešće predstavnika raznih ministarstava u radnoj grupi za izradu nacrtu (rada, socijalne politike, prosvete, kulture, infrastrukture i drugih).¹²

Opšti cilj Strategije jeste unapređenje položaja osoba sa invaliditetom do pozicije ravnopravnih građana sa svim pravima i odgovornostima. Zadatak Strategije i akcionog plana jeste da definiše ciljeve, mere i aktivnosti koje će doprineti ugrađivanju socijalnog modela i pristupa zasnova-

11 *Ibid.*

12 *Ibid.*, str. 202.

nog na ljudskim pravima u mere kojima se definiše položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji. Strategija definiše 6 opštih ciljeva. Prvi opšti cilj predviđen Strategijom jeste ugrađivanje pitanja položaja osoba sa invaliditetom u opšte razvojne dokumente i operacionalizacija multisektorske, multiresorne saradnje na planiranju i praćenju položaja osoba sa invaliditetom, uz izgradnju institucionalnog okvira za ovu saradnju. Drugi opšti cilj jeste stvaranje efikasne pravne zaštite, uz razvoj i realizaciju planova prevencije diskriminacije osoba sa invaliditetom i opštu senzibilizaciju društva na pitanja položaja, prava, potrebe osoba sa invaliditetom. Treći opšti cilj jeste činjenje socijalnih, zdravstvenih i drugih usluga dostupnim korisnicima, pre svega osobama sa invaliditetom, ili članovima njihovih porodica. Ove usluge treba da se zasnivaju na pravima i potrebama korisnika, a procena invalidnosti i potreba treba da bude u skladu sa savremenim međunarodno prihvaćenim metodama. Četvrti opšti cilj predviđen Strategijom jeste razvoj politike i primena mera koje osobama sa invaliditetom pružaju jednake mogućnosti, podstiču samostalnost, lični razvoj i aktivan život, naročito u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, rada i stanovanja. Peti cilj je obezbeđivanje pristupa osobama sa invaliditetom izgrađenom okruženju, pristupačnom prevozu, informacijama i komunikacijama, uslugama namenjenim javnosti. Radi ostvarivanja ovog cilja treba razviti i realizovati plan uklanjanja barijera i izgradnje pristupačnih objekata i usluga. Šesti opšti cilj jeste obezbeđivanje socijalne sigurnosti i adekvatnog standarda življenja za osobe sa invaliditetom. Radi ostvarivanja svakog od pomenutih ciljeva, Strategija definiše konkretne mere, a akcioni planovi dalje uređuju konkretne akcije, nosioce tih akcija, potencijalne resurse i rokove za realizaciju. Strategijom je predviđeno donošenje dvogodišnjih akcionih planova, ali zbog prevremenih parlamentarnih izbora 2007. i 2008. godine Vlada nije usvojila Akcioni plan za 2007–2009. iako je sačinjen predlog Akcionog plana za sprovođenje Strategije u 2008. i 2009. godini. Svaki od 6 opštih ciljeva dalje se razrađuje i operacionalizuje kroz posebne ciljeve. Strategija predviđa mere za realizaciju svakog od posebnih ciljeva. Ove mere dalje se razrađuju kroz dvogodišnje akcione planove aktivnosti, sa preciziranim ulogama nadležnih organa koji sprovode aktivnosti, vremenske okvire i indikatore za ostvarenost pojedinih aktivnosti.¹³

Polazeći od aksioma da osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava, neophodno je prilikom tumačenja i primene univerzalnih i regionalnih dokumenata o ljudskim pravima preduzimati nužne mere kako bi ove osobe u praksi ravnopravno uživale prava garantovana pomenutim dokumentima. Neki od opštih komentara o pomenutim instrumentima predstavljaju vredne smernice, npr. Opšti komentar 5 o Paktu o

13 *Op. cit.*, str. 203.

ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. *Dosledna primena Standardnih pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom, relevantnih regionalnih akata, angažman na usklađivanju propisa Republike Srbije s odredbama Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom i ratifikacija Konvencije predstavljaju dalje potrebne korake. **Pored primene opštih međunarodnih i regionalnih pravnih okvira, nužna je i zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom odgovarajućim aktima unutrašnjeg prava.** Izričita ustavnopravna zabrana diskriminacije na osnovu invalidnosti predstavlja jasan signal da je određeno društvo odlučno u garantovanju ravnopravnosti svih svojih građana. Predviđanje krivičnopравниh sankcija za najteže slučajeve diskriminacije na osnovu invalidnosti takođe predstavlja demonstraciju odlučnosti jednog društva da osigura poštovanje prava osoba sa invaliditetom. Ključni koraci jesu usvajanje i sprovođenje zakona o zabrani diskriminacije, koji detaljno uređuje zabranu diskriminacije, mehanizme sudske zaštite i sankcije za prekršioce u građanskoj parnici, kao i unošenje mera za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom u propise iz oblasti obrazovanja, radnih odnosa, pristupa fizičkom okruženju, dobrima, uslugama i objektima namenjenim javnosti, javnom prevozu, informacijama i komunikacijama, servisima podrške, pomagalima, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti. Sve ove mere treba preduzimati u saradnji sa osobama sa invaliditetom i njihovim organizacijama. Tako se stvaraju pravni okviri društva u kome će osobe sa invaliditetom imati jednake mogućnosti za puno učešće u svim oblastima života.*

Damjan Tatic

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN SERBIA

Summary

Disability is a cross-cutting phenomenon that touches virtually all areas of social life. It is as old as human community itself. Starting from the assumption that persons with disabilities enjoy all human rights, the author insists that all stakeholders implementing universal global and regional human rights instruments have to take the necessary measures in order to enable persons with disabilities to enjoy all the rights put forth in the above-mentioned documents. The author insists that Serbian authorities should implement consistently the UN Standard Rules for the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, relevant regional instruments, take measures to harmonize Serbia's legislation with the provisions of the Convention on Rights of Persons with Disabilities and ratify

the Convention. Besides implementing general international and regional legal instruments, the author maintains that authorities of a particular country should prohibit discrimination on the grounds of disability in relevant national legislation. One should consistently implement the Constitutional prohibition of discrimination on grounds of physical and intellectual disability (article 21, clause 3 of Serbia's Constitution). The author furthermore insists that all relevant stakeholders should consistently implement Serbia's Law on Prevention of Discrimination against Persons with Disabilities. The author insists that the relevant authorities should adopt all the above-mentioned measures in co-operation and partnership with persons with disabilities and their organizations. In that way one can create legal framework for a society in which persons with disabilities shall enjoy equal opportunities for full participation in all areas of social life.

Key words: prohibition of discrimination, persons with disabilities, the UN Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, the Act on Prevention of Discrimination of Persons with Disabilities

Milo Milunović – *Ribe u korpi*, 1957.

Galjina Ognjanov

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

ETNIČKA I RODNA RAVNOPRAVNOST U OGLASNIM PORUKAMA U SRBIJI

Rezime: Osnovni cilj ovog rada je da ukaže na eventualnu diskriminaciju određenih kategorija potrošača kao posledicu upotrebe kreativnih rešenja u komercijalnom oglašavanju koja počivaju na korišćenju manekena – promotera za određeni proizvod ili uslugu. Analizirani su rezultati istraživanja sprovedenog primenom metodologije analize sadržaja štampanih oglasa u dvema dnevnim novinama u Srbiji. Cilj istraživanja je bio da se ustanovi da li su u tim porukama na adekvatan način predstavljeni pripadnici većinske (Srbi) i manjinske (Romi) populacije, kao i da li postoji bilo kakva diskriminacija u načinu na koji se koriste ženski i muški manekeni u oglasnim porukama u Srbiji.

Ključne reči: oglašavanje, štampani mediji, etničke manjine, rodna ravnopravnost, analiza sadržaja

Uvod

Oglašavanje kao vrsta poslovne komunikacije komercijalnog karaktera predstavlja i jedan od oblika društvene komunikacije. Uticaj oglašavanja na društvo i javno mnjenje reflektuje se kroz uticaj masovnih medija preko kojih se oglasna poruka prenosi u javnost. Postoje različite teorije o uticaju masovnih medija. Prema jednoj od njih (teorija kultivisanja), mediji stvaraju odgovarajuću koncepciju društvene stvarnosti.¹

Mediji utiču na javnost i javno mnjenje celokupnim svojim sadržajem, koji pored, novinarskih tekstova (vesti, reportaže, intervjui i dr.) obuhvata i komercijalne oglase za čije su objavljivanje kompanije i brojne institucije platile zakup medijskog prostora. U štampanim medijima razvijenih zemalja, komercijalni oglasi i vesti o kompanijama čine čak polovinu do 2/3 ukupnog medijskog sadržaja.

Komercijalno oglašavanje u Srbiji, mada još uvek zauzima manje od polovine ukupnog sadržaja štampanih medija, poslednjih godina sve

1 Denis L. Vilkoš, Glen T. Kameron, Filip H. Olt i Voren K. Ejdz, *Odnosi s javnošću*, Ekonomski fakultet, Beograd 2006, str. 218–219.

više dobija na značaju. Sudeći na osnovu rastućih ulaganja u oglašavanje u Srbiji, primetno je da se ova industrija poslednjih nekoliko godina sve intenzivnije razvija. Prema podacima *AGB Nielsen Medija Riserč (AGB Nielsen Media Research)* iz Beograda, agencije koja se bavi procenom realne vrednosti tržišta oglašavanja u Srbiji, ulaganja u oglašavanje porasla su sa 50 miliona evra u 2002. na 175 miliona evra u 2007. godini. Procenjena vrednost ovog tržišta u 2008. godini je 215 miliona evra. Od ovog iznosa, iz godine u godinu takođe sve veći deo odlazi na oglašavanje u štampanim medijima (sa 12% u 2002. godini na 25% u 2008. godini).² Na osnovu toga, jasno je da komercijalno oglašavanje u Srbiji postaje sve značajniji deo medijskog sadržaja uopšte, kao i sadržaja štampanih medija.

Osnovni cilj komercijalnog oglašavanja je da kroz proces informisanja potrošača utiče na njihovo kupovno ponašanje. Oglasna poruka prenosi se u određenoj formi, koja je produkt strateškog i kreativnog načina razmišljanja njenih tvoraca. Apeli koji se koriste u oglašavanju različiti su i mogu se grupisati i dve osnovne kategorije – racionalni (zasnovani na shvatanju da se čovek ponaša kao *homo economicus*) i emotivni (zasnovani na shvatanju da čovekovo ponašanje pokreću iracionalni motivi). Različiti apeli u oglašavanju koriste se u kontekstu sasvim različitih kreativnih rešenja, koja mogu da budu zasnovana na scenama iz realnog života ili izmišljenim situacijama. U oglasnim porukama se takođe obilato koriste promoteri – manekeni koji promovišu određeni proizvod ili uslugu. Pojedinci s ulogom promotera u oglasnim porukama mogu da budu potpuno nepoznati u javnosti, slavne ličnosti i drugi autoriteti u nekom društvu, kao i animirani (crtani i izmišljeni) likovi.

Manekeni u oglasnim porukama, bez obzira na to o kojoj vrsti od navedene tri je reč, mogu biti reprezentanti određene populacije – većinske ili manjinske grupe, bilo da je ta grupa vezana za njihovu etničku i rodnu pripadnost, seksualnu opredeljenost, ili je određena posebnim potrebama. U skladu sa shvatanjima kognitivne teorije,³ u oglasnim porukama najčešće se koriste manekeni koji pripadaju onoj populaciji s kojom većina potrošača može lako da se identifikuje. S druge strane, u skladu sa teorijom distinkcije,⁴ potreba za korišćenjem predstavnika manjinskih grupa kao manekena u oglasnim porukama posebno dolazi do izražaja usled činje-

2 “Trendovi u medijskom oglašavanju u Srbiji”, *AGB Nielsen Media Reserach, Taboo*, 34 (2008), str. 88.

3 Silvia Knobloch-Westerwick, Brendon Coates B, “Minority Models in Advertisements in Magazines Popular with Minorities”, *Journalism and Mass Communication Quarterly*, Vol. 83, No 3, (2006), pp. 596–614 (597).

4 Rohit Deshpande, Douglas M. Stayman, “A Tale of Two Cities: Distinctiveness Theory and Advertising Effectiveness”, *Journal of Marketing Research*, Vol. 31, (1994), pp. 57–64 (57).

nice da upravo pripadnici manjinskih grupa imaju veću potrebu za ovom vrstom identifikacije.

Potreba za istraživanjem zastupljenosti manekena kao reprezenata određene populacije u oglašavanju proističe iz činjenice da je oglašavanje značajni oblik društvene komunikacije jer čini pozamašan deo medijskog sadržaja. Prema teoriji kultivisanja, koja nudi jedno od objašnjenja uticaja medija na formiranje javnog mn, enja, mediji stvaraju sliku sveta u kojem živimo. Predstavljanje pripadnika određene populacije u medijima (tj. medijskom oglašavanju) utiče na percipiranu realnost. Ukoliko u oglasnim porukama dominiraju predstavnici većinske populacije, čini se da ni u realnom životu nema mnogo mesta za »one druge«. Stoga se može postaviti pitanje da li medijsko oglašavanje u jednom društvu može da produbi diskriminaciju određenih grupa i njihovih pripadnika u jednoj od najvažnijih uloga koju ljudi svakodnevno obavljaju – u njihovoj ulozi potrošača.

Zastupljenost manekena u oglasnim porukama prema njihovoj etničkoj i rodnoj pripadnosti: pregled literature

Zastupljenost manekena pripadnika određenih manjinskih grupa u oglasnim porukama (na televiziji, u štampanim i drugim medijima) predmet je većeg broja naučnih istraživanja iz oblasti marketinga, ponašanja potrošača, marketinškog komuniciranja, ali i opšte teorije komunikacije, psihologije i sociologije. Veći broj radova objavljenih na engleskom jeziku bavi se analizom prisustva i načina na koji su reprezentovani predstavnici etničkih manjina, kao i ženski i muški manekeni u oglasnim porukama.

Istraživanja prisustva manekena u oglasnim porukama koji predstavljaju etničke manjine najviše su zastupljena u SAD. Ovi radovi mogu se grubo klasifikovati u dve osnovne kategorije – radovi koji se bave analizom efikasnosti oglasnih poruka u kojima se kao manekeni koriste pripadnici određene populacije kojoj je namenjena oglasna poruka⁵ i radovi koji se ovim pitanjima bave iz ugla njihove implikacije na društvene vrednosti i društveno ponašanje.⁶ Prva grupa radova spada u oblast tzv.

5 Na primer: Corliss L Green, "Ethnic Evaluations of Advertising: Interaction Effects of Strength of Ethnic Identification, Media Placement, and Degree of Racial Composition", *Journal of Advertising*, Vol. 28, Issue 1, (1999), pp. 49–64; Tommy E. Whittler, "The Effects of Actors' Race in Commercial Advertising: Review and Extension", *Journal of Advertising*, Vol. 20, Issue 1, (1991), pp. 54–60; Lisa Emslie, Richard Bent, Claire Seaman, "Missed opportunities? Reaching the ethnic consumer market", *International Journal of Consumer Studies*, Vol. 31, Issue 2, (2007), pp. 168–173.

6 Na primer: Bang Hae-Kyong, Bonnie B. Reece, "Minorities in Children's Television Commercials: New, Improved, and Stereotyped", *Journal of Consumer*

etničkog marketinga, koji je usmeren na unapređenje procesa razmene na tržištu potrošača pripadnika manjinskih naroda. U njegovoj osnovi je marketinška teorija koja naglašava da usaglašavanje etničke pripadnosti manekena u oglasnim porukama sa etničkom pripadnošću potrošača povećava efikasnost oglašavanja.⁷ Nasuprot tome, cilj druge grupe radova počiva na društvenoj teoriji, prema kojoj prikazivanje etničkih manjina u medijima igra značajnu ulogu u njihovom društvenom prihvatanju, te njihovoj asimilaciji.⁸

S druge strane, radovi koji se bave analizom prisustva ženskih i muških manekena u oglasnim porukama brojni su kako u SAD, tako i u drugim razvijenim zemljama. Tako na primer, na osnovu pregleda literature iz ove oblasti ustanovljeno je da su takva istraživanja sprovedena i u sledećim zemljama: Japan, Australija, Kanada, Velika Britanija, Nemačka, Holandija, Francuska, Italija, Danska, Švedska i Norveška. Pored toga, u nekim radovima pominju se još i Meksiko, Indija, Filipini, Singapur, Kina, Tajvan, Malezija, Južna Afrika, Kenija, Saudijska Arabija, Turska i Rusija.⁹

Za razliku od toga, gotovo da nema objavljenih istraživanja u kojima je analizirana upotreba pripadnika određenih grupa (etničkih manjina, muške i ženske populacije) kao manekena u oglasnim porukama u Srbiji. Kada je reč o etničkim manjinama i njihovom prisustvu u medijima, ono se uglavnom ograničava na analizu njihove zastupljenosti u novinarskim tekstovima (ne i u komercijalnom oglašavanju). Prema jednom takvom istraživanju sprovedenom 2005. godine, ustanovljeno je da je među svim novinarskim tekstovima u kojima se pominju etničke manjine u Srbiji, najviše onih koji se bave životom i društvenim problemima Roma (70%).¹⁰ S druge strane, do izvesnih saznanja o načinu prikazivanja žena i muškaraca u masovnim medijima došlo se kroz jedno istraživanje medijskog sadržaja (kojim nije obuhvaćeno komercijalno oglašavanje), koje je ukazalo na

Affairs, Vol. 37, Issue 1, (2003), pp. 42–68; Helena Czepiec, Steven Kelly, “Analyzing Hispanic Roles in Advertising: A Portrait of an Emerging Subculture”, *Current Issues & Research in Advertising*, Vol. 6, Issue 1, (1983), pp. 219–241; Robin T. Peterson, “Consumer Magazine Advertisement Portrayal of Models by Race in the US: An Assessment”, *Journal of Marketing Communications*, Vol. 13, Issue 3, (2007) pp. 199–211.

7 Silvia Knobloch-Westerwick, Brendon Coates B, nav. delo, pp. 596–614.

8 Robert E. Wilkes, Humberto Valencia, “Hispanics and Blacks in Television Commercials”, *Journal of Advertising*, Vol. 18, No. 1, (1989), pp. 19–25 (20).

9 Laura M. Milner, Bronwyn Higgs, “Gender-Sex Roles Portrayals in International Television Advertising Over Time: The Australian Experience”, *Journal of Current Issues and Research in Advertising*, Vol. 26, No. 2, (2004), p. 82–83.

10 Galjina Ognjanov, “Ethnicity and Mass Media in Serbia”, in: Nikolai Genov (ed.), *Ethnicity and Mass Media in Southeastern Europe*, Munster, Lit, 2006, p. 166.

diskriminaciju žena u štampanim medijima u Srbiji.¹¹ Prema ovom istraživanju, dominantnu poziciju u medijima imaju muškarci, sudeći na osnovu nalaza da su žene prisutne u 20% novinarskih tekstova (muškarci u 80%), dok se kao eksperti za sagovornike u 90% slučajeva biraju muškarci, a u samo 10% slučajeva žene.

Kako komercijalno oglašavanje čini značajan deo medijskog sadržaja u Srbiji, a u nedostatku podataka o zastupljenosti manjinskih naroda u oglasnim porukama, kao i o načinu predstavljanja ženskih i muških manekena, sprovedeno je istraživanje čiji je cilj bio da se ustanovi da li u oglasnim porukama u Srbiji postoji diskriminacija pojedinih kategorija potrošača. Da bi to bilo moguće, potrebno je najpre utvrditi da li je i na koji način pitanje diskriminacije potrošača regulisano zakonom, kao i ustanoviti odgovarajuće indikatore diskriminacije.

Diskriminacija potrošača u oglasnim porukama: zakonska regulativa i indikatori

Diskriminacija potrošača u Srbiji regulisana je Zakonom o oglašavanju, kao i Zakonom o zaštiti potrošača. Zakon o oglašavanju¹² sadrži načelo zabrane diskriminacije prema kojem: *oglašavanje ne može, neposredno ili posredno, da podstiče na diskriminaciju po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, boje kože, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog ubeđenja, imovinskog stanja, kulture, jezika, starosti, psihičkog ili fizičkog invaliditeta. Ne može se odbiti objavljivanje, odnosno emitovanje oglasne poruke zbog rasne, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola ili drugog ličnog svojstva lica koje traži objavljivanje, odnosno emitovanje oglasne poruke.* (član 7)

Slično tome, Zakonom o zaštiti potrošača¹³ *zabranjeno je oglašavanje kojim se vrši diskriminacija potrošača na osnovu rase, pola ili nacionalnosti, vreda dostojanstvo, religijska ili politička ubeđenja potrošača, podstiče nasilje ili ponašanje koje je štetno za sigurnost i zdravlje potrošača ili životnu sredinu, u skladu sa zakonom.* (član 48)

Sudeći na osnovu zakonske regulative, moglo bi se reći da, ukoliko oglašivači poštuju Zakon i u meri u kojoj se za njegovo eventualno nepoštovanje primenjuju predviđene sankcije, u Srbiji ne postoje mogućnosti za diskriminaciju potrošača po bilo kom osnovu u oglasnim porukama. Ipak, da bi se precizno ustanovilo da li je prisutna diskriminacija potrošača u oglasnim porukama, potrebno je poći od indikatora diskriminacije.

11 Ivana Stevanović, "Srpski mediji najnekorektniji prema ženama", dostupno na: <http://ssla.oneworld.net/article/view/144050/1/> (19. decembar, 2006).

12 Zakon o oglašavanju, *Službeni glasnik* 79/05 (16.09.2005).

13 Zakon o zaštiti potrošača, *Službeni glasnik* 79/05 (16.09.2005).

Tačno je da zakonodavac zabranjuje *podsticaj* na diskriminaciju kroz oglašavanje i *diskriminaciju potrošača na osnovu rase, pola ili nacionalnosti*, ali se nigde precizno ne navodi šta se pod diskriminacijom podrazumeva. Tako, na primer, ako jedne grupe potrošača u oglasnim porukama uopšte nema, znači li to da ne mogu da budu diskriminirani?

Teorija kultivisanja kao relevantna za objašnjenje uticaja medija na formiranje javnog mnjenja upravo ukazuje na to da ukoliko mediji ne obraćaju pažnju u dovoljnoj meri na određenu grupu pojedinaca, njihova predstava o sebi je narušena te počinju da se doživljavaju kao manje značajni članovi društva.¹⁴ Autori takođe ukazuju na to da niska zastupljenost etničkih manjina može negativno da utiče na proces njihove potrošačke socijalizacije.¹⁵ Implikacije ovog saznanja na tržišno ponašanje ostalih učesnika mogu biti takve da ukoliko jedne grupe u medijima (medijskom oglašavanju) nema, pripadnici te grupe zapravo i ne predstavljaju potrošače, tj. ne učestvuju u procesu razmene. Nisu li onda oni diskriminirani? Dalje, stvaranje percepcije o tome da jedna grupa ne postoji kao relevantna grupa potrošača na nekom tržištu može uticati na negativan stav ostalih učesnika prema njima onda kada se zaista nađu u situaciji kupovine. Ne podstiče li onda oglašavanje u kojem nema pripadnika te grupe na njihovu diskriminaciju?

Imajući sve ovo u vidu, jasno je da je jedan od osnovnih indikatora diskriminacije neke grupe potrošača u oglasnim porukama njihova zastupljenost, tj. pitanje da li su oni prisutni u oglasnim porukama kao tržišni akteri u meri u kojoj su prisutni kao članovi nekog društva. Svi naučni radovi koji se bave analizom zastupljenosti manekena pripadnika određenih etničkih manjina, kao i ženskih i muških manekena, upravo polaze od njihovog procentualnog učešća u ukupnom broju manekena koji se pojavljuju u oglasnim porukama kao prvog indikatora potencijalne diskriminacije. Stoga, za potrebe istraživanja opisanog u ovom radu prisustvo manekena srpske i romske nacionalnosti, te muških i ženskih modela u oglasnim porukama, korišćeno je kao jedan od indikatora potencijalne diskriminacije.

Pored zastupljenosti manekena kao predstavnika drugih etničkih grupa, način na koji su oni prikazani u oglasnim porukama najčešće se koristi kao još jedan indikator potencijalne etničke diskriminacije. Analiza načina na koji su predstavnici neke etničke manjine prikazani u oglasnim porukama uglavnom se odnosi na upotrebu određenih stereotipa u oglasnom kontekstu u kojem se pojavljuju. Stereotipi se definišu *kao generalizovana i široko prihvaćena uverenja jedne grupe o ličnim karakteristikama*

14 Silvia Knobloch-Westerwick, Brendon Coates B, nav. delo, pp. 596–614 (597).

15 Bang Hae-Kyong, Bonnie B. Reece, nav. delo, pp. 42–68.

ma pripadnika neke druge grupe, zbog čega se pojedinci članovi te grupe percipiraju kao »tipični primeri« pre nego kao posebne individue.¹⁶ Inače, stereotipi, koji mogu biti bilo pozitivni ili negativni, obilato se koriste u oglašavanju zbog toga što upravo oni omogućavaju da se na brz i jednostavan način prenese oglasna poruka. Ipak, upotreba negativnih stereotipa može imati dalekosežne posledice, kojih oglašivači moraju biti svesni, jer oglasne poruke kao deo medijskog sadržaja mogu uticati na stavove većinske populacije prema nacionalnim manjinama.

Slično tome, potencijalna diskriminacija potrošača s obzirom na njihov pol može se takođe analizirati iz ugla zastupljenosti (frekvencije pojavljivanja) muških i ženskih manekena u oglasnim porukama. Tako, na primer, ukoliko bi se u oglasnim porukama u većem broju javljali muški manekeni, moglo bi se suditi o potencijalnoj diskriminaciji ženske populacije kao potrošača na nekom tržištu. Pored toga, upotreba stereotipa, tj. stavljanje ženskih manekena u uloge koje se percipiraju kao tipično ženske, takođe može da doprinese podsticanju i/ili podržavanju određenih stavova javnosti, te da kroz proces učenja utiče na pojedine grupe potrošača, posebno na decu.¹⁷ Dakle, ukoliko se ženska populacija u oglasnim porukama javlja prevashodno u ulogama poput uloga domaćice, uloga majke i supruge, uloga sekretarice, uloga osobe kojoj treba nečija zaštita, stvara se utisak da žene u nekom društvu (treba da) obavljaju isključivo takve uloge. Pored specifičnosti uloge koju žena obavlja u kontekstu oglašavanja, prikazivanje ženskih modela često je karakteristično i po isticanju njihove seksualnosti, te upotreba seksualnih apela i njihovo prevashodno isticanje upravo kod ženskih manekena u oglasnim porukama takođe može da se analizira kao još jedan indikator diskriminacije. Upravo na ovome najčešće insistiraju pripadnice feminističkog pokreta, optužujući oglašivače da preterano eksploatišu žensko telo i žensku seksualnost u kontekstu oglašavanja.

U istraživanju čiji su rezultati navedeni u nastavku, kao potencijalni indikatori diskriminacije potrošača u oglasnim porukama u Srbiji korišćeni su: 1) zastupljenost predstavnika (frekvencija pojavljivanja) većinske (srpske) i manjinske (romske) populacije u oglasnim porukama, 2) zastupljenost (frekvencija pojavljivanja) muških i ženskih manekena u oglasnim porukama, 3) pozicija u oglasu i vrsta uloga u kojima se pojavljuju ženski i

16 Charles R. Taylor, Barbara B. Stern, "Asian-Americans: Television Advertising and the 'Model Minority' Stereotype", *The Journal of Advertising*, Vol 24, No. 2 1997, pp. 47–61 (48).

17 Beverly A. Browne, "Gender Stereotypes In Advertising on Children's Television in 1990s: A Cross National Analysis", *Journal of Advertising*, Vol. 27, No. 1, (1998), pp. 83–96.

muški manekeni u oglasnim porukama i 4) upotreba seksualnih apela prilikom korišćenja ženskih i muških manekena u oglasnim porukama.

Rezultati empirijskog istraživanja

Etnička i rodna ravnopravnost manekena u oglasnim porukama u Srbiji istraživana je primenom metode analize sadržaja.¹⁸ Istraživanje je sprovedeno u decembru 2007. godine. Analiza sadržaja sprovedena je na slučajnom uzorku, koji je obuhvatio 22 primerka dnevnih novina *Politika* i *Blic*. Ukupan broj komercijalnih oglasa u uzorku bio je 321. Uzorkom su obuhvaćeni svi komercijalni oglasi veličine j strane i veći. U ukupnom broju oglasa obuhvaćenih uzorkom, 80 komercijalnih oglasa prikazivalo je barem jednog manekena (promotera kompanije/proizvoda/usluga). Za potrebe ovog istraživanja u obzir su uzeti samo ljudski modeli u oglasnim porukama, dok su crtani likovi i likovi iz bajki izuzeti. Ukupan broj manekena koji je analiziran u cilju ispitivanja zastupljenosti predstavnika različite etničke i rodne pripadnosti, kao i određivanja uloge u kojoj se najčešće nalaze ženski i muški promotori u oglasnim porukama, te upotrebe seksualnih apela, bio je 254. Detaljni podaci o uzorku prikazani su u tabeli 1.

Tabela 1: Uzorak na kojem je rađena analiza sadržaja oglasnih poruka

	Broj primeraka dnevnih novina	Broj oglasa	Broj oglasa (manekeni)	Broj manekena
Ukupno	22	321	80	254
<i>Politika</i>	11	123	32	141
<i>Blic</i>	11	198	48	113

Primenjena je striktna naučna metodologija analize sadržaja. Napravljen je odgovarajući šifarnik, kao i instrument (upitnik), na osnovu kojih su analizirani oglasi. Pažnja dvoje posebno obučениh kodera bila je usmerena isključivo na vizuelne elemente oglasa (tj. manekene koji su se u njima pojavljivali), dok verbalni delovi oglasne poruke nisu uopšte uzeti u obzir u ovom istraživanju. Koderi su nezavisno jedno od drugog analizirali sve oglase, nakon čega je urađen test međusobne usaglašenosti njihovih odluka (engl. *inter-coder reliability test*) primenom Holstijeve metoda. Prema ovom metodu, kada je procenat saglasnosti njihovih odgovora najmanje 80%, smatra se da su rezultati istraživanja pouzdani. Stope saglasnosti ko-

18 Prvi rezultati objavljeni u: Galjina Ognjanov, Mirjana Gligorijević, "Ethnic and Gender Representation in Advertising: a content analysis of two mainstream dailies in Serbia", in: Djurdjana Ozretic Dosen, Zoran Krupka, Vatroslav Skare (eds.) *Marketing Theory Challenges in Transitional Societies, 2nd International Scientific Conference*, Faculty of Economics and Business, University of Zagreb, Zagreb 2008, pp. 189–195.

dera u ovom istraživanju po pojedinim odlukama kretale su se od 0,8 do čak 0,98. Niža stopa saglasnosti zabeležena je jedino u slučaju definisanje uloga koje su dodeljene ženskim manekenima u oglasnim porukama i iznosila je 0,69, te stoga ove rezultate istraživanja treba uzeti s rezervom. U tabeli 2 prikazani su dobijeni rezultati u vezi sa zastupljenošću manekena predstavnika većinske (srpske) i manjinske (romske) populacije, kao i muških i ženskih manekena u analiziranim oglasnim porukama.

Tabela 2: Zastupljenost manekena prema etničkoj i rodnoj pripadnosti

	<i>Politika</i> N ₁ =123 N ₂ = 32	<i>Blic</i> N ₁ =198 N ₂ = 48	Total N ₁ =321 N ₂ = 80	χ^2 (vrednost p)
Svi modeli	141	113	254	8,840 (0.452)
Većinska populacija	110	102	212	10,511 (0.231)
Manjinska populacija (Romi)	0	1	1	/
Ženski	75	53	128	8,776 (0.362)
Muški	66	60	126	8,416 (0.209)

Napomena: Broj modela koji su prepoznati kao predstavnici većinske (srpske) i manjinske (romske) nacionalnosti manji je od ukupnog broja modela usled činjenice da koderi kod nekih manekena nisu mogli da se opredele između ove dve opcije već su ih percipirali kao pripadnike drugih etničkih grupa i/ili rasa (npr. crnci, Azijati i sl).

Rezultati prikazani u tabeli 2 nedvosmisleno ukazuju na to da su manekeni koji se koriste u oglasnim porukama u Srbiji u najvećem procentu slučajeva predstavnici većinske srpske populacije (83,46%). Imajući u vidu činjenicu da većinsko srpsko stanovništvo čini 82,86% ukupne populacije, moglo bi se reći da njihovo prisustvo u oglasnim porukama u potpunosti odgovara učešću u strukturi populacije.¹⁹ Za razliku od toga, tabela 2 pokazuje gotovo potpuno odsustvo predstavnika romske etničke manjine u oglasnim porukama. Od 254 analizirana modela, samo jedan je percipiran kao mogući predstavnik romske populacije (0,39%), dok ova nacionalna manjina učestvuje sa oko 1,44% u ukupnom broju stanovnika u Srbiji. Na taj način oglasne poruke sugerišu da u komercijalnim situacijama ova manjina zapravo ne postoji, a kao što je napred objašnjeno, ovakva percepcija javnosti ukazuje na svojevrsnu diskriminaciju Roma kao potrošača u nekom društvu. Pored toga, zbog njihovog odsustva u oglasnim porukama nemoguće je uraditi dublju analizu načina na koji su oni prikazani.

19 Popis 2002, podaci objavljeni u: *Etnički mozaik Srbije*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd 2004.

Tabela 2 takođe pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika u broju ženskih i muških manekena koji se pojavljuju u dvema dnevnim novinama obuhvaćenim ovim istraživanjem. Pored toga, podaci navedeni u tabeli 3 jasno ukazuju na to da se na osnovu frekvencije pojavljivanja muških i ženskih manekena, pozicije koja im je dodeljena u oglasnim porukama, kao i upotrebe seksualnih apela, ne može govoriti o postojanju diskriminacije potrošača prema polu.

Tabela 3: *Ženski i muški manekeni u oglasnim porukama (frekvencija pojavljivanja, uloga u oglasu i upotreba seksualnih apela)*

	Frekvencija pojavljivanja (N=80)	Dominantna pozicija (N=61)	Seksualni apeli (N=80)
Ženski	128	28 (45.9%)	1
Muški	126	33 (54.1%)	0
Vrednost p	(T test) 0.926	(Binomni test) 0.609	na

Analiza sadržaja primenjena u ovom istraživanju imala je takođe za cilj i da se ustanovi koje su to tipične uloge koje se u oglasnim porukama u Srbiji dodeljuju ženskim i muškim manekenima. Sudeći na osnovu odgovora koodera, ženski manekeni se najčešće pojavljuju u društvenoj ulozi, ali se isto tako često pojavljuju i u ulozi poslovne žene, dok se muškarci pre svega pojavljuju u ulozi poslovnih ljudi, a zatim kao članovi šireg društva. Ni ženski ni muški manekeni u štampanim oglasima u Srbiji ne pojavljuju se u ulozi domaćice/domaćina, glave porodice i slično. Uzorak je međutim bio suviše mali da bi se izvukli zaključci o statističkoj značajnosti razlika u načinu prikazivanja ženskih i muških manekena u štampanim oglasima. Takođe, kod odluka o tome koju ulogu igraju manekeni u oglasnim porukama ostvarena je niža stopa međusobne saglasnosti koodera. Zbog svega toga, ovi podaci nisu detaljnije analizirani radi izvođenja zaključaka o postojanju eventualne diskriminacije potrošača prema polu u medijskom oglašavanju u Srbiji.

Zaključci i preporuke za dalja istraživanja

Komercijalno oglašavanje u Srbiji poslednjih godina zauzima sve značajniji deo medijskog sadržaja, bilo da je reč o elektronskim ili štampanim medijima. Mediji svojim celokupnim sadržajem mogu da utiču na percepciju, stavove, pa i ponašanje javnosti. Komercijalno oglašavanje kao deo medijskog sadržaja ima za cilj da utiče na ponašanje pojedinaca u razmeni na tržištu.

Upotreba manekena u oglasnim porukama smatra se efikasnim načinom prenošenja komercijalne poruke posebno u onim slučajevima kada primaoci poruke mogu da se identifikuju sa promoterima proizvoda ili uslu-

ga. Prisustvo pripadnika jedne populacije i odsustvo drugih mogu uticati na shvatanje da su ti «drugi» nevažni, tj. da ne predstavljaju relevantnu grupu potrošača na nekom tržištu. Strana literatura veliku pažnju poklanja upravo istraživanjima prisustva i načina prikazivanja etničkih grupa, kao i analizi rodne ravnopravnosti u oglasnim porukama. Za razliku od ovoga, u domaćoj literaturi izrazito malo pažnje je posvećeno ovim pitanjima.

Istraživanje primenom metode analize sadržaja sprovedeno decembra 2007. godine pokazalo je da je zastupljenost manekena većinske populacije gotovo identična učešću u strukturi opšte populacije u Srbiji. Romska manjina je izrazito slabo reprezentovana u oglasnim porukama u Srbiji, u znatno nižem procentu nego kada je reč o njenom učešću u strukturi opšte populacije. To dalje može da znači da se ovoj grupi potrošača ne pridaje adekvatan značaj, odnosno da se oni ne tretiraju kao relevantni učesnici na tržištu. Smatra se da takvo stanje u oglašavanju u Srbiji nije u skladu sa načelom zabrane diskriminacije, jer može potencijalno negativno da utiče na ponašanje prodajnog osoblja prema potrošačima romske nacionalnosti kada se oni nađu u situaciji kupovine. Nasuprot ovome, rodna ravnopravnost u štampanim oglasima u Srbiji se poštuje, s obzirom na jednaku frekvenciju pojavljivanja muških i ženskih manekena, jednake pozicije koje zauzimaju i odsustvo seksualnih apela u kontekstu prikazivanja bilo ženskih bilo muških manekena.

Novim istraživanjima potrebno je obuhvatiti i druge štampane medije u Srbiji (časopise namenjene muškoj i ženskoj populaciji, opšte časopise i sl.), kao i druge kategorije medija – televiziju, spoljašnje oglašavanje i slično. Posebno značajno bi bilo sagledati oglasne poruke koje se emituju na televiziji i analizirati prisustvo i način prikazivanja manekena različite etničke i rodne pripadnosti zbog činjenice da televizija kao medij ima najveći uticaj na potrošačku socijalizaciju i javno mnjenje.

Galjina Ognjanov

ETHNIC AND GENDER EQUALITY
IN ADVERTISEMENTS IN SERBIA

Summary

The main objective of this paper is to indicate possible discrimination of certain categories of consumers as the consequence of the use of creative ways of commercial advertisement based on the use of models in promoting certain products or services. The results of the research, done by applying the methodology of content analysis of printed advertisement in two daily newspapers in Serbia, were analysed in this way. The aim of the research was to establish if the member of the majority populations (Serbs) and the minority population members (Roma population) were presented in an adequate manner as well as to determine if there are any signs of discrimination in ways of using the female and male models in the advertisements in Serbia.

Key words: advertisement, printed media, ethnic minorities, gender equality, content analysis

Milo Milunović – *Vrša na steni*, 1959.

Zoran Skopljak

Institut za evropske studije, Beograd

CENOVNA DISKRIMINACIJA U PRAVU KONKURENCIJE

Rezime: Cenovna diskriminacija nastaje kada se isti proizvodi prodaju po različitim cenama različitim kupcima, čak i kada je cena transakcije za prodavca ista. Međutim, sve cenovne diskriminacije ne ometaju konkurenciju. Neke od njih mogu čak i da budu korisne za slobodno tržište. Cenovna diskriminacija može da utiče ili na konkurentne prodavca ili na konkurente kupca. Cenovna diskriminacija je u Srbiji definisana Zakonom o konkurenciji na sličan način kao što je definisana članom 82c Ugovora o Evropskoj zajednici.

Ključne reči: cenovna diskriminacija, popust, selektivno smanjenje cena, vezana prodaja, vertikalno integrisani operatori

Uvod

Cenovna diskriminacija u praksi može imati različite forme i oblike. Ona se najčešće očitava kroz popust ili povraćaj plaćene cene, vezanu prodaju ili pak diskriminatorne ulazne cene koje naplaćuju vertikalno integrisani učesnici na tržištu. Posledice cenovne diskriminacije na konkurenciju nisu uvek iste i mogu biti i pozitivne i negativne po tržišnu utakmicu. Pod terminom cenovna diskriminacija (“price discrimination”) podrazumevaju se različite pojave i prakse, koje ne moraju uvek biti zabranjene ili loše po konkurenciju.

Ekonomska definicija cenovne diskriminacije se svodi na “...prakse prodaje istog proizvoda različitim kupcima po različitim cenama iako je trošak prodaje isti za svaku transakciju. Preciznije, to je prodaja po ceni ili cenama gde je odnos između cene i marginalnih troškova različit u različitim prodajama...”.¹

Među ekonomistima postoji konsenzus o tome da različite forme cenovne diskriminacije imaju različite posledice na ekonomsko blagostanje i da je nemoguće unapred reći da cenovna diskriminacija obavezno

1 Richard Posner, *Antitrust Law*, Second Editon, University of Chicago Press, Chicago and London, 2001, str. 79–80.

smanjuje blagostanje.² Tako, na primer, nejednake cene koje se naplaćuju u odnosu na spremnost kupca da ih plati omogućavaju i onim mušterijama koji inače ne bi mogli da ih priušte da dođu do odgovarajućih proizvoda. Takođe, uticaj na blagostanje će umnogome zavisiti i od standarda na osnovu kojih se to blagostanje određuje. Da li određeni društveni sistem više priželjkuje da veći deo blagostanja ostane na strani potrošača ili proizvođača, pri čemu ukupno blagostanje ostaje isto, utiče i na procenu poželjnosti takvog ponašanja. Upravo određivanje ovog balansa između legitimne borbe i cenovne konkurencije i one koja dovodi do ograničavanja konkurencije ključno je za bavljenje cenovnom diskriminacijom, kako se ne bi previše restriktivnim pristupom otežala cenovna konkurencija dominantnih učesnika na tržištu.³ U tom smislu neki autori kritikuju poziciju Evropske komisije i Evropskih sudova, koji su se u svojim analizama približili *per se* zabrani određenih oblika cenovne diskriminacije ne uzimajući u obzir njihov uticaj na konkurenciju, čime se nepotrebno sputavaju dominantna preduzeća.⁴

Cenovna diskriminacija je pojava koju u Srbiji uređuje i pravo konkurencije i pravo zaštite potrošača. Zakon o zaštiti potrošača⁵ zabranjuje određene prakse, kao što je vezana prodaja (uslovljavanje prodaje jedne stvari kupovinom neke druge), ili pak generalnu diskriminaciju na osnovu cene, kvaliteta, količine itd., koje su i predmet regulisanja prava konkurencije. Ipak, postoji razlika u predmetu zaštite. U pravu konkurencije objekat zaštite je konkurencija kao temelj tržišne privrede, dok su kod propisa o zaštiti potrošača objekti zaštite građani i preduzeća koja kupuju dobra i usluge za sopstvenu potrošnju, odnosno krajnji korisnici dobara i usluga. To ne znači da nije moguće da dođe do preklapanja dejstva ova dva zako-

2 Damien Geradin, Nicolas Petit, *Price discrimination under EC Competition Law: The Need for a case-by-case Approach*, College of Europe Law Center, Bruges 2005., <http://www.coleurop.be/content/gclc/documents/GCLC%20WP%2007-05.pdf>

3 Cenovna konkurencija je fundament konkurencije, a sve, pa čak i firme koje imaju dominantan položaj bi trebalo da budu podstaknute da se cenovno takmiče. Na primer, zastupnik Evropske komisije je u slučaju *Compagnie Maritime Belge Transports SA and Others v. Commission and Others*, Joined Cases C-395/96 P and C 396/96 P, [2000] E.C.R. I-1365 cenovnu konkurenciju opisao kao: “suštinu slobodne i otvorene konkurencije koju politika Zajednice treba da ustanovi na zajedničkom tržištu. Ona favorise efikasnija preduzeća i koristi potrošačima i na dug i na kratak rok. Dominantna preduzeća ne samo da imaju pravo, već bi trebalo i da se podstaknu da se takmiče u cenama.”

4 John Temple Lang, Robert O'Donoghue, “Defining Legitimate Competition: How to Clarify Pricing Abuses under Article 82 EC”, (2002) 26 *Fordham International Law Journal*, 83, strp 86.

5 Zakon o zaštiti potrošača, *Sl. glasnik RS*, 79/2005.

na. Moguće je da neka radnja u isto vreme bude sankcionisana i na osnovu Zakona o zaštiti konkurencije⁶ i na osnovu Zakona o zaštiti potrošača. Primer bi bila situacija kada vertikalno integrisani prodavac naplaćuje više cene potencijalnom konkurentu svog zavisnog preduzeća za neke proizvode koje ovaj potencijalni konkurent koristi za sopstvene potrebe (zaštita potrošača), pri čemu ga ove više cene dovode u neravnopravan položaj u odnosu na svoje konkurente (zaštita konkurencije). Ovaj rad će se baviti samo cenovnom diskriminacijom iz ugla prava konkurencije.

Uslovi za cenovnu diskriminaciju

Da bi uopšte bilo moguće da dođe do cenovne diskriminacije, najčešće je potrebno da učesnik na tržištu koji diskriminiše cenovno 1) ima nekakvu tržišnu moć koja mu omogućava da postavlja cene iznad tržišnih (kako je perfektno tržište u praksi teško ostvarivo to u većini slučajeva postoji neki stepen tržišne moći), 2) da je u stanju da razvrstava svoje mušterije na osnovu njihove spremnosti da plate različite cene, što podrazumeva da raspoláže vrlo dobrim i sofisticiranim informacijama, što je u praksi vrlo teško ostvariti i 3) da je u stanju da onemogući preprodaju prodatih dobara ili usluga onima koji su ih dobili po nižoj ceni onima koji su spremni da ih plate više. Bez ova tri elementa cenovna diskriminacija je gotovo nemoguća, a svakako malo verovatna.⁷

Vrste cenovne diskriminacije

Različiti oblici cenovne diskriminacije se mogu podeliti u dve grupe. Prvu grupu čini diskriminacija koja pogađa konkurente onog koji sprovodi diskriminaciju (primarna cenovna diskriminacija). Drugu grupu čini diskriminacija koja pogađa mušterije onoga koji sprovodi diskriminaciju (sekundarna cenovna diskriminacija). U oba slučaja su neposredno pogođene mušterije pošto one plaćaju više cene, ali se ovde pravi razlika prema tome šta je glavni cilj onoga koji diskriminiše.

Primarna cenovna diskriminacija

Primarna cenovna diskriminacija se najčešće manifestuje u formi a) naknadnog popusta, b) selektivnog popusta i c) vezane prodaje.

a) Naknadni popust

Naknadni popust jeste popust koji se odobrava u odnosu na već obavljenu prodaju. Ovde dolazi do cenovne diskriminacije pošto mušte-

6 Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, 79/2005.

7 Geradin, *op cit.*, crp 4–5.

rije koje dobijaju naknadni popust plaćaju efektivno manje cene od onih koje ne dobijaju ovakvu pogodnost.⁸ Najčešći oblici naknadnih popusta su *količinski naknadni popust* (*quantity rebate*), naknadni popust koji se *odobrava za "vernost"* (*fidelity rebate*), kada muštrija u zamenu za popust prihvata da sve ili većinu svojih narudžbina ostvaruje preko tog jednog prodavca,⁹ kao i *naknadni popusti na osnovu ostvarene unapred određene prodaje* (*target sale rebate*).

U pravu EU, na primer, količinski naknadni popusti se uglavnom ne smatraju diskriminatornim,¹⁰ pošto se oni temelje na cenovnoj efikasnosti koja proizlazi iz ekonomije obima i smanjenja troškova prodaje po jedinici proizvoda sa povećanjem prodaje. Ipak i ovakav popust može da ograničava konkurenciju ako su razlike u popustu na količinu tolike da favorišu velike kupce na način da malima onemogućavaju ili bitno otežavaju sposobnost da se takmiče.

Sa druge strane, naknadni popusti za vernost i unapred zacrtane narudžbine češće mogu da imaju efekat ograničavanja konkurencije. Na primer, naknadni popusti za vernost mogu da imaju kao posledicu da konkurenti bivaju onemogućeni da se takmiče za mušterije koje se obavezuju da će sve svoje naredne narudžbine ostvariti kod istog prodavca. Ovo je inače čist primer ograničavanja konkurencije, pri čemu sam popust nije dovoljan da ovakvu praksu učini antikompetitivnom, već je to slučaj samo ukoliko je ona povezana sa obavezom da se i naredne narudžbine realizuju kod istog prodavca. Kod unapred određenog nivoa prodaje često se radi o odnosu između prodavca i distributera, pri čemu distributer značajan izvor prihoda ostvaruje od prodaje proizvoda tog prodavca, a pri tome ne zna kriterijume za odobravanje naknadnog popusta. Posledica toga je da distributer iz straha da ne dobije naknadni popust biva primoran da i dalje nabavlja samo od istog proizvođača.¹¹

b) Selektivni popust

Selektivni popust predstavlja ponašanje prodavca koji svoje cene spušta selektivno (ali ipak iznad cene koštanja) samo za one mušterije koje bi bez ovog popusta mogle da odu kod konkurencije. Cene za ostale mušterije ostaju iste. Na dozvoljenost ovakve prakse različito se gleda u literaturi i ne postoji jedinstven stav o tom pitanju. Stanovišta se kreću od onih koja govore da ovaj vid cenovne diskriminacije nema štetan uticaj na konkurenciju, budući da je i cilj prava konkurencije da pospeši tržišnu

8 *Ibid.*, str. 11.

9 Lang, *op cit.*, str. 93–94.

10 Geradin, *op cit.*, str. 11.

11 Glavni slučaj u EU koji se bavio ovim pitanjem je bio NV Nederlandsche Banden Industrie Michelin v. Commission, Case 322/81, [1983] E.C.R. 3461.

utakmicu i niže cene, do onih koji u njemu vide negativne efekte na potrošače i konkurenciju, pošto se ovakvim predatorskim cenama mogu izbaciti konkurenti sa tržišta i na taj način na duži rok smanjiti konkurencija.¹²

c) Vezana prodaja

U ovom kontekstu vezana prodaja predstavlja situaciju u kojoj prodavac uslovljava odobrenje popusta kupovinom još neke robe ili usluge pored one koja je originalno bila cilj kupca.¹³ Na primer, preduzeće sa dominantnim položajem koje prodaje neki proizvod uslovljava odobravanje popusta zaključivanjem ugovora o servisiranju prodate robe. Drugi primer je situacija kad preduzeće koje je dominantno ili čak monopolista na jednom tržištu u cilju ulaska na drugo tržište daje popuste za kupovinu proizvoda na monopolskom tržištu ukoliko se uz taj proizvod kupi i taj drugi proizvod na kome prodavac nije monopolista niti ima dominantan položaj. Ovakva praksa je u najvećem broju slučajeva zabranjena u mnogim pravima. Tako je na primer u EU Evropska komisija reagovala u nekoliko slučajeva i naložila prekid ovakvog ponašanja.¹⁴

U pravu EU se najčešće kao opravdanje za neku od ovih praksi koriste sledeći argumenti: prvo, razlika u troškovima koji su vezani za različite prodaje može biti opravdanje za različitu cenu. Ovi troškovi mogu da se odnose na transport, kursne razlike, troškove radne snage itd. Drugo, uslovi konkurencije i njena jačina isto mogu da se koriste kao opravdanje. Treće, Evropska komisija je zauzela stanovište i da specijalni status mušterije može da opravda razliku u ceni. To bi se, na primer, odnosilo na zaposlene kod prodavca, globalne klijente, neprofitne organizacije i tome slično. Četvrto, popust koji se daje na osnovu količine. Peto, popust koji se daje u zamenu za protivčinjenje druge strane. Šesto, odgovor na istu strategiju konkurenata. Sedmo, uvođenje novog proizvoda ili usluge na tržište ili ulazak na novo tržište.¹⁵

Sekundarna cenovna diskriminacija

Sekundarna cenovna diskriminacija postoji kada se na osnovu naplaćivanja različitih cena za različite mušterije u sličnim situacijama ove mušterije dovode u neravnopravan položaj. Ova vrsta diskriminacije se

12 Više o ovome u: Einer Elhauge, "Why Above-Cost Price Cuts To Drive Out Entrants Are Not Predatory-and the Implications for Defining Costs and Market Power", (2003) 112 *Yale Law Journal*, 681; i Aaron S. Edlin, "Stopping Above-Cost Predatory Pricing", (2002) 111 *Yale Law Journal*, 941.

13 Geradin, *op cit.*, str. 17.

14 Lennart Ritter, David Braun, *European Competition Law: A Practitioner's Guide*, Kluwer Law International, 2004, str. 452.

15 Lang, *op cit.*, str. 100–108.

uglavnom manifestuje u dva oblika. Diskriminacija od strane vertikalno neintegrisanog učesnika na tržištu i od strane učesnika na tržištu koji je vertikalno integrisan.

Da bi sekundarna diskriminacija ugrožavala konkurenciju, potrebno je da bude ispunjeno nekoliko uslova. Cenovna diskriminacija bi trebalo da dovede mušteriju do neravnopravnog položaja u odnosu na njegove konkurente. Ovo u praksi znači da mušterija nema alternativu za odgovarajući proizvod, zatim da proizvod ili usluga u pitanju predstavlja značajan input za kupca proizvoda (bilo da ga preprodaje u neizmenjenom obliku bilo da predstavlja veliki procenat u ukupnim troškovima kupca). Pored ovoga, potrebno je i da se ne radi o proizvodu ili usluzi koja je skrojena za konkretnog kupca, pošto je u tom slučaju nemoguće imati iste cene. Na kraju, da bi ovakva cenovna diskriminacija bila moguća, dominantno preduzeće bi trebalo da je u stanju da onemogući preprodaju proizvoda.¹⁶

a) Diskriminacija od strane vertikalno neintegrisanog subjekta

Vertikalno neintegrisani subjekti u idealnom tržištu ne bi trebalo da imaju nikakav podsticaj da cenovno diskriminišu svoje mušterije i na taj način ih stavljaju u neravnopravan položaj, pošto bi u toj situaciji bili samo u prilici da izgube profit, bez bilo kakve koristi za sebe. Kao prvo, vertikalno neintegrisani prodavac može da samo ima koristi od konkretnog tržišta na kome posluju njegovi kupci. Drugo, onaj koji diskriminiše na ovaj način šalje lošu poruku o sebi i povećava rizik da kupci ne naručeju od njega iz straha da ne budu diskriminirani. Treće, diskriminisanje i posledično dovođenje mušterija u međusobno neravnopravan položaj može da dovede do izlaska nekog od njih sa tržišta, što bi za posledicu imalo koncentraciju na tom tržištu, a to bi kupcima dalo jaču pregovaračku poziciju u odnosu na prodavca.¹⁷ Ipak ovo ne važi kod državnih preduzeća koja iz neekonomskih razloga odlučuju da naplaćuju različite cene državljanima svoje matične zemlje i strancima, ili pak na drugi način favorizuju domaću ekonomsku aktivnost.¹⁸

b) Diskriminacija od strane vertikalno integrisanog subjekta

Tržišni subjekti koji su vertikalno integrisani i koji kontrolišu važan input u proizvodnom lancu, imaju ekonomski podsticaj da cenovnom diskriminacijom stave konkurente svog zavisnog preduzeća u neravnopravan

16 *Ibid.*, str. 119.

17 Geradin, *op cit.*, str. 35.

18 Lang, *op cit.*, str. 120–121.

položaj i na taj način za celu grupaciju pribave veću dobit.¹⁹ Ovo, naravno, neće uvek biti slučaj. Da bi monopolista na tržištu inputa mogao da pribegne ovoj strategiji potrebno je da nema substituta za proizvod u pitanju i da su barijere za ulazak na to tržište dovoljno visoke da onemoguće ulazak konkurenata. Sa stanovišta cilja koji pravo konkurencije treba da postigne, striktna zabrana cenovne diskriminacije bi mogla da dovede do velikih gubitaka u efikasnosti. Ovakva zabrana diskriminacije u korist zavisnog preduzeća mogla bi da dovede do odustajanja od vertikalne integracije u situacijama kad ona ima ekonomskog smisla,²⁰ zatim u industrijama u kojima su fiksni troškovi visoki a marginalni troškovi niski, cenovna diskriminacija predstavlja uobičajeni način da se nadoknade fiksni troškovi.²¹

Cenovna diskriminacija u Srbiji

U srpskom pravu konkurencije cenovna diskriminacija je definisana članom 7. stav 2. tačka 4. Zakona o zaštiti konkurencije (u daljem tekstu Zakon), koji zabranjuje i proglašava ništavim sporazume kojima se između ostalog “primenjuju nejednaki uslovi poslovanja na iste poslove sa različitim učesnicima na tržištu i time učesnike na tržištu dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na konkurente”. Da bi neki sporazum bio u suprotnosti sa ovom odredbom, potrebno je da budu ispunjeni sledeći uslovi: 1) primenjivanje nejednakih uslova poslovanja 2) na iste poslove 3) prema različitim subjektima 4) čime se dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na konkurente.

Ova definicija je vrlo slična odredbi člana 82c Ugovora o EU.²² Ipak, očigledna je jedna bitna razlika. Dok čl. 82v u svojoj definiciji zahteva da se radi o ekvivalentnim odnosno uporedivim poslovima, srpski Zakon zahteva da se radi o istim poslovima. Stoga je u Srbiji uslov za postojanje cenovne diskriminacije postavljen za nijansu više nego što je to slučaj u EU, budući da je teže dostići standard istog nego ekvivalentnog posla. Praktične posledice ovakvog razlikovanja i ne moraju da budu drastične, budući da je stav 2. tačka 4. člana 7. Zakona deo većeg člana, koji na kraju ima i

19 Geradin, *op cit.*, str. 35.

20 *Ibid.*, str. 36.

21 Lang, *op cit.*, str. 120.

22 “...applying dissimilar conditions to equivalent transactions with other trading parties, thereby placing them at a competitive disadvantage” – Čl. 82v Ugovora o Evropskoj uniji (The Treaty Establishing the European Community, *Official Journal* C 325, 24 December 2002.). U ovom radu je korišćeno izdanje *Osnivački ugovori Evropske unije*, priredio: dr Duško Lopandić, Kancelarija za pridruživanje Srbije i Crne Gore EU, Evropski pokret u Srbiji, Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom Republike Srbije, Beograd 2003.

opštu odredbu koja bi trebalo da obuhvati i one restriktivne sporazume koji nisu nabrojani u *exempli causa* tačkama od 1-5.

Dosadašnja praksa Komisije za zaštitu konkurencije i sudova u Srbiji ne daje nam dovoljno podataka da bismo mogli da ocenimo u kom pravcu ide praksa u tumačenju ove odredbe. U EU je delatnost Evropske komisije i sudova EU išla u pravcu proširivanja primene člana 82v i smanjivanja uslova za njegovu primenu. Najčešće se išlo za tim da se zanemari obaveza dovođenja mušterije u nepovoljniji odnos u odnosu na mušterijine konkurente. Takođe, Evropski sud pravde je proširio dejstvo člana 82v i na situaciju u kojoj se slični uslovi primenjuju na nejednake transakcije, što takođe dovodi do cenovne diskriminacije.²³

Osim člana 7. stav 2. tačka 4, koji izričito propisuje zabranu cenovne diskriminacije uz gore navedene uslove, na cenovnu diskriminaciju se može primeniti i ovaj član u opštem smislu ukoliko se cenovnom diskriminacijom bitno sprečava, ograničava ili narušava konkurencija na relevantnom tržištu.²⁴ U tom smislu na sve gore navedene vrste cenovne diskriminacije (naknadni popusti, selektivni popusti, vezana prodaja) koje ne zadovoljavaju uslove iz člana 7. stav 2. tačka 4. može da se primeni član 7. Zakona o konkurenciji.

Zbog nepostojanja duže prakse Komisije za zaštitu konkurencije kao i prakse sudova, nije moguće dati ocenu kako je u Srbiji primenjena zabrana cenovne diskriminacije, ali se može pretpostaviti da će tumačenje ovih odredbi ići u pravcu prakse u EU. Ova praksa iz EU može pomoći da se izbegnu neki pristupi ovoj materiji koji su od dosta autora ocenjeni kao neprimereni. Ovde se prevashodno misli na praksu Evropske komisije i sudova koji su u primeni člana 82. došli sasvim blizu gledištu da određene oblike cenovne diskriminacije treba automatski proglasiti za zabranjene, bez ulaženja u analizu njihovih ekonomskih efekata.

Literatura:

1. Aaron S. Edlin, "Stopping Above-Cost Predatory Pricing", (2002) 111 *Yale Law Journal*, 941.

2. *Compagnie Maritime Belge Transports SA and Others v Commission and Others*, Joined Cases C-395/96 P and C 396/96 P, [2000] E.C.R. I-1365.

3. Damien Geradin, Nicolas Petit, *Price discrimination under EC Competition Law: The Need for a case-by-case Approach*, College of Europe Law Center, Bruges 2005

23 ECJ, 17 July 1963, *Italian Republic v Commission*, 13-63 ECR 165.

24 Čl. 7 stav 1 Zakona o zaštiti konkurencije.

4. Einer Elhauge, "Why Above-Cost Price Cuts To Drive Out Entrants Are Not Predatory-and the Implications for Defining Costs and Market Power", (2003) 112 *Yale Law Journal*, 681
5. Italian Republic v Commission, ECJ, 17 July 1963, 13-63 ECR 165
6. John Temple Lang, Robert O'Donoghue, "Defining Legitimate Competition: How to Clarify Pricing Abuses under Article 82 EC", (2002) 26 *Fordham International Law Journal*, 83.
7. Lennart Ritter, David Braun, *European Competition Law: A Practitioner's Guide*, Kluwer Law International, 2004.
8. NV Nederlandsche Banden Industrie Michelin v. Commission, Case 322/81, [1983] E.C.R. 3461
9. Richard Posner, *Antitrust Law*, Second Edition, University of Chicago Press, Chicago and London, 2001
10. Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, 79/2005
11. Zakon o zaštiti potrošača, *Sl. glasnik RS*, 79/2005
12. *Osnivački ugovori Evropske unije*, priredio dr Duško Lopandić, Kancelarija za pridruživanje Srbije i Crne Gore EU, Evropski pokret u Srbiji, Ministarstvo za ekonomske odnose sa inostranstvom Republike Srbije, Beograd 2003.

Zoran Skopljak

PRICE DISCRIMINATION IN COMPETITION LAW

Summary

Price discrimination occurs when same products are sold at different prices to different customers, even though cost of transaction for the seller is not different. Not all price discrimination forms hinder competition. Some of them actually may be even beneficial for free market. Price discrimination can affect either seller's competitors or its customer's competitor. In Serbia price discrimination is defined by the Competition Law very similar to the definition found in the Art 82c of the EC Treaty.

Key words: Price discrimination, rebate, selective price cuts, tied sale, vertically integrated operators

PRILOG

NACRT ZAKONA O ZABRANI DISKRIMINACIJE

Tekst je izmenjen u skladu sa preporukama iznetim na javnim raspravama održanim u toku decembra 2008 godine.

Beograd, 09. januar 2009.

I. OPŠTE ODREDBE

Predmet Zakona

Član 1.

Ovim zakonom uređuje se opšta zabrana diskriminacije, oblici i slučajevi diskriminacije, kao i postupci zaštite od diskriminacije.

Ovim zakonom ustanovljava se Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, kao samostalan državni organ, nezavisan u vršenju svojih nadležnosti.

Pojmovi

Član 2.

U ovom zakonu:

1) Izrazi “diskriminacija” i “diskriminatorско postupanje” označavaju svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje, ili davanje prvenstva), u odnosu na lica ili grupe kao i na članove njihovih porodica, ili njima bliska lica, na otvoren ili prikriven način, a koja se zasniva na rasi, boji kože, precima, državljanstvu, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu, jeziku, verskim ili političkim ubeđenjima, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovnom stanju, rođenju, genetskim osobenostima, zdravstvenom stanju, invaliditetu, bračnom i porodičnom statusu, osuđivanosti, starosnom dobu, izgledu, članstvu u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugim stvarnim, odnosno pretpostavljenim ličnim svojstvima (u daljem tekstu: lična svojstva);

2) Izrazi “lice” i “svako” označavaju onog ko boravi na teritoriji Republike Srbije ili na teritoriji pod njenom jurisdikcijom, bez obzira na to da li je državljanin Republike Srbije, neke druge države ili je lice bez državljanstva, kao i pravno lice koje je registrovano, odnosno obavlja delatnost na teritoriji Republike Srbije;

3) Izraz “građanin” označava lice koje je državljanin Republike Srbije.

4) Izraz “organ javne vlasti” označava državni organ, organ teritorijalne autonomije, organ lokalne samouprave, organizaciju kojoj je povereno vršenje javnih ovlašćenja, kao i pravno lice koje osniva ili finansira u celini, odnosno u pretežnom delu, Republika, teritorijalna autonomija ili lokalna samouprava.

Svi pojmovi koji se koriste u ovom zakonu u muškom rodu obuhvataju iste pojmove u ženskom rodu.

Zaštićena prava i lica

Član 3.

Svako ima pravo da ga nadležni sudovi i drugi organi javne vlasti Republike Srbije efikasno štite od svih oblika diskriminacije.

Stranac u Republici Srbiji, u granicama utvrđenim ustavom, međunarodnim sporazumom i zakonom, ima jednaka prava i obaveze kao građanin Republike Srbije, osim prava i obaveza koja neposredno proističu iz državljanstva Republike Srbije.

Zabranjeno je vršenje prava utvrđenih ovim zakonom protivno cilju u kome su priznata ili sa namerom da se povrede ili ograniče prava drugih.

II. OPŠTA ZABRANA I OBLICI DISKRIMINACIJE

Načelo jednakosti

Član 4.

Svi su jednaki i uživaju jednak položaj i jednaku pravnu zaštitu, bez obzira na lična svojstva.

Svako je dužan da poštuje načelo jednakosti, odnosno zabranu diskriminacije.

Oblici diskriminacije

Član 5.

Oblici diskriminacije su neposredna i posredna diskriminacija, kao i povreda načela jednakih prava i obaveza, viktimizacija, udruživanje radi vršenja diskriminacije, govor mržnje i uznemiravanje i ponižavajuće postupanje.

Neposredna diskriminacija

Član 6.

Neposredna diskriminacija postoji ako se lice ili grupa, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva u istoj ili sličnoj situaciji, bilo kojim aktom, radnjom ili propuštanjem, stavljaju ili su stavljeni u nepovoljniji položaj, ili bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj.

Posredna diskriminacija

Član 7.

Posredna diskriminacija postoji ako se lice ili grupa, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj aktom, radnjom ili propuštanjem koje je prividno zasnovano na načelu jednakosti i zabrane diskriminacije, osim ako je to opravdano zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna.

Povreda načela jednakih prava i obaveza

Član 8.

Povreda načela jednakih prava i obaveza postoji ako se licu ili grupi, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, neopravdano uskraćuju prava i slo-

bode ili nameću obaveze koje se u istoj ili sličnoj situaciji ne uskraćuju ili ne nameću drugom licu ili grupi, ako su cilj ili posledica preduzetih mera neopravdani, kao i ako ne postoji srazmera između preduzetih mera i cilja koji se ovim merama ostvaruje.

Viktimizacija

Član 9.

Diskriminacija postoji ako se prema licu ili grupi neopravdano postupa lošije nego što se postupa ili bi se postupalo prema drugima, isključivo ili uglavnom zbog toga što su tražili, odnosno nameravaju da traže zaštitu od diskriminacije ili zbog toga što su ponudili ili nameravaju da ponude dokaze o diskriminatorskom postupanju.

Udruživanje radi vršenja diskriminacije

Član 10.

Zabranjeno je udruživanje radi vršenja diskriminacije, odnosno delovanje organizacija ili grupa koje je usmereno na kršenje ustavom, međunarodnim sporazumom i zakonom zajamčenih sloboda i prava ili na izazivanje nacionalne, rasne, verske i druge mržnje, razdora ili netrpeljivosti.

Govor mržnje

Član 11.

Zabranjeno je izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način.

Uznemiravanje i ponižavajuće postupanje

Član 12.

Zabranjeno je uznemiravanje i ponižavajuće postupanje koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica ili grupe na osnovu njihovog ličnog svojstva, a naročito ako se time stvara strah ili neprijateljsko, ponižavajuće i uvredljivo okruženje.

Teški oblici diskriminacije

Član 13.

Teški oblici diskriminacije su:

1. izazivanje i podsticanje mržnje, razdora ili netrpeljivosti na osnovu nacionalne, rasne ili verske pripadnosti, jezika, političkog opredeljenja, pola, rodnog identiteta, seksualnog opredeljenja i invaliditeta, a naročito propagiranje rasne, nacionalne ili verske superiornosti, mizoginije i homofobije;
2. propagiranje ili vršenje diskriminacije od strane organa javne vlasti i u postupcima pred organima javne vlasti;
3. propagiranje diskriminacije putem javnih glasila;
4. ropstvo, trgovina ljudskim bićima, aparthejd, genocid, etničko čišćenje i njihovo propagiranje;

5. diskriminacija lica po osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena diskriminacija);

6. diskriminacija koja je izvršena više puta (ponovljena diskriminacija) ili koja se čini u dužem vremenskom periodu (produžena diskriminacija) prema istom licu ili grupi.

7. Diskriminacija koja dovodi do teških posledica po diskriminisanog, druga lica ili imovinu, a naročito ako se radi o kažnjivom delu kod koga je pretežna ili isključiva pobuda za izvršenje bila mržnja odnosno netrpeljivost prema oštećenom koja je zasnovana na njegovom ličnom svojstvu.

Posebne privremene mere

Član 14.

Ne smatraju se diskriminacijom posebne privremene mere donete na osnovu zakona ili drugog propisa, radi postizanja pune ravnopravnosti, zaštite i napretka lica odnosno grupe koji se nalaze u nejednakom položaju.

III. POSEBNI SLUČAJEVI DISKRIMINACIJE

Diskriminacija u postupcima pred organima javne vlasti

Član 15.

Svako ima pravo na jednak pristup i jednaku zaštitu svojih prava pred sudovima i drugim organima javne vlasti.

Diskriminatorско postupanje sudije, sudije porotnika, javnog tužioca odnosno zamenika tužioca, smatra se nesavesnim vršenjem sudijske, odnosno tužilačke funkcije.

Diskriminatorско postupanje službenog lica, odnosno odgovornog lica u organu javne vlasti, smatra se težom povredom radne dužnosti.

Diskriminacija u oblasti rada

Član 16.

Zabranjena je diskriminacija u oblasti rada, odnosno narušavanje jednakih mogućnosti za zasnivanje radnog odnosa ili uživanje pod jednakim uslovima svih prava u oblasti rada, kao što su pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja, na napredovanje u službi, na stručno usavršavanje i profesionalnu rehabilitaciju, na jednaku naknadu za rad jednake vrednosti, na pravične i zadovoljavajuće uslove rada, na odmor, na obrazovanje i stupanje u sindikat, kao i na zaštitu od nezaposlenosti.

Zaštitu od diskriminacije iz stava 1. ovog člana uživa lice u radnom odnosu, lice koje obavlja privremene i povremene poslove ili poslove po ugovoru o delu ili drugom ugovoru, lice na dopunskom radu, lice koje obavlja javnu funkciju, pripadnik vojske, lice koje traži posao, student i učenik na praksi, lice na stručnom osposobljavanju i usavršavanju bez zasnivanja radnog odnosa, volonter i svako drugo lice koje po bilo kom osnovu učestvuje u radu.

Ne smatra se diskriminacijom pravljenje razlike, isključenje ili davanje prvenstva zbog osobenosti određenog posla kod koga lično svojstvo lica predstavlja

stvarni i odlučujući uslov obavljanja posla, ako je svrha koja se time želi postići opravdana, kao i preduzimanje mera zaštite prema pojedinim kategorijama lica iz stava 2. ovog člana (žene, trudnice, porodilje, roditelji, maloletnici, osobe sa invaliditetom i drugi).

Diskriminacija u pružanju javnih usluga i korišćenju objekata i površina

Član 17.

Diskriminacija u pružanju javnih usluga postoji ako pravno ili fizičko lice, u okviru svoje delatnosti odnosno zanimanja, na osnovu ličnog svojstva lica ili grupe, odbije pružanje usluge, za pružanje usluge traži ispunjenje uslova koje se ne traže od ostalih lica ili grupa, odnosno ako u pružanju usluga neopravdano da prvenstvo drugom licu ili grupi.

Svako ima pravo na jednak pristup objektima u javnoj upotrebi (objekti u kojima se nalaze sedišta organa javne vlasti, objekti u oblasti obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, kulture, sporta, turizma, objekti koji se koriste za zaštitu životne sredine, za zaštitu od elementarnih nepogoda i slično), kao i javnim površinama (parkovi, trgovi, ulice, pešački prelazi i druge javne saobraćajnice i slično), u skladu sa zakonom ili drugim propisom.

Diskriminacija u oblasti verskih prava

Član 18.

Diskriminacija postoji ako se postupa protivno obavezi nepristrasnosti države prema crkvama i verskim zajednicama, a naročito ako se posebne slobode i prava neopravdano obezbeđuju pripadnicima pojedinih veroispovesti ili se neopravdano odbija priznanje pojedinih crkava ili verskih zajednica.

Diskriminacija postoji i ako se postupa protivno načelu slobodnog ispoljavanja vere ili uverenja, odnosno ako se licu ili grupi uskraćuje pravo na sticanje, održavanje, izražavanje i promenu vere ili uverenja, kao i pravo da postupa u skladu sa svojom verom ili uverenjima.

Diskriminacija u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja

Član 19.

Svako ima pravo na predškolsko i školsko vaspitanje, obrazovanje i stručno osposobljavanje pod jednakim uslovima, u skladu sa zakonom ili drugim propisom.

Zabranjeno je, licu ili grupi na osnovu njihovog ličnog svojstva, neopravdano otežati ili onemogućiti upis u vaspitno-obrazovnu ustanovu, ili isključiti ih iz ovih ustanova, otežati ili uskratiti mogućnost praćenja nastave i učešća u drugim vaspitnim, odnosno obrazovnim aktivnostima, neopravdano razvrstavati učenike po ličnom svojstvu, zlostavljati ih i na drugi način neopravdano praviti razliku i nejednako postupati prema njima.

Zabranjena je diskriminacija vaspitnih i obrazovnih ustanova koje obavljaju delatnost u skladu sa zakonom i drugim propisom, kao i lica koja koriste ili su koristili usluge ovih ustanova.

Diskriminacija na osnovu pola

Član 20.

Diskriminacija postoji ako se postupa protivno načelu ravnopravnosti polova, odnosno načelu poštovanja jednakih prava i sloboda žena i muškaraca u političkom, ekonomskom, kulturnom i drugom aspektu javnog, profesionalnog, privatnog i porodičnog života.

Zabranjeno je uskraćivanje prava ili javno ili prikriveno priznavanje pogodnosti s obzirom na pol, fizičko i drugo nasilje, eksploatacija, izražavanje mržnje, omalovažavanje, ucenjivanje i uznemiravanje s obzirom na pol, kao i javno zagovaranje, podržavanje i postupanje u skladu sa predrasudama, običajima i drugim društvenim obrascima ponašanja koji su zasnovani na ideji podređenosti ili nadređenosti polova, odnosno stereotipnih uloga polova.

Diskriminacija na osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacija

Član 21.

Rodni identitet i seksualna orijentacija je privatna stvar i niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svom rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji.

Svako ima pravo da izrazi svoj rodni identitet i seksualnu orijentaciju, a diskriminatorско postupanje zbog izraženog rodnog identiteta i seksualne orijentacije je zabranjeno.

Prava priznata st. 1. i 2. ovog člana odnose se i na slučajeve transseksualnosti.

Diskriminacija dece

Član 22.

Svako dete, odnosno maloletnik, ima jednaka prava i zaštitu u porodici, društvu i državi, bez obzira na njegova ili lična svojstva roditelja, staratelja i članova porodice.

Zabranjeno je diskriminisati dete, odnosno maloletnika, prema bračnom, odnosno vanbračnom rođenju, javno pozivanje na davanje prednosti deci jednog pola u odnosu na decu drugog pola, kao i pravljenje razlike prema imovnom stanju, profesiji i drugim obeležjima društvenog položaja, aktivnostima, izraženom mišljenju ili uverenju detetovih roditelja, odnosno staratelja i članova porodice.

Diskriminacija na osnovu starosnog doba

Član 23

Zabranjeno je diskriminisati lica na osnovu starosnog doba.

Stari imaju pravo na dostojanstvene uslove života bez diskriminacije, a posebno pravo na jednak pristup i slobodu od zanemarivanja i uznemiravanja u korišćenju zdravstvenih i drugih javnih usluga.

Diskriminacija nacionalnih manjina

Član 24.

Zabranjena je diskriminacija nacionalnih manjina i njihovih pripadnika na osnovu nacionalne pripadnosti, etničkog porekla, verskih uverenja i jezika.

Način ostvarivanja i zaštita prava pripadnika nacionalnih manjina uređuje se posebnim zakonom.

Diskriminacija zbog političke ili sindikalne pripadnosti

Član 25.

Zabranjena je diskriminacija zbog političkih ubedenja lica ili grupe, odnosno pripadnosti ili nepripadnosti političkoj stranci odnosno sindikalnoj organizaciji.

Diskriminacijom iz stava 1. ovog člana ne smatraju se ograničenja koja se odnose na vršioce određenih državnih funkcija, kao i ograničenja neophodna radi sprečavanja zagovaranja i vršenja fašističkih, nacističkih i rasističkih aktivnosti, propisana u skladu sa zakonom.

Diskriminacija osoba sa invaliditetom

Član 26.

Diskriminacija postoji ako se postupa protivno načelu poštovanja jednakih prava i sloboda osoba sa invaliditetom u političkom, ekonomskom, kulturnom i drugom aspektu javnog, profesionalnog, privatnog i porodičnog života.

Način ostvarivanja i zaštita prava osoba sa invaliditetom uređuje se posebnim zakonom.

Diskriminacija s obzirom na zdravstveno stanje

Član 27.

Zabranjena je diskriminacija lica ili grupe s obzirom na njihovo zdravstveno stanje, kao i članova njihovih porodica.

Diskriminacija iz stava 1. ovog člana postoji naročito ako se licu ili grupi zbog njihovih ličnih svojstava neopravdano odbije pružanje zdravstvenih usluga, postave posebni uslovi za pružanje zdravstvenih usluga koji nisu opravdani medicinskim razlozima, odbije postavljanje dijagnoze i uskrate informacije o trenutnom zdravstvenom stanju, preduzetim ili nameravanim merama lečenja ili rehabilitacije, kao i uznemiravanje, vređanje i omalovažavanje u toku boravka u zdravstvenoj ustanovi.

IV. POVERENIK ZA ZAŠTITU RAVNOPRAVNOSTI

Postupak izbora Poverenika

Član 28.

Poverenika bira Narodna skupština Republike Srbije (u daljem tekstu: Narodna skupština), većinom od ukupnog broja poslanika, na predlog odbora nadležnog za ustavna pitanja (u daljem tekstu: Odbor).

Svaka polsanička grupa u Narodnoj skupštini ima pravo da Odboru predloži kandidata za Poverenika.

Za Poverenika može biti izabran državljanin Republike Srbije koji ispunjava sledeće uslove:

1. da je diplomirani pravnik;
2. da ima najmanje deset godina iskustva na pravnim poslovima u oblasti zaštite ljudskih prava;
3. da poseduje visoke moralne i stručne kvalitete.

Poverenik ne može obavljati drugu javnu ili političku funkciju, niti profesionalnu delatnost.

Mandat

Član 29.

Poverenik se bira na vreme od pet godina.

Isto lice može biti najviše dva puta izabrano na položaj Poverenika.

Član 30.

Mandat Poverenika prestaje pre isteka roka na koji je izabran:

1. podnošenjem ostavke u pisanom obliku Narodnoj skupštini;
2. razrešenjem od strane Narodne skupštine zbog nestručnog i nesavesnog rada;
3. razrešenjem od strane Narodne skupštine kada se pravnosnažnom odlukom suda utvrdi da je Poverenik počinio krivično delo;
4. gubitkom državljanstva;
5. smrću.

Narodna skupština donosi odluku o razrešenju Poverenika većinom od ukupnog broja poslanika, na predlog Odbora.

Narodna skupština u roku od tri meseca od prestanka mandata Poverenika bira novog Poverenika.

Do izbora novog Poverenika, njegovu dužnost vrši jedan od pomoćnika.

Položaj

Član 31.

Poverenik je samostalan i nezavisan u vršenju svoje funkcije.

Poverenik ima pravo na platu jednaku plati sudije Vrhovnog suda, kao i pravo na naknadu troškova nastalih u vezi sa vršenjem svoje funkcije.

Poverenik uživa imunitet koji uživaju poslanici u Narodnoj skupštini.

Stručna služba Poverenika

Član 32.

Poverenik ima stručnu službu koja mu pomaže u vršenju njegovih nadležnosti.

Poverenik imenuje tri pomoćnika.

Poverenik donosi akt, za koji saglasnost daje Narodna skupština, kojim uređuje organizaciju svoje stručne službe.

Poverenik samostalno odlučuje, u skladu sa zakonom, o prijemu lica u radni odnos u stručnu službu, rukovođen potrebom profesionalnog i delotvornog vršenja svoje nadležnosti.

Na zaposlene u stručnoj službi Poverenika shodno se primenjuju propisi o radnim odnosima u državnim organima.

Finansijska sredstva za rad Poverenika i njegove stručne službe obezbeđuju se u budžetu Republike Srbije, na predlog Poverenika.

Poverenik ima sedište u Beogradu.

Nadležnost Poverenika

Član 33.

Poverenik:

1. prima i razmatra pritužbe zbog povreda odredbi ovog zakona i daje mišljenja i preporuke u konkretnim slučajevima i izriče mere u skladu sa članom 40. ovog zakona;

2. podnosiocu pritužbe pruža informacije o njegovom pravu i mogućnosti pokretanja sudskog ili drugog postupka zaštite;

3. uz pristanak stranaka, sprovodi postupak mirenja;

4. podnosi tužbe iz člana 43. ovog zakona, zbog povrede prava iz ovog zakona, bez obzira na postupak koji sam vodi;

5. podnosi krivične i prekršajne prijave zbog povrede prava iz ovog zakona;

6. podnosi godišnji i poseban izveštaj Narodnoj skuštini o povredama odredbi ovog zakona i o njemu obaveštava javnost;

7. upozorava javnost na najčešće, tipične i teške slučajeve diskriminacije, putem informatora, javnih glasila ili na drugi način;

8. prati sprovođenje zakona i drugih propisa, inicira donošenje ili izmenu propisa radi sprovođenja i unapređivanja zaštite od diskriminacije i daje mišljenje o odredbama nacрта zakona i drugih propisa koji se tiču zabrane diskriminacije;

9. uspostavlja i održava saradnju sa nezavisnim organima i telima nadležnim za ostvarivanje ravnopravnosti i zaštitu ljudskih prava na nivou lokalne samouprave i teritorijalne autonomije;

10. preporučuje organima javne vlasti i drugim licima mere za ostvarivanje ravnopravnosti.

Poslovnik o radu

Član 34.

Poverenik donosi poslovnik o radu kojim se bliže uređuje način njegovog rada i postupanja.

V. POSTUPANJE PRED POVERENIKOM

Podnošenje pritužbe

Član 35.

Lice koje smatra da je pretrpelo diskriminaciju podnosi Povereniku pritužbu u pisanom obliku ili usmeno na zapisnik, bez obaveze plaćanja takse ili druge naknade.

Uz pritužbu se podnose i dokazi o pretrpljenom aktu diskriminacije.

U ime i uz saglasnost lica čije je pravo povređeno, pritužbu može podneti organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava ili drugo lice.

Poverenik dostavlja pritužbu licu protiv koje je podneta, u roku od 7 dana od dana prijema pritužbe.

Član 36.

Poverenik postupa po pritužbi bez obzira na to da li su korišćena druga pravna sredstva za otklanjanje povrede prava na koju podnosilac ukazuje.

Poverenik ne postupa po pritužbi ako je očigledno da nema povrede prava na koju podnosilac ukazuje, ako je u istoj stvari već postupao a nisu ponuđeni novi dokazi, kao i ako utvrdi da je zbog protoka vremena od učinjene povrede prava, nemoguće postići svrhu postupanja.

Utvrđivanje činjeničnog stanja

Član 37.

Po prijemu pritužbe Poverenik utvrđuje činjenično stanje uvidom u dokumenta i uzimanjem izjave od podnosioca pritužbe, lica protiv kojeg je pritužba podneta kao i od drugih lica.

Lice protiv koga je pritužba podneta može se izjasniti o navodima pritužbe u roku od 15 dana od dana njenog prijema i dati saglasnost za sprovođenje postupka sporazumnog rešavanja spora.

Mirenje

Član 38.

Poverenik posreduje u postupku sporazumnog rešavanja spora uz saglasnost podnosioca pritužbe i lica protiv koga je pritužba podneta, a pre preduzimanja drugih radnji u postupku.

Na postupak mirenja iz stava 1. ovog člana shodno se primenjuju pravila zakona kojim se uređuje postupak medijacije.

Mišljenje i preporuke

Član 39.

Poverenik daje mišljenje o tome da li je došlo do povrede odredaba ovog zakona u roku od 60 dana od dana podnošenja pritužbe, i o tome obaveštava podnosioca i lice protiv koga je pritužba podneta.

Uz mišljenje da je došlo do povrede odredaba ovog zakona, Poverenik preporučuje licu protiv koga je podneta pritužba način otklanjanja povrede prava.

Lice kome je preporuka upućena dužno je da postupi po preporuci u roku od 30 dana od dana prijema preporuke, kao i da o tome obavesti Poverenika.

Mere

Član 40.

Ako lice kome je preporuka upućena ne postupi po preporuci ili po njoj postupi samo delimično, Poverenik mu izriče meru opomene.

Ako lice iz stava 1. ovog člana ne postupi po preporuci u roku od sedam dana od dana izricanja opomene, Poverenik mu izriče meru javne osude.

U odluci o izricanju mere javne osude, utvrđuje se da je lice iz stava 1. ovog člana postupilo diskriminatorски, kao i da nije postupilo po preporuci Poverenika.

Odluka o izricanju mere javne osude objavljuje se na trošak lica iz stava 1. ovog člana u javnom glasilu.

Shodna primena drugih zakona

Član 41.

Na postupak pred Poverenikom shodno se primenjuju odredbe zakona kojim se uređuje opšti upravni postupak.

VI. SUDSKA ZAŠTITA

Sudska nadležnost i postupak

Član 42.

Svako ko je povređen diskriminatorskim postupanjem ima pravo da podnese tužbu okružnom sudu.

U postupku se shodno primenjuju odredbe zakona o parničnom postupku.

Postupak je hitan.

Revizija je uvek dopuštena.

Mesna nadležnost

Član 43.

U postupku za zaštitu od diskriminacije mesno je nadležan, pored suda opšte mesne nadležnosti i sud na čijem području je sedište, odnosno prebivalište tužioca.

Tužbe

Član 44.

Tužbom iz člana 42, stav 1. ovog zakona može se tražiti:

1. zabrana izvršenja radnje od koje pretil diskriminacija, zabrana daljeg vršenja radnje diskriminacije, odnosno zabrana ponavljanja radnje diskriminacije;
2. utvrđenje da je tuženi diskriminatorski postupao prema tužiocu ili drugome;
3. izvršenje radnje radi uklanjanja posledica diskriminatorskog postupanja;
4. naknada materijalne i nematerijalne štete;
5. objavljivanje presude donete povodom neke od tužbi iz tačaka 1–4. ovog člana.

Za podnošenje tužbe iz stava 1. tačka 2. ovog člana, tužilac ne mora učiniti verovatnim postojanje pravnog interesa.

Tužbe protiv akata Poverenika

Član 45.

Lice protiv koga je izrečena mera javne osude, ima pravo da protiv Poverenika:

1. podnese tužbu za utvrđenje da nije diskriminatorski postupao, kao i
2. da zahteva da se objavi presuda doneta povodom tužbe iz tačke 1. ovog stava.

Za podnošenje tužbe iz stava 1. tačka 1. ovog člana, tužilac ne mora učiniti verovatnim postojanje pravnog interesa.

Privremena mera

Član 46.

Tužilac može uz tužbu, u toku postupka, kao i po okončavanju postupka, sve dok izvršenje ne bude sprovedeno, zahtevati da sud privremenom merom zabrani diskriminatorsko postupanje da bi se otklonila opasnost od nasilja ili nastanka veće materijalna ili nematerijalna šteta.

U predlogu za izdavanje privremene mere mora se učiniti verovatnim da postoji konkretna opasnost povrede prava zbog diskriminatorskog postupanja, odnosno da je mera potrebna da bi se otklonila opasnost od nasilja ili nastanak veće materijalne ili nematerijalne štete.

O predlogu za izdavanje privremene mere sud je dužan da donese odluku bez odlaganja, a najkasnije u roku od tri dana od dana prijema predloga.

Pravila o teretu dokazivanja

Član 47.

Ako je sud utvrdio da je izvršena radnja neposredne diskriminacije, ili je to među strankama nesporno, tuženi se ne može osloboditi od odgovornosti dokazivanjem da nije kriv.

Ukoliko tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti, odnosno načela jednakih prava i obaveza snosi tuženi.

Tužbe drugih lica

Član 48.

Tužbe iz člana 44, tačke 1, 2, 3 i 5. može podneti Poverenik i organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava, odnosno prava određene grupe lica.

Ako se diskriminatorsko postupanje odnosi isključivo na određeno lice, tužioc iz stava 1. ovog člana mogu podneti tužbu samo uz njihov pristanak.

Lice koje se svesno izložilo diskriminatorskom postupanju, u nameri da neposredno proveri primenu pravila o zabrani diskriminacije u konkretnom slučaju, može podneti tužbu iz člana 44, tačke 1, 2, 3 i 5. ovog zakona.

Lice iz stava 3. ovog člana dužno je da obavesti Poverenika o nameravanoj radnji, osim ako okolnosti to ne dozvoljavaju, kao i da o obavljenoj radnji izvesti Poverenika u pisanom obliku.

Ako lice iz stava 3. ovog člana nije podnelo tužbu, sud ga može saslušati kao svedoka.

Prema licu iz stava 3. ovog člana ne može se isticati prigovor podeljene odgovornosti za štetu koja potiče od akta diskriminacije

VII NADZOR

Nadzor nad sprovođenjem zakona

Član 49.

Nadzor nad sprovođenjem ovog zakona vrši ministarstvo nadležno za ljudska i manjinska prava, osim ako je posebnim zakonom vršenje nadzora povereno drugom ministarstvu.

Godišnji izveštaj Poverenika

Član 50.

Poverenik podnosi Narodnoj skupštini godišnji izveštaj o stanju u oblasti zaštite ravnopravnosti, koji sadrži ocenu rada organa javne vlasti, pružalaca usluga i drugih lica, uočene propuste i preporuke za njihovo otklanjanje.

Izveštaj može da sadrži i navode o sprovođenju zakona i drugih propisa, odnosno potrebi donošenja ili izmene propisa radi sprovođenja i unapređivanja zaštite od diskriminacije.

Izveštaj sadrži sažetak koji se objavljuje u *Službenom glasniku Republike Srbije*.

Posebni izveštaj

Član 51.

Ako postoje naročito važni razlozi, Poverenik može po sopstvenoj inicijativi ili na zahtev Narodne skupštine, podneti poseban izveštaj Narodnoj skupštini.

Poseban izveštaj sadrži sažetak koji se objavljuje u *Službenom glasniku Republike Srbije*.

VIII KAZNENE ODREDBE

Član 52.

Novčanom kaznom od 10.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj službeno lice odnosno odgovorno lice u organu javne vlasti ako ponovi diskriminatorско postupanje (član 15, stav 3.).

Član 53.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice odnosno preduzetnik, ako na osnovu ličnog svojstva licu koje obavlja privremene i povremene poslove, licu na dopunskom radu, studentu i učeniku na praksi, licu na stručnom osposobljavanju i usavršavanju bez zasnivanja radnog odnosa, odnosno volonteru, narušava jednake mogućnosti za zasnivanje radnog odnosa ili uživanje pod jednakim uslovima svih prava u oblasti rada.

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana, odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 54.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice odnosno preduzetnik, ako u okviru svoje delatnosti, na osnovu ličnog svojstva lica ili grupe, odbije pružanje usluge, za pružanje usluge traži ispunjenje uslova koji se ne traže od ostalih lica ili grupa, odnosno ako u pružanju usluge neopravdano da prvenstvo drugom licu ili grupi (član 17, stav 1.).

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice odnosno preduzetnik, vlasnik odnosno korisnik objekta u javnoj upotrebi

ili javne površine, ako licu ili grupi na osnovu njihovog ličnog svojstva onemogućiti pristup tim objektima odnosno površinama (član 17, stav 2.).

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana, odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 2. ovog člana, odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 55.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj odgovorno lice u organu javne vlasti ako posebne slobode i prava neopravdano obezbedi pripadnicima pojedinih veroispovesti (član 18, stav 1.).

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice odnosno preduzetnik, ako licu ili grupi uskrati pravo na sticanje, zadržavanje, izražavanje i promenu verskih uverenja, odnosno pravo da postupaju u skladu sa svojim verskim uverenjima (član 18, stav 2.).

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 2. ovog člana, odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 56.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj vaspitna odnosno obrazovna ustanova koja licu ili grupi, na osnovu njihovog ličnog svojstva neopravdano oteža ili onemogućiti upis, odnosno isključi ih iz vaspitne odnosno obrazovne ustanove (član 19, stav 2.).

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana, odgovorno lice u vaspitnoj odnosno obrazovnoj ustanovi.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice ili preduzetnik ako diskriminiše vaspitnu odnosno obrazovnu ustanovu ili lica koja koriste ili su koristili usluge ovih ustanova (član 19, stav 3.).

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 3. ovog člana, odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 57.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice koje uskrati pravo ili prizna pogodnosti s obzirom na pol, odnosno eksploatiše lice ili grupu s obzirom na pol (član 20, stav 2.).

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj preduzetnik ako uskrati pravo ili prizna pogodnosti s obzirom na pol, odnosno vrši fizičko i drugo nasilje, eksploataciju, izražava mržnju, omalovažava, ucenjuje i uznemirava lice ili grupu s obzirom na pol.

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 2. ovog člana odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 58.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice ili preduzetnik ako lice ili grupu pozove da se javno izjasne o svom rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji, odnosno ako spreči izražavanje njihovog rodnog identiteta i seksualne orijentacije (član 21, stav 1. i 2.).

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 59.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice ili preduzetnik ako diskriminiše dete, odnosno maloletnika prema bračnom, odnosno vanbračnom rođenju, javno poziva na davanje prednosti deci jednog pola u odnosu na decu drugog pola ili pravi razliku prema imovnom stanju, profesiji i drugim obeležjima društvenog položaja, aktivnostima, izraženom mišljenju ili uverenju njegovih roditelja, odnosno staratelja i članova porodice (član 22, stav 2.)

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 60.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice ili preduzetnik ako zanemaruje ili uznemirava lice na osnovu starosnog doba u pružanju zdravstvenih ili drugih javnih usluga (član 22a., stav 1.).

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 61.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice ili preduzetnik ako diskriminiše lice ili grupu zbog njihovih političkih ubeđenja ili pripadnosti, odnosno nepripadnosti političkoj stranci (član 24, stav 1.)

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i fizičko lice.

Član 62.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice ili preduzetnik ako licu ili grupi na osnovu njihovog ličnog svojstva neopravdano odbije pružanje zdravstvenih usluga, postavi posebne uslove za pružanje zdravstvenih usluga koji nisu opravdani medicinskim razlozima, odbije postavljane dijagnoze i uskratiti informacije o trenutnom zdravstvenom stanju, preduzetim ili nameravanim merama lečenja ili rehabilitacije, kao i ako ih uznemirava, vređa i omalovažava u toku boravka u zdravstvenoj ustanovi (član 26, stav 2.)

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i zdravstveni radnik.

Član 63.

Novčanom kaznom od 10.000 do 100.000 dinara kazniće se za prekršaj pravno lice ili preduzetnik ako ne postupi po preporuci Poverenika ili po njoj postupi samo delimično (član 40, stav 1.)

Novčanom kaznom od 5.000 do 50.000 dinara kazniće se za prekršaj iz stava 1. ovog člana odgovorno lice u pravnom licu, odnosno u organu javne vlasti, kao i zdravstveni radnik.

IX. ZAVRŠNE ODREDBE

Izbor Poverenika

Član 64.

Narodna skupština izabraće Poverenika u roku od 60 dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Donošenje akata Poverenika

Član 65.

Poverenik donosi akt o organizaciji svoje stručne službe, kao i poslovnik o radu, u roku od 45 dana od dana kada je izabran.

Stupanje na snagu Zakona

Član 66.

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u *Službenom glasniku Republike Srbije*.

Milo Milunović – *Ranjena čaplja*, 1965.

ISTRAŽIVANJA

UDK 316.728-056.24(497.11)"1918/1941"

Ljubomir Petrović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

ŽIVOT INVALIDA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI*

Rezime: U patrijarhalnim društvima, kakvo je bilo srpsko, a onda i jugoslovensko između dva svetska rata, nije bilo mnogo mesta za grupe marginalizovane svojim pojavama ili socijalnim statusom. U javnom životu bila je, u ograničenim razmerama, prisutna samo jedna grupa osoba pogođenih fizičkim ili mentalnim nedostacima: ratni invalidi. O invalidima rada, ili o deci sa posebnim potrebama, gotovo da se u javnosti ništa nije znalo i njihov privatni život bio je obavijen velom tajanstvenosti. Za porodice osoba sa invaliditetom stanje invalidnosti pre ratova 1912–1918. godine predstavljalo je, gotovo sramotnu, porodičnu tajnu o kojoj se nije moglo ni govoriti pred neupućenim osobama. Većina osoba sa invaliditetom pripadala je svetu “malih ljudi”, u kome je prostor privatnog života ograničen time što se najvećim delom odvijao pred očima zajednice u kojoj su invalidi bili prisutni na posredan način, žigosani funkcijom “suvišnih” ljudi bez ugleda i zanimanja.

Ključne reči: invalidi rada, ratni invalidi, deca ometena u razvoju, Kraljevina Jugoslavija

Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji

Osobe pogođene invalidnošću bile su jedinstvena socijalna grupa sa sličnim problemima u oblastima socijalne zaštite, prava na obrazovanje, zapošljavanje i smeštaja u specijalizovane institucije zadužene za njihovo trajno zbrinjavanje. Strah od invalidnosti, teror slike savršenog zdravlja kod prosečne osobe i okrutnost svojstvena društvu sa ratnim ožiljcima, koji

* Tekst je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju “(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991”, koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine republike Srbije (projekt br. 147039).

su bili prisutni u društvenom miljeu, stvarali su osećanje izolovanosti kod svih invalida, ali nisu izazvali uobličavanje neophodne svesti o potrebama njihovog zajedničkog nastupa za rešavanje svih otvorenih egzistencijalnih pitanja. Prostor za posao i normalan život invalida bio je sužen.

Porodice i pojedinci bili su u kontaktu sa nečim što se može definisati kao produženi šok suočavanja sa invaliditetom. On se uvećavao u kontekstu postojanja ličnih i kolektivnih predubeđenja o invalidnosti. Prva od predrasuda počivala je na pretpostavci da svaki invalid mora da padne na teret društva ili porodice navodno zato što je sticanjem invalidnosti trajno onesposobljen za privređivanje. Mnogo opasniji pristup osećao se u objašnjavanju rečnika invalidnosti, budući da se on shvatao kao skup opisnih termina za čoveka koji nije imao istu "vrednost" niti "sposobnost" za život i rad koje je imao pre sticanja invalidnosti. Mala razlika između stava službenika državnih institucija i javnosti mogla se naslutiti u stavu da invalid nije samo nesposobna nego i "onesposobljena" osoba. Koliko god se ova razlika činila adekvatnom i umešnom, njena pozadina bila je daleko od pozitivne, jer je invalidna osoba u tom kontekstu pretežno doživljavana kao pasivno lice kome je invalidnost napravio neko drugi. Službena percepcija invalidnosti nije samo invalide smatrala objektima invalidske zaštite, već je za invalide proglasila i članove porodica poginulih i umrlih ratnika. Široko tumačenje invalidnosti i beneficija vezanih za ovu socijalnu pojavu negativno se odražavalo na društvenu koheziju grupe obuhvaćene državnim socijalnim staranjem. Tvrdilo se da se puna vrednost gubitka telesnih i mentalnih sposobnosti invalida nikada ne može proračunati i adekvatno platiti, a odgovornost države svodila se na priznanje, iskazivanje obzirnosti i pogotovo u davanju "što bolje" pomoći i nadoknade. Iskustva Prvog svetskog rata pokazala su da je glavna vrsta pomoći bila u omogućavanju makar i ograničene društvene produktivnosti invalida. Ova ideja preuzeta je iz iskustava specijalne nastave sa invalidnom decom širom sveta. Zato je Dom slepih u Zemunu insistirao na prosvetnom oblikovanju invalida kako bi se stvorile profesionalne grupe raznih zanatlija sposobnih da prihvate kategorije "moralno dobrih", "građanski upotrebljivih" i ekonomski korisnih samostalnih osoba uprkos njihovoj invalidnosti. Upravo insistiranje na moralnoj dobroti i građanskoj upotrebljivosti pokazuje šta je ono čega su se bojali svi ljudi koji su bili u kontaktu sa invalidskom populacijom: socijalne neprilagođenosti i gubitka osećaja za moral kod invalida koji nisu bili obrazovani. Termin "građanska upotrebljivost" može se tumačiti na razne načine, ali je potrebno istaći da on nema naglašenu političku konotaciju kao što bi se moglo učiniti. Saopštavalo se implicitno da su takve osobe postajale isključivo zahvaljujući stručnom vaspitanju i obrazovanju, a pojedinci koji nisu imali sreće ili uslova za školovanje i poželjno društveno oblikovanje apriorno su se proglašavali za "izlišan balast

i teret” ne samo porodici u kojoj su živeli nego i društvu i državi. To nije važilo samo za invalide rata, nego i za decu sa hendikepom, pa su nastavnici specijalnih škola bili prisiljeni da opisuju školovanu gluvonemu decu kao osobe “vraćene u ljudsko društvo”, a za one koji nisu imali sreću da pohađaju nastavu rezervisali su opasku da, po njihovom odrastanju, baš zbog toga što nisu imali obrazovanja, sa njima imaju problema institucije za nadzor, lečenje i kažnjavanje, odnosno bolnice, zatvori i sudovi. Sukob invalida sa tim institucijama pripisivao se njihovoj neumešnosti, koja je navodno izazivala štetu društvenoj zajednici.¹

Retka su bila upozorenja o tome kako se ceo taj spektar recepcije predrasuda odražavao psihički na stanje ratnih invalida. Oni koji su sa njima bili duže u kontaktu zaključili su da su onesposobljeni ratnici postali “duševni invalidi”, odnosno da nemaju više energije i volje usled kontrasta stanja pre i nakon sticanja invalidnosti. Govorilo se o njihovoj sklonosti da kao “pastorčad prirode” postaju nestrpljivi, lako uvredljivi i nesposobni da održe realnu distancu prema uslugama koje su drugi za njih vršili. U tom smislu sugerisalo se da bi za njih najpovoljnije bilo da svoje proteze dobiju što pre, kako ne bi zamišljali da su u gorjoj situaciji nego što su to, u stvari, bili. Na stepen izneverenih očekivanja uticale su i reklame pojedinih skupih proteza koje su buduće korisnike mamile obećanjima da neće osećati razliku između pravih i veštačkih udova. Pokazalo se u praksi da su i prostije proteze obavljale svoju funkciju mnogo bolje od komplikovanih mehanizama reklamne protetike. Ogorčenje je bilo pojačano i time što su mnogi od njih postajali pasivni objekti velikog milosrđa humanih ljudi, ne shvatajući da će taj period duhovne kompenzacije kratko trajati, niti da ga uopšte neće sresti u realnom životu izvan zaštićenih prostora bolnica i zavoda.²

Odnos između društva i invalida bio je sam po sebi bremenit predrasudama, opterećenjima, nerealnim nadama i izneverenim očekivanjima. Invalidi su bili prisiljeni živeti u društvu sa predubeđenjima, boreći se za socijalna i građanska prava koja su zakonskim i administrativnim putem bila utvrđena, da bi se voljom pojedinaca, političkog i društvenog sistema ta ista prava zanemarivala i kršila. Bile su to lične i kolektivne istorije drama malih ljudi koji su, sputani invalidnošću, napuštali bojna polja i fabričke hale, ili zbog ograničenih dostignuća i nedostataka medicinskih nauka do njih nikada nisu ni dolazili. Invalidi od rođenja pretvarali su se u teret

1 S. St. Petrović, “Invalidsko pitanje u Jugoslaviji”, “Nova Evropa”, knj. XI, br. 2, 11. januar 1925. godine, str. 37–45; Josip Medved, “Zaštita gluvoneme dece”, *Socijalni Preporodaj*, god. II, br.6, juni 1922, str. 428–433.

2 Sima Petrović, “O našim invalidima”, *Socijalni Preporodaj*, god. I, br. 2, februar 1921., str. 27–31. Grupa autora, *Istina o stanju u Invalidskom Udruženju i radu njegovog bivšeg Središnjeg Odbora*, (dalje: *Istina...*), Beograd 1930, str. 19.

za porodicu, subjekt i objekt društvenog straha i stida, čiji su horizonti bili ograničeni voljom srodnika ili medicinskih autoriteta. Pod takvim pritiscima invalid se pretvarao u socijalni automat, koji je neprimetno bitisao u neprekidnoj i malo uspešnoj borbi sa svojim hendikepom i tuđim, negativnim, predstavama o njegovim fizičkim ili mentalnim ograničenjima. Savremenici i borci za prava ratnih invalida definisali su njihov tragični socijalni i lični položaj. Po rečima jednog invalida:

“Nemarna pažnja i zlovolja prema invalidima ima više uzroka. S jedne strane, vreme: zaborav polako prekriva njihove zasluge i u očima savremenika umanjuje veličinu njihove žrtve. S druge strane, surova životna borba: ukoliko više zavise od milosti države i okoline, društvo ih utoliko jače oseća kao suvišni teret.”³

U takvim uslovima javni prostor iskazivanja ratne invalidnosti bio je definisan različitim i međusobno suprotstavljenim pozicijama države i pojedinaca. Osobe sa invaliditetom polazile su od negativnog ličnog iskustva, a državne vlasti od kolektivnih uopštavanja. Udruženje ratnih invalida Kraljevine Jugoslavije bilo je poslednje прибежиште, u rešavanju ličnih problema, kome su se bivši ratnici obraćali isključivo kada lokalni autoriteti vlasti ili moćni pojedinci nisu uspevali ili su odbijali da reše probleme invalida. Ni sami invalidi nisu osećali ni sklonost ni potrebu da svoju organizaciju obaveštavaju u slučaju uspešnog rešenja nekog problema. Jedan od razloga bio je nizak nivo pismenosti. Podaci Narodne skupštine Kraljevine SHS svedoče o 75.738 ratnih invalida za koje je postojao podatak o pismenosti. Potpuno nepismenih bilo je 23.965 osoba, ili 27,9% svih registrovanih. Bilo je 1.707 onih koji su znali samo da čitaju, a 1.256 znalo je samo da piše. Najveći broj osoba, 44.699 invalida, ili 52,1%, završilo je samo osnovnu školu. Samo 742 (1%) imalo je nezavršenu srednju školu. Još manji broj, 413 osoba, završilo je nižu, a nešto više (420) višu srednju školu. Kategoriju visokog obrazovanja steklo je samo 287 bivših vojnika ili 0,33% prijavljenih invalida.⁴ Prosečni invalidi, sa niskim nivoom znanja, zatvarali su se u bezbednost anonimnosti porodičnog kruga, ili u lične svetove, koji su bili utočišta od konfliktnih situacija.

Drugi lični razlozi za ćutanje o položaju invalida bili su povezani sa socijalno nametnutim stidom zbog života na društvenoj margini. To najbolje pokazuje nezavidna sudbina ruskog general-lajtnanta Arsenija Čapligina, invalida rata II kategorije, ranjenog na frontu u Rumuniji. Po dolasku

3 Božidar Nedić, *Problem obezbeđenja invalida*, Beograd 1936, str. 12.

4 *Izveštaj Središnjeg odbora Udruženja ratnih invalida Jugoslavije o radu u 1934–35 godini*, (dalje: *Izveštaj o radu u 1934–1935 godini*), Beograd 1935, str. 140. Podaci o pismenosti navedeni su prema: Materijal sa 7. redovnog sastanka Narodne Skupštine od 11. oktobra 1924. godine, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, godina V, knj. III, Beograd 1924, str. 234.

u Kraljevinu SHS, čitavu deceniju bez ikakvog obraćanja vlastima, živeo je u selu Pačir, na teritoriji Bačke, sa penzijom od 400 dinara mesečno i mizernim dodatkom od 100 dinara koji mu je dodelila Državna komisija za prijem i smeštaj ruskih izbeglica. Bivši sedamdesetogodišnji ratnik sa odlikovanjima Sv. Đorđa IV stepena i Georgijevske sablje konačno je bio prisiljen da se obrati vladaru Jugoslavije i da se žali na bedna primanja, koja nisu mogla da podmire troškove za odeću, obuću, pa čak ni za rublje. Uprava Dvora odlučila je da siromašnom generalu isplati iznos od 1.000 dinara jednokratne pomoći. Dvorske strukture tako su izlazile u susret ruskim invalidima, iako to nije bilo ni izdaleka dovoljno da promeni njihov ukupni egzistencijalni status.⁵ U posebno teškoj privatnoj situaciji našli su se invalidi bez porodičnog staranja, naročito ako su bili u godinama, poput Gorčina Nikčevića, koji je burnim životom ilustrirao tragiku ratova i emigracija na Balkanu u 19. i 20. veku. Iz njegove pismene molbe videlo se da je učestvovao u sukobima sa Turcima 1862. i 1875–1877. godine i da se, uprkos ranjavanju, istakao u njima do te mere da mu je knjaz Nikola dao odlikovanje i doživotnu invalidsku penziju, koja mu je ukinuta tokom 1929. godine. Bez vesti o sinu jedincu, nestalom u bespućima Južne Amerike, bio je prisiljen da moli za povratak prava na penziju i isplatu invalidnine zaostale u periodu od 1929. do 1932. godine. Iako nije bio učesnik Prvog svetskog rata, njega je zahvatila plima redukcije prava na invalidsku penziju što pokazuje nesklonost pravnog i socijalnog sistema Kraljevine da posebnim zakonima odvoji i trajno zaštiti stare i nemoćne invalide iz ranijih ratnih sukoba. Tako su mnoge generacije invalida delile tešku sudbinu onih koji su taj status stekli u ratovima 1912–1918. godine.⁶

U pojave, koje su dodatno otežavale integraciju invalida u javni i privatni život spadale su tehnike sprečavanja i otežavanja njihove prostorne mobilnosti. Besplatan prevoz invalida, ili bar prevoz sa popustom, bio je regulisan svim zakonima Kraljevine Jugoslavije. Na početku, smatralo se da će biti dovoljno ako se svim invalidima obezbedi besplatan odlazak i povratak vozom, poštanskim kolima ili državnim automobilom pod uslovom

5 Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-276-410. Molba generala Čapligina, upućena kralju Aleksandru, od 12. aprila 1930. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-276-410. Rešenje Uprave Dvora o dodeli pomoći generalu Čapliginu, od 6. maja 1930. godine.

6 ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Molba ratnog invalida Gorčina Nikčevića iz opštine Trebješke sreza nikšićkog za dodelu invalidnine, upućena kralju Aleksandru Karađorđeviću, od 14. jula 1932. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Zahtev Maršalata Dvora za istragu povodom slučaja Nikčević, upućen Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, od 24. jula 1932. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Dopis Odeljenja za socijalno staranje Ministarstva socijalne politike o izveštaju poreske uprave iz Nikšića sa razlozima za obustavljanje isplate penzije Gorčinu Nikčeviću, upućeno Maršalatu dvora, od 30. jula 1932. godine.

da su putovali po nalogu vlasti, zbog proteze, lečenja, lekarskog pregleda ili klimatskog oporavka. Pravo na prevoz korišćeno je i kada je neki invalid putovao zbog školskih obaveza. Socijalni karakter transporta video se iz odredbi da su siromašni nepokretni invalidi imali pravo na prevoz kolima do stanice ili pristaništa. Opština u kojoj je invalid stanovao morala je da nabavi kola, a trošak oko transporta opštini je na njen zahtev podmirivalo Ministarstvo socijalne politike. Zakon iz 1925. godine bio je precizniji u određivanju povlastica oko prevoza. Redovi, kaplari i podoficiri invalidi imali su pravo na besplatan prevoz vozom u trećoj klasi i brodom u drugoj klasi. Niži oficiri kao i vojni činovnici sa obveznicima činovničkog reda mogli su putovati u drugoj klasi železnicom i prvoj klasi broda, a invalidima koji su teško podnosili transport obezbeđivan je prevoz u višoj klasi na osnovu lekarskog nalaza. Kao privatno lice, invalid je imao pravo da tri puta godišnje putuje sa 50% popusta. Iste povlastice važile su i za pratioca invalida. Uvedene su objave za besplatan prevoz, koje su slale vlasti prilikom poziva invalidima. U slučajevima hitne potrebe, na osnovu lekarskog nalaza, objave za besplatan prevoz izdavale su i policijske vlasti, sa obaveznim navođenjem potrebe i cilja putovanja. Obaveza poštovanja besplatnog prevoza važila je i za privatna saobraćajna preduzeća, ali u slučajevima kada su bila subvencionisana od države. Isti propisi ostali su na snazi i po restriktivnom zakonu iz 1929. godine, ali sa dodatkom da osim službene objave o besplatnom prevozu invalid mora posedovati i lekarsko uverenje. Sedam godina kasnije prevoz za invalide tumačen je mnogo liberalnije. Invalidi su dobili pravo na besplatan prevoz i kada su putovali u cilju obezbeđenja prava i sticanja pomoći na osnovu uredbe o ratnim invalidima. Novina, u odnosu na ranije zakone, bila je da su pravo na besplatnu vožnju imali članovi uprave Narodnog invalidskog fonda i članovi odbora udruženja ratnih invalida prilikom sazivanja plenarnih sednica, skupština i kongresa. Pravo povlašćene cene u prevozu prošireno je i na udovice i siročad vojnika poginulih u ratu i umrlih invalida. Oni su mogli po povlašćenoj ceni da putuju dvanaest puta godišnje.⁷

Sa transportom invalida stvari nisu išle tako glatko kao što bi neupućenom sugerisali zakonski propisi. Dešavalo se da su zakoni i uredbe

7 “Zakon o privremenoj pomoći invalida i porodica poginulih, pomrlih i nestalih vojnika kao i nekih građanskih ratnih žrtava”, (dalje: Zakon o privremenoj pomoći invalida...), *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god III, br. 294, od 31. decembra 1921. godine, str. 4; “Invalidski zakon”, (dalje: Invalidski zakon iz 1925. godine), *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. VII, br.268, od 21. novembra 1925. godine, str. 5; Invalidski zakon, (dalje: Invalidski zakon iz 1929. godine), *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. XI, br. 161, od 13. jula 1929. godine, str. 1172–1173; Uredba o ratnim invalidima i ostalim žrtvama rata, (dalje: Uredba o ratnim invalidima...), *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, god. XX, br. 277, od 2. decembra 1938. godine, str. 1346.

protivrečili jedni drugima, što je otežavalo život invalidima. Pravilnik o prevozu iz 1937. godine nije vodio računa o odredbama invalidskog zakona po kome je radionica za proteze mogla da pozove invalide kojima su bile potrebne popravke ili nove proteze da dođu u radionicu. Zajedno sa pozivom dobijali su i objave za besplatan prevoz, a po novom pravilniku, objave su mogle da se podignu samo kod lokalnih vlasti. Od tada je invalid morao da po prijemu pisma radionice odlazi u administrativni centar svoje oblasti da bi dobio dozvolu za prevoz. Kako su mnogi invalidi bili fizički nemoćni da urade to sami, morao je neko drugi da ide po objave. Tako je invalid iz Prekomurja, da bi otišao u Ljubljanu po protezu, poslao svoju ženu u Mursku Sobotu po objavu iako je Ljubljana njemu bila bliža od Murske Sobote, koja je bila udaljena osam sati hoda od njegovog mesta. Žena nije imala novca za prevoz, pa je taj put u oba smera prešla peške. Dozvole za besplatan prevoz izdavale su sreske vlasti, komande vojnih okruga, ortopedski zavodi i Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja. Sredinom tridesetih, došlo je do povećanja takse na knjižice za povlašćenu vožnju sa 10 na 20 dinara, a troškovi za njeno produžavanje iznosili su 2 dinara. Bio je to refleks nedovoljne brige državnih institucija o katastrofalnom ekonomskom položaju invalida. Više se razmišljalo o zaradi na takvim taksama, nego o njihovom negativnom uticaju na više nego skromne budžete invalida i njihovih porodica.⁸ Uprkos zakonom regulisanih povlastica za prevoz željeznicom, kondukteri su često iz vozova po kratkom postupku izbacivali ratne invalide stotinama kilometara daleko od njihovih odredišta. Sve pokušaje Udruženja ratnih invalida da prekinu tu nehumanu praksu, intervencijom kod dvojice ministara saobraćaja jugoslovenskih vlada, Lazara Radivojevića i Dimitrija Vujića, presekao je Vujićev šef kabineta, koji nije imao sluha za opravdani revolt invalida. Lokalne invalidske organizacije imale su mnogo praktičniji predlog da se, umesto postojećih objava vojnih i civilnih vlasti ili od željezničkih činovnika često traženih nepostojećih željezničkih legitimacija, kao povlastica koriste članske karte udruženja. Ni ovaj racionalan predlog nije bio prihvaćen.⁹ Smeštaj invalida u prestonici godinama je bio problem. Otvaranje Doma ratnih invalida 1935. godine rešilo je akutno pitanje privremenog boravka siromašnih članova URI u prestonici. Do tog vremena oni su bi-

8 *Izveštaj Središnjeg odbora Udruženja ratnih invalida Jugoslavije o radu u 1935–37. godini*, (dalje: *Rad URI tokom 1935–1937. godine*), Beograd 1937, str. str. 91–92; Diskusija narodnog poslanika Karela Doberšeka na 32. redovnom sastanku Narodne Skupštine od 10. marta 1938. godine, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, godina VII, knj. III, Beograd 1938. godine, str. 874–875.

9 *Izveštaj o radu u 1934–35. godini*, str. 19–20; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-233-348. Nedatirana rezolucija mesnog odbora URI iz Sušaka, iz 1933. godine, upućena Oblasnom odboru iz Karlovca o potrebnim izmenama invalidskog zakona.

li prisiljeni, zbog velikih troškova hotelskog smeštaja, da se smeštaju po kafanama, plaćajući dva dinara za stolicu u kojoj bi proveli noć. Cena bi rasla na 4 dinara ako bi pri tome koristili sto umesto kreveta. Središnji odbor URI je, na ime pomoći, takvim invalidima isplaćivao između 40 i 100 dinara, ali ta pomoć nije bila dovoljna za ljude koji su više dana boravili u Beogradu. Oni siromašniji spavali su po klupama beogradskih parkova ili čak i na stepenicama željezničke stanice.¹⁰

Telesnost i svest invalida o telu

Svest o telesnosti invalida bila je prožeta iskustvom medicinskog modela invalidnosti, koji je na osakaćenost gledao iz uske vizure povrede i nesposobnosti. Na samom početku organizovanja socijalne zaštite, država je nameravala da sprovede opsežnu i veoma ambicioznu akciju da u toku 1919. godine svi invalidi budu podvrgnuti medicinskim pregledima kako bi se ustanovilo trenutno zdravstveno stanje pojedinaca, potrebe i mogućnosti za specijalan zdravstveni tretman. U internim komunikacijama Ministarstva socijalne politike sa pojedincima i organizacijama tražen je odgovor na pitanje šta je učinjeno i šta bi trebalo učiniti kako bi svi invalidi sa fizičkim nedostacima dobili proteze, a predviđana su lečenja tuberkuloznih, reumatičnih, malaričnih i nervno bolesnih osoba sa invaliditetom. Opšti pregled invalida bio je preduslov za identifikaciju raznih formi invalidnosti, a samim tim uočila bi se potreba za proširivanjem postojećih kapaciteta i formiranje novih stacionara za lečenje invalida. Postavljalo se pitanje da li lekarska komisija treba da izvrši pregled svih invalida ili samo onih lica kod kojih je u nalazu postojalo otvoreno pitanje da li ih lečiti ili profesionalno osposobljavati za samostalan život. Zato je državna invalidska komisija imala zadatak da konstruiše teorijske instrukcije za lekarski pregled invalida, za upravljanje i uređenje ortopedskih bolnica i protetičkih radionica. Bilo je to doba posleratne euforije, kada je smatrano da postoji mogućnost da se u roku od 12–18 meseci svi invalidi snabdeju odgovarajućim protezama. Krajem 1919. godine bilo je preko dve hiljade registrovanih invalida koji nisu dobili čak ni prvu protezu, a smatralo se da preostalih deset hiljada invalida sa prvom protezom već imaju potrebu za zamenu. Konceptija zadovoljavajućeg protetičkog standarda zasnivala se na ideji da svaki invalid ima po tri proteze.¹¹

Invalidnost, kao pojava, intrigirala je i pristalice socijalne medicine u međuratnoj Jugoslaviji, tim više što su se pravna i medicinska definicija invalidnosti razlikovale, mada u manjoj meri. Pravna definicija opisivala

10 *Izveštaj o radu u 1934–35. godini*, str. 81–84; *Rad URI tokom 1935–1937. godine*, str. 4, 53–61.

11 ASCG, fond Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja 39-9-26. Anketa o invalidskom pitanju u Beogradu, sprovedena od 13. do 16. novembra 1919. godine.

je bolesnu osobu ili ličnost “sa drugim manama” koja, zbog nedostataka snage i sposobnosti, nije u stanju da, prema svom obrazovanju, zaradi ni trećinu prihoda neinvalidnih osoba na sličnom ili istom radnom mestu u istoj geografskoj oblasti. Ova negativna definicija nije uvažavala činjenicu da svi invalidi imaju očuvane neke sposobnosti i isticala je isključivo radnu sposobnost, odnosno njen nedostatak, kao razliku između invalida i onih koji to nisu bili. Zdravstvena definicija, iz ugla socijalnih medicinskih istraživanja, oslanjala se na tezu da su invalidi “zaostale” ili “oštećene” osobe koje, zbog oštećenja ili zaostalosti, pate od stalne, potpune ili delimične, nesposobnosti za “upražnjavanje normalnih zvanja” i rad u društvu.¹²

Definicija socijalne medicine izbegavala je precizniji opis granica sposobnosti, ne uzimajući u obzir neizlečive bolesti, što je pojam invalidnosti suzilo na “stalno nepovoljno stanje”, za razliku od bolesti, koje su bile podložne promenama. Na tom stepenu razvoja nauka koje su se bavile invalidnošću, izgleda da još nije bilo poznato da se i neka stanja invalidnosti mogu ublažiti do izvesne mere. Doktori su se tako suprotstavili društvenoj navici da samo ratne veterane sa trajnim povredama naziva invalidima. Podelili su stanja invalidnosti na defekte vida, defekte sluha i na široku kategoriju “bogaljstva u svim oblicima”. Razlikovali su i stepene invalidnosti, ne silazeći niže od 20%, niti računajući na postojanje stanja koja su iznosila više od 100% invaliditeta. Na toj skali, najniža su bila stanja iskrivljenog vrata i proširenih vena na nogama, a najveći procenat bio je rezervisan za amputacije šaka na obe ruke i potpuni gubitak vida. Kuriozitet je da je potpuna gluvoća donosila samo 50%, manje od teških povreda grudnog koša, koje su smatrane invalidnošću sa 70% nesposobnosti. Zaštita svih invalida smatrana je opštom dužnošću, sa obrazloženjem da su članovi te socijalne grupe “uglavnom nedužni” za stanje u kome su se našli, dakle u kontekstu odbacivanja neke njihove imaginarne krivice. Insistiralo se da su i oni imali prava na “pravilan život” prema mogućnostima. Osposobljavanje osoba sa invaliditetom za samostalan život uprkos, kako se tada govorilo, “defektu” proglašeno je za cilj kome je trebalo težiti.¹³

Drugu vrstu svesti o telesnim karakteristikama invalidnosti posedovali su članovi komisija za pregled ratnih invalida. Posle kraćeg vremena, po stvaranju države, usaglašen je postupak za sticanje prava po osnovu ratne invalidnosti. Proces priznavanja invaliditeta započinjao je podnošenjem prijave za pregled opštinskim službama u mestu stanovanja koje su od pojedinaca uzimale podatke i dokaze o vojnoj službi, uzroku i vrsti invaliditeta da bi na osnovu njih ispunjavali obrazac za saslušanje invalida. Prijava i obrazac, zajedno sa dokumentima koje bi invalidi podneli upu-

12 Bogoljub Konstantinović, *Socijalna medicina, Osnovi za poznavanje i rešavanje zdravstvenih pitanja u vezi sa društvenim pojavama*, Beograd 1932, str. 346–357.

13 *Isto*.

ćivali su se komandama nadležnih vojnih okruga. Invalide, koji su se nalazili po raznim stacionarima, saslušavala je uprava tih objekata, a jugoslovenske invalide u inostranstvu saslušavao je diplomatski ili konzularni predstavnik Kraljevine SHS. Na osnovu tih materijala invalid se pozivao da dođe pred komisiju za pregled invalida. Komisija je bila ambulatna ili stalna, a nalazila se u sedištu komande svakog vojnog okruga. Sačinjavali su je viši oficir kao predsednik komisije, dva lekara (jedan vojni i jedan civilni), predstavnik okružnog odbora ratnih invalida i radnik Ministarstva socijalne politike. Komandant vojnog okruga izveštavao je opštinu o danu i mestu pregleda svakog invalida pojedinačno, a nedolazak ili neopravdani izostanak invalida kažnjavao se gubitkom invalidske potpore i dodatka na skupoću do novog pregleda. Identitet pacijenta utvrđivao se na osnovu izjave predstavnika opštine i kontrolisanjem akata koje je prethodno opština dostavila. Utvrđivanje stepena invalidnosti i klasifikacija invalida vršila se pregledom dokumenata i raspitivanjem članova komisije kod pacijenta na koji je način zadobio ozledu da bi se procenilo da li je u sticanju ozlede bilo krivice kod samog invalida. Posle toga, svi članovi komisije odlučivali su većinom glasova da li se kandidat može smatrati invalidom i da li je sposoban za vojnu službu.¹⁴

Po slovu zakona, smatrano je da postoje slučajevi u kojima ratni invalidi mogu biti proglašeni sposobnim za neke oblike vršenja vojne službe. Ukoliko bi komisija utvrdila sposobnost prijavljenog invalida za vojnu službu, o tome je izveštavala komandu nadležnog vojnog okruga, koja bi ga raspoređivala na dužnost shodno godinama starosti. U slučaju nepriznavanja pojedinca za invalida, komisija je donosila pismeno rešenje i o tome na licu mesta izveštavala kandidata. Po zaključku komisije o priznavanju invalidnosti pristupalo se detaljnom pregledu invalida, a oba lekara iz komisije bila su dužna da utvrde vrstu i težinu ozlede, bolesti i nesposobnosti prema unapred propisanom uputstvu. Teški i sumnjivi slučajevi slati su u bolnicu ili na mišljenje lekara specijaliste, a invalidu se određivao dan i mesto naknadnog pregleda komisije. Dijagnozu i stepen invalidnosti potpisivala su oba lekara, a u slučaju nesaglasnosti mlađi je izdvajao pismeno mišljenje, dok je komisija bila dužna da ceo predmet pošalje lekaru specijalisti, pa je tek onda, na osnovu njegovog nalaza, donosila rešenje. Lekari su određivali i procenat radne nesposobnosti, pri čemu nije uzimano u obzir pogoršanje sposobnosti usled lične krivice invalida. Utvrđivano je

14 Zakon o privremenoj pomoći invalida i porodica poginulih, pomrlih i nestalih vojnika kao i nekih građanskih ratnih žrtava, (dalje: Zakon o privremenoj pomoći invalida...), *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god III, br. 294, od 31. decembra 1921. godine, str. 7–11; Istorijski arhiv Užice, fond opštine godovičke, Godovik 1918–1941. 1.2.36. fascikla II. Rešenje komisije za pregled invalida zemljoradnika Blagoja Ješića iz Milićeva sela, od 12. septembra 1921. godine.

da li je nesposobnost stalna ili privremena, a članovi komisije imali su pravo da povećavaju određeni procenat invalidnosti do najbližeg višeg nivoa shodno godinama starosti invalida i proceni da on nije u stanju da prođe kroz proces reedukacije za novo profesionalno osposobljavanje. Princip je bio da se prema svim invalidima u istim slučajevima koristi ista mera, što je bilo moralno, ali bez oslonca u realnosti. Najniži procenat invalidnosti bio je 20%, a komisija je imala pravo tajnog glasanja o procentu privredne nesposobnosti. Rešenje o invalidnosti nekog lica donošeno je na osnovu uredbi i uputstava, ali je glavnu težinu u proceni imala izjava opštinskih odbornika, sa kojima je suočavana izjava kandidata za invalidsku penziju. Umesto opisa razloga zašto je nekom invalidu uskraćeno pravo na penziju, komisije su u zaključku ispisivale lakonsku rečenicu da kandidat nije ispunio uslove za potporu. Tako su, u slučajevima žalbe odbijenih osoba, sledeće instance u lancu odlučivanja bile uskraćene za mogućnost provere načina rada i donošenja odluka komisija za pregled invalida i time gubile mogućnost nadzora. Iako je postojala mogućnost u samom obrascu rešenja da se višoj super-revizionoj komisiji ukaže na okolnosti da li je zahtev prihvaćen ili odbijen jednoglasno ili većinom glasova, to se nije radilo. Ostaje otvoreno pitanje da li je i kada celokupna komisija stajala iza donete odluke. Administrativni deo posla dalje je tekao po utvrđenom redosledu. Komandant vojnog okruga bio je, po prijemu rešenja komisije, dužan da ga sa eventualnom žalbom odbijenog kandidata prosledi super-revizionoj komisiji u Kragujevac. Nakon toga, iz vojnog okruga upućivan je zahtev komande opštinskom sudu da u roku od pet dana pošalje predmet super-revizionoj komisiji. Akti su se mogli predati i moliocu, ali samo po naređenju komandanta vojnog okruga. Posle dobijanja odluke super-revizione komisije, invalid se potpisivao pred opštinskim sudom u znak potvrde prijema rešenja.¹⁵

Za razliku od ljudi bez iskustava sa invaliditetom, invalidi svih vrsta imali su povećanu svest o svom telu. Ona je imala više negativni karakter, jer je uobličena kroz matricu ograničenja fizičke i mentalne upotrebljivosti organizma osobe sa invaliditetom. Stanje upotrebljivosti postizalo se teorijom i praksom reedukacije. Teorija reedukacije polazila je od potrebe državne pomoći “nesposobnim socijalnim članovima”, a smatralo se da će ograničena produktivnost invalida ipak “doprineti blagostanju” buduće zajedničke države. Reedukaciju su prvi počeli primenjivati francuski doktori Rejmon i Frankel kod invalidnosti kao posledice bolesti, posebno sifilisa kičmene moždine, konvulzivnih spazama, tikova i zamuckivanja, da bi posle bila proširena na sve ratne invalide. Postojale su dve vrste reedukacije:

15 Zakon o privremenoj pomoći invalida..., str. 7–11; Sima Petrović, “Procenjivanje nesposobnosti za rad”, *Socijalni Preporodaj*, god. II, br. 2, februar 1922, str. 89–100; Isto, *Socijalni Preporodaj*, god. II, br. 3, mart 1922, str. 180–192.

funkcionalna i profesionalna. Obe su imale oblik fizikalne terapije. Osposobljavanje invalida za kretanje i rad bili su glavni ciljevi. Reedukacija je imala oblik sticanja, ponovnog učenja i uvežbavanja pokreta delova tela da vrše kompenzaciju izgubljenih i spreče atrofiju ili ukočenost oštećenih organa i udova. Princip je bio da se ceo organizam izloži vežbama kako bi što lakše kompenzovao invalidnost. Slepí invalidi, u kontekstu profesionalne reedukacije, obučavani su za pletenje, proizvodnju četki i metli, obučarskom zanatu i štimovanju klavira. Razlika između edukacije invalida bez ekstremiteta evropskih armija i srpske vojske bila je u obuci za rad na poljoprivrednim mašinama, kojih je i u predratnoj Srbiji bilo malo. Tip povreda i stepen invalidnosti oblikovali su budući obrazovni profil. Za proizvodnju četki bilo je potrebno imati obe ruke i desnu nogu, isto kao i za sedlarski zanat. Za stolara bilo je bitno da ima obe ruke, od kojih je jedna mogla biti u stanju blaže invalidnosti. To nije važno za obučara, ali on nije morao imati noge. Krojački zanat mogao se naučiti, pod uslovom da su tri prva prsta na ruci ostala nepovređena.¹⁶

Snažbevanje protetičkim pomagalicama i reedukacija invalida činili su celinu u pokušaju da se invalidu omogući što bezbolniji povratak u društvenu zajednicu. Bez predstave o potrebi stvaranja stalnih institucija za zbrinjavanje osoba potpuno nesposobnih za samostalni život nije se moglo, ali problem je predstavljen na krajnje fleksibilan način, jer se takvim invalidima omogućavao, barem na teorijskom planu, izbor da li će se opredeliti za život u posebnim invalidskim domovima, nekim sanatorijumima ili u porodicama posebno obučanim za brigu o njima. U stvarnosti, već u sektoru medicinske problematike došlo je do teško rešivih problema. Dugo trajanje ratova i nepripremanje države i društva za rešavanje invalidskih pitanja doprinelo je da se 1918. godine stvori velika grupa invalida sa starijim povredama kojima zbog zastarelosti nije bilo moguće pružiti adekvatne operacione i druge zdravstvene usluge. Zahvaljujući francuskoj pomoći po stvaranju Jugoslavije, u državu su se vratili invalidi, osposobljeni da vrše popravku proteza i druge zanatske usluge blisko vezane za problematiku invalidnosti. Francuski reedukativni zavodi obučili su tokom 1917–1918. godine preko pet hiljada srpskih invalida rata. Ostaje otvoreno pitanje zašto jugoslovenska država, i pored utvrđenih zakonskih propisa, nije omogućila tim povratnicima da se bave poslom za koji su bili obučeni.¹⁷

16 Sima Petrović, “Reedukacija invalida, Osposobljavanje osakaćenih”, *Socijalni Preporodaj*, god. I, br. 3–4, mart-april 1921, str. 54–61; Sima Petrović, “O reedukaciji. Zanimanje i zanati za invalide”, *Socijalni Preporodaj*, god. I, br. 6–7, juli-avgust 1921, str. 134–135.

17 S. St. Petrović, “Invalidsko pitanje u Jugoslaviji”, *Nova Evropa*, knj. XI, br. 2, 11. januar 1925. godine, str. 37–45; Milivoje M. Savić, “Naši invalidi u Francuskoj”, *Socijalni Preporodaj*, god. I, br. 12, decembar 1921, str. 255–257.

Mnogi invalidi nisu dobili ni priliku da osete koliko pomagala mogu promeniti život. Udaljenost od protetičkih radionica i komplikovane birokratske procedure za dobijanje proteze, od ličnih odlazaka u radionice, preko pisanja molbe, do putnih troškova, bili su glavni razlozi za odustanje invalida od svog prava na protezu. Umesto nje, snalazili su se sa onim što se moglo postići izradom štaka u domaćoj radinosti. Postojalo je i nešto što se nazivalo “ortopedskim opancima”: invalidi bez nogu do članka ili kolena privezivali su ovčije ili svinjske kože za ostatke ekstremiteta i vukli su se preko njih.¹⁸ Moderne socijalne ideje o porodicama, specijalno obučenicima da se staraju o invalidima koji nisu bili sposobni za samostalan život, kao ni one o dovoljnom broju institucija za njihov smeštaj, nikada nisu bile sprovedene. Povratkom kućama, onih invalida koji su ih još imali, bili su stvoreni uslovi za njihovu društvenu integraciju, ali su otvorena pitanja sticanja osnovnih sredstava za život invalida i njihovih porodica. Pored invalidnosti, trpeli su i pritiske sredina sa predrasudama.

Lične i porodične drame ratnih invalida

Kada se govori o ratnim invalidima, mora se konstatovati da su to, uglavnom, bili muškarci sa ženama i decom, prisiljenim da se izbore sa teretom invalidnosti. Kako je ta pozicija ugroženih socijalnih standarda izgledala iz vizure porodica, najbolje govori protest jedne od žena na skupovima u Srbiji iz 1919. godine:

“Dok su bili sposobni da ih oteraju na klanicu onda su nas bar poštovali, a sad nas niko neće da vidi... Drva nemam, 'leba nemam, deca su mi gola i bosa, a tu pustu invalidu ne daju. Jednako nam ištu uverenja, krštenice, molbe, a čata i popa zapeli da platim. Obijam pragove dva meseca opštine i finansijske uprave i moljakam ali uzalud. Ne znaju oni šta je nemanje i glad. Besni su, pa se ne brinu za nas. Grom ih spalio.”¹⁹

Država nije vodila statistiku koja bi omogućila precizniji uvid u privatni život ratnih invalida, već su to umesto nje činile same osobe sa invaliditetom, u funkciji odbrane ličnih i grupnih prava. Tokom 1929. godine bilo je registrovano 74.537 osoba sa invaliditetom stečenim u ratovima 1875–1918. godine. Po nacionalnoj strukturi, među njima bili su najviše zastupljeni Srbi sa 33. 837 lica ili 45,39% od ukupnog broja. To je i razumljivo kada se zna da je u vremenskom rasponu od 43 godine, između

18 Zakon o privremenoj pomoći invalida..., str. 2; Nepotpisano, “Invalidsko pitanje”, *Socijalni Preporodaj*, god. I, br. 8, avgust 1921, str. 171–173; Dob. Ris. Trivunac, “Pogled na suštinu invalidskog problema”, *Socijalni Preporodaj*, god. V, br. 10, oktobar 1925, str. 552–564.

19 Milorad Simić, “Gospodine uredniče”, *Ratni invalid*, br. 8, 27. novembar 1919. godine, str. 2.

1875–1918., srpski narod vodio 5 ratova, u proseku jedan na svakih 8,6 godina. Druge nacionalne zajednice jugoslovenske države sa tim problemom suočile su se tek u toku Prvog svetskog rata, a najviše su bili pogođeni Hrvati sa 21.850, odnosno 29, 31%, dok su Slovenci imali 11.817 ili 15,85% invalida rata. Među nacionalnim manjinama bilo je najviše Nemaca: 2.657 (3,56%), 2.527 Mađara (3,39%), 800 Rumuna (1,07%), 643 Čeha i Slovaka (0,86%), dok je 400 invalida (0,53%) pripadalo drugim nacionalnostima. Popis nije uzimao u obzir preko 2.000 ruskih ratnih invalida u Kraljevini, koji nisu ni imali formalni status lica sa invalidskim primanjima. Statistika bračnog stanja priznatih invalida svedoči da je od 74.537 evidentiranih samo 14.902 (19,99%) bilo bez bračnog partnera, ne računajući 2.132 (0,02%) udovaca. Oko 57.503 invalida rata (77,14%) bilo je u braku, a ukupno 59.715 oženjenih i udovaca imalo je 126.649 dece, što znači u proseku 2,12 dece na jednu porodicu. Opadanje važnosti porodične zadruge za jugoslovensko društvo vidi se iz podataka da je samo 18.029 invalida (24,18%) živelo u zadrugama i moglo da računa na fizičku i materijalnu pomoć šire porodične sredine. Oko 16.750 invalida (22,47% od ukupnog broja) bilo je socijalno ugroženo, pošto nisu mogli izdržavati ni sebe, a tim manje svoje porodice. Najviše takvih slučajeva (3.234) zabeleženo je u Crnoj Gori, a najmanje (1.385) u Vojvodini. Srbija, u granicama iz 1913. godine, imala je 2.234, Bosna i Hercegovina 3.167, Dalmacija 2.840, Hrvatska sa Slavonijom 1.240, a Slovenija 2.650 socijalno ugroženih invalida. Većina evidentiranih osoba sa invaliditetom, njih 47.384 ili 63,57%, posedovalo je zemlju. Od 26.973 invalida bez zemlje, čak 68% živelo je na teritoriji Dalmacije, dok u Srbiji i Crnoj Gori njihov broj nije prelazio 10% popisanih. Imanja sa okućnicom bila su toliko mala da nisu uopšte zadovoljavala osnovne životne potrebe. Preko polovine svih invalida (43.000 ili 57,68%) bavilo se isključivo zemljoradnjom. Oko 3.000, odnosno 4,02%, bavilo se slobodnim profesijama, a njih 6.000 potražilo je zanimanje u redovima slabo plaćenih radnika i služitelja. Oko 23.000 bavilo se šumarstvom, zanatima, pa čak i rudarstvom. Među njima bilo je 48.326 poreskih obveznika, ili 64,83%, a plaćali su od 5 do 100 dinara poreza. O njihovoj nemaštini posredno svedoči i podatak da je tri četvrtine oporezovanih invalida plaćalo državi svega 5 dinara.²⁰

Po starosnoj strukturi bilo je više grupa. Najveći broj njih, tokom 1928. godine, imao je između 25-30 godina (16.000 ili 21,46%). U drugoj grupi nalazili su se ljudi između 30-35 godina (15.311 ili 20,54%). Treću grupu, skoro istovetnu po broju, odnosno procentu (15.010 ili 20,13%), činili su invalidi od 35-40 godina. Slede stariji muškarci između 40-45 godi-

20 Milutin Mrvaljević, *Invalidsko pitanje. Jubilarni zbornik života i rada Kraljevine SHS 1918–1928*, Beograd 1928, str. 675–678.

na života (10.247 ili 13,74%), dok su na petom mestu bili pojedinci između 45 i 50 godina (7.148 ili 9,58%). Daleko mlađa kategorija žrtava ratova, od 20-25 godina (7.020 ili 9,41%), nalazila se na šestom mestu. Poslednja brojno značajna starosna grupa, (3.000 ili 4,02%) bila je između 50-60 godine. Starije osobe, između 60 i 90 godine (721 ili 0,009%), bile su invalidi iz tri rata 19. veka, a najtragičniju kategoriju (80 ili 0,00080%) činili su mladi invalidi između 17 i 20 godina.²¹

Prvi susret bivših boraca sa sopstvenim invaliditetom bio je obično veoma traumatičan zbog kombinacije negativne percepcije i recepcije. Isповедајуći se, major srpske vojske, osoba sa hendikepom, priznao je kako nije hteo da dozvoli amputaciju svoje noge ni po cenu života. Kada je izgubio svest, njegova majka dala je saglasnost za operaciju. Zamišljena slika strašnog položaja invalida, kao stvorenja nesposobnog da se stara o ličnoj higijeni, ishrani, oblačenju i kretanju izazivala je kod ranjenika tokom oporavka želju za smrću, ali je imala i izvestan pozitivan uticaj, smanjujući bol za izgubljenim delom tela. Tvrdio je da osećanje stida zbog fizičke nemoći traje veoma dugo posle oporavka od rane i da je izazivalo želju za samoubistvom. Kada se bivši oficir kretao na štakama, počeo je bežati od ljudi i izbegavao je da se pojavljuje na ulici sa njima. Tako su i neki invalidi sebe zatvarali u uzak krug bliskih osoba, bežeći od suočavanja sa svetom.²²

Invalidi, posle povratka kućama, suočili su se sa osnovnim egzistencijalnim pitanjem izdržavanja porodica. Bogatstvo nije postojalo kao kategorija, zato što su gotovo svi ratni invalidi bili ekonomski ugroženi socijalni slučajevi. Stvarni nivo navodne brige jugoslovenske države za invalidsku populaciju bio je višestruko manji od neophodne egzistencijalne zaštite. Odgovor na pitanje koliko su koštali ratni invalidi može se ilustrovati podatkom da je između 1928. i 1933. godine za izdržavanje svih ratnih žrtava, a to znači kako vojnih invalida tako i svih porodica poginulih boraca, iz budžeta izdvojeno milijardu i 53 miliona dinara. To pokazuje da se godišnje za njihove potrebe u Kraljevini izdvajalo oko 15,17 dinara po stanovniku. Poređenja radi, u 1929. godini za prosvetu je izdvajano nedovoljnih 53,39 dinara po stanovniku. Vrlo skromna cifra predviđena za zbrinjavanje invalida još više se smanjuje kada se uzme u obzir da je svetska ekonomska kriza, koja je počela 1929. godine, negativno uticala na kurs dinara i prozrokovala restriktivnu budžetsku politiku jugoslovenskih vlada. Tokom 1934 – 1935. godine, kada je svetska ekonomska kriza postepeno prolazila, ratni invalidi prosečno su primali, kao penzije, samo oko 265 dinara mesečno, a to je bilo suviše malo da bi im se omogućio iole pristojan životni

21 Isto.

22 Miodrag Stevanović, "Invalid", *Ratni invalid*, br. 15, 27. maj 1920. godine, str. 3.

standard. Neophodno je podsetiti da je plata jednog radnika u Beogradu 1930. godine bila oko 1.400 dinara. Tada je za život prosečne radničke porodice bilo potrebno izdvojiti čak i do 1.900 dinara mesečno.²³

Većina invalida nije se skrivala. Susret sa realnošću društvenih predrasuda iznedrio je dva osnovna shvatanja recepcije invalidnosti kod samih ratnih invalida: stid i mimikriju. Prosjachenje, kao vid društveno i pravno žigosane aktivnosti, ali neophodne za preživljavanje, preoblikovalo se od privatne aktivnosti u javnom prostoru do poništavanja negativnog diskursa prosjaka preko javne zahvalnosti pojedinaca invalida na slučajnu donaciju prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića. Tog trenutka, čin prošenja na ulici prestao je biti akt sa društvenim ožiljkom, pošto je javna zahvalnost uspostavila raniji odnos između vrhovnog komandanta i budućeg vladara i tadašnjeg invalida, bivšeg vojnika. Ovakvo oblikovanje javnih uloga više od svega govorilo je o ličnim strategijama prilagođavanja, ali i otpora, neizvesnostima koje su očekivale ratne invalide.²⁴ Maršalat dvora primao je česte molbe za audijenciju kod jugoslovenskog vladara, koje su, u suštini, bile prikriveni apeli za jednokratnu novčanu pomoć. To su uglavnom bile osobe koje su ranije primljene u kolektivne audijencije na dvoru. Pre pružanja pomoći prolazili su kroz proces intenzivne provere. Ratni invalid Dimitrije Ilić iz sela Volujca kod Šapca, po njegovim rečima, dolazio je svake godine u audijenciju kralju između 1927. i 1931. godine i na osnovu toga početkom 1932. obratio se maršalu dvora sa zahtevom da mu se omogući susret sa Aleksandrom Karađorđevićem. Nakon toga, pokrenuta je čitava istraga o ličnosti Dimitrija Ilića. Načelnik Pocerškog sreza angažovao je žandarmeriju iz mesta Varna da bi se preko seoskog kmeta raspitao o Ilićevom imovinskom i zadružnom statusu. Lična sudbina Dimitrija Ilića bila je paradigma života većine invalida iz Prvog svetskog rata koji su ostali da žive na selu. Bio je redov VI puka prvog poziva srpske vojske. Ranjen je u glavu tokom Cerske bitke i ostao je slep. Siromašan, imao je 5 ha zemlje, ženu i petoro dece. Policijski organi procenili su da i pored siromaštva nije u teškom egzistencijalnom položaju pošto su mu svi članovi porodice bili sposobni za rad. Napominjalo se da prima mesečnu invalidninu od 1.850 dinara i da njome potpomaže svoju

23 *Izveštaj o radu u 1934–1935. godini.*, str. 50, 52. O budžetskoj politici Kraljevine u sferi prosvete opširnije videti: Ljubodrag Dimić, "Materijalna osnova školovanja u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941", *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2001, str. 33–42; Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, Blagoje Isailović (prir.), *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929–1931*, (dalje: *Zapisnici...*), Beograd 2002, str. 11, 14, 42–43; Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992, str. 36.

24 Živko Lazarević, "Blagodarnost", *Ratni invalid*, br. 8, od 27. novembra 1919. godine, str. 1.

zadrugu. U stvarnosti, nije se radilo o audijenciji već o redovnoj godišnjoj jednokratnoj pomoći dvora od 3.000 dinara.²⁵

Pitanje zašto se među invalidima posezalo za ovakvom praksom mikrije traženja pomoći postaje suvišno kada se zna da je socijalna pomoć, kod molioca i njegove porodice, izazivala pomešana osećanja trenutnog egzistencijalnog olakšanja i specifičnog stida usled stigmatizacije hendikepiranih osoba i saznanja da su prisiljeni da žive od milostinje. Sam vladar podstrekavao je, na neki način, ovakvu politiku. Tokom jednog od svojih putovanja po Kraljevini SHS 1923. godine, prolazeći kroz selo Mihailovac u podunavskoj oblasti, boravio je u kući Milutina Rakića, ratnog invalida bez obe noge. Šest godina kasnije, Rakić je, boraveći u ortopedskom zavodu u Beogradu, podneo pismenu molbu za audijenciju. Umesto prijema, dobio je 3.000 dinara pomoći po ličnom kraljevom naređenju.²⁶ Veterani invalidi austrougarske vojske, koji su živeli na tlu Vojvodine, nalazili su se u položaju sličnom srpskim vojnicima. Posebno tragična bila je životna priča vojnika Petera Feketea. Kao ratni invalid, sa najvećim procentom nesposobnosti, nije primao invalidsku penziju zato što su mu povrede bile posledica kontuzije koja se nije smatrala regularnim uslovom za sticanje invalidskih prava. Kao rezultat povreda i nebrige porodice, izgubio je moć govora i nervno je oboleo. Bio je prisiljen da se u takvom stanju izdržava prosjačenjem.²⁷ Bivše ratne protivnike, pobednike i poražene u Prvom svetskom ratu, izjednačavala je težina bede.

Čak ni bivši aktivni viši oficiri srpske vojske, koji su kao ratni invalidi prevedeni u rezervu, nisu imali prihode koji bi im omogućavali realno podnošljiv standard u vanrednim okolnostima. Slučaj pešadijskog potpukovnika Save Jezdića, koji je sa pet zadobijenih rana i slep proglašen za punog ratnog invalida sa 90% fizičke nesposobnosti, otkrivao je strašnu životnu dramu porodice sa dva teška invalida. Jezdićev sin bio je nepokretan, sa slomljenim kičmenim stubom, a lekari su preporučivali da se leči u

25 ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Molba za audijenciju Dimitrija Ilića iz sela Volujca, upućena maršalu dvora, od 1. januara 1932. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Potvrda Dimitrija Ilića o prijemu 3.000 dinara pomoći od maršala dvora; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Dopis načelnika Pocerskog sreza o potrebi istrage o imovinskom i porodičnom stanju Dimitrija Ilića, upućen komandiru žandarmerijske stanice Varna, od 23. marta 1932. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Odgovor komandira žandarmerijske stanice Varna, upućen načelniku Pocerskog sreza, od 24. marta 1932. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Podaci dvora o Dimitriju Iliću iz aprila 1932. godine.

26 ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Molba za audijenciju Milutina Rakića, od 6. decembra 1929. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Nalog maršala Dvora da se isplati suma od 3.000 dinara Milutinu Rakiću, od 12. decembra 1929. godine.

27 Božidar Nedić, *n. d.*, str. 42.

sanatorijumu na moru, što su bili troškovi koje potpukovnička penzija nije mogla pokriti. Uprkos tome, njegova molba Dvoru nije se odnosila na uobičajenu jednokratnu novčanu pomoć, već je ukazivala na mnogo opasniju tendenciju da se invalidima uskraćuju zakonom garantovana prava. Po Zakonu o invalidima iz 1925. godine Jezdić je imao pravo na penziju višeg narednog čina, znači u rangu pukovnika, što mu je potvrđeno odlukom Ministarstva vojske 1927. godine. Glavna kontrola žalila se na to rešenje Državnom savetu, pošto Pravilnik za izvršenje invalidskog zakona iz 1925. godine nije predvideo ovu meru iako je postojala u samom zakonu. Državni savet prihvatio je primedbu Glavne kontrole i stopirao Jezdiću pravo na penziju u činu pukovnika. Bio je to još jedan primer konfuzije u tumačenju prava samim tim što je prednost data po rangu pravno nižem Pravilniku za izvršenje zakona, koji je propisivao resorni ministar, nad samim Invalidskim zakonom, koji je izglasao parlament. Nešto kasnije, tokom 1930. godine, Državni savet opredelio se za poništavanje odredbi Pravilnika koje su se suprotstavljale odredbama tog zakona, koji uopšte više nije važio, jer se 1929. pojavio novi zakon. Drugim rečima, ne samo da su propisi bili neprecizni i vremenski toliko kratkog daha da nisu mogli ni da postanu deo jezgra čvrste socijalne i pravne svesti, nego su i tumačenja istih institucija u vizuri vremenske distance mogla biti dijametralno suprotna. Iza zahteva Jezdića postojala je i namera slepog oca da lečenje bolesnog sina ostvari sa novcem od penzije pukovnika, što je izgleda bilo teško postići sa njegovim prethodnim primanjima.²⁸ Za razliku od mnogih molbi običnih redova invalida, administrativna sudbina molbe Save Jezdića, uprkos njenom suštinskom značaju za funkcionisanje pravnog sistema socijalne zaštite ratnih invalida u Kraljevini SHS, ostala je nepoznata.

Drugim rečima, invalidske penzije, sa stanovišta onih koji su ih dobijali, predstavljale su samo manji deo i onako nedovoljnih prihoda za zbrinjavanje domaćinstava sa više članova. Mali broj invalida uspeo je da nađe posao na duži rok. Posle 1929. godine, od 52.425 ranijim zakonima priznatih ratnih invalida samo 3,13%, ili 1.644 osobe, imalo je trajno obezbeđen posao, pa se sa pravom može govoriti o potpunom fijasku politike zapošljavanja. Osnovna socijalna pravednost uzalud se pokušavala nametnuti kao obavezujuća pravna norma. Mali broj zaposlenih invalida u državnoj

28 Član 108. Invalidskog zakona iz 1925. godine predviđao je da se oficiri "puni i preteški invalidi" koji su penziju stekli pre donošenja tog zakona prevode na penziju narednog višeg čina na osnovu Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice iz 1923. godine. Više o tome videti u: Invalidski zakon, (dalje: Invalidski zakon iz 1925. godine), *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. VII, br. 268, od 21. novembra 1925. godine, str. 13; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Molba slepog potpukovnika Save Jezdića za prevođenje na penziju pukovnika, upućena kralju Aleksandru Karađorđeviću, od 29. maja 1933. godine.

i samoupravnoj službi neprekidno je strepeo od otpuštanja i penzionisanja. Oni zakonodavci koji su uviđali razliku između proklamovane politike zapošljavanja invalida i prakse sistematskog izigravanja zakona pokušali su da se suprotstave otpuštanju bez razloga, kreirajući propis po kome se državni službenici i honorarni činovnici nisu smeli otpuštati iz državne i samoupravne službe pre nego što im se dokaže krivica. Ovo je bila neophodna odredba, pošto državni činovnici, voljom ranijih zakonodavca, uprkos svojoj invalidnosti, nisu imali pravo na invalidsku penziju.²⁹

Ni oni invalidi koji su se zaposlili u državnoj službi nisu mogli računati na adekvatno obezbeđivanje egzistencijalnih uslova. Koliko je i tako stečen dohodak bio nedovoljan za život, indirektno pokazuje zahtev služitelja Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, među kojima su bili i invalidi rata, da im se na račun države nabave zimski kaputi i cipele. To su obrazložili potrebom da obavljaju službenu dužnost noćnog stražarenja u objektima Ministarstva, usput se žaleći na to da su prethodni par odela morali doplatiti iz “mizernih plata”. Neki bivši dobrovoljci invalidi bili su zaposleni kao bataljonski kantineri 24. pešadijskog puka, stacioniranog u Novom Pazaru, ali je samo mali broj vojnika koristio kantinu tako da prihodi nisu bili dovoljni ni za plaćanje zakupnine stambenog prostora.³⁰ Deo invalida, pod pritiskom materijalne oskudice, zapošljavao se i u profesijama sa niskim društvenim ugledom. Dogovor Udruženja ratnih invalida i većine banovina u državi, sa značajnim izuzetkom zvaničnika Vrbaske banovine, predviđao je da invalidi budu osoblje zaduženo da rukuje aparatima za kocku. Broj tako zaposlenih ljudi bio je ograničen zbog oklevanja Središnjeg odbora Udruženja da preuzme kontrolu svih aparata. To oklevanje bilo je motivisano strahom od otpora javnog mnjenja, koje je smatralo neprikladnim da se invalidi i invalidske organizacije izdržavaju od »moralno sumnjivih« poslova.³¹ U isto vreme, nije im ni davalo priliku da poprave ugroženi lični i materijalni status. Invalidi i njihove porodice postajali su žrtve i svedoci društveno nelegalne represije nad njima u pogledu izigravanja njihovih osnovnih zakonskih prava. Rečima ogorčenih zastupnika interesa invalida:

“Priznatim privilegijama’ država ih je, u stvari, sažaljivo preporučila društvu koje ne voli sentimentalnosti. I društvo se, naravno, oglušilo o

29 ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-233-348. Projekat izmena i dopuna u invalidskom zakonu od 25. novembra 1932. godine; Božidar Nedić, *n. d.*, str. 134.

30 ASCG, f. Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja 39-9-26. Pismo služitelja Ministarstva za socijalnu politiku i narodno zdravlje, upućeno ministru socijalne politike, od 29. septembra 1931. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Nedatirana molba zaposlenog ratnog invalida dobrovoljca Obrena Ristanovića, upućena kralju Aleksandru Karađorđeviću, da mu se isplate zaostala dobrovoljačka plata, invalidnina ili tzv. “dobrovoljačka kompetacija”.

31 *Izveštaj o radu u 1934–35 godini*, str. 118.

sve ‘obzire humanosti i dužnog priznanja’. Tako su invalidi, udove palih vojnika i ratna siročad od ‘pune zaštite zakona’, od njegovih bezbrojnih izmena i dopuna doživeli vrlo mnogo teških razočarenja, mnogo nezaslužanih nepravdi i vrlo malo istinske pomoći.”³²

Primeri zapostavljenosti, lošeg društvenog statusa i egzistencijalnih briga pokazuju da se ne može ni govoriti o kvalitetnom javnom i privatnom životu socijalno ugroženih ratnih invalida i njihovih porodica. Privatni život Ilije Sinđelića, teškog ratnog invalida sa deformisanim licem usled ranjavanja, bio je ograničen ne samo time što je imao samo jedno oko, ili teškoćama u govoru, nego još više time što je morao da se hrani isključivo tečnostima. Uprkos teškom hendikepu i brojnoj porodici, zbog visine poreza od 200 dinara na godišnjem nivou nije imao pravo ni na invalidsku penziju, iako je bio nesposoban za rad. Oblik njegove invalidnosti uticao je nepovoljno na komunikaciju sa okolinom i doprinosa je težini socijalne stigmatizacije. U mnogo lakšem položaju od Sinđelića bio je bivši muzičar Jovan Farkaš, koji nije mogao svirati zbog ratne povrede ruke, ali ni on nije imao sredstva za život. Posedovanje kuće i jednog jutra zemlje bilo je dovoljan razlog da ratni invalid Ilija Ilić ostane bez penzije, iako je imao 60% nesposobnosti, po nalazima komisije za pregled invalida.³³ Jedan od njegovih saboraca invalida, koji je u ratu ostao bez kuće, žalio se ratnim drugovima da mu je gazda toliko povećao kiriju da nije mogao da je plati, pa je izbačen na ulicu sa ženom i decom:

“Nego piši družje tim našim drugovima u Beograd, neka traže od vlade da nas pomogne, da nam deca ne pomru od gladi. Ako vlada i poslanici ne budu hteli, onda ćemo im mi suditi našim štakama na prvim izborima kad u narod dođu.”³⁴

Nešto kasnije, počele su se u društvu širiti glasine o navodnoj nameri vlade da oduzme glasačko pravo ratnim invalidima, sa nesuvislim obrazloženjem da su siromašni invalidi mogući “elemenat podložan korupciji” u momentima izbornih nadmetanja, što je dodatno revoltiralo članove Udruženja ratnih invalida.³⁵ Mada do toga nije došlo, postojanje glasina svedoči o nagomilanom nepoverenju invalida prema namerama političkog i državnog vrha, a ni sama država nije se trudila da ih razuveri.

Iako su bile svesne teškog položaja invalida, državne vlasti su i dalje, u kontinuitetu negativne politike, donosile restriktivne odredbe. Primer je ugrožavanje i zakonom utvrđenog prava na ličnu zdravstvenu za-

32 Božidar Nedić, *n. d.*, str. 14.

33 Božidar Nedić, *n. d.*, str. 25–26, 41.

34 Milorad Simić, “Gospodine uredniče”, *Ratni invalid*, br. 8, 27. novembar 1919. godine, str. 2.

35 Nepotpisano, “Dokle ćete tako”, *Ratni invalid*, br. 17, 11. juni 1920. godine, str. 2.

štitu. Tokom 1933. ukinuta je do tada redovno isplaćivana novčana pomoć za oficire invalide koji su se lečili u banjama. Sredstva za tu namenu obezbeđivalo je Ministarstvo vojske i mornarice, a nakon ponovnog uvođenja pomoći Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja. Ono je, tokom 1936. godine, zavelo neku vrstu cenzusa, iako se iz izvora ne vidi o kakvom je ograničenju bila reč, tako da jedan deo članova Udruženja ratnih invalida nije više imao prava na banjско lečenje niti na tzv. “banjsku pomoć”. Iskustvo pojedinih invalida svedočilo je da je diskriminacija u pogledu pristupačnosti banja postojala, u lokalnim institucijama, nekoliko godina pre zavođenja cenzusa. Invalid iz Trstenika tražio je tokom 1931. godine audijenciju kod kralja, zbog male invalidnine i traženja prava na besplatno lečenje u Vrnjačkoj Banji, a takođe i bilo kakav posao unutar banjskog kompleksa, navodeći da mu “upravne vlasti” nisu odgovorile ni na tu molbu. Istraga o tome potvrdila je podatak da su institucije Moravske banovine primile molbu za lečenje i da su je poslale lokalnim vlastima sa zahtevom da se uz molbu priloži potrebna dokumentacija, ali opštinski službenici ignorisali su zahteve administrativnog centra.³⁶

Kontrola privatnosti dece invalida

Ratovi, sa svojim posledicama, među kojima je bila i invalidnost veće grupe preživelih vojnih obveznika, kvalitativno su izmenili sentiment tajnosti u kontekstu ratne invalidnosti. Odnos prema drugim oblicima invalidnosti nije se menjao. Direktni izvori za istoriju dečije invalidnosti i njihovog privatnog života ne postoje, pa se tragovi ugrožavanja i kontrole privatnosti mogu naslutiti samo preko formalnih dokumenata prosvetnih vlasti. Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije posvetilo je pažnju deci sa invaliditetom, koja je nažalost bila derogirana diskriminatorskim odnosom vlasti prema deci do nivoa podržavanja sterilizacije nekih malih invalida sa teškoćama u učenju.³⁷ Deca invalidi obično su provodila život daleko od društva, zarobljena u stambenom prostoru porodice, između zidova. Zato je bilo moguće da, u društvu sa obaveznim osnovnim obrazovanjem, kroz institucije specijalnog školstva prilagođene za decu sa poseb-

36 *Rad URI tokom 1935–1937. godine*, str. 92; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Molba ratnog invalida Vitomira Petrovića iz Trstenika za audijenciju kod kralja, upućena Maršalatu dvora, od 12. jula 1931. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Zahtev Ministarstva socijalne politike za proveru Petrovićevih navoda, upućen Poreskoj upravi iz Trstenika, od 18. avgusta 1931. godine; ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-271-401. Odgovor načelnika VI uprave Moravske banovine o molbi Vitomira Petrovića za banjско lečenje, od 21. avgusta 1931. godine.

37 Anton Skala, “Zaštita abnormalne dece”, *Narodna odbrana*, god. XIII, br. 11, od 20. marta 1938. godine, str. 166–168.

nim potrebama prođe tek svako četvrto slepo, deseto gluvonemo i svako 25. dete sa psihičkim problemima. Struktura specijalnog školstva, krajem treće decenije 20. veka, nije ni bila u objektivnoj mogućnosti da zadovolji prosvetne potrebe 88.693 dece ometene u razvoju, od čega samo 540 socijalno i obrazovno zbrinutih mališana u 7 zavoda, koji su im mogli pružiti neke mogućnosti za obrazovno i profesionalno usavršavanje. Od ukupnog broja, bilo je 11.536 slepih, 16.571 gluvonemih, 38.000 mališana sa fizičkim oštećenjima i 22.586 “slabomislene” dece.³⁸ Postepeno, povećavala se složenost specijalnog školstva od posebnih odeljenja pri narodnim osnovnim školama do izdvojenih škola, koje su nazivane “pomoćnim”.

Učitelji invalidne dece verovali su da je obrazovanje i vaspitanje ove populacije bio jedini način za sprečavanje onoga što su smatrali pretnjom po javnu bezbednost i društveni moral. Paradoksalno, tu pretnju predstavljali su sami mali invalidi. Smatralo se da su “urođene patološke dispozicije” i ono što su definisali kao “rđave navike usled socijalne zanezarenosti” karakteristika svih neobrazovanih invalida. To je bila pozadina osnovnog razloga zbog koga se zahtevalo podizanje što više institucija za staranje o invalidima do te mere da se tražilo da svaka banovina ima posebne zavode za svaku vrstu dece kojima je bilo potrebno specijalno obrazovanje.³⁹

Medicina i defektologija prve polovine 20. veka postepeno su ulazile u složenu problematiku nastanka natalne i postnatalne invalidnosti. Za pionire specijalnog vaspitanja invalidnost dece bila je posledica nedostatka neophodne “organske energije” i oštećenja nervnog sistema. Među uzroke invalidnosti svrstavani su razni razlozi, ali je naglašavana uloga nedovoljne ishrane. Ni sama medicina nije bila pošteđena predrasuda naučnog karaktera, pa se mislilo da je rahitis čest uzrok psihičkih poremećaja kod dece. U nepovoljne faktore koji su pogodovali stvaranju rahitisa, koji je kasniji razvoj nauke opovrgao, svrstavani su alkoholizam roditelja, nedovoljna fizička zrelost majke, česti porođaji i infektivne bolesti. Dobra strana ovih predrasuda bila je u naglašavanju uloge klimatskog oporavka u lečenju od dečje invalidnosti. Malokrvnost i bledilo kao fizičke pojave ukazivale su tadašnjim lekarima na moguću vezu organskih i psihičkih poremećaja, a naglašavalo se da deca sa dugim trajanjem bledila i malokrvnosti postaju žrtve zaostajanja u umnom razvoju, koje je pretilo posledicama trajne invalidnosti. Među naslednim i prenosivim bolestima koje

38 ASCG, fond Ministarstva prosvete 66-2044-2008. Predlog načelnika odeljenja za osnovnu nastavu Voj. Stepanovića, o formiranju odseka za specijalnu nastavu pri Ministarstvu prosvete, upućen ministru prosvete 25. decembra 1928. godine.

39 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2011. Rezolucija prve redovne skupštine Udruženja nastavnika škola za defektnu decu, upućena Ministarstvu prosvete, od 3. i 4. januara 1935. godine.

su stvarale invalidnost, govorilo se o sifilisu kao pojavi koja razara ćelije nervnog sistema stvarajući razne paralize, što se ispoljavalo u ponašanju koje je tretirano kao maloumno ili ludo. Od ostalih bolesti pominjani su razni oblici zapaljenja moždane kore, a retki preživeli od te bolesti bili su suočeni sa trajnim posledicama slepila, gluvoće, mentalnih i motornih poremećaja. Sledeću grupu uzroka invalidnosti činile su razne “tuberkuloze” moždane kore, a u posebnu grupu svrstavane su bolesti uopšteno nazvane infantilnim oboljenjima mozga. Radilo se o bolestima koje će tek kasnije biti preciznije određene kao razne vrste paraliza i plegija. Na tadašnjem nivou znanja smatralo se da je uzrok ovih pojava bio u nepravilnostima pri stvaranju moždane kore, a neki doktori išli su dotle da su uzrok ovih bolesti tražili u eventualnom potresu mozga kod majke pre trudnoće. Uobičajeno je bilo gledište po kojem je većina nervnih poremećaja bila usko povezana sa anatomskim promenama, što je dovodilo do uočavanja veze između “intelektualnih anomalija” i fizičkih nedostataka. Predrasuda, uslovljena ovakvim ponašanjem, bila je u stavu da dete sa ovakvim simptomima fizičke invalidnosti automatski postaje predmet specijalnog školstva, mada se otvoreno priznavalo da svako takvo oboljenje ne mora značiti automatsku mentalnu retardiranost.⁴⁰

Procedura prilikom prijema u sistem specijalnog školstva sužavala je prostor između javnog i privatnog života dece sa hendikepom i njihovih porodica. U odeljenja specijalnih škola dospevalo se po prijavi upravnika osnovnih škola. Oni su prijavljivali školskom nadzorniku decu koja su ponavljala prvi razred osnovne škole, ali i one kojima su nedostaci otkriveni prilikom upisa.⁴¹ Privatni i javni život invalida mališana u školi podvrgavan je praćenju i kontrolama prosvetnih radnika. Po zapažanju fizičkih i mentalnih nedostataka deteta u toku školske godine, učitelji su imali dužnost da u posebnoj svesci prate i psihološki posmatraju školski rad, igru, vladanje i ponašanje do početka poslednja tri meseca školske godine. Ako se učenikovo stanje ne bi poboljšalo, učitelji su predlagali nastavničkom veću da ga prijave za prijem u pomoćnu školu. Prijave za decu koja su ponavljala razred popunjavao je, po odluci nastavničkog veća, razredni učitelj krajem školske godine i ona je obuhvatala personalne podatke učenika, tok dotadašnjeg školovanja, uzroke zbog kojih se dete prevodi na režim specijalne nastave i zapažanja o odnosu deteta prema okolini. U vizuri takvih izveštaja bile su izjave nastavnika prvih školskih

40 Žan Demur, “Biologija slabomislenog deteta”, *Glas nedužnih*, god. I, br. 4, april 1928. godine, str. 105–109.

41 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Poslovnik za prijem u pomoćnu školu Državne pomoćne škole u Ljubljani, od 9.01.1930. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Poslovnik za prijemno ispitnu komisiju u pomoćnim školama; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Pravilnik o prijavi i prijemu dece u zavode, pomoćne škole i odeljenja za nedovoljno razvijenu decu.

razreda o umnoj nerazvijenosti, nezainteresovanosti za nastavu, zaostajanj u poređenju sa prosečnim đacima, o psihofizičkim manama, uz posebno izdvojeno mišljenje školskog lekara da li je dete sposobno za praćenje nastave. Pregledi školskog lekara odvijali su se od aprila do maja. Posle toga, upravnik osnovne škole upućivao je prijavne listove upravniku pomoćne škole ili, ukoliko takva škola još nije formirana, sreskom školskom nadzorniku, koji ih je predavao učiteljima pomoćnih odeljenja pri redovnoj osnovnoj školi. Pregledima školskog lekara prisustvovali su roditelji dece. Na osnovu prijave roditelji su bili u obavezi da odmah upišu decu u "otvoreno odeljenje za slabomislene".⁴²

Po prijemu deteta, stručno osposobljeni nastavnik za specijalno obrazovanje ispitivao je prijavljenu decu na osnovu prikupljenih podataka i davao svoje mišljenje o njima. Potom je tu decu privremeno posmatrao početkom nove školske godine. Ako kojim slučajem lekar nije pregledao neko dete, učitelj pomoćnog odeljenja morao je sam da ispita njegova čula. Već tada se primećivalo da pravilno ocenjivanje inteligencije deteta na testovima zavisi od sposobnosti savladavanja onog što se danas naziva stresnom situacijom na ispitima, a onda se definisalo kao plašljivost, strah ili nervozno stanje. Motorni, senzorni i govorni nedostaci, razlike u dijalektima učitelja i učenika takođe nisu promakli stručnjacima koji su stvorili pravila za adekvatnu procenu dece. Smatralo se bitnim da se ne pretera u kvantitetu postavljenih pitanja, pošto se zapažalo da je umor bio velika smetnja proceni inteligencije. Učitelji pomoćnih škola u procesu procene bili su dužni da uporede beleške razrednog učitelja iz osnovne škole i svoja zapažanja, a da istovremeno prilagođavaju postojeće testove inteligencije sredini u kojoj se dete vaspitavalo i živelo. stručni učitelj imao je dužnost da u roku od mesec dana decu prijavi prijavno-ispitnoj komisiji.⁴³

One su obično bile sastavljene od školskog nadzornika, upravnika škole, školskog lekara i stručno osposobljenog nastavnika za hendikepiranu decu. Komisije su obično sazivane u oktobru, a svaki član komisije imao je pravo da lično mišljenje upiše u prijavni list deteta i da određene predloge. Predsednik ispitne komisije bio je školski nadzornik. Školski lekar kao član komisije utvrđivao je anatomske, fiziološke i psihičke činjenice radi određivanja psihofizičkog stanja deteta. Stručni pedagog utvrđivao je intelektualno, pa i moralno stanje deteta, sa posebnim osvrtom na njegovo ukupno školsko znanje. U ispitivanju školskog znanja išlo se postepeno

42 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Pravilnik o prijavi i prijemu dece u zavode, pomoćne škole i odeljenja za nedovoljno razvijenu decu.

43 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Poslovnik za prijemno ispitnu komisiju u pomoćnim školama; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Pravilnik o prijavi i prijemu dece u zavode, pomoćne škole i odeljenja za nedovoljno razvijenu decu.

od težeg prema lakšim pitanjima, a ukoliko dete nije davalo odgovore na pitanja iz nastave koju je pohađalo primenjivana je Bine-Simonova skala inteligencije. Bitni faktori za donošenje odluka bili su vezani za razvoj dece u predškolskom uzrastu, pa su prikupljeni podaci o periodu nicanja zuba, početku hodanja, preležanim bolestima, posebnostima u ophođenju i komuniciranju deteta. Uzimani su u obzir i podaci o zdravstvenom stanju porodice, posebno o eventualno prisutnim psihičkim bolestima i pojavi alkoholizma. Zatim se prelazilo na dete i ocenjivana je njegova pažnja, interesovanje, sposobnost za spoznavanje i opažanje, prosuđivanje, pamćenje, fantaziju, govor, emociju i volju.⁴⁴

Posredna kontrola obuhvatala je i porodice malih invalida. Predlog nastavnika za prijem đaka u pomoćnu školu obuhvatao je ne samo psihofizičke nedostatke deteta, nego i procenu ukupnog potencijala porodice sa svim vrlinama i slabostima koje je nastavnik redovne škole zapazio u porodičnom životu. Glavne podatke o razvoju deteta komisija je dobijala od roditelja, najčešće majke, ali njeno učešće nije podrazumevalo aktivnu ulogu u proceni detetovih sposobnosti. Izričito se zabranjivalo bilo kakvo mešanje roditelja u rad prijemno-ispitnih komisija. Školski lekar, kao poslednja zdravstvena instanca, davao je, posle iskaza roditelja, opšti medicinski okvir stanja učenika, od opšteg fizičkog razvoja, do oblika eventualnih degeneracija, konstitucionih bolesti, bolesnih promena na koži, sluzokoži, kostima, unutrašnjim organima i zubima. Pored toga, ostavljao je podatke o pojedinačnim čulnim sposobnostima, senzibilitetu, pokretljivosti i eventualnoj nervozni kod deteta. Tako je dokumentacija obuhvatila ukupne obrazovne i zdravstvene potencijale pojedinaca.⁴⁵

Uključivanje porodice i roditelja u složene procese lečenja uzroka i uklanjanja posledica invalidnosti u Kraljevini Jugoslaviji nije bilo adekvatno rešeno. U oblastima fizičkih i mentalnih patologija, samo je u lečenju govornih mana postignuta saglasnost među stručnjacima o potrebi učešća najbližih srodnika u otklanjanju "mucanja". Razvoj lečenja govornih mana doveo je do povezivanja porodice, pedagogije i medicine sa zadatkom da se posledice mucanja otklone pre polaska u školu. Učitelji i lekari bili su zaduženi za određene vežbe disanja i govora, ali preduslov uspešnog otklanjanja ovog blagog oblika invalidnosti bila je roditeljska pažnja i otklanjanje pogrešnih metodoloških pretpostavki u radu sa takvom decom. Roditelji su dobijali uputstvo po kome je detetu sa govornom manom trebalo prići kao bolešljivoj osobi i shodno tome čuvati dete od velikih fizičkih i mentalnih napora, a posebno od psihičkih stresova. Pošto etiologija govornih mana još uvek nije u potpunosti bila poznata, doktori su prepo-

44 Isto.

45 Isto.

ručivali potpunu promenu načina života u cilju otklanjanja invalidnosti. Zahtevali su da se dete hrani jačom hranom, ali da bude umereno u jelu i piću i strogo je bila zabranjena upotreba alkohola. Higijena tela, kretanje i boravak u suvim prostorijama bili su neophodni da bi se, po mišljenju doktora, sprečilo da “mucavo” dete oboli od drugih bolesti, za koje se smatralo da im je od prirode sklono, ali zanimljivo je da stručnjaci uopšte nisu obavestavali roditelje o tim bolestima, niti je porodica imala saznanje koje su bolesti navodno proizilazile iz mucanja. Sugestija i autosugestija igrale su bitnu ulogu u lečenju ove bolesti, pa se preporučivalo da roditelji ne smeju nikada obeshrabrivati dete, govoreći mu da nikada neće moći pravilno izgovarati rečenice. U ovoj grani pedagoške medicine stvorilo se partnerstvo između lekara, učitelja i roditelja u otklanjanju posledica, iako je ono bilo pretežno pasivne prirode, jer su roditelji bili dužni samo da što preciznije vrše naloge učitelja i doktora.⁴⁶

Po prijemu u specijalna odeljenja, javno i privatno ponašanje dece kontrolisali su nastavnici. Oni su podatke o učenicima registrovali u školskoj dokumentaciji. Može se zaključiti da je školska dokumentacija o svakom pojedinom učeniku bila obimna i multidisciplinarnog karaktera. U dokumentaciji mešali su se podaci javnog i privatnog karaktera. Matični list, kao stvorena slika o pojedincu – invalidu, osim generalija, omogućavao je stvaranje čitavog sistema podataka. Njihov raspon kretao se od uticaja šire porodične okoline na vaspitanje deteta, preko pitanja da li je i zbog čega oslobođen nastave pojedinih predmeta, do rubrika koje su ocenjivale uspeh u obuci preko kategorija marljivosti, ponašanja i uspeha u pojedinim školskim predmetima. Mentalni status učenika praćen je preko 26 rubrika pod zajedničkim nazivom “duševno stanje”. U kategorije od posebnog značaja za procenu psihičkih mogućnosti svrstavane su predstave, pažnja, pamćenje, posmatranje, mišljenje, umor, volja, komunikativnost i društvenost.⁴⁷

Specifičnu svest o svojoj telesnosti i invaliditetu deca sa posebnim potrebama izgrađivala su u toku školovanja. Svest se sticala kroz savlađivanje sadržaja nastavnog programa vezanih za komuniciranje i snalaženje u životnim situacijama. Profil nastave za gluvoneme izgledao je tako što je nastava počinjala sa osam godina starosti deteta. Svest o hendikepu sticala se tokom prve tri godine školovanja. Prva godina bila je u znaku

46 Josip Medved, “Pomoć mucavoj djeci”, *Glas nedužnih*, god. I, br. 5–6, maj-juni 1928. godine, str. 154–157.

47 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Poslovnik za prijem u pomoćnu školu Državne pomoćne škole u Ljubljani, od 9. januara 1930. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Poslovnik za prijemno ispitnu komisiju u pomoćnim školama; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2010. Pravilnik o prijavi i prijemu dece u zavode, pomoćne škole i odeljenja za nedovoljno razvijenu decu.

učenja pažnje, imitacije i dodira sa posebnim akcentom na očuvana čula, osnovne vežbe crtanja i pisanja, ritmičke fonetske vežbe, sricanja i artikulacije glasova zastupljenih u azbuci, formiranja reči pomoću slogova i pisanja brojeva do deset. U drugoj godini prelazilo se na učenje kompozicije reči uz pokazivanje na predmete koji označavaju odgovor na pitanje. Na ovom uzrastu učenici su počinjali da uče veštinu čitanja sa usana, glagole, reči i fraze koje opisuju događaje iz svakodnevnog života i iskustva. Treća godina obuhvatala je veštinu konverzacije i pisanja domaćih zadataka na temu izražavanja misli koje su prethodno izgovorili.⁴⁸

Slepa deca, od 5-12. godine, procenjena kao duševno i telesno zdrava, smeštana su u internatski uređene škole, koje su imale rang javnih državnih zavoda. Vaspitanje pitomaca trajalo je prema potrebama pojedinaca, iako je bio predviđen rok od deset godina. Njihova svest o invalidnosti stvarala se kroz posebno usavršavanje čula dodira i sluha i razvijanje sposobnosti za čitanje Brajevog pisma. Nastavni proces odvijao se na tri nivoa: u pripremnom odeljenju, koje je bilo zabavište i trajalo je 1-2 godine, zatim u školskom odeljenju u kome su učenici za 5 godina sticali predviđeno obrazovanje, a posebno privredno odeljenje imalo je zadatak da ih osposobi za samostalno privređivanje u oblasti zanatstva, muzike ili masaže i trajalo je 2 godine. Jedan razred obuhvatao je najviše 12 đaka. Po završetku obuke pitomci su dobijali svedočanstvo, na osnovu koga su im lokalni organi izdavali neophodnu dozvolu za samostalan zanatski rad.⁴⁹

Svest o hendikepu i potrebi samostalnog života bilo je najteže razviti kod mentalno ometene dece. Obučavana su sa daleko skromnijim ciljevima u poređenju sa drugim vrstama invaliditeta, koji su obuhvatali osnovne privredne aktivnosti kojima su mogli zaraditi za život i uporedo sa tim dobijali su i neke polazne osnove za stvaranje predstava o moralnim karakteristikama društva u kome su živeli. Primana su u pomoćne škole posle neuspešnog jednogodišnjeg ili dvogodišnjeg pohađanja normalne osnovne škole. Obaveza pohađanja pomoćne škole trajala je šest godina, a samo pomoćno školstvo za ovakvu decu bilo je podeljeno na tri nivoa. Prvi i drugi razred činili su niži stepen, treći i četvrti srednji, a peti i šesti viši stepen. Predviđalo se da pri pojedinim pomoćnim školama po-

48 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2009. Dopis Veljka Ramadanovića, upravnika Invalidskog zavoda za gluvoneme iz Zemuna o potrebi stvaranja jedinstvenog nastavnog plana, od 28. decembra 1927. godine i predlog programa nastave u školama za gluvoneme.

49 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2009. Nedatirani pravilnik o ustrojstvu škole za slijepu djecu; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2009. Pravilnik o ustroju škole za slabo nadarenu decu, odobren od Ministarstva prosvete naredbom O.H. br. 8338 od 17. avgusta 1926. godine, upućen državnoj pomoćnoj školi u Ljubljani 9. januara 1930. godine; Ljubomir Savić, *Istorija slepih Srbije*, Beograd 1964. str. 196.

stoje pripremni eksperimentalni razredi za onu decu za koju je smatrano da je njihova ometenost na takvom nivou da su primani u škole isključivo u eksperimentalne svrhe, bez nade da će njihov obrazovni status ikada biti poboljšan. Broj dece u razredima pomoćnih škola varirao je od 15-20, a u pripremnim odeljenjima kretao se od 10-15 učenika. Dečaci i devojčice zajedno su se školovali, a svaki učitelj bio je dužan da svoju decu vodi kroz jedan stepen, odnosno dva razreda. Obuka je bila individualna, a odluka o eventualnom prelasku đaka u više razrede donošena je isključivo prema opštoj spremi učenika. Polaznici koji su sa uspehom završili sve razrede dobijali su otpusne liste, dok su druga deca dobijala uverenje o pohađanju pojedinih razreda. Polazak u ovakve škole bio je dozvoljen čak i onoj deci koja su prekoračivala starosni prag predviđen za obavezno osnovno školovanje. Osoblje škole imalo je zadatak da decu koja su napuštala pomoćne škole pomognu savetom u izboru zanimanja, a po potrebi i materijalno, dakle da utiču i na privatni život. Obuka dece bila je očigledna, počinjala je sa njihovom neposrednom okolinom i bila je koncentričnog tipa. Nastava o neposrednoj životnoj sredini, državi i životnoj zajednici bila je osnov za sticanje složenijih znanja i veština. Akcenat je bio na samostalnom radu deteta, a uloga učitelja svodila se na usavršavanje čula, osećaja, veštine ruku i govora. Razumevanje kod dece onoga što učitelj predaje i kontinuitet obuke bili su polazne osnove celog obrazovnog sistema. Zato se svest o sebi i okolini sticala u pripremnim i prvim razredima pomoćnih škola. U pripremnom razredu postojala su samo tri predmeta: obuka pažnje i vežba govora, radnje i fizičke vežbe, kao drugi, a pevanje je bilo treći predmet. U prvom razredu naglasak je bio na stvarnoj obuci, koja je pitomce pripremala za ograničeno ovladavanje mogućim životnim situacijama.⁵⁰

Budući učitelji specijalnog školstva nisu ni razmišljali u kontekstu prava đaka na privatni život, ali su indirektno upozoreni na specifičnosti života sa njima. Iza moralnih zahteva, upućenih polaznicima kurseva za obrazovanje učitelja dece invalida, često se nazirala i slika psihičke preosetljivosti njihovih budućih pitomaca. Učitelji slepih upozoravani su na potrebu odličnih ljudskih odnosa na poslu, kako deca ne bi dolazila u situaciju da se ne mogu snalaziti u ophođenju i držanju prema međusobno sukobljenim prosvetnim radnicima.⁵¹ Tako se, na indirektnan način, davalo pravo učiteljima da oblikuju privatni život dece prema školskim i socijalnim karakteristikama profila invalidnosti.

50 ASCG, f. Ministarstva prosvete 66-2046-2009. Nacrt ustrojnog statuta i nastavne osnove pomoćnih škola za duševno zaostalu i defektnu djecu oblasnog školskog nadzornika za grad Zagreb, od 19. avgusta 1927. godine.

51 Fridrih Ceh, "Učitelj slepih", *Glas nedužnih*, god. I, br. 5-6, maj-jun 1928. godine, str. 172-178.

Pravna kontrola nad privatnim životom invalida

Najveći nivo institucionalne nebrige trpelo je 16.769 invalida rada, prema podacima iz 1939. godine, koji su, za službenike Središnjeg ureda za osiguranje radnika, bili samo statistički pokazatelj razvoja osiguravajućeg sistema. Život sa penzijom invalida rada nije bio lak, jer su postojale mnoge funkcionalne i administrativne prepreke, pogoršane razlikom između proklamovanog i stvarnog sistema vrednosti. Država je planirala da za slučaj invalidnosti radnika osnuje potporni fond za iznemoglost i starost od 70 miliona dinara, a potpore nisu mogle biti veće od 300 niti manje od 60 dinara mesečno. Posebna njihova karakteristika bila je u tome što su u prvih pet godina trajanja važile kao privremene i dodeljivane su u skladu sa lokalnim okolnostima prema sredstvima fonda prikupljenim isključivo od strane lokalnih organa za osiguranje. To znači da se nikome nije automatski priznavalo pravo na potporu, a povećanje ili smanjenje broja korisnika zavisilo je isključivo od ekonomskih mogućnosti fonda. Nakon pola decenije takve politike preostali uživaoci penzija pretvorili bi se u stalne korisnike, ali samo u granicama visine raspoloživih sredstava. Ovako uslovne penzije aktivirane su krajem 1937. godine, a trajni karakter mogle su imati tek od 1942. godine. U ovakvim okolnostima, čitav splet uslova invalidsko-penzionog osiguranja imao je samo karakter mogućih mera sa nizom nevidljivih ograda, koje nisu zavisile od korisnika penzija. I mimo toga, početkom 30-ih godina sprovedena je revizija više hiljada invalidskih penzija koje su se isplaćivale iz fondova Središnjeg ureda, a penzionerima koji su se navikli na povrede, zadobijene na radnom mestu, penzije su smanjivane.⁵² Ekonomska nesigurnost uticala je i na kvalitet privatnog života invalida rada i njihovih porodica. Nisu svi invalidi rada mogli da koriste ni ovako ograničene prednosti sistema socijalnog osiguranja. U samom zakonodavstvu postojala je odredba koja se ticala sudbine otpuštenih radnika. Iako su mogli da plaćaju doprinose i više od jedne decenije, radnici su u slučaju da ostanu bez posla mogli ostatu u osiguravajućem sistemu samo 6 nedelja. Posle toga radniku je propadalo sve što je godinama ulagao, a on

52 Milan Glaser, *Socijalno osiguranje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922–1926*, Zagreb 1928, str. 11–12; Ljubiša Petrović, *Reforme socijalnog osiguranja u 1937. godini, Izveštaj o poslovanju i zaključnim računima Središnjeg ureda za osiguranje radnika za poslovnu 1937. godinu*, Zagreb 1938, str. 1–3, 52; *Zakon o osiguranju radnika od 14. maja 1922, sa objašnjenjem od dr. Vilima Helebranta*, Zagreb 1925, str. III; Milica Milenković, “Radničke socijalne ustanove u Srbiji, Međunarodna organizacija rada i proces modernizacije radničkog zakonodavstva u Jugoslaviji i Srbiji 1918–1941”, zbornik radova *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str. 290; Slobodan Ž. Vidaković, *Naši socijalni problemi*, Beograd 1932, str. 255; *Izveštaj o poslovanju i zaključnim računima Središnjeg ureda za osiguranje radnika za poslovnu 1939. godinu*, Zagreb 1940, str. 81–82.

sam gubio je svako pravo na osiguranje.⁵³ Drugim rečima, ako bi poslodavac otpustio invalida rada koji nije u stanju da za 6 nedelja pronađe novi posao, što je verovatno bio najčešći slučaj, takav radnik ostajao bi bez ikakve šanse za formalno sticanje prava na invalidsku penziju.

Možda je, u pogledu privatnog života, najteži položaj bio kod rudara koji bi postali invalidi rada. Samo u Srbiji je u 1934. godini, postojao 131 rudnik, a položaj zaposlenih u njima bio je ispod svakog civilizacijskog nivoa. Po prevaziđenim zakonskim normama, uprave rudnika imale su preterano široka ovlašćenja. Vlasnici rudnika, koje je država izdala u zakup, postajali su upravitelji svih nepokretnosti, čak i onih koje je država podigla u okolini rudnika dok je zakup trajao. Ne samo da su uprave rudnika određivale radno vreme i bednu platu zaposlenim radnicima, od kojih je u državi bila niža samo plata tekstilnih radnika, već su uticali na bolovanje, lečenje, stanovanje, ishranu, pa čak i na slobodu kretanja radnika i njegove porodice u okolini rudnika ili izvan nje. Rudarski radnici bili su u situaciji da im birokratija u rudnicima određuje da li će, i pod kojim uslovima, dobiti stambeni prostor. Uprava rudnika nabavljala je hranu i određivala po kojoj ceni će se prodavati. Lečenje bolesnih bilo je moguće samo ako direktor rudnika, koji je obavljao i funkciju predsednika mesne bratinske blagajne, pozove lekara i izda nalog za davanje lekova. Isti postupak primenjivao se kada je radnik na bolovanju trebalo da primi zaradu. Da bi područje rudnika mogao privremeno da napusti, radnik je morao takođe tražiti dozvolu od uprave, a to je morao da radi čak i kada bi mu dolazili gosti koji su živeli izvan rudarskog područja. Dolazilo je do suštinskih nelogičnosti koje su zadirale u osnovna ljudska, vlasnička i građanska prava. Primera radi, rudari iz Majdanpeka nisu imali prava da raspoložu sa kućama koje su sami podizali. Odmah po eventualnom prestanku radnog odnosa morali su se iz njih iseljavati, iako su u njima živeli već generacijama.⁵⁴

Ni oni rudari koji su dobili pravo na invalidsku penziju, nisu bili u mnogo povoljnijem društvenom položaju. To pokazuje priča rudara kome su u nesreći izgorele obe noge, zbog čega je u bolnici proveo 18 meseci, jer su mu lekari amputirali noge. Trajno nesposoban za svaki rad, zatražio je od Glavne bratinske blagajne za osiguranje rudarskih radnika i osoblja trajnu penziju. U prvi mah određena mu je penzija od 500 dinara mesečno, ali je reviziona komisija smanjila prvobitni iznos na samo 60 dinara mesečno.

53 Milica Milenković, "Radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji 1918–1941, s posebnim osvrtom na Zakon o osiguranju radnika 1922. godine", *Zbornik radova sa naučnog skupa "Jugoslovenska država 1918–1998"*, Beograd 1998, str. 450.

54 *Rudarska i topionička statistika Kraljevine Jugoslavije za 1919–1926. godinu*, Beograd 1938, str. 33–34; Milorad Belić, *Rudarstvo u Srbiji. Položaj, zakonska zaštita i osiguranje rudarskih radnika*, Beograd 1938, str. 8–11.

Poseban kuriozitet ovom slučaju daje činjenica da je Glavni upravni odbor bratinske blagajne procenio da je ovaj bivši rudar izgubio samo 15% radne sposobnosti, a da je tu procenu komisija smanjila na samo 12%. To znači da mu se stvarni položaj invalida nije ni računao i da niko nije vodio računa o amputaciji kao posledici povrede, već su se svi vezali za opekotine kao neposredni uzrok smanjenja radne sposobnosti, a da o invaliditetu uopšte nije bilo ni govora.⁵⁵ Ostalo je nepoznato kako je ova socijalna nepravda uticala na privatni život njega i njegove porodice, ali on sigurno nije bio usamljen slučaj među rudarima koji su stekli invalidnost.

Sužavanje granice privatnog života ratnih invalida i njihovih porodica počinje mešanjem države u njihova socijalna prava odredbom da se status socijalno zaštićenog ratnog invalida može izgubiti pod vidom kazne za nedostojan život u očima lokalne sredine. Takva vrsta ponašanja tretirala se kao “zloupotreba” pomoći. Invalidima rata bilo je, zakonom od 1921. godine, pod pretnjom kazne zabranjeno da prose, da se odaju alkoholu, kockanju, pa čak i “bludu”. Kontrola nad njihovim životima nametala se preko uslovljavanja državne pomoći, formulacijom da će ona zavisiti od toga da li invalid, namerno ili slučajno, “zanemaruje” sebe i svoju porodicu materijalno i moralno. Zakonodavac je ostavio široku slobodu oduzimanja jedne, više, ili svih vrsta državnih pomoći prokaženim invalidima, a da nije definisao čak ni strukture moći koje bi taj zadatak vršile. Ministarstvo socijalne politike moglo je kažnjene invalide smestiti u stacionare ili ih navodno zbrinuti na neki drugi, nedefinisani način. Prisilni smeštaj invalida po domovima obrazlagao se navodnim “interesom ugleda invalida”, a o toj meri odlučivao je ministar socijalne politike. Za njihove porodice, koje su se izričito navodile kao “nevine” i “siromašne”, rezervisano je uopšteno pravo staranja, zavisno od pojedinačnog slučaja, ili neobavezna mogućnost dodele izgubljenih pomoći drugim članovima porodice. Invalid rata bio je ograničen i drugim pravnim zahtevima, poput onog da se ne upliće u “preduzeća protiv države”. U kasnijim zakonskim projektima, opštinske, državne i samoupravne vlasti dobile su izričito pravo da predstavke o ponašanju invalida koji su, po njima, zaslužili gubitak prava na invalidninu šalju invalidskim sudovima na odlučivanje. Ugrožavalo se pravo na slobodu kretanja invalida. Bilo je dovoljno da se invalidi odsele iz države, pa da izgube pravo na penziju i druge oblike pomoći. Paušalna sumnja na hotimično samoozleđivanje invalida bila je jedan od uslova za gubitak prava. Ista kazna čekala je izvršioce verbalnih delikata protiv vladara i kraljevske kuće, kao i za dela učinjena iz koristoljublja. Primer ratnika M. Kafute, koji je u bitkama u Koruškoj izgubio obe noge, zbog to-

55 ASCG, f. Dvora Kraljevine Jugoslavije 74-131-190. Žalba rudara Dušana Živkovića, upućena kralju lično, od 22. avgusta 1932. godine; Isto, Rešenje Glavne bratinske blagajne za osiguranje rudarskih radnika, od 26. septembra 1930. godine.

ga proglašen za invalida sa 100% nesposobnosti, a koji je zbog navodnog koristoljublja kažnjen sa 5 dana zatvora i trajnim gubitkom svake pomoći, dovoljno govori o uslovnosti beneficija za invalide.⁵⁶ Lokalni centri moći tako su dobili oružje za kontrolu privatnog života invalida i njihovih porodica, koje je moglo da posluži i kao odlično sredstvo za ucenjivanje.

Živeti sa invaliditetom u takvim uslovima značilo je biti izložen nižu prepreka za normalno funkcionisanje. Prezir, predrasude, opšta slika nemoći osobe sa invaliditetom produbljivale su lične i porodične traume. Zato ni sami invalidi nisu bili voljni da ostavljaju lična svedočanstva i zapise o svakodnevnom životu i borbi sa nedaćama. Ostaje utisak da su podlegli inercijama društvenih predstava, odnosno predrasuda, o invalidnosti i da su sebi nametnuli breme stida i ćutanja u porodici i van nje.

Ljubomir Petrovic

LIFE OF INVALIDS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

The traditional society of the interwar Yugoslavia did not allow for much space for the social groups marginalized by their appearances or social status. For the families of invalids their state was presenting an almost shameful family secret not to be discussed, as a reflex of socio-cultural racism of the surrounding. Some change in relations towards the invalids of war was in connection to their number and the connection to the Court. However, in reality, invalids were still subjected to neglect, poverty, ridicule and lack of understanding of their surroundings. The majority of invalids were a part of the world of 'ordinary people' whose private life was limited and stigmatized as 'redundant'.

Key words: labor invalids, war invalids, handicapped children, perception and reception of disability, Kingdom of Yugoslavia

56 Zakon o privremenoj pomoći invalida i porodica poginulih, pomrlih i nestalih vojnika kao i nekih građanskih ratnih žrtava, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god III, br. 294, od 31. decembra 1921. godine, str. 7; Invalidski zakon, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. VII, br. 268, od 21. novembra 1925. godine, str. 5; Invalidski zakon, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. XI, br. 161, od 13. jula 1929. godine, str. 1174–1175; Uredba o ratnim invalidima i ostalim žrtvama rata, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, god. XX, br. 277, od 2. decembra 1938. godine, str. 1347; Više o slučaju Kafuta videti: Božidar Nedić, *n. d.*, str. 59.

Vladimir Petrović
Institut za savremenu istoriju, Beograd

**LAW AND SOCIAL SCIENCES IN THE STRUGGLE
AGAINST DISCRIMINATION:
Brown vs. Board of Education in the United States
Supreme Court 1952–4***

Abstract: The article deals with the role of social scientists in the landmark antidiscrimination case *Brown vs. Board of Education*, argued in front of the Supreme Court of the United States 1952–1954. The article explores the influence of expert reports commissioned by the plaintiffs in this case, which were focusing on derogatory aspects of separate schools for Black children. It maintains that on the matter of desegregation forward-looking social science was ahead of the overtly racist state legislation. Hence the reports came as a great help to the Justices of the Supreme Court, torn between their personally liberal convictions and conservative, precedent-driven constitutional review. Social scientist, whose recollections and debates are reviewed at some length, filled this gap with the data that helped the Supreme Court to reach unanimous verdict that overturned the constitutional precedents and made segregated schooling unconstitutional.

Keywords: Brown vs. Board, Racial Segregation in US, expert witnesses

***Racial Discrimination in the USA as a Historical,
Social and Legal Problem***

Various aspects of racial discrimination had been among the most troublesome aspects of American history. From the times of the first explorers who came from the Old into the New World, the tensions between the colonizers and the native population were reaching dangerous levels. New political structures, evolving in both Americas, were formed on the basis of the claims of superiority of the newcomers. In the South, Spanish conquistadors were enslaving and putting to death and misery the indigenous population, exploiting their work in the gold and silver mines. In the

* Tekst je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju “(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991”, koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine republike Srbije (projekt br. 147039).

North, English – and French-speaking colonists were pushing Native American tribes increasingly towards the West in the pursuit of fertile land. Further, in both North and South, slave trade was flourishing. Blacks captured in Africa were transported across Atlantic and sold as workforce. Consequently, by the time of the formation of the United States, there were over 3 million Black slaves on its territory.¹

Such situation was, to be sure, in collision with the moral foundations of those evolving societies. Many members of the Catholic Church were forcefully protesting over the atrocious policies of Spaniards in America. Even more famously, the Declaration of Independence of the United States proclaimed that “all men were created equal”, opening hence immediately the issue of Black slaves as constitutionally dubious.² Some years afterwards, in 1808, the Congress banned slave import, and slave trade was altogether abolished in Europe through the decision of the Vienna Congress in the name of “the principles of humanity and universal moral”. The idea was that slavery would be soon extinguished and that over one million of Black slaves would be emancipated, which even happened in some states. However, the strive to abolish slavery on a federal level failed, largely due to the excessive profits drawn by slave work in tobacco industry, and particularly in cotton production in the Southern states which plummeted after 1820. Under such conditions, slave owners were in fact encouraging procreation between the slaves, and by 1860 their number rose to 4 million, mostly in the South. Hence the states of the USA got divided between the ones in which slavery was abolished and the ones in which it was maintained.

This division was furthering the already existing tensions between North and South, which had led into and open conflict and a civil war that lasted from 1861 to 1865. In an attempt to bring the Southern states, joined in the Confederate States of America, to their knees, Abraham Lincoln, President of the United States of America took an unprecedented step and had liberated the slaves through his 1863 Emancipation Act. Emancipation had helped in undermining the wartime effort of the South. It also allowed for the refurnishing of the Northern army with Black conscripts, which in turn, as Frederic Douglas remarked, boosted their self-esteem: “Once you let the Black man get upon his person the brass letters, US; let

1 General information on slavery, inequality and discrimination in the Americas in: M.Jones, *The Limits of Liberty: American History 1607–1980*, (Oxford : Oxford University Press 1983); John H. Franklin, A.Moss, *From Slavery to Freedom: A History of African Americans I–II*, (New York: Knopf 2000).

2 Bartolomǎ de Las Casas, *Short Account of the Destruction of the Indies*, London: Penguin, 1999.

him get an eagle on his button, and a musket on his shoulder and bullets in his pocket, and there is no power on earth which can deny that he has earned the right to citizenship".³ Consequently, in the aftermath of the war, Congress promulgated important amendments to the constitution (13th, 14th and 15th), aimed at granting political rights to citizens irrespectable of color.⁴ The success was immediate: out of 3 million emancipated slaves, by 1870 more than 700,000 had a right to vote.

However, even after the abolishing of slavery, deep and visible scars of division were cutting through the American society. White elites of many Southern states responded to the Constitutional amendments by promoting legislation that was rendering equality meaningless, keeping the Blacks away from the political process and disabling any further social integration. Federal government was for some time attempting to counter such policies, but the gloomy reality was soon to be discovered – although there were many proponents of eradication of slavery in the USA, it was hard to find such strong support for promotion of equality of Whites with Blacks. Considered inferior, they were subjects to discrimination only on the basis of the color of their skin.⁵ Justification for the cleavage between the proclaimed rights and gloomy reality was found in the scholarly production of the late 19th century, which was providing legitimization for such policies. This 'scientific racism' was fashioned in Europe in the mid-19th century in the works of Count Arthur Gobineau (*Essay on the Inequality of Human Races*) and Huston Stewart Chamberlain (*Foundations of the 19th Century*), which were gaining currency as the emergence of Social Darwinism and the advent of philosophy of survival of the fittest squared with the imperialism of the European powers.⁶ Similar philosophy fell on very fertile ground in the United States, as it promised to form a base for the white supremacy. One of the early transmitters of those tendencies was Josiah C. Nott (1804–1873), a surgeon and self-styled ethnologist, who

3 David Paterson et al Civil Rights in the USA 1863–1980, Heinemann educational publishers, Oxford 2001, 28.

4 Declaration of Independence Emancipation Act, Reconstruction amendments et alia in Thomas .R.Frazier (ed.), *Afro-American History. Primary Sources* (Belmont, Calif.: Wadsworth Publishing Company, 1988).

5 Michael Tadman, "Class and the Construction of 'Race': White Racism in the American South", in: Melvyn Stokes (ed.), *The State of U.S. History* (Oxford: Berg 2002), 327–346; David Turley, "By Ways of DuBois: The Question of Black Initiative in the Civil War and Reconstruction", in: Stokes, *op. cit.*, 407–424.

6 For survey of the development of 'scientific racism' and its connection to Social Darwinism and politics see George L. Mosse, *Towards the Final Solution. A History of European Racism* (New York : Howards Fertig 1978); 7–164; Richard Weikart. *From Darwin to Hitler. Evolutionary Ethics, Eugenics and Racism in Germany*, (New York: Palgrave Macmillan 2004).

translated Gobineau and other European racist authors as early as 1856, but also contributed to ‘scientific racism’ in his own writings.⁷

One of the most direct consequences of the philosophy of inequality of races was the fear of their mixing, particularly expressed in American writing as the scare of miscegenation. Already in 1850 Robert Knox published *The Races of Man*, criticizing heavily the “amalgamation of races”, and its product, ‘mulatto...a monstrosity of nature.’ Such notions persisted both in the North and South, and interestingly enough, Civil war did not affect nor disrupt those tendencies. During the 1863 preparations for the abolishment of slavery, Harvard Professor Jean Louis Agassiz, Nott’s disciple, was warning the American Freedmen’s Inquiry Commission “to put every possible obstacle to the crossing of races, and the increase of half-breeds” whose “production is as much a sin against nature, as incest in a civilized community is a sin against the purity of character.” He feared the USA “inhabited by the effeminate progeny of mixed races, half Indian, half Negro, sprinkled with white blood ... How shall we eradicate the stigma of a lower race when its blood has once been allowed to flow freely into that of our children?”⁸

The response to this question came through the legislation of the states, as discrimination was furthered not only through the popular sentiments and prejudices, but also through the laws separating Black and White Americans. The most immediate fear of racial mixing was expressed in the laws prohibiting interracial marriages, existing in 28 states by the end of the century. It was furthered by legislation providing for avoi-

7 Count Arthur Gobineau, *Essay on the Inequality of Human Races*, was translated into English in the Unites States already on 1856, three years after the French original. For the sake of comparison, German edition did not appear until 1898. Its translator, Josiah Clark Nott begun his career as a skilful doctor and innovatory epidemiologist with *Sketch of the Epidemic of Yellow Fever of 1847, in Mobile*. (1848). In the same year he gave *Two Lectures on the Connection between the Biblical and Physical History of Man*, and in 1851 he wrote *An Essay on the Natural History of Mankind, Viewed in Connection with Negro Slavery*. In the years prior to the Civil War he disseminated his ideas with the group of collaborators: Josiah Clark Nott, George R. Gliddon, Samuel George Morton, Louis Agassiz, William Usher, and Henry S. Patterson: *Types of Mankind: Or, Ethnological Researches : Based Upon the Ancient Monuments, Paintings, Sculptures, and Crania of Races, and Upon Their Natural, Geographical, Philological and Biblical History, Illustrated by Selections from the Inedited Papers of Samuel George Morton and by Additional Contributions from L. Agassiz, W. Usher, and H.S. Patterson*. (1854) and Josiah Clark Nott, George Robins Gliddon, and Louis Ferdinand Alfred Maury. *Indigenous Races of the Earth; New Chapters of Ethnological Inquiry; Including Monographs on Special Departments*. (1857)

8 Quoted from Niall Ferguson, *The War of the World* (London, Penguin Books 2007), 21–2.

ding contact between Black and Whites in transportation, eating facilities or in fact, wherever possible. Such laws, known by the generic title Jim Crow laws, were mushrooming in Southern states in the two last decades of the 19th century, and the attempt to challenge their constitutionality in the light of the 14th amendment equality provisions utterly failed in 1896, when the Supreme Court reasoned in *Fergusson v. Plessey* that segregation is constitutional, as separate status is not per se unequal.⁹ Similarly, the provisions of the 15th amendment, introduced to secure the access to voting rights regardless of the color, were sidetracked through sets of laws known as Black Codes, aimed at limiting the political participation of ex-slaves through posing difficulties in voting, serving on jury or carrying arms. The ones brave enough to confront this unfavorable context were facing direct danger, most obvious in the activity of organizations such as the Ku Klux Klan.

Such reversal of policies was a major setback for the Black community. After a brief period of limited political participation in the immediate postwar period, their presence was diminished. The record in the first half of the 20th century was hardly better. The segregation was deepened in a number of states as interracial marriages ban was all but lifted, and almost imposed on a federal level. The past was readily reread to suit those purposes – one of the first American blockbusters, D.W. Griffith's *The Birth of the Nation* (a.k.a *Klansman*) presented a Civil War as a tragic and unnecessary struggle between two White parts of the nation, accompanied with a racist ridicule of a presumably inferior Black minority. However, a countermovement was strengthening, and forceful protest against screening of the movie was made by the National Association for the Advancement of Colored People, an organization founded in 1909 by Oswald Garrison Villard and William Edward Burghardt Du Bois. NAACP based its foundation on the enforcement of the 14th and 15th amendments particularly in regards to abolition of segregation, equal voting rights and raising educational opportunities.¹⁰

The fate of those initiatives was far from certain in an economically volatile and socially uncertain interwar period. It took a global shift induced by the Second World War to provide an adequate context for their success. The postwar period brought about many issues of inequalities that were

9 United States Supreme Court, *Plessy v. Ferguson*, 163 U.S. 537 (1896) <http://laws.findlaw.com/us/163/537.html> Jim Crow laws discussed in C.Vann Woodward. *The Strange Career of Jim Crow* (Oxford, Oxford University Press 1974).

10 Aldon Morris, *The Origins of the Civil Rights Movement* (London: Macmillan 1984). Backs and forths of the roacila policies of the period are analyzed in G.Gerstle, E.Rosenberg, N.Rosenberg, *America Transformed: A History of the US since 1900* (New York: Harcourt Brace 1999), 22–130.

on the agenda for decades, but were exacerbated by the war. The collective wartime effort of American society was calling for a collective reward. Black Americans, Latin American and Indian Americans were drafted in the military alongside the whites, were dying alongside the whites and could rightfully expect to be treated like whites. During the Second World War the United States were fighting a global war against blatantly racist regimes. The victory meant that those principles were to be implemented back home as well, as humiliations were causing obvious outrage: During the war, American Red Cross was still segregating the blood of black and white people, in order not to mix it through transfusions. It happened so that in some of the American states, German prisoners of war were allowed in pubs from which black people were bared. To no wonder that human right campaigners were dubbing the war aim as ‘Double V’ – victory over racism abroad and home. Decades-long struggle of black Americans to obtain equal treatment was entering a new phase.¹¹

First steps in this direction, such as President Truman’s appointed Committee on Civil Rights, were however inefficient as its recommendations did not force the reluctant Congress to pass related legislation. It was difficult to substantially change the long-standing mental habits, as the opposition was not coming only from politics, but also from the academia. For instance, the American Eugenics Society, formed in 1922, presided and manned by influential academics attempted to dissociate itself from Hitler-style racism. The wind of change brought in by the Second World War was felt even in such quarters. Ellsworth Huntington, a Yale scholar and one of the interwar presidents of the Society, wrote his capital book *Mainsprings of Civilization* in January 1945 made important concessions in his attempt to find ‘a middle way’ between anthropologists of “passionate fight against racism which encourages anti-Semitism, slavery, exploitation of ‘natives’ and prejudice against Negroes” and German and Japanese “claims to racial superiority.” Still, although it maintained the existence of a single human race, this middle way was also calling for acknowledging the social and political consequences of the influence of heredity and environment on different social groups.¹²

Not only was the wartime contribution advancing the fight for racial inequality, but also the postwar international setting. As the Cold War was beginning the USA had to prove itself a true bearer of antifascist legacy. Dean Acheson claimed in 1946: “The existence of discrimination aga-

11 Neil A. Wynn, *The Afro-American and the Second World War* (New York: Holmes and Meier, 1993).

12 Cf. Katharine O’Keefe, *American Eugenics Society* <http://www.amphilsoc.org/library/exhibits/treasures/aes.htm>; Ellsworth Huntington, *Mainsprings of Civilization*, (New York: A Mentor Book 1945), 49–55.

inst minority groups in this country has an adverse effect on our relations with other countries”.¹³ This impetus of the immediate postwar period is well summarized by Harvey Wish: “By this time, various intellectual, social, and political pressures were at work – the influence of the ideology of a war against Nazism, the growing effect of Negro voting power in the North, as an incident of a new wave of internal migrations, the taunts of Communist diplomats who used the facts (and myths) of racial discrimination to hamper America’s leadership abroad, and the challenge of the national liberation movements in the non-white states, especially in Africa, all contributed to the attitude of this time”.¹⁴ America was to prove itself as a land of equal opportunities, and where the reality did not mirror the ideal, legal issues were bound to forcefully erupt.

The reasons were indeed many. As late as 1951, “the state of Texas did not allow interracial boxing matches. Florida did not permit white and black students to use the same editions of some textbooks. In Arkansas, white and black voters could not enter a polling place in the company of one another. North Carolina required racially separate washrooms in its factories. South Carolina required them in cotton mills. Four states required them in their mines. In six states, white and black prisoners could not be chained together. In seven states, tuberculosis patients were separated by race. In eight states, parks, playgrounds, bathing and fishing and boating facilities, amusement parks, racetracks, pool halls, circuses, theaters and public halls were all segregated. Ten states required separate waiting rooms for bus and train travelers. Eleven states required Negro passengers to ride in the back of the buses and streetcars. Eleven states operated separate schools for blind. Fourteen states segregated railroad passengers on trains within their borders. Fourteen states segregated mental patients. Seventeen states required segregation of public schools, four others permitted the practice if the local communities wished it, and in the District of Columbia the custom has prevailed for nearly ninety years”.¹⁵ Hence, Black Americans turned to courts. As Peter Lau notices, famous *Brown vs. Board of Education, Topeka* “is often understood as an event that sparked the mass civil rights movement of the 1950s and 1960s, but it is better understood in light of a broader social movement that had achieved heightened form by the early years of the Second World War”.¹⁶

13 David Paterson, *op. cit.*, 107.

14 Harvey Wish, A Historian Looks at School Segregation, *Case Western Res. Law Review* 55, (1964–5) 569.

15 Listed in Robert Kluger, *Simple Justice*, The History of *Brown v. Board of Education* and Black America’s Struggle for Equality (New York: Vintage, 2004), 327.

16 Peter F. Lau (ed.), *From the Grassroots to the Supreme Court. Brown vs Board of Education and American Democracy* (Durham and London: Duke University Press, 2004), 105.

***Solving “an American Dilemma”:
Social Science in *Brown v Board****

The difference between the proclaimed and real, between what *is* and what *ought to be* in their everyday life turned Black Americans to the courts in an attempt to challenge the segregation laws. The nationwide initiative, coordinated through National Association for the Advancement of Colored People was particularly aimed at dismantling the laws that were segregating public schooling.¹⁷ Education was one of the strongholds of Southern education, constitutionally recognized through *Plessy v Ferguson* (1896), and particularly through 1899 *Cumming v. County Board of Education*. However, shocking empirical findings emerged meanwhile – black teachers were generally receiving half the salaries of their white colleagues, expenditures on a Black child in schooling in South Carolina, e.g., were four times less than on a white child, schools for Black children were not only fewer, but also understaffed, underfurnished and overcrowded. Education was the obvious example that the constitutional doctrine of ‘separate but equal’ could not be maintained in practice, which is why the Legal Defense and Educational Fund of the NAACP particularly stimulated the filing of such claims. Segregation claims in education from Kansas, Delaware, District of Columbia, Clarendon County of South Carolina, and Prince Edward County, Virginia were denied, but merged by the NAACP and appealed to the Supreme Court in 1951.¹⁸ The merger of cases was named for Black girl, Linda Brown, unable to get enrolled in the public school in Topeka, Kansas, just around the corner, and being forced to attend an all-Black school a mile away. The District court ruled in favor of the Board of Education, claiming that the schooling system of Topeka is satisfying the „separate but equal” standard set by the U.S. Supreme Court in 1896. It was now for the Supreme Court to have a say in the case which included a number of plaintiffs, but went down to history as *Brown v Board of Education*.¹⁹

17 Significant changes in the strategy of postwar Black civil rights activist are described in Adam Fairclough, *Segregation and Civil Rights: African American Freedom Strategies in the 20th century*, Stokes (ed), 155–75.

18 On the merger of the cases see Kluger, *op. cit.*, 515. The opinions in lower instances and federal courts are available *Brown v Board of Education of Topeka* <http://brownvboard.org/research/opinions/opinions.htm>

19 US Supreme Court, *Brown v Board of Education*, 347 U.S. 483 (1954), <http://laws.findlaw.com/us/347/483.html>. Seminal reading on the case: Richar Kluger, *op.cit*; Lau, *op.cit*. Electronic Resources available at various databases: *With all Deliberate Speed. The Legacy of Brown v Board*, <http://www.brownvboard.info/index.htm>; Kansas State Historical Society: *Brown v Board* <http://www.kshs.org/research/topics/cultural/brown/index.htm> The National Archives of the United States: *Documents Related to Brown v Board of Education* <http://www.archives.gov>

The case did not fall on deaf ears in the Supreme Court, which was for quite some time preparing to take on this issue. Many Justices privately referred to segregation as “Nazi creed”. Not without a reason: “I have studied with great interest the laws of several American states concerning prevention of reproduction of people whose progeny would, in all the probability, be of no value or injurious to the racial stock”, wrote Adolf Hitler to Otto Wagner, SA Chief of Staff. In fact, according to Niall Ferguson, “it was the Southern states whose legal prohibitions on interracial sex and marriage provided the Nazis with templates when they sought to ban relationships between ‘Aryans’ and Jews”.²⁰

During the negotiations that had led to the foundation of the International Military Tribunal, Justice Robert Jackson was visibly embarrassed when the issue of punishing German elite for things done to the German citizens was raised: “We have some regrettable circumstances at times in our own country in which minorities are unfairly treated”, he exclaimed, thinking of segregation and realizing that while it exists, the USA would be vulnerable for accusations of using “double standards”.²¹ “You and I have seen the terrible consequences of racial hatred in Germany. We can have no sympathy with racial conceits which underlie segregation policies”, wrote Jackson to a friend once he got back from the Nuremberg where he was a Chief Prosecutor, and has resumed his post in the Supreme Court on which he had served since 1940.²² He, as well as a number of his colleagues in the Supreme Court, was well aware of the injustices brought about by segregation. Still, “Brown was hard for many of the justices because it posed a conflict between their legal views and their personal values. The sources of constitutional interpretation to which they ordinarily looked for guidance – text, original understanding, precedent – seemed to indicate that school segregation was permissible”.²³

Be as it is, for some time after the Second World War the Supreme Court was gaining momentum to hear a case regarding segregation, and was about to give a benefit of a doubt to the plaintiffs that they have the case. However, when the case was initially put in front of the Supre-

/education/lessons/brown-v-board/, The Eisenhower Archives. *Digital Documentation* http://eisenhower.archives.gov/Research/Digital_Documents/Civil_Rights_BrownvsBoE/BrownvsBOEfiles.html Cf. detailed *Brown Bibliography* <http://65.36.189.169/iecme/hardfiles/pubs/SelectedBibliography24AnnvMTW.pdf>

20 Ferguson, *op.cit.*, 221, 225.

21 Minutes of the London Conference for the preparatuin of the trial, in Micahel Marrus, *The Nuremberg War Crimes Trial 1945–6. A Documentary History* (Boston: Bedford Books, 1997), 45.

22 Michael J.Klarman, Brown v Board 50 years Later, *Humanities* 3 (2004) : 2.

23 Ibidem, 1, www.neh.gov/humanities/2004-03/brown.html

me Court, at the time presided by the Justice Fred Vinson, it was by no means certain that the ruling would be in favor of the plaintiffs, let alone that such decision would be unanimous. Namely, the case was not about the morality of segregation in public schooling, but of its constitutionality. And insofar as the relation between *Brown* and the 14th amendment and the issue of segregation was concerned, even Jackson could only lament: “Nothing in the text says it’s unconstitutional. Nothing in the opinions of the courts that says it’s unconstitutional. Nothing in the history of the 14th amendment ... on the basis of precedent segregation is ok”.²⁴ As far as history was concerned, at first glance not much could be said about the need to reverse that practice, and the Justices were eager to hear the arguments of plaintiffs.

Brown was initially argued in front of the Supreme Court on December 9, 1952 by the NAACP legal team headed by its chief legal strategist, Thurgood Marshall. He framed the claim of the case in a wider context of racial inequalities. He claimed that the leading doctrine in educational systems of many American states, condensed in the phrase ‘separate but equal’ was leading to segregation and *de facto* unequal treatment of Black children. Hence the practice of separate education in effect constituted segregation and violated the principle of equality. A number of the states were in the violation of the amendment by maintaining segregated public school system, hence lowering the educational potentials of Black Americans, influencing their self-esteem and keeping them at the margins of society. In summation, separate education was therefore in the breach of the 14th amendment of US Constitution from 1868, providing that “no state shall ... deny to any person ... the equal protection of the laws”.²⁵

How to substantiate those claims? Thurgood Marshall decided that substantial parts of the case should be fought on the ground of findings of social sciences. Those were, luckily, abundant. By the beginning of the 50s, the litigants in *Brown v Board* could rightfully claim that their bundle of cases submitted to the Supreme Court’s review is supported by “the benefit of a half-century evolution in the social sciences that declared segregation to be both a cause and a result of the victimization of black”.²⁶ Already in the beginning of the 20th century, Franz Boas, a German-born American anthropologist undermined the scientific basis for the perpetuation of racial inequalities. New studies appeared, peaking with the publication of Gunnar Myrdal’s book *An American Dilemma* (1944), which was clearly

24 Michael J. Klarman, “Brown vs Board of Education Law or Politics?”, in Peter F. Lau (ed.), *op.cit.*, 203.

25 The United States Constitution, 14th Amendment <http://www.usconstitution.net/const.html>

26 Kluger, *Simple Justice*, 314.

outlining the disastrous effect of the subordinated status of the Black. As an aftereffect of the Second World War, 'race' became a suspected word, both as a political concept and an analytical tool, and its debunking became scholarly mainstream. Such an agenda was strongly promoted in the UNESCO's statement "The Race Question", signed by authorities such as Claude Levi-Strauss, Morris Ginsberg, Ashley Montagu, Franklin Frazier and others. The statement was calling to "drop the term 'race' altogether and speak of ethnic groups" A lively debate that followed was devastating for eugenicists and racial supremacists, debunked in the steady stream of scholarly production.²⁷

No wonder this development quickly influenced litigations. UNESCO's program stated: "Concern for human dignity demands that all citizens be equal before the law, and that they share equally in the advantages assured them by law, no matter what their physical or intellectual differences may be. The law sees in each person only a human being who has the right to the same consideration and to equal respect".²⁸ Certainly, the recommendations of UNESCO would not suffice insofar American courts were concerned, particularly the Supreme Court, whose rigid judicial review is well captured by Justice Jackson himself: "When the day arrives, shut out all the influences that might distract your mind ... hear nothing but your case, see nothing but your case, talk nothing but your case".²⁹ As the Justices were supposed to deliberate on the cases of segregation in schooling, they were to set aside all their opinions and inclinations in order to follow clearly outlined legal arguments. With the issue at stake, however, it seemed that law was seriously lagging behind both social science and the demands of American society.

How to bridge this gap? Marshall devised an avenue through which the results of scholarly research could be conveyed to the Supreme Court: expert reports. Social scientists, psychologists and educationalists compiled and filed accounts on the disastrous effects of segregated educational system upon the self-esteem of young Black Americans. They drafted reports, collective briefs and testimonies employed to back the claim of the detrimental effect of separate schooling on Black children.³⁰ Social sci-

27 UNESCO, *The Race Question*, 3–6, 31 <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001282/128291eo.pdf> Expert reports on the issue commissioned by UNESCO from 1950, 1951, 1964 and 1967 are assembled in *Four statements on the race question* (Paris: UNESCO, 1969).

28 UNESCO, *The Race Question*, p.3.

29 Kluger, *Simple Justice*, 563.

30 Details in Mark Chesler, Joseph Sanders, Debra Kalmuss, *Social Science in Court: Mobilizing Experts in the School Desegregation Cases*, (University of Wisconsin Press, 1989). Herbert Garfinkel, Social science evidence and the school segregation cases, *The Journal of Politics*, 21 (1959), 37–59.

tists were at the forefront of such initiatives, which were inducing an important reconceptualization of the relationship between science and law. The abundance of such findings was presented to the Supreme Court in the condensed form, that of the briefs. Their authors were psychologists (such as Kenneth Clark, assistant professor at City College, New York, the author of the controversial experiment with dolls) and educationalists (such as associate professor at Howard University, Mathew J. Whitehead, who accepted the call after several refusals, with a blunt explanation: “Somebody had to do it”).³¹ The others academics were to follow, with contributions of different shapes and sizes, but on the similar topic.

However, the impact of social scientists on the Justices in the first instance was all but decisive. Although expert evidence was persuasive insofar the immorality and detrimental effects of segregation were concerned, the question of questions – the issue of its constitutionality – was still a matter of doubt. As Jackson puts it, NAACP’s brief was more sociology than law, and the Justices actually did not want to be seen as “sociologists”. Consequently, by the end of 1952 they were divided on that matter.³² The states, represented by skillful attorneys, the most prominent being John W. Davis, former Democrat candidate for the presidency, made considerable effort to show they had made an honest attempt to create educational equality in the separate facilities. They admitted there had been a differentiation of quality of education, but purported to show that there had been no intent to discriminate Blacks. Fearing that divided opinions could aggravate the already heated atmosphere, in June 1953 the Supreme Court accepted the proposal of Justice Felix Frankfurter to ask for additional evidence. His reasoning was blunt: “However passionately any of us may hold egalitarian views, however fiercely any of us may believe that such a policy of segregation as undoubtedly expresses the tenacious convictions of Southern States is both unjust and shortsighted, he travels outside his judicial authority if for this private reason alone he declares unconstitutional policy of segregation”.³³

“Confronted with this difficulty ... the Court was tempted by a new resort to the rewriting of history as a means of creating the rationale for this proposed operation in precedent-breaking”, recalls Alfred Kelley, one of the experts of NAACP. “After hearing initial arguments by counsel, the Court, in June, 1953 instructed counsel for both sides to rear-

31 Kluger, *op.cit.*, Justice 331. More on Clark’s role in Ellaine Woo, Kenneth Clark, 90. His Studies Influenced Ban on Segregation, *LA Times*, May 3, 2005.

32 Detailed description on the standpoints of the Justices and their biographies is provided by Michael J. Klarman: *Brown vs Board of Education. Law or Politics?* In: Peter Lau, *op.cit.*, 200–208.

33 *Ibid.*, 211.

gue *Brown* and its companion cases in terms of the original intent of Congress in submitting, and the state legislatures in ratifying, the Fourteenth Amendment, with respect to state legislation imposing racial school segregation. Has Congress and the states, the Court asked, submitting and ratifying the Fourteenth Amendment, intended to outlaw racially based state schools segregation statutes?"³⁴ Consequently, the sides were asked to take another look at the history of the 14th amendment, draw the conclusions relevant for their case and present them to the Supreme Court by the end of that year.

Supreme Court asked the parties in litigation to discuss "the following questions insofar as they are relevant to the respective cases: What evidence is there that the Congress which submitted and the state legislatures and conventions which ratified the Fourteenth Amendment contemplated or did not contemplate, understood or did not understand, that it would abolish segregation in public schools?"³⁵ According to Michael J. Klarman, this historical detour was a matter of buying time, as "worried about the 'catastrophic' impact of a divided decision, Frankfurter suggested having the cases reargued on the pretense that the justices required further briefing on issues such as the original understanding of the Fourteenth Amendment and the remedial options available should they invalidate segregation. The justices were less interested in answers than in securing additional time to resolve their differences".³⁶ Regardless, the parties were supposed to look into history, in an attempt to reconstruct the original intent of the creators of the 14th amendment.

From Reargument to Judgment

Whatever the reasoning behind this request, both appellants and appellees took it very seriously. The Supreme Court, as a very peculiar institution in American legal and political system, had its own complex relation to history, mitigating between the realities of the present and the constitutional provisions from the past. Assigned to maintain the constitutionality of the state laws and judgments, the Supreme Court was frequently in position to call upon history, and its opinions were frequently famously packed with historical analysis as a resort to impartiality.³⁷ "Intuitively, at least for lawyers, the record book of history appears as a treasury of very sound

34 Alfred Kelly, 'Clio and the Court: An Illicit Love Affair', *Supreme Court Review* 65: (1965), 144.

35 This demand was followed by four other questions related to the first, and the entire document is reproduced in Richard Kluger, *op.cit.*, 618–9.

36 Klarman, *op.cit.*, 208.

37 See also Terence Ball, Interpretation, Intention and the Law: The Case against 'Original Intent', *Ab Imperio*, 3/2007, 19–34; Renata Uitz, *Constitutions, Courts*

points of reference. Precisely due to this reputation, constitutional review for a have a tendency to rely on references to history and traditions”, observes Renata Uitz.³⁸ This was probably most obvious in the reasoning of the United States Supreme Court, which was particularly keen on using historical arguments as a tool of legitimating for the decisions.

However, in practice history could rarely secure such a neutral point of reference. The adversarial setting typical for Anglo-Saxon proceedings was prone to produce diverging readings of the past, tailored to suit the needs of the sides in the process. In *Brown* as well, the parties took a look into the past in quest for the arguments substantiating their case. Hence, when the Supreme Court reconvened in late 1953, the Justices were confronted with findings that diverged significantly. The representatives for the apeeles prepared a brief, stating that: neither the text of the 14th Amendment, nor the circumstances surrounding the Congressional sessions on which it was brought about, were revealing the intent to prevent segregation as such.³⁹ In order to prove otherwise, the plaintiffs embarked on “a mammoth research job loomed, without much time to do it.”⁴⁰ Hence they engaged three legal historians, Alfred Kelly, C. Vann Woodward and John Hope Franklin, to prove that the intent of the makers of the amendments was not to allow segregation. That was not an easy task. They were in fact in a paradoxical situation. There was abundant factual evidence of racial discrimination and segregation in the time of the making of the 14th amendment. “The evidence with respect to original intent is so clear that it discouraged even Alfred Kelly, who observed that the problem was not the historian’s discovery of the truth ... the problem instead was the formulation of an adequate gloss to convince the Court that we had something of a historical case”.⁴¹

Kelly’s colleagues were of the same mind: “At the outset, the Black historian John Hope Franklin noted ‘the difference between scholarship and advocacy’ and expressed concern about ‘the temptation to pollute... scholarship with polemics.’ So did the White historian C. Vann Woodward. But Franklin and Woodward nevertheless prepared papers which maintained that segregation undermined the egalitarian intent of the Fourteenth

and History, Historical Narratives in Constitutional Adjudication (Budapest: CEU Press), Budapest 2005, 3–4, 7.

38 Uitz, *op.cit.*, i.

39 On the construction of the brief see the article of one of his authors, Sydnor Thompson, *John W. Davis and his role in the public school segregation cases – A personal memoir* Washington and Lee Law Review, 52 (1996) 1679–1695. The text of the brief: *Brief for Appellees on Reargument*, 8 (Oct. Term, 1953, No. 2).

40 Richard Kluger, *op.cit.*, 622.

41 Sam Francis, *Fifty Years Of Brown Blunder: Ruling Class Learns Nothing* <http://www.vdare.com/francis/brown.htm> May 17, 2004.

Amendment. In 1963, Franklin felt that he had “deliberately transformed the objective data provided by historical research into an urgent plea for justice”.⁴² According to Kelley, they produced a “law-office history. It presented, indeed, a great deal of perfectly valid constitutional history. But it also manipulated history in the best tradition of American advocacy, carefully marshaling every possible scrap of evidence in favor of the desired interpretation and just as carefully doctoring all the evidence on the contrary, either by suppressing it when that seemed plausible, or by distorting it when suppression was not possible. The brief submitted for the respondent southern school boards was no less law-office history. It, too doctoring, distorted, twisted, and suppressed historical evidence in as competent a fashion as did the NAACP”.⁴³

However, the Court anticipated such disagreement between the parties. “While Kelly and other historians were working for the NAACP, Justice Felix Frankfurter asked Alexander Bickel, then a law clerk at the Supreme Court, to undertake yet another examination of historical records. Unlike Kelly et al., Bickel concluded that the Congress that submitted the Fourteenth Amendment neither intended that segregation be abolished nor foresaw that, under the language they were adopting, it might be. The most that could be said for the NAACP, Bickel later wrote, was that the framers of the Fourteenth Amendment realized that they were writing a *constitution*, and understood that constitutional language always contains a certain *elasticity* that allows for reinterpretation to satisfy the requirements of future times. Like some modern ‘deconstructionists’, Bickel argued that, through wordplay, constitutions can (and should) be interpreted without regard to original intent to mean whatever the interpreters want them to mean”.⁴⁴ In effect, spiting his intimate beliefs on racial relations, Bickel was forced to report that “it is impossible to conclude that the 39th Congress intended that segregation be abolished; impossible also to conclude that they foresaw it might be, under the language they were adopting”.⁴⁵

Once the case was reopened in front of the Supreme Court, the Justices were distributed the Bickel report which had quite an impact on them. Consequently, attorney for the NAACP, Spotswood Robinson, who sum-

42 Raymond Walters, Constitutional History, Social Science and Brown vs. Board of Education 1953–4, *The Occidental Quarterly* 5 (2005) No. 1, <http://theoccidentalquarterly.com/archives/vol5no1/rw-browni.html>

43 Kelly, 142.

44 Raymond Walters, *op.cit.*

45 Quoted in Klarman, *Law or Politics*, 211. Bickel’s recollections on the drafting can be found in Alexander Bickel, “The Original Understanding of the Segregation” *Harvard Law Review* 69 (1955), 227–249.

marized the historical evidence on December 7, was met with the skepticism of the Justices at the hearing.⁴⁶ It seems that “the Justices flirted rather seriously with a resort to history as a precedent-breaking device. At the last moment, however, they drew back from placing the Court’s sanction upon a new judicial version of the Fourteenth Amendment’s ‘original meaning.’ Instead they proceeded to break the ‘separate but equal’ rule of *Plessy v. Ferguson* by means of a “sociological” opinion. The contrast between the two techniques is the more curious because there was certainly as much plausibility potentially available in a re-examination of the historical intent behind the passage of the Fourteenth Amendment as there had been in the use of history to revive Jefferson’s ‘wall of separation’. But the Court shied off”.⁴⁷

The Court shied away under the burden of the Bickel report, whose content in fact surprised the Justices, as they had been unable to find an adequate explanation in the history of the Amendment. Jackson argued that among the legislators of the time “may be found a few who hoped that it would bring about complete social equality and early assimilation of the liberated Negro into an amalgamated population. But I am unable to find any indication that their support was decisive, and certainly their view had no support from the great Emancipator himself.” Justice Clark was even blunter, saying that “he always thought that the 14th amendment covered the matter and outlawed segregation. But the history shows different”.⁴⁸ It was hence the historical argument that was undermining the decision, and for the sake of unanimity it was largely discarded. Instead of setting historical record “too straight” and imposing onto 1868 Congressmen issues that were not on their agenda, the court took a bolder approach and resorted to a “sociological” decision.

Alfred Kelley concurs: “My half-educated guess is that the competing briefs exposed too grossly, at least for the moment, the entire fallacy of the law-office history. Quite possibly, it seems, to me, the Justices felt considerable embarrassment in adopting the interpretation of the NAACP, the only one consistent with their obvious intent in deciding the cases at hand ... It would seem likely that the evident difficulties presented by the various histories precipitated a serious difference of opinion among the Justices themselves, in a situation where unanimity was essential and even concurring opinions might damage the prestige of the decision. The Justi-

46 All oral arguments and rearguments are available at The University of Michigan Library, Digital Archive *Brown v Board of Education*, Oral Arguments, <http://www.lib.umich.edu/exhibits/brownarchive/oralarguments.htm>

47 Kelly, *op.cit.*, 148.

48 Klarman, 212, 214.

ces resorted instead to a “sociological” opinion, after Gunnar Myrdal, rather than a historically orientated piece of adjudication, although the truth of the matter may well be that the theoretical foundations of sociologically oriented reformist activism may be as difficult to defend as are those of historically oriented activism ... Equipped with an impressive mass of historical evidence with which it might well have rewritten the history of the amendment’s purpose, the Court reneged. As though in embarrassment, Mr. Chief Justice Warren’s opinion declared the historical evidence with respect to the Fourteenth Amendment’s intent concerning state segregation laws to be inconclusive, and then proceeded to suppose of the Plessy precedent without benefit of any new history, simply by declaring that it did not accord with the twentieth century implications of ‘equal protection’ because segregation generated ‘a feeling of inferiority’ in Negro children. In other words, the Court rejected history in favor of sociology”.⁴⁹

Such development seemed to confirm the assumption that the delay was caused in order for the Justices to acquire more time for deliberation. In the meanwhile, Chief Justice Frederick Winson suddenly died in September 1953. The new Chief Justice of the Supreme Court became Earl Warren, influential politician of the Republican Party. This Eisenhower’s appointment was to create the desired turnover in Brown, although quite unintentionally. He was appointed as a conservative whom Eisenhower thought to “represent the kind of political, economic, and social thinking that I believe we need on the Supreme Court”.⁵⁰ However, once in office, from October 5, Warren proved to be the creator of a new compromise on the bench of the Supreme Court. One of the first instances of overcoming of the division between the Justices was an unanimous decision in *Brown v Board of Education*, reached by the Supreme Court by the end of the year and publicly rendered on January 14, 1954.

Signed by Justice Warren, The Majority opinion found that “in each of the cases, minors of the Negro race, through their legal representatives, seek the aid of the courts in obtaining admission to the public schools of their community on a nonsegregated basis. In each instance, they had been denied admission to schools attended by white children under laws requiring or permitting segregation according to race. This segregation was alleged to deprive the plaintiffs of the equal protection of the laws under the Fourteenth Amendment.” Turning back on history, the Justices found that “in approaching this problem, we cannot turn the clock back to 1868,

49 Kelly, 144.

50 Personal and confidential To Milton Stover Eisenhower, 9 October 1953. In *The Papers of Dwight David Eisenhower*, ed. L. Galambos and D. van Ee, doc. 460. <http://www.eisenhowermemorial.org/presidential-papers/first-term/documents/460.cfm>

when the Amendment was adopted, or even to 1896, when *Plessy v. Ferguson* was written.” But, “today, education is perhaps the most important function of state and local governments ... Such an opportunity where the state has undertaken to provide it, is a right which must be made available to all on equal terms ... To separate them from others solely because of their race generates a feeling of inferiority as to their status in the community that may affect their hearts and minds in a way unlikely ever to be undone ... We conclude that, in the field of public education, the doctrine of ‘separate but equal’ has no place. Separate educational facilities are inherently unequal. Therefore, we hold that the plaintiffs and others similarly situated for whom the actions have been brought are, by reason of the segregation complained of, deprived of the equal protection of the laws guaranteed by the Fourteenth Amendment”.⁵¹

Eventually, social science did turn out to be of immense help to the Supreme Court in reaching this groundbreaking decision. The reports came as a great help to the Justices of the Supreme Court, torn between their personally liberal convictions and conservative, precedent-driven constitutional review. Social scientist filled this gap with the data that helped the Supreme Court reaching unanimous verdict that overturned the constitutional precedents and made segregated schooling unconstitutional. Justices were stating in the judgment that “this finding is amply supported by modern authority.” Those modern authorities were quoted in a footnote 11 to the judgment, labeled afterwards as “the most dispute-laden footnote in American constitutional law”, which contained the works of social science on the issue of effects of the segregation, including the sociological and pedagogical briefs submitted to the Supreme Court in the case: “B. Clark, *Effect of Prejudice and Discrimination on Personality Development* (Midcentury White House Conference on Children and Youth, 1950); Witmer and Kotinsky, *Personality in the Making* (1952), c. VI; Deutscher and Chein, *The Psychological Effects of Enforced Segregation: A Survey of Social Science Opinion*, 26 *J. Psychol.* 259 (1948); Chein, *What are the Psychological Effects of [347 U.S. 483, 495] Segregation Under Conditions of Equal Facilities?*, 3 *Int. J. Opinion and Attitude Res.* 229 (1949); Brameld, *Educational Costs, in Discrimination and National Welfare* (MacIver, ed., (1949), 44–48; Frazier, *The Negro in the United States* (1949), 674–681. And see generally Myrdal, *An American Dilemma* (1944)”.⁵² Such sort of a literature review from the highest legal instance

51 US Supreme Court, *Brown v Board of Education*, 347 U.S. 483 (1954).

52 Famous footnote eleven of the US Supreme Court Decision is commented at length by Sanjay Mody, “*Brown Footnote Eleven in Historical Context: Social Science and the Supreme Court’s Quest for Legitimacy.*” *Stanford Law Review* 54 (2002): 793–830.

in the country was a great victory for the plaintiffs and a direct blow to an influential body of scholarship which was for years resting on the notion of inherent racial differences.

However, the *Brown* decision and its evocation of “modern authorities” was a double-edged sword for the Supreme Court. The Justices were attacked overstressing their responsibility to guard the constitutional provisions, and plunging into the judicial activism. Such a landmark decision was bound to provoke resistance. “When the Supreme Court cited such evidence in striking down racial segregation in public schools, the prestige of behavioral sciences was generally boosted. But the ire of its critics was all the more aroused”.⁵³ The avalanche started with criticism of Professor Kenneth Clark’s experiments, which were one of the backbones of the *Brown* case.⁵⁴ From that point on, the controversy grew both in scope and length, appearing practically in every new scholarly field to produce an expert witness, ranging from economy and statistics to political science, sociology and linguistics.⁵⁵ One of the key points of the initial controversy was the impact of expert opinions on the Justices. Labeled as “the nine sociologists”, they were accused of “basing the decision on sociology rather than on law, of rejecting the intent of the framers of the Fourteenth Amendment and the established precedents in favor of science fiction”. Less venomous critics were pointing out that relying on social and behavioral sciences evidence in the courtroom is a dangerous path, as “modern social science is not in agreement in its basic philosophy”.⁵⁶

53 Garfinkel, Social Science Evidence and the School Segregation Cases, *The Journal of Politics* 21, (1959): 37.

54 Kenneth Clark, The Social Scientist as an Expert Witness in Civil Rights Legislation *Social Problems* 1 (1953): 5–10; Herbert Wechsler, Toward Neutral Principles of Constitutional Law, 73 (1959) *Harvard Law Review* 1; Kenneth Clark, “The Desegregation Case: Criticism of the Social Scientist’s Role”, *Villanova Law Review* 5 (1959); Ernest Can der Haag, “Social Science Testimony in the Desegregation Cases: A reply to Professor Kenneth Clark”, *Villanova Law Review*. 6 1960: 69.

55 Paul Meier, “Damned Liars and Expert Witnesses”, *Journal of the American Statistical Association*, vol.81, no.394 (June 1986), 269–276; Stephen E. Feinberg, “Ethics and the Expert Witness: Statistics on Trial”, *Journal of the Royal Statistical Society*, 160, (1997), 321–331. Richard A. Posner, “The Law and Economics of the Economic Expert Witness”, *The Journal of Economic Perspectives*, 13 (1999), 91–99; Michael J. Mandel, “Going for the Gold: Economists as Expert Witnesses”, *The Journal of Economic Perspectives*, 13 (1999), 113–120. Lawrence J. Leigh, “Political Scientists as Expert Witnesses”, *Political Science and Politics*, 24 (1991), 521–524. Lawrence Rosen, “The Anthropologist as Expert Witness”, *American Anthropologist*, 79, (1977), 555–578; Roger W Shuy, *Language Crimes: The Use and Abuse of Language Evidence in the Courtroom*, Blackwell Publishers, Cambridge, MA 1993.

56 Garfinkel, *op.cit.*, 37, 44.

However, much of that criticism was motivated not by methodological concerns but by political dissent. Hence, since *Brown*, “various social scientists, lawyers, and judges have questioned the constitutional and litigative relevance of this evidence as well as its accuracy.” Regardless of these attempts, “such testimony continues to be presented in these cases and, if anything, has come to play an even larger role”.⁵⁷

* * *

It took some time for the victory won for the Civil Rights Movement in 1954 to materialize. It seems that on the matter of desegregation forward-looking social science was ahead of not only the overtly racist state legislation, but also of the realities of the American society. Although racial discrimination in public education was rendered unconstitutional, and the verdict was calling for desegregation “with all deliberate speed”, ten years after *Brown*, in 1964, only slightly more than 2% of Black children were attending desegregated schools. It took significant political, legislative, judicial and scholarly effort to materialize the decision. So deep-seeded were the prejudices sown in the last century. Still, the decision in favor of the plaintiffs undermined heavily the very logic of Jim Crow laws, and the tide unleashed with *Brown* became the foundation from which to strike down other laws based on the doctrine of separation. Eventually, the decision was interiorized as one of the basic achievements of the United States after the Second World War. Thurgood Marshal, council for the plaintiffs eventually became the first Black Justice of the Supreme Court and eugenics and ‘scientific racism’ had evaporated entirely from the contemporary scholarship.

57 J. Sanders, B. Rankin-Widgeon, D. Kalmuss, M. Chesler, The Relevance of ‘Irrelevant’ Testimony: Why Lawyers use Social Science Experts in School Desegregational Cases, *Law and Society Review*, 16, (1981–2), p.403.

Vladimir Petrović

PRAVO I DRUŠTVENE NAUKE U BORBI
PROTIV DISKRIMINACIJE

*Slučaj Braun protiv Školskog odbora
na Vrhovnom sudu SAD 1952–1954.*

Rezime

Članak se bavi ulogom društvenih naučnika u čuvenom antidiskriminacionom procesu *Brown vs. Board of Education* vođenim pred američkim Vrhovnim sudom 1952–4. Razmatra se značaj ekspertskih izveštaja sociologa i pedagoga koje su pripremili tužitelji u pokušaju da opišu razoran uticaj koji segregacija u školstvu ima na crnu decu. Stručna mišljenja o potrebi za desegregacijom koja su dolazila iz naučnih krugova išla su ispred još uvek rasističkih zakonodavstava nekih američkih država. Stoga su bila od velike koristi sudijama Vrhovnog suda, razapetih između svojih liberalnih ubeđenja i potrebe da se pridržavaju konzervativnih načela ocene ustavnosti zakona. Nazali društvenih nauka su popunili ovu prazninu podacima na osnovu kojih je Vrhovni sud dosegao jednoglasnu odluku kojom je rasno podvojeno školstvo proglašeno neustavnim.

Ključne reči: Braun protiv Odbora, rasna segregacija u SAD, veštaci

Milo Milunović – *Ranjena čaplja*, 1965.

Damjan Tatić

Centar za samostalni život osoba sa invaliditetom, Beograd

NERAVNOPRAVNOST OSOBA SA INVALIDITETOM

Rezime: Invalidnost je društveni fenomen čiji koncept se menjao sa razvojem ljudskog društva i proističe iz interakcije osoba sa fizičkim, senzornim, intelektualnim oštećenjima sa okruženjem, koje su usled različitih društvenih barijera – fizičkih, komunikacijskih, psihosocijalnih i drugih – dovedene u neravnopravan položaj, potpuno onemogućene ili delimično ograničene u vršenju životnih aktivnosti i punom učešću u svim sferama društvenog života. Osobe sa invaliditetom su osobe sa urođenim ili stečenim fizičkim, senzornim, intelektualnim i psihosocijalnim oštećenjima koje su usled raznih barijera u društvu potpuno onemogućene ili delimično ograničene u vršenju životnih aktivnosti i punom i ravnopravnom učešću u svim sferama društvenog života. Postojanje antidiskriminacijskog zakonodavstva predstavlja prvi, nužni korak u naporima da se osobama sa invaliditetom osigura ravnopravnost. Ipak, sprečavanje diskriminacije samo po sebi teško može garantovati punu uključenost ovih osoba u sve oblasti društvenog života. One su u mnogim društvima godinama bile izolovane, marginalizovane pa će biti potrebne i afirmativne mere pozitivne akcije da bi se ovoj ranjivoj društvenoj grupaciji pružile iste “startne osnove”. Nužno je preduzimanje mera za izjednačavanje mogućnosti. Da bi se osigurala ravnopravnost osoba sa invaliditetom u Srbiji treba dosledno sprovoditi važeći Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom i usvojiti opšti antidiskriminacijski zakon. U propise iz oblasti obrazovanja, radnih odnosa, pristupa fizičkom okruženju, dobrima, uslugama i objektima namenjenim javnosti, javnom prevozu, informacijama i komunikacijama, servisima podrške, pomagalima, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti treba uneti mere za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom. Sve ove mere treba preduzimati u saradnji sa osobama sa invaliditetom i njihovim organizacijama.

Ključne reči: neravnopravnost, osobe sa invaliditetom, antidiskriminacijski zakon

Invalidnost je društveni fenomen čiji koncept se menjao sa razvojem ljudskog društva i proističe iz interakcije osoba sa fizičkim, senzornim, intelektualnim oštećenjima sa okruženjem, koje su usled različitih društvenih barijera – fizičkih, komunikacijskih, psihosocijalnih i drugih – dovedene u neravnopravan položaj, potpuno onemogućene ili delimi-

čno ograničene u vršenju životnih aktivnosti i punom učešću u svim sferama društvenog života.¹

Osobe sa invaliditetom su osobe sa urođenim ili stečenim fizičkim, senzornim, intelektualnim i psiho-socijalnim oštećenjima koje su usled raznih barijera u društvu potpuno onemogućene ili delimično ograničene u vršenju životnih aktivnosti i punom i ravnopravnom učešću u svim sferama društvenog života.²

Cucićeva i Jovanovićeva primećuju da je invalidnost istorijski rano prepoznata. Bila je prisutna u svim sredinama.³ Invalidnost je fenomen koji zaista zadire u sve segmente društva i društvenog života. Cucićeva i Jovanovićeva konstatuju da je invalidnost “dugo bila potpuno zanemari-vana, zaklonjena najpre visokim zidom stigmatizacije, zatim zamagljena samarićanskim pristupom, potom svedena na individualni problem osobe sa invaliditetom – ali uvek na margini, van glavnih tokova akcije, moći i odlučivanja.”⁴

Socijalni model pristupa invalidnosti javlja se sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, kao reakcija na do tada preovlađujući medicinski model pristupa invalidnosti. Pored većeg broja teoretičara, ovaj model prigrile su organizacije osoba sa invaliditetom i borci za ljudska prava ovih osoba. Poslužio je kao teoretski osnov za zahteve za ravnopravnost i punu socijalnu uključenost i učešće osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života. Najznačajniji međunarodnopravni dokumenti posvećeni položaju osoba sa invaliditetom usvajani pod okriljem Ujedinjenih nacija i regionalnih organizacija počivaju pre svega na ovom modelu.

U ovom trenutku biopsihosocijalni model pristupa invalidnosti uživa široku podršku brojnih teoretičara kao izuzetno precizan, razrađen, kompleksan model pristupa invalidnosti koji nastoji da uzme u obzir sve različite aspekte invalidnosti kao društvenog fenomena. Cucićeva i Jovanovićeva ga detaljno analiziraju, a i Mitrovićeva, Radomanova i Petrović ga uzimaju kao teoretsku osnovu za svoje radove.⁵ Ovaj model korišćen je tokom izrade nacrtu Strategije unapređenja položaja osoba sa invaliditetom Republike Srbije 2006. godine.

1 D. Tatić, *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Beograd 2008., str. 50.

2 *Ibid.*

3 Vidi: Viktorija Cucić (urednik), *Osobe sa invaliditetom i okruženje*, Beograd 2001., str. 11.

4 *Ibid.*

5 Viktorija Cucić (urednik): *nav. delo*, str. 13–15; I. Mitrović: *Mogućnosti socijalne integracije telesno invalidnih lica*, (magistarski rad), Beograd 2005., str. 7-16; Lj. Petrović: *Pogled na invalidnost kroz istoriju*, str. 49-54; J. Trkulja (urednik) *Prava osoba sa invaliditetom*, Beograd 2003.; V. Radoman, *Specifičnosti položaja osoba sa invaliditetom*, str. 24.

Cucićeva i Jovanovićeva navode da u biopsihosocijalnom modelu invalidnost odražava negativni aspekt interakcije između individue, njenog zdravstvenog stanja i kontekstualnih faktora. Taj proces interakcije ima sledeći karakter: “Narušeno *zdravstveno stanje* (kao rezultat akutne ili hronične bolesti, povreda ili trauma) ostavlja posledice u vidu *oštećenja* (gubitka ili abnormalnosti telesne strukture ili fiziološke funkcije), dovodi do promena u *aktivnostima* (odnosno u prirodi i intenzitetu funkcionisanja osobe) i *participaciji* (prirodi i intenzitetu individualnog uključivanja u životne situacije).”⁶

Osobe sa invaliditetom susreću se sa diskriminacijom, izolacijom, marginalizacijom i usled različitih barijera u društvu, te ne mogu da ostvare svoja ljudska prava, koja im pripadaju kao i svim građanima, niti su u mogućnosti da ravnopravno učestvuju u životu zajednice. Relevantni akteri, kako na globalnom nivou tako i na regionalnom i nacionalnom nivou, nastoje da nađu adekvatne odgovore na gorući problem neravnopravnosti osoba sa invaliditetom. Međunarodne organizacije poput, Ujedinjenih nacija, regionalna tela poput Saveta Evrope, Evropske Unije, ili Organizacije američkih država, unose odredbe o nediskriminaciji osoba sa invaliditetom u opšte instrumente međunarodnog prava, ili donose posebne dokumente o izjednačavanju mogućnosti i punom učešću ovih osoba. Države nastoje da spreče diskriminaciju osoba sa invaliditetom usvajanjem različitih pravnih normi. Sve ove odredbe usvajaju se u saradnji sa ili pod pritiskom pokreta osoba sa invaliditetom, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom planu.

Zabrana diskriminacije po osnovu invaliditeta predviđena je unutrašnjepравnim aktima desetina država širom sveta. Neke od država zabranjuju ovu vrstu diskriminacije najvišim pravnim aktom – ustavom. Druge države zabranu diskriminacije po osnovu invalidnosti uređuju krivičnim zakonima i sankcionišu ovu vrstu diskriminacije u nekim oblastima, pre svega radnim odnosima, kao krivično delo. Veliki broj država zabranjuje diskriminaciju osoba sa invaliditetom bilo opštim antidiskriminacijskim propisima, bilo posebnim zakonima o sprečavanju diskriminacije na osnovu invalidnosti. Neke države su odredbe o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom unele u propise o socijalnoj zaštiti.⁷

Zabranu diskriminacije građana na osnovu invaliditeta sadrže ustavnopravni akti većeg broja država: Austrije, Brazila, Kanade, Ekvadora, Finske, Fidžija, Gambije, Gane, Malavija, Meksika, Nemačke, Novog Zelanda, Južne Afrike, Slovenije, Švajcarske, Ugande i drugih. Zabranu je sadržala i Povelja o manjinskim i ljudskim pravima državne zajednice Sr-

6 Viktorija Cucić (urednik), *nav. delo*, str. 13–15.

7 Vidi: T. Degener, G. Quinn, *A Survey of International, Comparative and Regional Disability Law Reform*, Washington 2000/1.

bija i Crna Gora. I Ustav Republike Srbije zabranjuje diskriminaciju na osnovu fizičke i intelektualne invalidnosti (čl. 21, st. 3).

Degenerova i Kvin navode da Francuska, Finska, Španija i Luksemburg zabranjuju diskriminaciju po osnovu invalidnosti krivičnim zakonima. Zakoni ovih zemalja predviđaju mogućnost zatvorskih kazni od 2 do 3 godine za počinioce ovih krivičnih dela, kao i mogućnost plaćanja novčanih kazni.⁸ Dok Finska i Španija materiju zabrane diskriminacije po osnovu invalidnosti uređuju i drugim pravnim aktima, Francuska i Luksemburg zabranu diskriminacije osoba sa invaliditetom uređuju jedino krivičnim zakonima.

Veći broj zemalja nije predvideo krivične sankcije za akte diskriminacije osoba sa invaliditetom u svojim krivičnim zakonicima ali je u posebne antidiskriminacijske zakone namenjene zaštiti osoba sa invaliditetom uneo i izvestan broj krivičnopravnih odredbi. Tako australijski Zakon protiv diskriminacije predviđa mogućnost izricanja šestomesečne kazne zatvora ili novčane kazne licu koji podstiče uznemiravanje ili nezakonitu diskriminaciju po osnovu invalidnosti. Ovaj zakon predviđa sankcije za počinioce viktimizacije lica koja pokušavaju da ostvare svoja prava na osnovu ovog akta. Slične odredbe mogu se naći i u Uredbi o diskriminaciji Hong Konga. Lice koje podstiče mržnju, prezir ili ozbiljno izrugivanje prema osobi s invaliditetom čini ozbiljno kršenje zakona i može biti osuđeno na dvogodišnju kaznu zatvora ili plaćanje novčane kazne.⁹ Izraelski zakon predviđa novčane kazne.

Degenerova i Kvin navode da su do 2001. zakone i druge propise o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom donele Australija, Belgija, Čile, Etiopija, Filipini, Finska, Francuska, Gana, Gvatemala, Holandija, Hong Kong, Indija, Irska, Izrael, Južna Afrika, Južna Koreja, Kanada, Kostarika, Mađarska, Madagaskar, Malta, Mauricijus, Namibija, Nemačka, Nigerija, Portugal, Španija, Šri Lanka, Švajcarska, Švedska, SAD, Velika Britanija, Zimbabve i Zambija. Reč je o zakonima koji pre svega uređuju zaštitu građanskih i ljudskih prava.¹⁰ Ipak treba primetiti da neki od ovih zakona pre spadaju u zakone iz oblasti socijalne zaštite nego antidiskriminacijske zakone, recimo nemački. Odrebe o socijalnoj zaštiti sadrže i neki od zakona koji se pre svega mogu okarakterisati kao zakoni o izjednačavanju mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom, recimo zakon Mađarske.

Nakon usvajanja Interameričke konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom više latinoameričkih država usvojilo

8 *Ibid.*

9 *Ibid.*

10 *Ibid.*

je antidiskriminacijske zakone, recimo Ekvador i Panama, dok je Dominikanska Republika zabranu diskriminacije po osnovu invalidnosti uredila opštim zakonom o suzbijanju diskriminacije. Posle azijsko-pacifičke decenije osoba sa invaliditetom 1993-2002. više država usvojilo je nove propise ili menjalo važeće propise koji uređuju status osoba sa invaliditetom. Filipini, Japan, Kina, Tajland predviđaju zabranu diskriminacije osoba sa invaliditetom svojim relevantnim propisima.¹¹ Nakon usvajanja Direktive 2000/78/EC sve članice Evropske unije bile su dužne da usvoje zakone kojima će zabraniti diskriminaciju na osnovu invalidnosti u oblasti zapošljavanja, radnih odnosa, profesionalne rehabilitacije i obuke, sindikalnih prava. Neke od zemalja, poput Španije, Holandije, Austrije, iskoristile su donošenje zakona da zabranu diskriminacije na osnovu invalidnosti prošire i na druge oblasti društvenog života. *U regionu jugoistočne Evrope Srbija je prva država koja je usvojila specifičan zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.* Bugarska zabranu diskriminacije po osnovu invalidnosti uređuje zakonom o socijalnoj zaštiti osoba sa invaliditetom širokog obuhvata, dok Makedonija, po ugledu na susede, priprema usvajanje sveobuhvatnog zakona kojim bi uredila položaj osoba sa invaliditetom, uključujući i zabranu diskriminacije.

Narodna skupština Republike Srbije usvojila je na svom Drugom redovnom zasedanju 17. aprila 2006. godine Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. Zakon protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom uređuje opšti režim zabrane diskriminacije po osnovu invalidnosti, posebne slučajeve diskriminacije osoba sa invaliditetom, postupak zaštite osoba izloženih diskriminaciji i mere za podsticanje ravnopravnosti i socijalne uključenosti osoba sa invaliditetom (član 1.), kao i sankcije za neke od zabranjenih akata diskriminacije. Zabranjuje direktnu i indirektnu diskriminaciju, viktimizaciju, pozivanje i podstrekivanje na diskriminaciju povredu načela jednakosti prava i dužnosti, predviđa naročito teške slučajeve diskriminacije. Previđa zabranjene slučajeve diskriminacije u oblastima postupka pred organima javne vlasti, članstva u udruženjima građana, pristupa uslugama namenjenim javnosti, javnim objektima i površinama, javnom prevozu, obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenoj zaštiti, bračnim i porodičnim odnosima.

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom u Delu V propisuje poseban parnični sudski postupak zaštite od diskriminacije zbog invalidnosti. Na ovu vrstu sudskih postupaka primenjivaće se odredbe o opštem parničnom postupku, ako Zakonom o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom nije drugačije određeno (čl. 40.). U sporovi-

11 *International Disability Rights Monitor: Regional Report of Asia*, (2005), Chicago, p. XII-XIII.

ma povodom diskriminacije zbog invalidnosti pored sudova opšte mesne nadležnosti (po prebivalištu tuženog), biće mesno nadležni i sudovi na čijoj teritoriji tužilac – osoba sa invaliditetom koja je bila izložena diskriminaciji, ima boravište ili prebivalište (čl. 41.).¹²

Postupak se pokreće tužbom koju podnosi osoba sa invaliditetom koja tvrdi da je bila žrtva diskriminacije, ili njen zakonski zastupnik. U slučajevima diskriminacije u oblasti radnih odnosa iz članova 21. i 22, tužbu može podneti i lice koje živi sa osobom sa invaliditetom u domaćinstvu i trajno joj pruža fizičku pomoć bez nadoknade (član 42.). Na inicijativu organizacija osoba sa invaliditetom podnet je amandman da se aktivna legitimacija pruži i dobrovoljnom ispitivaču diskriminacije, kao i organizacijama osoba sa invaliditetom, odnosno organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava, ali taj amandman nije prihvaćen. Krajem 2008. godine predstavljen je nacrt opšteg Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije. Taj predlog predviđa mogućnost aktivne legitimacije i za pravna lica, organizacije koje se bave zaštitom prava. U slučaju da predlog ovog zakona bude usvojen tokom 2009. godine, može se očekivati i dosledna primena odredbi o aktivnoj legitimaciji za organizacije za zaštitu prava i u slučajevima pokrenutim zbog diskriminacije na osnovu invalidnosti.

Član 43. Zakona predviđa da se tužbom može tražiti zabrana izvršavanja radnje od koje pretila diskriminacija, zabrana daljeg vršenja, odnosno ponavljanja vršenja radnje diskriminacije (odjeljak 1), uklanjanje posledica diskriminatornog ponašanja (odjeljak 2), utvrđivanje da je tuženi postupao diskriminatorski prema tužiocu (odjeljak 3) i naknada materijalne i nematerijalne štete (odjeljak 4). U postupku po tužbi zbog diskriminacije po osnovu invalidnosti uvek se može tražiti revizija (član 44.). Tužilac u toku sudskog postupka i posle njegovog okončanja, a pre izvršenja presude, od suda može tražiti da izda privremenu meru zabrane diskriminatornog ponašanja radi otklanjanja opasnosti od nasilja ili nastajanja nenadoknadive štete (stav 1 člana 45.). Podnosilac predloga za izdavanje privremene mere mora učiniti verovatnim da je mera potrebna radi otklanjanja nasilja, sprečavanja upotrebe sile ili nastanka nenadoknadive štete (stav 2 člana 45.), a sud po tom predlogu mora odlučiti u roku od 48 časova od trenutka prijema predloga (stav 3).¹³

Nacrt Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom radne grupe Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike sa početka 2005. predvideo je prebacivanje tereta dokazivanja na tuženog u građanskim postupcima: osoba koja tvrdi da je bila izložena diskriminaciji zbog invalidnosti bila je dužna da to učini verovatnim, a onda je na tuženom

12 D. Tatić, *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Beograd 2008., str. 170.

13 *Ibid.*, str. 171.

bilo da dokaže da nije počinio akt diskriminacije. Ovo rešenje urađeno je po ugledu na odredbe Direktive EU o jednakom postupanju pri zapošljavanju, jer je sudska praksa u zemljama EU (npr. Nemačka, Irska) demonstrirala da je teško dokazivati postojanje činjenice diskriminacije. No u proleće 2005. godine Ministarstvo pravde i Sekretarijat za zakonodavstvo zauzimaju stav da je ovaj predlog protivan važećem Zakonu o parničnom postupku, ispuštajući iz vida činjenicu da već godinama postoji relevantan presedan u materijalnom pravu naše zemlje: Zakon o obligacionim odnosima, koji uređuje materijalnopravna pitanja, u više članova je propisao odstupanje od pretpostavke da teret dokazivanja nosi tužilac (čl. 164, st. 2, čl. 165, st. 4, čl. 167, st. 1 i čl. 173). Iz predloga Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom koji je Vlada podnela Skupštini izbačene su odredbe o prebacivanju tereta dokazivanja na tuženog. Zajednica invalidskih organizacija Srbije, u saradnji sa Centrom za samostalni život invalida Srbije, uputila je Savetu za pitanja invalidnosti, Narodnoj skupštini Republike Srbije, predsedniku Skupštine, nadležnim skupštinskim odborima i svim poslaničkim grupama zahtev da se prihvati amandman kojim se u Zakon vraća prvobitni tekst Radne grupe o prebacivanju tereta dokazivanja u građanskim parnicama. Sličan predlog uputila je i koalicija nevladinih organizacija protiv diskriminacije. Više poslanika podnelo je odgovarajući amandman, no on nije usvojen tokom rasprave.¹⁴ Predlog opšteg Zakona o zabrani diskriminacije iz 2008. predviđa prebacivanje tereta dokazivanja u građanskim parnicama sa tužioca na tuženog. Tužilac ipak mora učiniti verovatnim da je bio žrtva diskriminacije. Ove odredbe mogu se u slučaju usvajanja opšteg zakona primenjivati i u postupcima pokrenutim zbog diskriminacije na osnovu invalidnosti.

Opštinski sud u Šapcu doneo je 5. septembra 2007. prvu prvostepenu presudu za slučaj diskriminacije na osnovu invalidnosti. Korisnik naknade za tuđu negu i pomoć tražio je da mu se naknada uplaćuje na tekući račun. Pošto je centar za socijalni rad insistirao da dostavu naknade vrši na kućnu adresu, uz obrazloženje da je to preferencijalni tretman, korisnik je podneo tužbu na osnovu člana 11 Zakona, tvrdeći da konkretno postupanje predstavlja *pozitivnu diskriminaciju* koju Zakon zabranjuje članom 6. Sud je presudom naložio centru za socijalni rad da počne da uplaćuje naknadu za tuđu negu i pomoć na tekući račun tužioca, te da mu nadoknadi parnične troškove. Treba primetiti da je i Sektor za zaštitu osoba sa invaliditetom, koji prati primenu zakona, insistirao na doslednoj primeni slova zakona, iako je tuženi bilo Ministarstvo rada i socijalne politike, demonstrirajući da zakon treba da se primenjuje jednako za sve i da svi moraju da ga poštuju. Ova presuda imala je očito značaj sudskog presedana

14 *Ibid.*

koji dovodi do promene prakse, pošto su početkom 2008. godine centri za socijalni rad u različitim opštinama Srbije korisnicima naknade za tuđu negu i pomoć počeli da šalju dopise sa pitanjem na koji način ubuduće žele da im se isplaćuje naknada, u gotovini, dostavom na kućnu adresu, ili uplatom na račun.

U novembru 2007. Ministarstvo pravde na dopis Sektora za zaštitu osoba sa invaliditetom odgovara da su, pored tužbe u Šapcu, kod opštinskog suda u Novom Sadu podnete četiri tužbe zbog diskriminacije na osnovu invalidnosti. Jedna je odbačena, jedna je u zimu 2007/8. bila na rešavanju kod Okružnog suda, a ostali postupci su bili u toku. U pomenu-tom odgovoru Ministarstva pravde navodi se još da to ministarstvo nema podataka da su u drugim sudovima pokretani postupci na osnovu Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, mada su mediji ispratili pojedine situacije koje su mogle imati obeležja diskriminacije na osnovu invalidnosti u Beogradu i Kraljevu.¹⁵ U međuvremenu, prema podacima organizacija osoba sa invaliditetom, tokom 2008. pokrenut je još jedan postupak po tužbi zbog diskriminacije na osnovu invalidnosti u Novom Sadu i jedan u Beogradu, zbog diskriminacije prilikom zapošljavanja.

Postojanje antidiskriminacijskog zakonodavstva predstavlja prvi, nužni korak u naporima da se osobama sa invaliditetom osigura ravnopravnost. Ipak, sprečavanje diskriminacije samo po sebi teško može garantovati punu uključenost ovih osoba u sve oblasti društvenog života. One su u mnogim društvima godinama bile izolovane, marginalizovane, pa će biti potrebne i afirmativne mere pozitivne akcije da bi se ovoj ranjivoj društvenoj grupaciji pružile iste "startne osnove". *Nužno je preduzimanje mera za izjednačavanje mogućnosti.*

Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti terminom "izjednačavanje mogućnosti" označavaju proces kojim različiti delovi društva i okoline, kao što su službe, delatnosti, informisanje i dokumentacija, postaju dostupni svima, posebno osobama sa invaliditetom.¹⁶

Standardna pravila UN rehabilitaciju definišu kao proces koji ima za cilj da osobama sa invaliditetom omogući postizanje i održavanje njihovog optimalnog fizičkog, intelektualnog, psihičkog i/ili društvenog funkcionalnog nivoa, čime im se pruža mogućnost da promene svoj život u pravcu većeg stepena nezavisnosti. Proces rehabilitacije ne obuhvata početnu medicinsku zaštitu. On podrazumeva širok spektar mera i aktivnosti od osnovne i opšte rehabilitacije do ciljnih aktivnosti, kao što je npr. profesionalna rehabilitacija.¹⁷

15 *Ibid.*, str. 174.

16 D. Tatić (urednik), *Ključ za jednakost: Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom*, Beograd 2003., str. 13.

17 *Ibid.*, str. 12.

Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana Republike Srbije¹⁸ predviđa razne oblike socijalne zaštite čiji korisnici su i osobe sa invaliditetom. *Zakon ustanovljava pravo na naknadu za tuđu negu i pomoć, a kao korisnike definiše lica kojima je zbog težine stanja ili bolesti neophodna pomoć i nega za obavljanje radnji radi zadovoljavanja osnovnih životnih potreba* (član 23). Izmenama Zakona iz 2005. godine dodan je novi član 25a, kojim se osobama sa telesnim oštećenjem od 100% povećava iznos naknade za tuđu negu i pomoć. Naknada u ovakvom iznosu teško da može pokriti punu cenu angažovanja personalnog asistenta, ali svakako predstavlja osnov za direktna plaćanja iz kojih korisnici mogu angažovati personalne asistente.

Članom 31 Zakona o socijalnoj zaštiti predviđeno je da stara, iznemogla, hronično obolela i druga lica koja nisu u stanju da se sama staraju o sebi imaju pravo na pomoć u kući koja obuhvata obavljanje neophodnih kućnih poslova – održavanje čistoće, nabavka, održavanje lične higijene.

Pravo na dnevni boravak Zakon o socijalnoj zaštiti između ostalih predviđa za decu ometenu u fizičkom ili psihičkom razvoju, decu obolelu od autizma, odrasla lica koja imaju pravo na smeštaj u ustanovu, a dnevni boravak predstavlja najcelishodniji oblik zaštite u zavisnosti od stepena i vrste ometenosti odraslog lica (čl. 33).

Zakon o socijalnoj zaštiti dalje predviđa da se korisnik usluga može uputiti u ustanovu socijalne zaštite radi zbrinjavanja – stanovanja, ishrane, odevanja, nege, pomoći i staranja – kao i vaspitanja i obrazovanja, osposobljavanja za određene radne aktivnosti, radno-okupacione, kulturno-zabavne i rekreativno-rehabilitacione aktivnosti (čl. 36). Između ostalih, Zakon predviđa da pravo na smeštaj u ustanovu imaju “deca sa umerenom, težom i teškom mentalnom ometenošću, višestrukom ometenošću, deca obolela od autizma, deca sa smetnjama u telesnom razvoju koja nemaju uslova da ostanu u svojoj porodici (...), odrasla invalidna lica sa telesnim i čulnim oštećenjima, teško hronično obolela lica i lica ometena u mentalnom razvoju koja nisu u mogućnosti da samostalno žive u porodici ...” (čl. 37).

Neophodno je ustanoviti standarde i kriterijume za pružanje novih usluga u sklopu reforme sistema socijalne zaštite – servisa personalnih asistentata, stanovanja u malim kućnim zajednicama uz podršku, dnevnih boravaka. Krajem 2008. godine okončano je pilotiranje ovih inovativnih servisa i predviđeni standardi kvaliteta usluga. Može se očekivati da će ovi servisi biti uvedeni u sistem izmenama Zakona o socijalnoj zaštiti obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana tokom 2009. godine.

18 *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/2001, 84/2004, 115/2005.

Pristupačnost predstavlja jedan od osnovnih preduslova za jednako učešće osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života. Ona obuhvata kako garantovanje pristupa fizičkom okruženju, javnim površinama, objektima, prevozu, uslugama, tako i obezbeđivanje pristupa informacijama i komunikacijama. Analiza dostupnosti javnih službi i objekata koju su 2001. godine u 12 opština Srbije sprovele Bjegovićeva, Vukovićeva i Matejićeva pokazuje nezadovoljavajuću situaciju, koja ometa kvalitet života osoba sa motornim oštećenjem u njihovim svakodnevnim aktivnostima. Javni prevoz je nedostupan za čak 52% anketiranih, trgovina za 53%, javna telefonska govornica za 37%, a ostale javne službe, kao što su pošta, opština ili MUP, nedostupne su za 35% ispitanika u ovom istraživanju.¹⁹

Izmene Zakona o izgradnji i planiranju standarde pristupačnosti definišu kao “obavezne tehničke mere, standarde i uslove projektovanja, planiranja i izgradnje kojima se osigurava nesmetano kretanje i pristup osobama sa invaliditetom, deci i starim osobama” (čl. 1). Član 14 izmena Zakona o izgradnji i planiranju predviđa da planovi građenja između ostalog moraju sadržati posebne uslove kojima se javne površine i javni objekti od opšteg interesa čine pristupačnim osobama sa invaliditetom u skladu sa standardima pristupačnosti iz Pravilnika. Članom 41 predviđeno je da će investitor objekta od opšteg interesa, odnosno odgovorno lice koje ne obezbedi pristup objektu za osobe sa invaliditetom u skladu sa standardima pristupačnosti biti kažnjeno novčanom kaznom od 10.000 (deset hiljada) do 50.000 (pedeset hiljada) dinara.

Pravilnik o uslovima projektovanja i planiranja vezanim za nesmetano kretanje dece, starih, invalidnih i hendikepiranih lica²⁰ detaljno uređuje urbanističko-tehnički uslove za planiranje javnih saobraćajnih i pešačkih površina, prilaza do objekata i projektovanje stambenih i objekata za javno korišćenje i posebnih uređaja u njima kojima se obezbeđuje nesmetano kretanje osoba sa invaliditetom, dece i starih osoba.

Zakon o javnom informisanju Srbije iz 2003. godine predviđa uopštenu obavezu države, teritorijalne autonomije i lokalne samouprave da informacije učine pristupačnim osobama sa invaliditetom. Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom Srbije predviđa obavezu organa države, teritorijalne autonomije i lokalnih samouprava nadležnih za pitanja kulture i medija da preduzmu mere za obezbeđivanje pristupa informacijama i komunikacijama osobama sa invaliditetom kroz upotrebu odgovarajućih tehnologija (član 35).²¹ Ova obaveza precizirana je amand-

19 Viktorija Cucić (urednik), *nav. delo*, Beograd 2001., str. 108.

20 *Službeni glasnik Srbije* broj 18/97.

21 *Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom*, Predgovor: D. Tatić, Beograd 2006., str. 26.

manom o osiguravanju pristupa informacijama u informativnim emisijama RTS-a kao javnog servisa kroz titlovanje vesti i displej teksta.

Vlada Srbije usvojila je u novembru 2007. godine Zaključak o prihvatanju Informacije o potrebi obezbeđivanja pristupačnosti informacija organa javne vlasti u elektronskoj formi osobama sa invaliditetom i počelo se sa preduzimanjem konkretnih mera kako bi se sajtovi različitih organa vlasti postali dostupni. U proleće 2008. godine počela je izrada nacрта Zakona o upotrebi srpskog znakovnog jezika.

Pravo na obrazovanje osoba sa invaliditetom u Srbiji uređeno je Zakonom o osnovnoj školi, Zakonom o srednjoj školi, Zakonom o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, Zakonom o visokom obrazovanju, kao i nizom podzakonskih akata. Osim Zakona o visokom obrazovanju, koji stvara uslove za ravnopravno studiranje studenata sa invaliditetom, ostali propisi vaspitanje i obrazovanje osoba sa invaliditetom posmatraju iz vizure specijalnog školstva. Zato nisu iznenađujući podaci da čak 49% ovih osoba nema završenu ili ima nepotpunu osnovnu ili srednju školu, da jedna trećina ima završenu srednju školu, da je 11% završilo specijalne škole, a da je oko 6% završilo više ili visoko obrazovanje.²² Neophodno je promeniti propise i u skladu sa odredbama Strategije unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji 2007-2015. stvoriti jednake mogućnosti za obrazovanje dece, mladih i odraslih osoba sa invaliditetom u okvirima redovnog školskog sistema.

Zakon o radu dalje predviđa da se osobe sa invaliditetom zapošljavaju pod opštim uslovima, osim ako zakon ne predvidi drugačije (član 28). Ako zaposleni nije više sposoban da obavlja određeni posao zbog smanjene radne sposobnosti, poslodavac je dužan da mu ponudi drugi posao u skladu sa preostalim radnom sposobnošću zaposlenog (član 101). Izmenama fiskalnih propisa iz 2006. godine predviđene su olakšice za poslodavce koji zapošljavaju osobe sa invaliditetom. Vlada Srbije uputila je u septembru 2008. godine Narodnoj skupštini Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, koji treba usvojiti što pre.

Pored primene opštih međunarodnih i regionalnih pravnih okvira, nužna je i zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom odgovarajućim aktima unutrašnjeg prava. *Zabrana diskriminacije* na osnovu invalidnosti u Ustavu Republike Srbije predstavlja jasan signal da je naše društvo odlučno u garantovanju ravnopravnosti svih svojih građana. Da bi se osigurala ravnopravnost osoba sa invaliditetom, u Srbiji treba dosledno sprovoditi *važeci Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom* i usvojiti opšti antidiskriminacijski zakon. U propise iz oblasti obrazovanja, radnih odnosa, pristupa fizičkom okruženju, dobrima, uslugama i objektima name-

22 Viktorija Cucić (urednik), *nav. delo*, Beograd 2001., str. 85.

njenim javnosti, javnom prevozu, informacijama i komunikacijama, servisi-
ma podrške, pomagalima, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti treba uneti mere
za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom.
Sve ove mere treba preduzimati u saradnji sa osobama sa invaliditetom i
njihovim organizacijama. Tako se stvaraju pravni okviri društva u kome
će osobe sa invaliditetom biti istinski ravnopravni građani Srbije.

Damjan Tatić

INEQUALITY OF PERSONS WITH DISABILITIES

Summary

Disability is a social phenomenon whose concept is changing together with the development of the society and it is derived from the interaction of persons with physical and mental disabilities with society, as well as persons with visual, hearing and speech impairments. Those persons did not have an equal position in society due to different social barriers – physical, communication and psychological ones. Persons with disabilities are persons with congenital condition or acquired physical and mental disabilities or visual, hearing and speech impairments who, due to different barriers in the society are fully or partially limited in exercising life activities and equal participation in all aspects of social life.

The existence of anti-discriminatory legislation represents a first and necessary step in the efforts of ensuring equality for people with disabilities. However, the prevention of discrimination can hardly guarantee the full inclusion of these persons in all aspects of social life. In many societies they were for years isolated, marginalised; thus, there is a need for positive discrimination measures in order to ensure the same starting positions for this vulnerable social group. It is necessary to undertake equal opportunity measures. In order to ensure equality of persons with disabilities the Act on Prevention of Discrimination of Persons with Disabilities must be consistently applied and a general anti discrimination statute should be adopted. Equal opportunity measures for persons with disabilities should be incorporated in legislation concerning education, employment, access to goods, services and other public institutions, public transport, information and communication, support services, social and health protection. All these measures should be taken in cooperation with the persons with disabilities and their organisations.

Key words: inequality, persons with disabilities, anti discriminatory law

Predrag Vukasović
Centar za uporedno pravo, Beograd

INVALIDSKE ORGANIZACIJE U DEMOKRATSKOM I TRŽIŠNOM OKRUŽENJU

Rezime: Prilog se bavi promenom društvenog konteksta u kojem funkcionišu invalidske organizacije u Srbiji u periodu tranzicije ka demokratskom društvu i tržišnoj ekonomiji. Analiziraju se aspekti misije invalidskih organizacija, strateška opredeljenja i njihova operacionalizacija, unutrašnja organizacija i finansiranje, uzajamni odnosi invalidskih organizacija, njihovo delovanje unutar nevladinog sektora i uticaj na državu i društvo. Sugerisu se rešenja koja bi u promenjenim okolnostima unapredila delatnost invalidskih organizacija i uticala na promenu odnosa države prema osobama sa invaliditetom u Srbiji, kao i na promenu njihove uloge u srpskom društvu.

Ključne reči: tranzicija, invalidske organizacije, antidiskriminacija

Udruženja invalida u prethodnom periodu delila su sa ostalim oblicima građanskog samoorganizovanja kako lošu tradiciju nasleđenu iz socijalizma tako i sve neizvesnosti neodlučne, rđavo osmišljene i još rđavije sprovedene tranzicije. Trenutno stanje u ovoj oblasti i izgleda za budućnost koji se trenutno mogu sagledati biće razmotreni u okviru sledećih tematskih celina:

- a) dugoročni zadaci i strateška opredeljenja – misija invalidskih organizacija;
- b) oblici i metodi rada na terenu – operacionalizacija elemenata sadržanih u misiji;
- c) unutrašnja organizacija invalidskih udruženja;
- d) finansiranje invalidskih udruženja u tržišnim uslovima;
- e) odnosi između različitih invalidskih udruženja i problem stvaranja jedinstvenog invalidskog pokreta;
- f) delovanje invalidskih udruženja unutar nevladinog neprofitnog sektora;
- g) odnos prema državi i demokratskim političkim strukturama;
- h) invalidska udruženja i odnosi sa javnošću.

Dugoročni zadaci i strateška opredeljenja – misija invalidskih udruženja

Gotovo sva postojeća invalidska udruženja definišu svoju misiju u kategorijama pružanja različitih vidova pomoći invalidima. U programskim dokumentima, uglavnom zastarelim jer su pisani i usvajani pre tranzicionih promena, pomoć se shvata kao nešto što neko drugi treba da učini za invalide, kao obaveza društvene zajednice – u krajnjoj liniji države – da obezbedi potpunu socijalnu sigurnost invalidima, koji su po definiciji lica nesposobna da se samostalno staraju o sebi i svojim interesima. Aktivnosti udruženja u koje su neposredno uključeni invalidi doživljavaju se kao akcesorne, sporedne, od drugorazrednog značaja u odnosu na ključna politička pitanja, na aktivnosti kojima se suštinski popravljaju opšti položaj invalida u društvu. Problemima socijalne i zdravstvene zaštite daje se načelna prednost ne samo nad pitanjima iz kulturnog, zabavnog ili sportskog života invalida, već i nad angažovanjem u oblasti obrazovanja, profesionalnog osposobljavanja i zapošljavanja invalida. To dovodi do usredsređivanja na aktivnosti koje su u isključivoj nadležnosti države, na opšta pitanja društvenog razvoja i makroekonomske politike, na čije rešavanje invalidska udruženja, marginalne organizacije marginalizovanih socijalnih grupa, imaju mali ili nikakav uticaj. Ovakav redosled prioriteta prihvata se kao prećutna ali delotvorna pretpostavka svakog planiranja, kao neizrečeni aksiom svih oblika delovanja udruženja. Zato što nikad nije bilo jasno formulisano, o ovom strateškom opredeljenju i ugaonom kamenu ukupne politike invalidskih udruženja uopšte se ne raspravlja na sednicama njihovih organa upravljanja; ono se javlja kao difuzna pozadina na kojoj se, čas jasnije, čas zamagljenije, ocrtavaju konkretne akcije udruženja, njihovi zahtevi za bržim rešavanjem pojedinih otvorenih pitanja koja tište invalidnu populaciju, njihova retka istupanja u javnosti, njihove rasprave na skupovima posvećenim određenim segmenata invalidske zaštite, koje usled brojnih ponavljanja pre izazivaju monotoniju i dosadu kod prisutnih, nego što podstiču na konkretno delanje.

Drugi element zajednički strateškim opredeljenjima svih invalidskih udruženja jeste uključivanje invalida u život društvene zajednice. Ovaj zadatak izražen je u različitim terminološkim varijantama: kao integracija, socijalizacija, uključivanje invalida u globalno društvo, puno učešće u svim vidovima života društva. Iako ovi termini imaju slična značenja koja se prelivaju jedno u drugo čineći svojevrsan semantički kontinuum, oni ipak nisu sinonimi; jedni više naglašavaju pasivan položaj invalida u odnosu na društvo, ističu njihovu zavisnost od zajednice i njene spremnosti, ne samo načelne već i konkretne, delatne i empirijski proverljive, da pojedince sa umanjenim psihofizičkim i/ili radnim sposobnostima prihvati kao stvarno,

ne samo formalno ravnopravne građane, susede, drugove u školi, kolege na poslu, prijatelje i poznanike u neformalnim društvenim grupama; drugi potenciraju aktivan odnos invalida prema socijalnoj sredini u kojoj žive, podrazumevaju njihov potpun subjektivitet, njihovo pravo da odlučuju i saodlučuju o svim bitnim pitanjima koja utiču na kvalitet života, približavaju se shvatanju delatnosti invalidskih udruženja kao integralnog dela borbe za ljudska prava, mada se to ovim izrazima još uvek otvoreno ne naziva pravim imenom. Bez obzira na pomenute značenjske nijanse, ovaj participativni pristup definisanju osnovnih ciljeva invalidskih udruženja plodonosniji je od prethodnog, socijalno-humanitarnog, koji invalidsku problematiku svodi na pretežno humanitarnu razinu.

O ukorenjenosti humanitarnog određenja misije invalidskih udruženja, posebno onih opšteg, sveobuhvatnog tipa, koja imaju ambicije da u okvir svojih delatnosti uključe sve probleme sa kojima se suočavaju invalidi – članovi udruženja, najbolje svedoči činjenica da se u velikom broju statuta ovih udruženja javlja odrednica “socijalno-humanitarna organizacija” kao generički deo definicije samog udruženja. Takvom stanju je, pored inertnosti i preovlađujućeg konzervativizma invalidske birokratije – rukovodilaca i lica zaposlenih na stručnim poslovima u udruženjima – doprineo i strah od sukoba sa državnim organima i politizacije delatnosti udruženja, pojačan zavisnošću ovih organizacija od državnih i/ili paradržavnih izvora finansiranja.

Treći element misije invalidskih udruženja, koji se najređe pojavljuje u programskim dokumentima, čije se prisustvo više naslućuje u praktičnom radu sa invalidima i njegovim sporadičnim, gotovo nehotičnim posledicama nego što se ispoljava kao samosvest akcije, kao unapred željena i planirana posledica delovanja i svrha postojanja samih invalidskih organizacija, jeste samoorganizovanje invalida, podsticanje njihove samoinicijative, razvijanje duha solidarnosti i samopomoći, napor da se sopstvenim individualnim i kolektivnim radom poprave uslovi sopstvenog života, stvarajući ujedno jedini mogući oslonac za ravnopravan i konstruktivan susret sa drugim pripadnicima društva. To što je ovaj element dat tek u nagoveštaju, što su invalidi uglavnom nesvesni njegovog postojanja i implikacija, što se nedovoljno koristi za koncentraciju i usmeravanje energije članstva, što je prisutan uglavnom kao nejasno izdvojena pozadina na kojoj se ocrtavaju elementi bliži konkretnoj životnoj stvarnosti i neposrednijim potrebama invalida, jasno govori o još uvek nedovoljnom samorazumevanju mesta i uloge invalidskih udruženja u novoj socijalnoj strukturi obeleženoj pojavom i rastućim značajem institucija i mehanizama građanskog društva.

Najzad, svim programskim dokumentima invalidskih udruženja nedostaje jasno sagledavanje mesta invalidske zaštite u celini problema sa kojima se danas susreće srbijansko društvo. Pojedinačna pitanja važna za

položaj i uslove života invalida izdvajaju se iz šireg kompleksa političke, ekonomske ili pravne problematike, apsolutizuje se njihov značaj, nastoji se na njihovom parcijalnom rešavanju. Ova tematska rasparčanost doводи i do vremenske atomizacije; problemi se rešavaju ad hoc, bez povezivanja različitih pitanja u logičke ili sadržinske celine, što utiče na kratkoročni karakter velikog dela aktivnosti udruženja i nedovoljnost sistematskog pristupa njihovom praktičnom delovanju.

Strah od negativne politizacije i uvlačenja invalida i njihovih predstavnika u besplodne međupartijske svađe još uvek ograničava celokupno angažovanje njihovih udruženja u rešavanju onih pitanja vezanih za poboljšanje uslova života invalida koja iziskuju neposrednu političku akciju i jasno istupanje u javnosti. Statuti većine invalidskih udruženja sadrže odredbe koje izričito naglašavaju nepolitički karakter organizacija i zabranjuju partijsko delovanje unutar njih. Ove odredbe imale su u periodu prividnog parlamentarizma dvostruku ulogu: s jedne strane, bile su spoljašnji znak lojalnosti državi, vladi i vladajućoj partiji, ali su, s druge strane, istovremeno vršile preventivnu funkciju sprečavajući najgore oblike uplitanja države u rad udruženja. Iz ovog objektivno uslovljenog položaja ranijih "društvenih organizacija i udruženja građana" proisteklo je opšte nepoverenje prema političkim partijama, shvatanje da je politika načelno nepoštena stvar koje se treba kloniti. Uporedo sa naglašenim nepoverenjem prema svakoj aktivnosti kojoj bi se moglo pripisati obeležje političkog čina i kao njegova logična dopuna, rad invalidskih udruženja suviše se oslanjao na državu i njen birokratizovani aparat. Država se u proteklom razdoblju doživljavala kao neka vrsta tehničkog servisa, strana izvan i iznad političkih stranaka, čija je neutralnost zajamčena ne samo pozitivnim pravom no i višegodišnjim radom ljudi zaposlenih na visokim mestima u državnoj hijerarhiji. Zbog toga što političke stranke, zauzete borbom za vlast i vlastito samoodržanje, nisu posvećivale gotovo nikakvu pažnju invalidskoj zaštiti, službenici Ministarstva za rad, boračka i socijalna pitanja javljali su se u ulozi vrsnih poznavalaca invalidske problematike, neretko i zastupnika interesa hendikepiranih osoba, saradnika invalidskih udruženja, nekoga čiji profesionalni angažman već per definitionem garantuje visok stupanj razumevanja za situaciju u kojoj se nalaze invalidi.

Za odnos invalidskih udruženja prema državi indikativna je činjenica da se ne samo u programskim dokumentima već ni u retkim istupanjima u javnosti ona nisu deklarirala kao nevladine organizacije. Odgovornost za ovo pogrešno samorazumevanje mesta invalidskih organizacija u ukupnoj društvenoj strukturi ne može se pripisati jedino sadašnjim invalidskim rukovodiocima; deo krivice moraju poneti i same nevladine organizacije, koje su u minulom razdoblju odveć često zaboravljale da su prava hendikepiranih sastavni deo ljudskih prava, da bez uključivanja in-

valida u političke, ekonomske i kulturne tokove nema stvarne demokratizacije odnosa ni izgradnje građanskog društva i njegove razuđene institucionalne osnove.

Do sada navedeni elementi misije invalidskih udruženja uopšte ne isključuju druge pravce angažovanja invalida. Oni su u ovom tekstu istaknuti samo zato što su organski povezani sa tranzicionim promenama u globalnom društvu, te zahtevaju neodložno prilagođavanje programskih dokumenata udruženja radikalno izmenjenim okolnostima. Neizbežne promene u definisanju misije ovih organizacija mogle bi se iskoristiti za diversifikaciju i jasnije profilisanje samih invalidskih udruženja. U ovom trenutku još uvek prevladaju udruženja najopštijeg tipa, koja u svoj delokrug rada uključuju celokupan opseg invalidske problematike, dok se razgraničenje između pojedinih udruženja ove vrste vrši isključivo prema uzroku invalidnosti, dakle na osnovu medicinskih kriterijuma. Ipak, u nekim nedavno osnovanim udruženjima mogu se prepoznati začeci jedne drugačije strukture invalidskog pokreta, sa organizacijama koje sebi određuju uže područje delovanja i postavljaju specifičnije zadatke u odnosu na celu invalidsku populaciju ili neke njene posebne delove. U uslovima bržeg napredovanja tranzicije mogu se očekivati znatno dublji zahvati, kako na nivou normativnog regulisanja rada svih nevladinih organizacija – među njima i invalidskih udruženja – tako i u međusobnim odnosima samih udruženja, što će zahtevati mnogo fleksibilnije formulisanje osnovnih ciljeva svake invalidske organizacije ponaosob.

Oblici i metodi rada na terenu – operacionalizacija elemenata sadržanih u misiji

Na dosadašnji rad invalidskih udruženja uticali su – u promenljivoj meri koja je zavisila više od opredeljenja rukovodećih ljudi u organizaciji nego od objektivne situacije u zemlji – kako napred navedeni elementi misije dotičnog udruženja tako i konkretni uslovi delovanja organizacije u složenoj i protivrečnoj društvenoj stvarnosti. Uspešnost operacionalizacije osnovnih ciljeva udruženja sagledava se logičkom analizom godišnjih planova organizacija, odnosno utvrđivanjem u kojoj meri ovi planovi odražavaju osnovne ciljeve sadržane u programskim dokumentima. O oblicima i metodima delovanja invalidskih organizacija određena saznanja mogu se steći uvidom u godišnje izveštaje o radu, koje početkom svake godine usvajaju za to ovlašćeni organi udruženja. Međutim, ovaj izvor podataka nedovoljan je za stvaranje realne i celovite predstave o delovanju organizacije i o njenom uticaju na život onih u čije se ime to delovanje vrši. Zato se on mora dopuniti što preciznijom analizom efekata njihovog delovanja, efekata koji treba da budu izraženi u vidu promena u životu svakog invalida, odnosno porodice ili domaćinstva u kojem invalid živi,

promene stava društvene sredine prema invalidima, promene stepena uključenosti invalida u različite oblasti društvenog života, poređenjem obrazovne strukture invalida i globalne populacije, stope zaposlenosti invalida sa opštom stopom zaposlenosti, kao i drugim parametrima koji stoje u egzaktno utvrđenoj i empirijski proverljivoj korelaciji sa osnovnim ciljevima invalidskog udruženja. Kako su mi podaci o konkretnom delovanju drugih invalidskih organizacija trenutno nedostupni, dalju analizu oblika i metoda delovanja invalidskih udruženja izvršiću na osnovu podataka o delovanju Saveza za cerebralnu i dečiju paralizu Srbije i organizacija koje deluju u okviru njega.

Definicija osnovnih ciljeva Saveza, sadržana u njegovom Statutu vrlo je široka i uopštena, te dozvoljava da se veliki broj raznorodnih aktivnosti shvati kao konkretizacija i ostvarenje misije ove organizacije. U Statutu se, naime, kaže da je zadatak Saveza da radi na poboljšanju svih vidova invalidske zaštite i popravljanju uslova života invalida sa posledicama cerebralne i dečije paralize. Širina i sveobuhvatnost postavljenih ciljeva omogućava da se u praktičnom, svakodnevnom delovanju pojavi prilično heterogena skupina zadataka, što može dovesti do divergentnih stavova o prioritetu pojedinih aktivnosti u sklopu celokupnog rada Saveza. Raznorsnost potreba invalida koje okupljamo, različitost njihovog životnog iskustva, socijalnog porekla, nivoa obrazovanja, materijalnih, porodičnih i stambenih prilika u kojima žive, stepena i načina zadovoljavanja njihovih kulturnih, zabavnih, rekreativnih i sportskih interesovanja, nadovezuje se na razlike u prirodi, obimu i posledicama primarnog oštećenja koje je uzrok invalidnosti, stvarajući zbnunjujući ambijent, pun protivrečnih, međusobno neuskladivih želja, očekivanja i zahteva, u kojem Savez treba da ostvaruje svoju misiju. Kako do sada nije utvrđena korelacija između učestanosti pojave cerebralne paralize i socijalnih, ekonomskih i kulturnih karakteristika porodica iz kojih potiču cerebralno paralizovana lica, opravdano je pretpostaviti da ova populacija predstavlja tačan presek socijalne strukture i kulturnih obeležja globalnog društva.

Ove i druge razlike među članovima lokalnih organizacija otežavaju nalaženje konkretnih formi njihovog delovanja, identifikaciju zajedničkih interesa i okupljanje kritične mase invalida spremnih i sposobnih da preuzmu odgovornost za usmeravanje sopstvenih života u pozitivnom, konstruktivnom pravcu. Problem ostvarenja delikatne ravnoteže između imperativa pomoći najtežim, dakle i najugroženijim invalidima, koji ne mogu sami zastupati sopstvene interese niti samostalno postavljati zahteve nadležnim ustanovama zdravstvene i socijalne zaštite, i jednako važne potrebe da invalidi – oni koji to mogu – najzad započnu da samoorganizovano menjaju zatečene uslove života potvrđujući se kao ravnopravni pripadnici društva, korisni sebi i drugima, ne može se rešiti jednom zauvek; on se mora uvek

iznova postavljati i rešavati kao odgovor na pitanje čije interese dotično udruženje zastupa i koje konkretne potrebe nastoji da zadovolji.

Uslovi delovanja u svakoj lokalnoj sredini bitno utiču na oblike rada invalidskih organizacija, ne samo u smislu većih ili manjih mogućnosti finansiranja pojedinih aktivnosti, već i s obzirom na stepen prihvaćenosti invalida u sredini o kojoj je reč, ranijim iskustvima u društvenom angažovanju invalida, spremnost samih invalida da se nametnu svom okruženju i druge činioce koji determinišu efekte rada lokalnih udruženja. I pored ovih razlika, koje se ne smeju ni potcenjivati ni preuveličavati, postoje neke opšte odlike delovanja svih invalidskih udruženja, odlike koje bitno modifikuju načelna opredeljenja sadržana u njihovim programskim dokumentima.

Usmerenost delatnosti udruženja ka ostvarivanju socijalno-zaštitne funkcije doživljava u praktičnom radu značajnu transformaciju. Nemogućnost da se pruži delotvorna pomoć najugroženijim invalidima, uslovljena ukupnim položajem i trenutno postojećim kapacitetima lokalnih invalidskih organizacija, dovodi do preorijentacije na realističnije zadatke, od čijeg izvršavanja invalidi imaju neposredne i opipljive koristi. Nabavljanje i raspodela humanitarne pomoći, mahom iz inostranstva i dobijene posredstvom stranih humanitarnih agencija, zadovoljava tek manji deo potreba invalidske populacije – pa i one samo trenutno ili na kratak rok. Humanitarna pomoć značajnija je za ublažavanje kobnih posledica višegodišnjeg lošeg funkcionisanja zdravstvene službe nego što može ukloniti neke od dugoročnih socijalnih nevolja. Kako je privatna lekarska praksa nedostupna većem delu stanovništva – a sva je prilika da će to i u narednom razdoblju ostati – poremećaji u snabdevanju lekovima i neprimenjivanje formalno važećeg pravilnika o ortopedskim i ortotičkim pomagalima pogađaju u manje – više jednakoj meri sve slojeve stanovništva, sem malog broja najbogatijih; invalidska udruženja ne mogu vršiti raspodelu lekova i pomagala prema kriterijumu socijalne ugroženosti, već se moraju uzimati u obzir isključivo zdravstvene potrebe populacije kojoj se želi pomoći. Pomoć članstvu u prevazilaženju akutnih socijalnih nevolja ograničena je objektivno neznatnim finansijskim i kadrovskim kapacitetima lokalnih invalidskih organizacija i svodi se na pokušaje posredovanja kod nadležnih organa i službi u postupku ostvarivanja pojedinih prava iz oblasti socijalne zaštite. Posledice višegodišnje ekonomske krize toliko su sveobuhvatne i razarajuće da su materijalne rezerve stanovništva krajnje iscrpljene, te je stoga nerealno očekivati da se prikupljanjem dobrovoljnih priloga među lokalnim stanovništvom ili organizovanjem dobrotvornih priredbi može doći do znatnijih finansijskih sredstava, makar ona bila namenjena pomaganju socijalno najugroženijih invalida ili porodica sa invalidima. To znači da je domašaj različitih akcija solidarnosti, kako u opštoj populaciji tako

i među samim invalidima i njihovim porodicama, u pogledu finansijskih efekata vrlo ograničen. Gornjim iskazom ne želim reći da je ideja individualne i kolektivne samopomoći unapred osuđena na neuspeh; postoje mnogi vidovi međusobne fizičke pomoći, kao i drugi načini zbrinjavanja najtežih i najugroženijih invalida, manje – više nezavisni od materijalnih prilika i dostupni lokalnim invalidskim udruženjima.

Ako je delatnost invalidskih udruženja u lokalnim sredinama u oblasti socijalne zaštite uža nego što bi se o njoj moglo zaključiti na osnovu njihovih programskih dokumenata, neke druge oblasti angažovanja imaju u praktičnom radu udruženja istaknutije mesto nego u načelnim deklaracijama ciljeva udruženja. To su, po pravilu, one delatnosti koje pri sadašnjim materijalnim i kadrovskim resursima udruženja mogu biti samostalno realizovane, koje imaju pozitivno, vidljivo i neposredno dejstvo na uslove života invalida u lokalnoj zajednici, te za koje postoji dovoljan broj zainteresovanih invalida – članova udruženja. U ovu grupu aktivnosti spadaju različite forme organizovanja “slobodnog” vremena invalida: susreti, druženja, zajedničke proslave izleti, letovanja... Ukoliko udruženju stoji na raspolaganju odgovarajući prostor, sa pogodnim saobraćajnim vezama, telefonskim priključkom i bez prepreka koje onemogućavaju kretanje invalida, povremena druženja se ustaljuju i pretvaraju u trajne oblike druženja invalida, najčešće u vidu klubova, sa licima koja se, mada nisu u stalnom radnom odnosu, angažuju u organizaciji klupskih aktivnosti.

Spektar delatnosti ovih klubova vremenom se proširuje; pored spontanog druženja javlja se organizovana zabava; u sadržaj njihovog rada postepeno bivaju uključivani ambiciozniji i sofisticiraniji sadržaji; kultura, pre svega različiti vidovi književnog stvaralaštva kao najjeftinije i stoga najdemokratskije forme kulturnog angažovanja, zauzima sve vidnije mesto u klupskim aktivnostima.

Karakteristično je da se fizička rekreacija i sport veoma retko nalaze u programima rada klubova i lokalnih invalidskih udruženja uopšte. Značaj sporta i fizičke rekreacije, kako za otklanjanje zdravstvenih problema specifičnih za cerebralnu i dečiju paralizu tako i za poboljšanje opšteg zdravstvenog stanja ovih invalida, poznat je i neosporan. Povoljni efekti bavljenja sportom, njegov blagotvoran uticaj na fizičko i psihičko zdravlje dece i omladine odnose se u jednakoj meri i na zdravu populaciju i na lica pogođena invalidnošću. Ipak, upadljivo je gotovo potpuno odsustvo sportskih i – u nešto manjoj meri – rekreativnih sadržaja iz aktivnosti lokalnih udruženja i republičkog Saveza. Objašnjenje ove pojave na koje najčešće nailazimo u godišnjim izveštajima o radu lokalnih udruženja i neposrednim razgovorima sa njihovim predstavnicima svodi se na nezainteresovanost invalida za ovakve aktivnosti. Čini se da je ova “nezainteresovanost” pre rezultat usredsređivanja aktivnosti udruženja na probleme starijih in-

valida, čiji se predstavnici – roditelji ili sami invalidi – nalaze u organima udruženja i vrše prevladajući uticaj na smer i sadržaj njihovih aktivnosti, nego posledica pasivnog odnosa invalidne omladine, kojoj se uglavnom ne pruža prilika da izrazi sopstvene želje i učini nešto konkretno za njihovo ostvarenje. Upravo izrečenom ocenom ne umanjuje se značaj obezbeđivanja materijalnih i tehničkih sredstava za sportsko-rekreativne aktivnosti, ni potreba da se popravi kadrovska infrastruktura lokalnih udruženja angažovanjem stručnih saradnika u oblasti sporta i rekreacije; ona samo naglašava odlučujući značaj samoinicijative invalida u svim oblastima angažovanja lokalnih i nacionalnih invalidskih udruženja.

Ostale aktivnosti invalidskih organizacija koje se mogu shvatiti kao operacionalizacija njihovih programskih ciljeva biće razmotrene u narednim odeljcima ovog članka.

Unutrašnja organizacija invalidskih udruženja

Struktura invalidskih udruženja u znatnoj meri utiče na oblike njihovog konkretnog delovanja u lokalnoj sredini. Pod strukturom ne podrazumevam samo vrstu, sastav, nadležnosti i formalni način izbora organa koji upravljaju radom udruženja i snose odgovornost za njegove rezultate, elemente koji se lako mogu naći u statutima svih invalidskih organizacija. Mnogo je važniji stvarni proces donošenja odluka u udruženju, mehanizam prevođenja zadataka iz programskih dokumenata i godišnjih planova rada u niz praktičnih koraka i pojedinačnih aktivnosti, na odgovarajući način raspoređenih u vremenu i prostoru. Odnosi unutar udruženja, posebno precizni i nedvosmisleni odgovori na pitanja čije interese udruženje zastupa i ko su zastupnici tih interesa, predstavljaju ključne činioce koji određuju ne samo mesto udruženja u lokalnoj zajednici već i njegovu ulogu u svakodnevnom životu invalida i njihovoj borbi za otklanjanje praktičnih nedaća koje sa sobom nosi invalidnost.

Najširi organ svakog udruženja jeste skupština; nju u načelu čine svi članovi udruženja, te bi stoga učešće invalida u njenom radu trebalo da bude solidan pokazatelj kako zainteresovanosti invalida za vlastito samorganizovanje tako i demokratske otvorenosti samog udruženja, njegove spremnosti da otkrije, prepozna i zastupa vitalno važne potrebe invalida i njihovih porodica. Skupština se sastaje jednom godišnje; istina, statuti udruženja u najvećem broju slučajeva predviđaju mogućnost vanrednih sastajanja skupštine, ali je procedura koja se u takvim prilikama mora sprovesti toliko komplikovana da je njeno pokretanje čak i kad je članstvo izuzetno aktivno, malo verovatno. Dolazak na sastanak skupštine udruženja ne iziskuje preteran fizički napor, ni nenadoknadiv gubitak vremena, posebno ako se skupština održava u mestu gde invalid živi i ako je reč o lakšim invalidima. Zato sam sklon da podatak o procentu prisustvovanja

članstva redovnim skupštinama smatram približnim indikatorom uspešnosti udruženja u okupljanju invalida. Razume se, u obzir treba uzeti i neke tehničke činioce: mesto održavanja skupštine, njegovu povezanost sa glavnim saobraćajnim arterijama u gradu, njegovu pristupačnost za invalide u kolicima, postojanje specijalizovanog prevoza za invalide u dotičnom gradu, finansijske snage udruženja odnosno mogućnost da ono plati troškove prevoza svima koji prisustvuju skupštini ili bar onim invalidima kojima je taksi-prevoz jedini način da dođu na skupštinu, postojanje službenika profesionalno angažovanih u udruženju koji mogu na kvalitetan način pripremiti i održati skupštinu, povezivanje sastanka skupštine sa privlačnijim kulturnim i zabavnim sadržajima, rezultate prethodnog delovanja udruženja i naviku članstva da se okuplja i druži među sobom.

No, samo prisustvovanje skupštini i formalno učestvovanje u njenom radu još uvek ne znače demokratsku otvorenost udruženja prema potrebama i interesima članstva, ne podrazumevaju odnose poverenja između invalida i onih koji zastupaju njihove interese. Suviše često se dešava da invalidi stvarno ne učestvuju u procesu definisanja ciljeva, njihove operacionalizacije u niz konkretnih, preciznih i međusobno povezanih poslova koje treba obaviti u jasno ograničenom vremenskom intervalu, donošenja pojedinačnih odluka o budućim aktivnostima udruženja, procene prethodnog rada i utvrđivanja odgovornosti za eventualne loše rezultate delovanja udruženja u ranijem periodu. Faktička nemogućnost “običnih” članova – invalida i roditelja – da utiču na rad udruženja i pokreću inicijative značajne za njegov budući rad dobija dva prividno suprotna, a suštinski komplementarna oblika: na jednoj strani mehaničko prihvatanje unapred pripremljenih odluka i propuštanje prilike – makar ona bila više proceduralna nego stvarna – da se u argumentovanoj raspravi iznese sopstveno mišljenje o pitanjima koja se nalaze na dnevnom redu skupštine, a na drugoj zbrkano iznošenje svih mogućih problema što tište pojedinca koji “učestvuje” u radu skupštine – mada oni imaju malo ili nimalo veze sa prethodno utvrđenim dnevnim redom. U činioce koji najviše ometaju vođenje racionalnog dijaloga među članovima udruženja svakako spada i uverenje da je sve već unapred odlučeno i da je stoga svako učešće u diskusiji samo nepotreban gubitak vremena. Pasivnosti članstva ponekad doprinosi stav ljudi koji rukovode radom skupštine; zavedeni pogrešno shvaćenom potrebom da rad ovog organa bude efikasniji, oni ne ispoljavaju neophodno strpljenje, prelazeći na glasanje o izveštaju o radu ili planu rada pre nego što se sasluša mišljenje svih koji o ovim najvažnijim dokumentima koje skupština usvaja imaju šta da kažu. Na opravdane kritike, izrečene dobronamerno i u želji da se unapredi rad udruženja, odgovara se povećanom netrpeljivošću, kao da je u pitanju lični napad na one koji su vodili udruženje u prethodnom periodu. Događa se da kvalitetni pred-

lozi, sveže ideje, inicijative za uvođenje novih oblika, metoda i sadržaja rada padaju u bezvazdušni prostor apatije i ćutanja. Uz opšti osećaj besperspektivnosti i nemoći – istovremeno uzrok i posledicu moralne krize društva – upravo navedeni nedostaci u načinu rada skupština udruženja predstavljaju činioce koji bitno ograničavaju aktivnu ulogu invalida u kreiranju i ostvarivanju politike udruženja.

Upravni odbor (ranije predsedništvo) je uži izvršni organ skupštine udruženja; on u većini slučajeva broji od 5 do 10 članova i ima zadatak da između skupštinskih zasedanja rukovodi radom udruženja. Njegove članove bira skupština. Ponekad se dešava da predloženi ljudi ne prihvate mesto u Upravnom odboru, pravdajući se zauzetošću, iskrenom ili lažnom skromnošću, nepoznavanjem rada udruženja i sličnim razlozima. U sastavu upravnih odbora preovlađuju roditelji, mahom starijih invalida. Retka su udruženja koja uspevaju da nađu invalide voljne i sposobne da se aktivno uključe u njihove aktivnosti. Ponekad se pribegava formalnom uključivanju invalida u rad upravnih odbora; u takvim situacijama invalidi prisustvuju sednicama ovog organa, formalno glasajući, ali veoma malo utiču na odluke, čak i kad dobiju reč i priliku da iznesu svoje stavove, njihova mišljenja se ne uvažavaju jer “iskusniji” aktivisti najbolje znaju šta je invalidima potrebno. Iz činjenice da ima malo invalida koji mogu neposredno, bez prethodne pripreme, doprineti radu udruženja izvlači se pogrešan zaključak da invalidi u svom sopstvenom udruženju mogu biti tek dekoracija, a ne bitan činilac koji određuje i ostvaruje sve aktivnosti udruženja.

Ni ostali članovi udruženja nisu dovoljno aktivni; celokupna aktivnost udruženja često padne na jedno lice, od čijeg znanja i umešnosti, volje i entuzijazma zavisi uspeh organizacije. Retko i sporadično primenjuje se racionalna podela rada i odgovornosti između članova upravnog odbora. Svaki član ovog organa mogao bi biti zadužen za osmišljavanje i sprovođenje svih aktivnosti udruženja u nekoj posebnoj oblasti angažovanja. Predsednik Upravnog odbora imao bi ulogu koordinatora svih aktivnosti, dok bi sekretar udruženja, posebno ako je u pitanju profesionalno zaposleno lice, obavljao administrativne i tehničke poslove, pripremao sednice organa udruženja i starao se o tehničkoj realizaciji njihovih odluka. Razume se, ovde je opisana idealna organizaciona struktura koja neće moći uvek da bude ostvarena i koju svakako treba prilagoditi lokalnim uslovima u kojima udruženje deluje. Međutim, to prilagođavanje ne sme postati izgovor za ostajanje na starim, prevaziđenim organizacionim modelima, posebno ne za ovekovečenje sadašnje prakse oličene u jednačini: predsednik/sekretar = udruženje. Malo se koristi mogućnost rada u sekcijama, pod izgovorom da nema zainteresovanih, mada je osnovni razlog neuspeha ovakvog načina rada nespremnost odgovornih lica u udruženji-

ma da prihvate dodatne obaveze i da se odreknu komoditeta ustaljenog načina rada. Pošto je očigledno da roditelji i ostali pomažući članovi ne mogu biti nosioci rada u sekcijama, oživljavanje sekcija i njihovo pretvaranje u stalan oblik delovanja udruženja pokazuje se kao najdelotvorniji način aktiviranja invalidskih potencijala i put ka punoj afirmaciji njihovih radnih i stvaralačkih sposobnosti.

Poseban problem predstavlja usitnjenost organizacija; u udruženju koje broji dvadeset ili trideset članova, i pored najbolje volje i najvećih napora, nije moguće primeniti upravo opisani model organizovanja. To, naravno, ne znači da ni u ovakvim patuljastim organizacijama ne treba težiti uključivanju većeg broja članova, naročito invalida, u proces odlučivanja o svim aktivnostima udruženja, podeli poslova i odgovornosti unutar organa udruženja i negovanju demokratskih odnosa u udruženju, odnosa koji uključuju pravo na različite stavove i argumentovanu borbu mišljenja. Međutim, koncentracija snaga i sredstava, iako načelno poželjna, ima svoje prirodne granice. U velikim organizacijama uočavaju se tehničke teškoće, vezane za izvršenje aktivnosti koje podrazumevaju učešće velikog broja invalida. Može se reći da ove teškoće rastu geometrijskom progresijom s porastom broja članova. Sem toga, u preglomaznim organizacijama pojedinačni član se svodi na puko ime, broj, podatak; organizacioni aspekt delatnosti udruženja osamostaljuje se i postaje cilj za sebe; ostaje malo vremena i prostora za ispoljavanje mnogobrojnih stvaralačkih sposobnosti invalida. Dakle, i u ovom slučaju treba naći ravnotežu između suprotstavljenih tendencija omasovljavanja i samodovoljnosti, izmiriti protivrečne zahteve za efikasnošću rada i punim učešćem svih članova u aktivnostima, te oblikovati udruženje na način koji će najbolje odgovarati lokalnim uslovima i potrebama invalida, a ujedno zadovoljavati opšta načela koja sam napred skicirao.

Finansiranje invalidskih udruženja u tržišnim uslovima

Izvori finansiranja značajni su za nevladine organizacije ne samo zato što obezbeđuju materijalnu osnovu njihovog delovanja – neophodan, mada ne i dovoljan uslov za ostvarivanje njihove misije; oni na posredan način utiču na samostalnost ovih organizacija, u određenoj meri oblikuju njihove konkretne aktivnosti i znatno otupljuju oštricu njihove kritike onih koji daju novac potreban za rad organizacije. Upravo stoga se diversifikacija izvora finansiranja javlja kao zaloga nezavisnosti odlučivanja unutar organa koji kreiraju i sprovode politiku organizacije, samostalnog izbora ljudi koji zastupaju stavove i interese članstva, nezavisnog istupanja u javnosti i autonomije u odnosu na moćnije društvene grupe.

Ove opšte postavke, koje se tiču svih nevladinih organizacija, važe i u slučaju invalidskih udruženja. Njihovo finansiranje vrši se već duže vre-

me iz državnih i/ili paradržavnih izvora, što samo pojačava zavisnost ovih udruženja od politike državnih organa u oblasti socijalne zaštite i potencira njihovu suštinsku nesamostalnost kad treba kritički progovoriti o propustima i greškama države u oblasti invalidske zaštite. Visoki činovnici ranijeg Ministarstva za rad, boračka i socijalna pitanja nisu se ustezali ni od direktnog pozivanja na odgovornost službenika zaposlenih u invalidskim udruženjima, osobito sekretara, tvrdeći da se oni nalaze u istom položaju kao i lica zaposlena u državnoj službi, jer se njihov rad plaća neposredno iz državnog budžeta. U kontekstu ukupnih odnosa invalidskih udruženja i države takve pretenzije nisu potpuno lišene smisla, kako bi se na prvi pogled moglo pomisliti.

Sredstva dobijana iz državnih izvora uvek su bila u apsolutnom iznosu nedovoljna da bi zadovoljila potrebe invalidskih udruženja. Takva je situacija bila i u vreme bivše Jugoslavije, kada su ekonomske prilike bile neuporedivo povoljnije nego danas. To pokazuje da invalidske organizacije ni u ondašnjem političkom sistemu nisu nalazile svoje pravo mesto; potcenjivački odnos prema invalidima i njihovim radnim i stvaralačkim sposobnostima očigledno je stariji od savremene tranzicione krize sistema vrednosti, jer zadire u dublje socijalno i psihološki ukorenjene negativne stavove prema svima koji se ne uklapaju u krute i okoštale norme društveno prihvaćenog i prihvatljivog ponašanja, fizičkog izgleda i pojedinačnih ili kolektivnih potreba. Ovu činjenicu treba posebno istaći s obzirom na sklonost ljudi angažovanih u udruženjima da idealizuju konkretna rešenja i odnose uz vremena relativnog ekonomskog blagostanja. Nedostatak finansijskih sredstava i teška pristupačnost alternativnih izvora finansiranja nepovoljno utiču na delatnost udruženja, obeshrabruju lica neposredno odgovorna za sprovođenje pojedinačnih aktivnosti, osujećuju pokretanje novih inicijativa, otežavaju uvođenje savremenijih metoda rada, sputavaju preduzimanje akcija koje uključuju veći broj invalida i koče razvoj lokalne mreže invalidskih udruženja. Treba naglasiti da finansijske teškoće nisu jedini, a u većini slučajeva ni primarni uzrok lošeg rada ovih organizacija; odveć često one su tek manje ili više dobar izgovor za neaktivnost, mada se mora priznati da su sasvim stvaran ograničavajući činilac koji se nepovoljno odražava na ukupan rad udruženja.

Invalidske "socijalno-humanitarne" organizacije su do najnovijih reformi, čiji se obrisi tek postepeno ocrtavaju na pozadini raznorodnih, ponekad i direktno suprotstavljenih potreba, interesa, težnji i opredeljenja, i čiji se smer u ovom trenutku ne da sa izvesnošću sagledati, dobijale su novac od države posredstvom dva međusobno odvojena, gotovo nezavisna mehanizma:

a) budžetskih sredstava izdvojenih za plate zaposlenih službenika i materijalne troškove republičkih invalidskih udruženja;

b) učešća u državnom prihodu ostvarenom izdvajanjem dela dobiti priređivača igara na sreću za finansiranje aktivnosti socijalno-humanitarnih organizacija.

Već sam naglasio da finansiranje plata zaposlenih službenika republičkih invalidskih organizacija neposredno iz budžetskih sredstava pojačava njihovu zavisnost od države, naročito od organa zaduženih za kontrolu trošenja budžetskih sredstava – u konkretnom slučaju od Ministarstva za socijalna pitanja, a potencijalno i od Ministarstva finansija. Ta zavisnost ispoljava se ne samo u obavezi slanja redovnih izveštaja o utrošku budžetskih sredstava, odsustvovanju radnika sa posla, svim promenama u radno-pravnom statusu zaposlenih (odlazak u penziju, zaposlenje novog radnika) i o drugim stvarima koje utiču na utrošak sredstava o kojima je reč, već i u stalnom uplivu na izbor kadrova i, posrednije ali ne manje efikasno, na ukupnu delatnost udruženja. Razume se, finansiranje plata iz državnog budžeta ima i pozitivne strane, posebno iz perspektive službenika zaposlenih u udruženjima. Time je postignuta mnogo veća izvesnost i redovnost isplate plata. Pre prelaska na ovaj način finansiranja visina plata i redovnost njihove isplate zavisila je od ukupne finansijske situacije dotičnog udruženja, a ona je za vreme najžešćeg inflatornog udara bila gotovo bezizlazna. Sem toga, pitanje plata zaposlenih znatno je opterećivalo organe upravljanja udruženja; svi njihovi sastanci iscrpljivali su se u jalovim raspravama, bezuspešnim pokušajima da se postigne ili povrati varljiva ravnoteža između plata zaposlenih i troškova za aktivnosti koje predstavljaju razlog i smisao postojanja samog udruženja. Dok je visina plata zaposlenih službenika u republičkim invalidskim organizacijama određivana na osnovu važećih kolektivnih ugovora, iznos budžetskih sredstava namenjenih pokrivanju materijalnih troškova bio je uvek manji od stvarnih materijalnih troškova i morao je biti dopunjavан sredstvima iz drugih izvora. A ti drugi izvori najčešće se svode na novac predviđen za ostvarivanje aktivnosti. Zanimljivo je da državni organi nadležni za kontrolu trošenja budžetskih sredstava nisu poklanjali preteranu pažnju ovom prelivanju novca namenjenog finansiranju aktivnosti invalidskih udruženja, iako je nadzor nad platama i drugim ličnim primanjima zaposlenih bio prilično rigorozan.

Kriterijumi za raspodelu lutrijskih sredstava, namenjenih finansiranju aktivnosti republičkih invalidskih organizacija i njihovih mreža – lokalnih udruženja koja deluju u njihovom sastavu – nikada nisu bili precizirani, te ni sama raspodela nije bila zasnovana na iole objektivnim merilima. Način raspodele ovih sredstava podsticao je antagonizam između pojedinih republičkih invalidskih organizacija (sve one delile su među sobom ograničenu i ne osobito veliku sumu), a da to nije dovodilo do zdrave konkurencije među ovim organizacijama, niti je podsticajno delovalo na obim i kvalitet njihovih aktivnosti. Iz oportunističkih razloga, nadležni državni organ

– Ministarstvo za rad, boračka i socijalna pitanja – radije se opredeljivalo za zadržavanje zatečenih odnosa u raspodeli ovih sredstava, zazirući od radikalnih promena udela pojedinih invalidskih organizacija u prihodima od igara na sreću iz straha da bi takve promene narušile harmonične odnose između različitih “kategorija” invalida (definisanih isključivo posredstvom dijagnoze koja određuje uzrok invalidnost) i ometale ili sasvim onemogućavale saradnju između raznih udruženja i preduzimanje zajedničkih aktivnosti od interesa za sve invalide. Sredinom devedesetih godina izvršen je pokušaj da se opisani način raspodele prilagodi stvarnim potrebama tako što bi sva invalidska udruženja konkurisala za sredstva potrebna za ostvarenje svake pojedinačne aktivnosti. Iako u principu prihvatljiva, ova zamisao nije ostvarena; sudeći po ponašanju odgovornih lica iz nadležnog ministarstva, država nije ni imala ozbiljnu nameru da ustanovi nova pravila u ovoj oblasti, jer nije preduzeto ništa, sem jednog seminara posle kojeg su obrisi predloženog načina raspodele lutrijskih sredstava bili još udaljeniji i rasplintutiji, da se invalidska udruženja praktično osposobe za prelazak na jedan fundamentalno nov način sopstvenog finansiranja. Treba žaliti što je tada propuštena prilika da se invalidska udruženja blagovremeno naviknu na odgovorniji odnos prema finansijskim sredstvima, njihovim davaocima i obavezama preuzetim po osnovu dobijenih sredstava, što bi im nesumnjivo koristilo u sadašnjim odnosima sa domaćim i međunarodnim nevladinim organizacijama i humanitarnim agencijama.

Vandržavne izvore prihoda invalidskih udruženja karakteriše njihova izrazita neredovnost, nepredvidljivost sredstava koja se iz tih izvora mogu prikupiti, zavisnost veličine prikupljenih sredstava od okolnosti van domašaja udruženja. Ovi izvori se, uprkos navedenim zajedničkim odlikama, svrstavaju u nekoliko posebnih celina.

Klasične (bezuslovne) donacije nisu osobito izdašan izvor prihoda. Stiče se utisak da ovdašnji vlasnici zamašnjih novčanih iznosa još uvek nisu prihvatili običaj, čvrsto ukorenjen u stabilnijim društvima sa dužom građanskom tradicijom, da redovno pomažu humanitarne aktivnosti i izdvajaju novac za dobrotvorne svrhe. Iako se donacije najčešće dobijaju kao namenska sredstva za pojedinačne, poimenično navedene i obrazložene aktivnosti udruženja, njihovi davaoci nisu naročito zainteresovani za kontrolu trošenja poklonjenih sredstava. To invalidskim udruženjima koja koriste donacije ostavlja veću slobodu u upotrebi svojih novčanih fondova, ali ujedno – kao i u ostalim slučajevima slobode bez odgovornosti – otvara prostor eventualnim zloupotrebama. Iznos pojedinačnih donacija nesrazmerno je mali u odnosu na troškove aktivnosti za koju se traže sredstva, što svedoči o tome da invalidska udruženja nisu dovoljno privlačna za ekonomski najmoćnije pojedince i/ili preduzeća. Mogućnosti reklamiranja donatorskog preduzeća od strane ovih organizacija vrlo su ograničene,

posebno u poređenju sa sportskim klubovima i elitnim kulturnim programima, što još više umanjuje broj potencijalnih donatora. Treba očekivati da će se u budućnosti, uporedo sa opštim privrednim rastom i razvojem duha građanske odgovornosti za skladnije i pravednije društvene odnose, postepeno povećavati udeo ovog izvora u ukupnim prihodima invalidskih udruženja. Donatori će istovremeno zahtevati mnogo čvršće garancije za namensko korišćenje donacija, kao i neku vrstu naknade u vidu pozitivnog publiciteta, reklama proizvoda i usluga i sličnih stvari. Udruženja će biti suočena sa neuporedivo jačom konkurencijom drugih humanitarnih organizacija, jednokratnih akcija pomoći nekome ili nečemu, najraznovrsnijih oblika građanskih inicijativa i različitih grupa i pojedinaca koji svoje komercijalne ciljeve vešto skrivaju iza kulturnih, sportskih ili humanitarnih sadržaja.

Poseban izvor finansiranja predstavljaju aktivnosti samih udruženja čiji su prihodi veći od rashoda; ovde spadaju humanitarne priredbe u organizaciji invalidskih udruženja: koncerti, aukcije slika i drugih umetničkih predmeta, prodajne izložbe proizvoda koje su izradili invalidi, prodaja proizvoda invalidskih zadruga i slične aktivnosti. Upravo navedeni načini pribavljanja novčanih sredstava primenjivani su i do sada, sa promenljivim uspehom i za različite namene. U načelu se bolji efekti postižu kada se prihod ostvaren jednom takvom akcijom kao što je koncert ili izložba nameni postizanju konkretnog, jasno određenog vremenski, prostorno i sadržinski ograničenog cilja. Preporučljivo je da tehnički deo poslova vezanih za organizaciju priredbi humanitarnog tipa obave profesionalci, makar za svoje usluge bili nagrađeni učešćem u neto-prihodu priredbe; time se obezbeđuje kvalitetna organizacija, što je bitna pretpostavka finansijskog uspeha same priredbe. Razume se da udruženje mora imati potpunu kontrolu nad organizacionim troškovima takvih akcija; ne sme se doći u situaciju da se strepi od finansijskog gubitka pri organizovanju priredbe, niti se invalidska udruženja mogu zadovoljiti neznatnim viškom prihoda nad rashodima, utoliko pre što organizacija sličnih akcija zahteva dosta vremena i radnih napora.

Najzad, ostaju prihodi od sopstvene proizvodne ili uslužne delatnosti udruženja, koji se neposredno ili posredno ostvaruju na tržištu. Razume se, obim i vrsta sopstvenih lukrativnih delatnosti invalidskih organizacija moraju biti ograničeni njihovim nedobitnim karakterom. Ovo ograničenje značajno je ne toliko zbog toga što bavljenje delatnostima koje donose dobit povlači za sobom gubitak poreskih olakšica datih nevladinim nedobitnim organizacijama, koliko zato što svaka proizvodna ili uslužna delatnost koja se stalno obavlja u cilju sticanja dobiti odvlači pažnju, energiju i kadrove invalidskih udruženja od njihovog prevashodnog zadatka – ostvarivanja njihove misije u interesu članstva. Logika profitabilnih de-

latnosti suštinski se razlikuje od principa kojima se upravlja rad nevladinih organizacija, te mešanje ova dva različita domena aktivnosti ne daje očekivane rezultate.

Odnosi između različitih invalidskih udruženja i problem stvaranja jedinstvenog invalidskog pokreta

Govoreći o dosadašnjem načinu raspodele lutrijskih sredstava namenjenih finansiranju aktivnosti invalidskih organizacija, pomenuo sam da ova raspodela favorizuje konkurenciju među pojedinim udruženjima i time ograničava područje njihove međusobne saradnje. To svakako nije jedini, a možda ni najvažniji činilac koji remeti odnose između nedovoljno povezanih delova invalidskog pokreta, umanjujući njegovu praktičnu delotvornost i marginalizujući njegov uticaj u javnosti. Načela na kojima su organizovane sadašnje invalidske organizacije snažno podstiču zaseban rad svakog udruženja, omogućuju samo sporadičnu saradnju, od slučaja do slučaja, i sprečavaju svaki trajniji oblik njihove saradnje. Boreći se za usko shvaćene i definisane interese svog članstva, strukturisanog uglavnom na osnovu oboljenja – uzroka invalidnosti, udruženja gube iz vida činjenicu da društveno okruženje, država i zainteresovana javnost posmatraju invalide kao jedinstvenu društvenu grupu, ne opažajući one razlike među pojedinim medicinskim kategorijama vezanim za invalidnost, razlike koje su tako značajne ljudima koji rade u invalidskim udruženjima. Pošto invalidske organizacije postoje i deluju već mnogo godina na nepromenjenim i naoko nepromenljivim organizacionim načelima, prirodno je što one u uslovima brzih i burnih promena u svom političkom, ekonomskom i socijalnom ambijentu ispoljavaju visok stepen inertnosti, sklonost ka mimi-krijskom zadržavanju prevaziđenih organizacionih modela i metoda rada ovlaš prevučeni mahom terminološkom glazurom ideologije građanskog društva, kao i suštinsku nespremnost da se pristupi radikalnijem kritičkom preispitivanju pretpostavki vlastitog delovanja u sredini zahvaćenoj tranzicijom. A bez takvog suočavanja sa sopstvenom odgovornošću za sadašnje nezadovoljavajuće stanje u invalidskoj zaštiti nema ni novih odnosa između postojećih invalidskih udruženja, ni izgradnje jedinstvenog, delotvornog i demokratski organizovanog i usmerenog invalidskog pokreta, koji bi vremenom postao autentičan nosilac specifičnih potreba i interesa svih invalida u zemlji i kompetentan sagovornik predstavnika drugih društvenih grupa u širokom, ideološki neomeđenom demokratskom ambijentu građanski uređene države.

Potreba za jedinstvenim istupanjem invalidskih udruženja postojala je praktično od početka delovanja tih udruženja; brzo se uvidelo da ovu potrebu ne mogu zadovoljiti prigodni susreti njihovih predstavnika, neformalni i neobavezujući dogovori rukovodilaca, zajedničko učešće na

skupovima i manifestacijama kojima se u prethodnom periodu javno izražavala, uvek iznova potvrđivala, a ponekad manje ili više grubo namekala kolektivna privrženost vladajućem društvenom idealu oličenom u nesmenljivoj političkoj partiji koja vrši vlast na svim nivoima društvenog organizovanja. Zato je relativno rano formiran Koordinacioni odbor republičkih invalidskih organizacija; isti takav odbor obrazovan je i na nivou grada Beograda, a očekivalo se da slična tela počnu da deluju i u drugim mestima u Srbiji. Rezultati delovanja ovih koordinacionih tela manji su od očekivanih. Razlozi ovog relativnog neuspeha su brojni i raznorodni. Oni se mogu svesti na nekoliko grupa činilaca: jedni potiču iz samih invalidskih organizacija i proizvod su predhodno opisanih slabosti u njihovom organizovanju, dok su drugi pretežno ekstremnog karaktera i proističu iz potrebe političkih vlasti da naspram sebe imaju podeljene i neusaglašene invalidske organizacije, čiji će se zahtevi međusobno sudarati, a često i potirati. Činjenica da nijedan koordinacioni odbor, bilo na republičkom, bilo na lokalnom nivou, nema stalno zaposleno lice koje bi obavljalo tehničke poslove vezane za pripremanje sednica i realizaciju odluka, dovoljno rečito pokazuje kakav je stvarni odnos države prema ideji jedinstvenog invalidskog pokreta. Drugim rečima, invalidske organizacije su u dosadašnjem periodu bile jedinstvene onda i onoliko, kada i koliko je to odgovaralo vladajućim političkim snagama. Na republičkom nivou, predstavnik ministarstva nadležnog za socijalna pitanja suviše često je igrao ulogu posrednika između različitih invalidskih organizacija, umesto da bude predstavnik države koji će saslušati zahteve predstavnika invalida i preneti ih odgovarajućim državnim organima. S druge strane, predstavnici većine invalidskih organizacija u koordinacionim telima zastupali su uglavnom pojedinačne interese pojedinih kategorija invalida – definisanih prema medicinskim kriterijumima – čemu su doprinela normativna rešenja u mnogim oblastima, koja su podvlačila upravo tu isparcelisanost ukupne invalidske organizacije. Interesantno je da su koordinacioni odbori lakše zauzimali jedinstvene stavove gde je bila reč o pitanjima koja se tiču položaja samih invalidskih organizacija, posebno Zakona o igrama na sreću koji je bio i ostao glavni instrument državnog ili paradržavnog finansiranja invalidskih organizacija. Dogovor je postignut kada se radilo o mnogo važnijim pitanjima prava pojedinih kategorija invalida i mera za poboljšanje njihovog socijalnog položaja; često se dešavalo da pojedine organizacije stupaju u rivalski, konkurentski odnos sa drugim organizacijama invalida, jer se smatralo da je reč o podeli ograničenih materijalnih izvora, mahom budžetskog karaktera.

Tokom 2001. godine zapažaju se promene koje nagoveštavaju veću koheziju unutar invalidskih pokreta. Postaju sve vidljivije organizacije koje okupljaju invalide sa različitim medicinskim dijagnozama (Crossdi-

sability) . One se organizuju oko posebnih pitanja koja interesuju pojedine delove invalidske populacije. Kao primer takvih organizacija navodim Udruženje studenata sa hendikepom (USH), ili Centar za samostalni život invalida. Karakteristično je da ove organizacije novog tipa okupljaju mali broj invalida, i to mahom mlađe i obrazovanije ljude nezadovoljne stanjem u tradicionalnim invalidskim organizacijama. To može, ali ne mora biti izvor daljih sukoba unutar invalidskog pokreta; konkretni objekti saradnje i sukobljavanja zavise od uzajamne spremnosti da se prihvate iskustva i metodi različiti od sopstvenih, od spremnosti da se otvaraju pitanja koja nikada dosad nisu bila postavljena i da se na već poznata pitanja nalaze novi, nekonvencionalni odgovori. Organizacije o kojima je reč lakše i brže uspostavljaju saradnju sa drugim delovima nevladinog sektora, uspešnije se prilagođavaju uslovima delovanja u otvorenom društvu i prikupljaju relativno veća finansijska sredstva za svoje aktivnosti. Međutim, taj uspeh ima i svoje naličje. Ove organizacije angažuju u svojim aktivnostima vrlo mali, mada rastući deo invalidske populacije; što je još važnije, one se bave pitanjima koja ne popravljaju konkretne životne uslove većine invalida – Udruženje studenata sa hendikepom već zbog svog sastava ne može da obuhvati sve probleme ni samih studenata invalida, a kamoli šire invalidske populacije. Ipak vredi zabeležiti da je Centar za samostalni život invalida u saradnji sa britanskom nevladinom organizacijom Oxfam realizovao akciju uklanjanja arhitektonskih prepreka u nekoliko gradova u Srbiji. Ali ova uspešna akcija ne bi bila moguća bez aktivne participacije lokalnih invalidskih udruženja tradicionalnog tipa – udruženja distrofičara, paraplegičara, invalida cerebralne i dečije paralize i drugih. To očigledno ukazuje na put kojim treba ići: zajedničke aktivnosti na rešavanju konkretnih životnih pitanja korisne su obema stranama. Organizacije novog tipa kroz tu saradnju dobijaju ono što im u ovom trenutku najviše nedostaje – vezu sa maticom invalidske populacije i poznavanje stvarnih uslova života invalida koji ne pripadaju eliti. Tradicionalne invalidske organizacije kroz ovu saradnju dobijaju praktičnu obuku neophodnu za primenu novih metoda i delovanje u uslovima brze tranzicije. Nikakvi seminari, okrugli stolovi, radionice i slični oblici edukacije kadrova ne mogu zameniti ovaj konkretan rad na rešavanju problema u lokalnoj zajednici. Time se tradicionalne invalidske organizacije uspešnije povezuju sa drugim delovima nevladinog sektora, stvaraju raznovrsne interesne koalicije i postepeno bivaju uključene u sferu aktivnog političkog odlučivanja na nivou na kojem deluju.

Ostaje otvoreno pitanje stvaranja jedinstvenog invalidskog pokreta u Srbiji. Gotovih recepata nema; prenatrpani koraci ka formalnom objedinjavanju postojećih invalidskih organizacija mogu biti samo kontraproduktivni. S druge strane država nema ni volje ni strpljenja, a ni objektivnih

mogućnosti da se bavi svakom na medicinskim kriterijumima zasnovanom grupacijom invalida. Rešavanje ove prividne kvadrature kruga moguće je samo ukoliko se načelno odbace ekstremna rešenja: stvaranje jedinstvene i centralizovane organizacije invalida i potpuna autarhija postojećih invalidskih organizacija. Bitno je da se prihvati činjenica da je stvaranje invalidskog pokreta u interesu pre svega samih invalida. Do njega međutim, nećemo doći stalnim ponavljanjem fraze da invalidski pokret već postoji i da deluje. Za njegovo stvarno funkcionisanje potrebno je ispuniti dva suštinska uslova: radikalni preobražaj tradicionalnih invalidskih organizacija i jednako radikalno otvaranje invalidskih organizacija novog tipa potrebama i interesima većine invalida.

Delovanje invalidskih organizacija unutar nevladinog neprofitnog sektora

U prethodnom izlaganju u više navrata sam pomenuo značaj nevladinog sektora. O problemu samorazumevanja invalidskih organizacija kao dela nevladinog sektora bilo je reči u prvom odeljku teksta. Međutim, svaka relacija saradnje mora biti dvosmerna, te stoga za praktično potpuno odsustvo nevladinog sektora iz invalidske problematike ne možemo kriviti samo jednu stranu. Videli smo da su tradicionalna invalidska udruženja pre 5. oktobra 2000. godine bila potpuno okrenuta državi i njenim organima, zavisna od njihove političke volje i finansijske pomoći. Kao pandan toj zatvorenosti, bolje reći odbojnosti tradicionalnih invalidskih organizacija prema "izdajničkim" organizacijama koje finansiraju stranci, mora se istaći apsolutna zanemarenost invalidske problematike od strane nevladinog sektora. To zanemarivanje je deo mnogo šire celine i zahteva nešto detaljnije objašnjenje.

Naime, proteklih dvanaest godina celokupna socijalna tematika bila je potpuno odstranjena iz fokusa pažnje nevladinog sektora, a to je opet bila očekivana posledica preburnih političkih zbivanja koja su ostavljala vrlo malo prostora za ukazivanje na otvorene probleme u socijalnoj oblasti. Čak i kada su državni organi ili političke partije doticali ta pitanja to je činjeno uglavnom iz demagoških pobuda i u vreme uskovitlanih predizbornih kampanja, kada o tome nije bilo moguće povesti racionalan i argumentovan dijalog. Ni same invalidske organizacije nisu uspevale da nametnu neku temu iz ove oblasti bilo državi, bilo javnosti. Najviše što su one činile bila je frontalna i nekritična odbrana postojećih prava iz oblasti invalidske zaštite, pri čemu uopšte nije vođeno računa da su ta prava "papirnatije" prirode. Kako su i same socijalističke vlasti bile sklone zadržavanju nasleđenih normativnih rešenja, posebno u oblasti socijalne zaštite i održavanja životnog standarda najugroženijih slojeva stanovništva. Ova inercija zadržala se ponekad i nakon političkih promena; tu su zahtevi za

zadržavanje svih postojećih prava iz oblasti socijalne zaštite i penzijsko-invalidskog osiguranja, uz verbalno izražavanje potrebe za što bržom harmonizacijom zakona sa propisima Evropske unije.

Karakteristična pojava je izostanak invalidskih organizacija sa širih skupova nevladinih organizacija. Invalidska udruženja nisu učestvovala u stvaranju i radu Foruma jugoslovenskih nevladinih organizacija, niti su njihovi predstavnici bili primani zajedno sa predstavnicima drugih nevladinih organizacija, od strane nove demokratske vlasti. Stiče se utisak da nevladin sektor u celini nema najjasniju koncepciju svog delovanja u tranzicionom periodu i u uslovima relativne demokratizacije političkih odnosa. Još uvek se invalidi ne tretiraju kao ugrožena manjinska grupa stanovnika, mada oni to po svim sociološkim karakteristikama jesu. Nema šireg otvaranja teme diskriminacije prema invalidima, iako su neki drugi vidovi diskriminacije prema nacionalnim i etničkim manjinama vrlo istaknuti u javnom diskursu. Organizacije koje se bave zaštitom i unapređenjem ljudskih prava – a to je vrlo popularna oblast delovanja u nevladinom sektoru – nisu do sada uspostavile gotovo nikakav kontakt sa tradicionalnim organizacijama, dok je saradnja sa udruženjima novog tipa tek sporadična, nesistematska i razvijena u vrlo ograničenom sektoru.

Saradnja sa međunarodnim nevladinim organizacijama odvija se pod nešto drugačijim okolnostima, te su i rezultati te saradnje nešto veći. Međutim, treba ukazati na dva ograničavajuća faktora: jednosmernost saradnje i usku specijalizovanost međunarodnih nevladinih organizacija sa kojima se saraduje. Jednosmernost saradnje ogleda se pre svega u velikoj finansijskoj zavisnosti invalidskih organizacija od njihovih stranih partnera. Praktično, invalidske organizacije pojavljuju se sa problemom koji treba rešiti, za to traže određena materijalna sredstva, konkurišu za njih u vidu projekata koje ostvaruju pod striktnim nadzorom svojih međunarodnih partnera. Pored finansijskih sredstava međunarodne nevladine organizacije trude se da invalidskim udruženjima prenesu savremena znanja o metodologiji i tehnici poslovanja u tržišnim uslovima, o odnosima sa javnošću i načinu ostvarivanja političkih zahteva putem lobiranja, tehnici zastupanja raznorodnih interesa i stvaranja interesnih koalicija. Pored ovoga, međunarodne nevladine organizacije ne retko nameću invalidskim udruženjima i određene prioritete u delovanju – na primer, potenciranje posebnih problema žena sa invaliditetom u okviru feminističkog pokreta. S druge strane, teško je očekivati da tradicionalne invalidske organizacije, sa napred iznetim materijalnim, organizacionim i kadrovskim ograničenjima mogu biti potpuno ravnopravni partner međunarodnih nevladinih agencija. Između insistiranja na strogom reciprocitetu u odnosima i nekritičkog neprihvatanja svih zahteva međunarodnog partnera koji se tiču pravaca i oblika delovanja invalidskih organizacija, teško je naći “srednji put” Koji

bi vodio osposobljavanju invalidskih udruženja, kako na lokalnom, tako i na nacionalnom nivou za samostalno delovanje, konkretan doprinos popravljajući društvenog položaja invalida i stupanje u ravnopravno partnerske odnose sa drugim delovima nevladinog sektora.

Do sada je konkretna saradnja većine invalidskih organizacija ostvarena sa dve međunarodne nevladine organizacije: Handicap Internationalom i Oxfam-om. U prvom slučaju reč je o francuskoj organizaciji specijalizovanoj za pomoć hendikepiranim osobama. Saradnja je započeta pre dve, tri godine i stalno se širila na nove oblasti. U početku, u skladu sa teškom humanitarnom situacijom u našoj zemlji, ona se odnosila pretežno na zadovoljavanje specifičnih humanitarnih potreba invalida – isporuku lekova, ortopedskih pomagala i slično. Ubrzo potom Handicap International uspostavio je čvrste i stalne odnose sa svim organizacijama telesnih invalida pružajući im pomoć u nabavci tehničke opreme i sticanju znanja i veština potrebnih za delovanje u novim uslovima. Posebno je značajan projekat izrade baze sa podacima o telesnim invalidima svih kategorija – članovima raznih invalidskih udruženja u republici.

Kao sledeći kvalitativno viši stepen integrisanosti delovanja države, međunarodnih humanitarnih agencija i domaćih invalidskih organizacija javlja se Operativno telo formirano protokolom o saradnji između Ministarstva za socijalna pitanja i “Hendikep Internacional”-a. U radu ovog tela učestvuju predstavnici koordinacionog odbora republičkih invalidskih organizacija. Zadatak Operativnog tela je da stalno usklađuje aktivnosti partnera i da podstiče njihovo zajedničko delovanje kako u cilju saniranja teške humanitarne situacije, tako i u daljem razvoju invalidske zaštite.

“Oksfam” je usmerio svoje napore u pravcu saradnje sa organizacijama invalida koje okupljaju raznorodno članstvo bez obzira na medicinske dijagnoze. U saradnji sa Centrom za samostalni život invalida realizovan je pilot projekata o servisu personalnih asistenata; rezultati tog projekta nedavno su publikovani u posebnoj studiji. Opšti “Oksfamov” cilj je borba protiv siromaštva u svetu, te ova organizacija ima očito mnogo širi dijapazon delovanja od “Hendikep Internacionala”. I pored ove činjenice, “Oksfam” nije preduzimao akcije koje bi vodile povezivanju invalidskih organizacija sa drugim delovima nevladinog sektora. Proteklih godina ova britanska organizacija bila je aktivnija u prenošenju određenih znanja i veština tradicionalnim invalidskim organizacijama; međutim, posle političkih promena u zemlji i formiranja invalidskih udruženja novog tipa, “Oksfam” je usredsredio svoju aktivnost na davanje podrške – materijalne, logističke i savetodavne – ovim udruženjima. To može imati pozitivne efekte u smislu podsticanja promena i u tradicionalnim organizacijama invalida, njihovog potpunijeg usvajanja novih metoda i oblika delovanja. Međutim, nije poželjno potpuno zaustavljanje saradnje “Oksfama” sa tra-

dicionalnim udruženjima invalida jer bi to dovelo do nepotrebnih raskola u nastajućem invalidskom pokretu.

Perspektive razvoja saradnje invalidskih organizacija sa drugim delovima nevladinog sektora generalno su dobre; da bi se te mogućnosti do kraja iskoristile neophodno je kako strukturno prilagođavanje invalidskih organizacija, tako i znatno veća senzibilnost drugih delova nevladinog sektora prema potrebama i interesima invalida. Ne treba čekati da neko drugi pokrene inicijativu za jačanje ove saradnje. Ukoliko organizacije koje se bave zaštitom i unapređenjem ljudskih prava shvate da problemi i potrebe invalida daleko prevazilaze preuske horizonte profesionalnih medicinskih i socijalnih ustanova, da se tiču položaja jedne od brojnih manjinskih grupa u srpskom društvu i da bez aktivne participacije invalida u svim oblicima političkog, ekonomskog i kulturnog života zajednice nema otvorenog društva, građanskog koncepta države, niti pune integracije Srbije u evroatlantske strukture.

Odnos prema državi i demokratskim političkim strukturama

Već smo videli da je odnos prema državi jedna od najboljih tačaka invalidskog pokreta u ovom trenutku. Možemo koliko hoćemo kriviti nedemokratsku vlast koja je gušila autonomiju odlučivanja i delovanja tradicionalnih invalidskih organizacija, ali to ipak neće biti cela istina. Druga strana medalje ove nesamostalnosti invalidskih organizacija u odnosu na državu jeste relativna materijalna sigurnost ovih organizacija u državnom okrilju. Uzete zajedno ove dve strane čine celinu onoga što bi se moglo nazvati paternalističkim stavom države prema invalidskim organizacijama. Same invalidske organizacije nisu nikada pokazale dovoljno spremnosti da sa ovim nasleđem raskinu. Bezbrojni okrugli stolovi predstavnika ovih organizacija proticali su u zamornim nabranjima šta bi sve država trebalo da uradi za invalide, a i za njihove organizacije. Rešenje svih problema u invalidskoj zaštiti očekuje se isključivo od države. Otuda proističe neumerena i nekritička vera u moć zakona: potrebna je samo dobra volja blagonaklonog zakonodavca i svi problemi u invalidskoj zaštiti biće rešeni jednom zauvek. Bojim se da u pozadini često opravdanih ukazivanja na neadekvatna pravna rešenja ili na potrebu da se određena oblast pravno uredi, leži upravo takvo verovanje u svemoć državnog aparata prinude. Jer ko kaže: država taj mora da kaže i: državna prinuda. A veliki broj pitanja invalidske zaštite jednostavno se ne da rešiti prinudom: nema te države, ni tog zakona koji će nas prinuditi da budemo solidarni sa drugima kojima je teže nego nama samima, da bez predrasuda prihvatimo nekoga ko se razlikuje od nas samih po bilo kojem kriterijumu, da izgradimo i usvojimo kulturu tolerancije, dijaloga i bogatstva u različitostima. Sve

te zadatke može i mora da rešava građansko društvo i njegove institucije, nikako država, ma koliko demokratska i pravna ona bila. Dosadašnji odnos bitnih segmenata građanskog društva i tradicionalnih invalidskih organizacija mogu se svesti na uzajamno nerazumevanje, neprepoznavanje suštinske istovetnosti problematike kojom se oni bave.

U prethodnom izlaganju pomenut je negativan stav prema politici, političkim partijama i svakom obliku političkog delovanja koji je preovlađivao u tradicionalnim invalidskim organizacijama. Taj strah od politike neće se prevazići trenutnom politizacijom ovih organizacija i njihovog delovanja, nekritičkom podrškom ili osudom konkretnih mera vlade, napadnim naglašavanjem sopstvene političke pravovernosti ili bežanjem u sigurnu zavetrinu apolitičnosti. Invalidskim organizacijama često nije jasna priroda funkcionisanja parlamentarnog političkog sistema; jedino tom nepoznavanju treba pripisati uporno izbegavanje svakog dodira sa političkim strankama. Ne shvata se da u državnim organima, na nivoima gde se donose bitne političke odluke, sede upravo predstavnici određenih političkih partija. Još nije prevaziđen strah od uplitanja u stranačku politiku, iako se načelnom obraćanju svim političkim strankama – koje čine najvažniji deo političke javnosti – ne može ništa prigovoriti u smislu političke pristranosti. Preterani oslonac na državnu mašineriju podrazumeva zavisnost od birokratskih struktura unutar državnog aparata, nedovoljne kontakte sa politički relevantnim činiocima koji mogu uticati na brže i lakše dolaženje do željenog ishoda određenih inicijativa, kao i propuštanje prilike da se posredstvom političkih stranaka izvrši mobilizacija šire javnosti. Treba istaći da se upravo opisano stanje nešto brže menja na lokalnom nego na nacionalnom nivou. Inicijative koje se pokreću na lokalnom nivou bliže su svakodnevnom životnim potrebama građana, vezane za konkretne napore da se život u lokalnoj zajednici učini boljim i bogatijim. Zato invalidske organizacije na lokalnom nivou hrabrije ulaze u raznovrsne oblike saradnje sa lokalnim vlastima, bez nepotrebnih kompleksa i predrasuda prema političkim strankama i drugim politički aktivnim organizacijama. Dobru ilustraciju predstavlja saradnja invalidskih organizacija u Zrenjaninu, kako sa lokalnim vlastima – ne samo činovničkim, već i političkim – tako i sa predstavnicima Otpora. Na nacionalnom nivou još uvek su prisutni faktori koji ograničavaju političku inicijativnost invalidskih organizacija. Reč je pre svega o shvatanju da republički organi, posebno Vlada i Skupština, vode “visoku” politiku, koja nema mnogo veze sa životnim položajem invalida i na koju invalidske organizacije ne bi mogle uticati čak i kad bi to želele.

Zalaganje za aktivnu društvenu ulogu invalidskih organizacija ne mora obavezno značiti njihovo uplitanje u tekuće političke sporove, niti njihovo opredeljivanje za neku od sukobljenih strana. U prethodnom raz-

doblju, u uslovima neprirodno oštre političke polarizacije između vlasti i opozicije, svako društveno pitanje, ma koliko samo po sebi bilo lišeno političke konotacije, moglo je predstavljati povod oštih političkih raspr, predmet stranačkih saopštenja i dodatni element u nemilosrdnoj borbi političkih suparnika. Treba se nadati da su takva vremena za nama. Hoću reći da se socijalna i ekonomska pitanja ne mogu rešavati isključivo posredovanjem politike. Socijalna i ekonomska sfera imaju svoju – svakako relativnu ali zbog toga ne manje stvarnu – autonomiju u odnosu na državu i njene organe; upravo ta autonomija predstavlja osnovu građanskog društva, idejni i materijalni temelj na kojem se dižu njegove sve izdiferenciranije ustanove. Ako želimo da građansko društvo sačuva i unapredi tu autonomiju, moramo dopustiti ne samo teorijsku nego i praktičnu mogućnost da se najkrupnija, fundamentalna pitanja ekonomskog i socijalnog razvoja nalaze izvan političke sfere, da o njima postoji stvarni, a ne simulirani konsenzus najširih društvenih snaga. Govoreći u kontekstu delovanja invalidskih organizacija to znači da pitanje ostvarivanja osnovnih ljudskih prava invalida, obezbeđivanje minimuma njihove socijalne sigurnosti, zabrana – ne samo pravna nego i efektivna – diskriminacije, stvaranje materijalnih i kulturnih pretpostavki za ravnopravno uključivanje invalida u društveni život, ne može biti stvar trenutnog dogovora političkih stranaka, uvek podložnog naknadnim promenama i pretumačenjima. Vidi se da navedena pitanja predstavljaju samo deo mnogo šireg problema modernizacije ovdašnjeg društva, problema našeg prvog ili ponovljenog susreta sa savremenom Evropom i svetom. U tom sklopu posmatrano, delovanje invalidskih organizacija može biti uspešno jedino ako se uklopi u napore ukupnih modernizatorskih snaga u ovoj zemlji. Stoga invalidske organizacije pored socijalne imaju i istaknutu kulturnu misiju, koja se u svakodnevnom rvanju sa teškom humanitarnom situacijom, u borbi za golo preživljavanje koja traje suviše dugo, suviše često previđa.

Invalidska udruženja i odnosi sa javnošću

Javnost rada predstavlja s jedne strane statutarnu obavezu svih invalidskih udruženja i s druge strane nezaobilazan uslov ostvarivanja njihovih programskih ciljeva. Sa formalne strane, sve je u najboljem redu: niko ne brani novinarima da izveštavaju o radu tih udruženja, niti invalidskim udruženjima da se povodom svojih akcija oglašavaju u javnosti. Pa ipak, svedoci smo da se invalidske organizacije i njihov rad nalaze u najdubljoj senci medijske pažnje. Koji su uzroci tome i šta uraditi da se to nezadovoljavajuće stanje promeni?

Konstatacija da je Srbija zemlja umorna od istorije odavno je postala opšte mesto svih teorijskih razmatranja. Ova inače tačna tvrdnja svakako zaslužuje preciziranje u kontekstu o kojem je ovde reč. Nerešena naci-

onalna ili nacionalistička pitanja u protekloj deceniji potisnula su u pozadinu celokupnu socijalno-ekonomsku problematiku. Ako se setimo da ni u razdoblju samoupravnog socijalizma invalidska pitanja nisu odveć zaokupljala pažnju javnosti, dobićemo jasniju predstavu o neprobojnosti medijskog mraka koji se spustio na rešavanje životnih problema invalida. Čak i kada su neke vesti iz ove sfere dopirale do sredstava informisanja i javnosti, njihov kvalitet i ideološko nijansiranje bili su takvi da je u mnogim slučajevima bilo bolje da takvih vesti nije ni bilo. Imam na umu grubu političku eksploataciju invalidske problematike; predstavnici države su ono što je trebalo da bude njihov prirodni, svakodnevni posao, kao na primer obezbeđivanje minimalnih uslova života u ustanovama socijalne zaštite, ili otvaranje minimalnih kapaciteta za zbrinjavanje nezbrinutih invalida, iznosili kao krunski dokaz velike brige države i njenog činovničkog aparata za invalide i njihove životne nevolje. Mediji pod kontrolom države nisu dozvoljavali ni jednu kritičku reč o ovim, kao ni o drugim problemima sa kojima se društvo suočavalo. Na žalost ni u nezavisnim glasilima invalidi i njihove organizacije nisu dobijali veći publicitet; ovde je sve bilo podređeno neposrednoj političkoj borbi protiv tadašnjeg režima; sve ono što bi odvlačilo pažnju sa dnevnih akcija političke opozicije doživljavano je kao štetno po jedinstvo opozicionih snaga i ishod političke borbe. Ako se setimo da u vreme opšteg ekonomskog propadanja sudbina miliona zaposlenih radnika nije zavredela ozbiljniju medijsku pažnju, biće nam jasnije odsustvo vesti o invalidima i njihovim organizacijama. Istraživačko novinarstvo koje pretenduje na davanje produbljenijih ocena različitih aspekata stvarnosti, nije postizalo uspehe, ni u mnogo izazovnijim temama kao što su ratna zbivanja i zločini, kriminal i slično. Ponekad bi se dešavalo da se pojavi često previše obojena priča o nekom pojedinačnom socijalno ugroženom invalidu, posle koje će možda uslediti akcija prikupljanja priloga za neophodan hirurški zahvat, ili nabavku skupih lekova. Ne sporeći korist takvih reportaža, valja naglasiti da one, iako pomažu u rešavanju konkretnog slučaja o kome govori, ne ukazuju na opštije uzroke nepovoljnog stanja u invalidskoj zaštiti, niti upućuju na sveobuhvatnija rešenja kojima bi se pomoglo svima koji se nalaze u sličnoj situaciji.

Većina invalidskih organizacija na republičkom nivou izdaje svoja glasila sa dvostrukim ciljem: upoznavanje članstva sa radom i delom organizacije i obaveštavanje opšte javnosti o uspesima i problemima invalida koje okuplja organizacija. Prvi zadatak se delimično izvršava; uspeh u tome zavisi od materijalnih sredstava kojima organizacija raspolaže, od zainteresovanosti članstva da dobiju odgovarajuće informacije o svojoj organizaciji, kao i od sposobnosti organizacije da distribuirira tiraž do svojih članova. Uglavnom se može reći da listovi koje izdaju invalidske organizacije dolaze do 1/3 svojih članova, što je uspeh s obzirom na opšte materijalne prilike u kojima ove organizacije rade. Što se tiče drugog zadatka

– obaveštavanja šire javnosti o radu organizacije, on uopšte nije izvršen, niti se sagledava kako može biti izvršen bez plasmana određenog tiraža ovih glasila u slobodnoj prodaji. Naravno da bi se neki od ovih listova pojavili na kioscima, potrebne su mnoge i radikalne promene u načinu njihovog uređivanja, u grafičkom izgledu časopisa, u sadržajima koji se nalaze između njihovih korica. Potrebno je angažovati profesionalne novinare i tehničke urednike, što je u ovom trenutku iznad materijalnih mogućnosti invalidskih organizacija. Možda bi eventualno rešenje trebalo tražiti u objedinjavanju snaga – materijalnih, tehničkih i kadrovskih – u cilju izdavanja jedinstvenog lista za sve invalidske organizacije, lista koji bi mogao imati veći tiraž i češće izlaženje i koji bi lakše dospevao u opštu distributivnu mrežu.

U narednom periodu predstoje veliki napori da se invalidska problematika probije do najuticajnijih medija u zemlji i da se najšira javnost navikne na prisustvo emisija i natpisa o invalidskim temama. Naravno, podrazumeva se da ovde nije reč o nekom prostoru rezervisanom za invalide i emisije o njima; pokušaji pokretanja emisija sa ovom tematikom koje su činile pojedine t.v. stanice nisu dale očekivane rezultate. Informativni geto ne može biti adekvatan odgovor na višedecenijsko zanemarivanje i marginalizaciju invalida, baš kao što ni pozitivna diskriminacija ne predstavlja pravi odgovor na faktičku neravnopravnost invalida u različitim oblastima društvenog života.

Predrag Vukasović

DISABILITY ORGANISATIONS IN DEMOCRATIC AND COMPETATIVE ENVIRONMENT

Summary

The paper deals with the change of the social context in which disability organisations function in the transition period to a democratic society and market economy. The following aspects were analysed: missions of the disability organisations, strategic positions and their implementation, internal organisation and financing, mutual relations among disability organisations, their activities within the NGO sector and their influence at the state and society. The paper outlines solutions that would improve the activities of the disability organisations in changed circumstances and influence the change in the relationship of the state towards the people with special needs in Serbia as well as the change of their role in the Serbian society.

Key words: transition, disability organisations, anti-discrimination

.....

OGLEDI

.....

Todor Kuljić

Filozofski fakultet, Beograd

1968: TRI PARADOKSA U OBELEŽAVANJU JUBILEJA U BEOGRADU 2008.*

1. Prvi upadljivi paradoks je činjenica da antikapitalističku i antiim-perijalističku 1968. danas u Beogradu obeležavaju bivši šezdesetosmaši koji danas drže da je kapitalizam bezalternativan, a da je socijalizam bio totalitarna iluzija. Pretpostavljam da nije cilj ove konferencije da se rehabilituju antikapitalizam, antibirokratizam i demokratija saveta kao izvorne ideje 1968. Jer ove ideje se kose i sa ideologijom proevropske Srbije, ali i sa gledanjima euroskeptika. Da li je onda cilj skupa da se istakne biografski kontinuitet građanske hrabrosti, kao važan deo samoopisa nekih savremenih političara? Još više od toga, 1968. skoro da postaje generacijski kontejner, jer se u šezdesetosmaše, pored intelektualaca koji su tada odista bili aktivni kritičari režima, danas svrstavaju i mnogi iskonstruisani opozicionari koji se uporno trude da autobiografiju oplemene izmišljenim stradanjem u socijalizmu. Kada se pomene 1968., malo ko danas u suštini ovog globalnog svetskog studentskog protesta vidi antikapitalističku viziju društva. Veći deo ističe otpor i građanski aktivizam studenata. Iako je ova komponenta važna, reč je o neopravdanom liberalnom akcentovanju 1968. Građanska hrabrost bila je politička kultura pokreta, ali je njegov sadržaj bio levičarski.

To što se 1968. danas obeležava pre svega kao važna karika u kontinuitetu građanske hrabrosti beogradske humanističke inteligencije nije lišeno paradoksa. Jer kako objasniti to da antitotalitarni intelektualci koji danas kritikuju socijalizam zdesna, istovremeno svojataju 1968., koja je bila kritika socijalizma sleva. Kako uopšte svojatati 1968, kada se u proevropskom i evroskeptičnom taboru danas podjednako nipodaštava antiforumska demokratija saveta iz 1968. i slavi proceduralna liberalna demokratija,

* Reč u diskusiji na Konferenciji “1968. u Beogradu: 40 godina posle”, koju su organizovali Centar za demokratiju i Beogradski fond za političku izuzetnost 4.06.2008. u Beogradu.

čija je premisa bezalternativnost kapitalizma? Uprkos tome, 1968. je ipak zanimljiva, ali je i utisak da se njen protest čisti od svog osnovnog sadržaja, na sličan način na koji je Če Gevara u svetu odavno razvodnjen u opšti brend neslaganja, čime je kastrirana njegova izvorna harizma borca protiv kapitalizma. Svojevrсна je ironija to da se danas 1968. evocira u pozitivnom smislu, ali ne u sklopu kritike kapitalizma, eksploatacije i samouprave, nego u kontekstu odbrane tranzicije, preduzetništva i profitabilnosti. Jun 1968. jeste ubrzao sazrevanje građanske samosvesti i ideje autonomije univerziteta, ali u levičarskom spoju unutrašnje demokratičnosti pokreta i revolucionarnog aktivizma. Studentski pokret je imao tribune, a ne vođe, u ideji anti-univerziteta ili kritičkog univerziteta nije bilo harizmatizacije idejnih preteča niti oligarhijske birokratske uprave. Ova institucionalna forma pokreta nerazdvojiva je od njegovog antikapitalističkog sadržaja. Gledano šezdesetosmaški, nema samoodređenja bez saodlučivanja. Saodlučivanje nije samo pravo na slobodnu reč nego i pravo na donošenje odluka u radnom procesu. Toga nema u obnovljenom srpskom kapitalizmu, pa je zato tolerancija ultraliberalizma represivna.

Utisak je, međutim, da se danas 1968. skraćuje i obeležava samo kao simbol neslaganja sa titoizmom, a ne i kao složeniji epohalni otpor protiv socijalnih razlika, imperijalizma, gerontokratije i svemoći foruma. Treba se, dakle, otvoreno zapitati kakvu ulogu danas ima podsećanje na 1968. kod savremene desnice u Srbiji (desnica je svaka struja koja drži da je kapitalizam bezalternativan, od LDP do SRS)? Podela na proevropske i antievropske struje ne sme zamagliti razliku između leve i desnice. I to ne samo zbog neselektivnog sećanja na 1968. Autentične leve danas u Srbiji skoro i da nema, a desnicu čine konzervativni evroskeptici i ultraliberalne proevropske struje. Svi se obaraju na socijalizam, ali u snažnoj plimi poslesocijalističkog antikomunizma malo ko uočava da je nestanak socijalizma u Evropi ugrozio i objektivnost antimarksističke misli. Lišena opasnosti sleva, desnica je izgubila osećaj za realno. Može se bez preterivanja reći da je jugoslovenska humanistička inteligencija uvek teže podnosila pobedu od poraza, i da se lako gubila u trijumfu. Zbog slabljenja leve i konverzije šezdesetosmaša, domaća misao o društvu pretrpela je epistemološku havariju. Zašto? Prosto rečeno zato što svaki pobednik u trijumfu gubi kritičnost, pa su u novoj plimi nacionalističkog i ultraliberalnog konformizma nestala mnoga plodna neslaganja i dileme. Ako podsećanje na godinu 1968. može bar malo otrezniti desnicu, ono ima smisla.

2. Drugi paradoks ovogodišnjeg jubileja tiče se domaće kulture sećanja. Da li bi bilo preostro reći da je s obzirom na to da u Srbiji danas nema autentične antinacionalističke i antikapitalističke leve, sećanje na 1968. u osnovi jedna verzija solunaštva? Drugim rečima, nije li podsećanje na

otpor titoizmu instrumentalne prirode, a ne u službi oživljavanja izvornih vrednosti 1968.? Da je reč o ovom drugom, trebalo bi u duhu 1968. umesto normalizacije tranzicije skandalizovati nejednakosti perifernog srpskog kapitalizma. Toga nema i otuda što nema šezdesetosmaša ne može biti autentična levica ona struja koja brani interese penzionera i nezaposlenih u savezu sa ekstremnim nacionalizmom, ali ne može biti ni ona koja slavi neoliberalizam EU. Beogradski i zagrebački studentski pokret bio je 1968. u znaku srpsko-hrvatskog i jugoslovenskog bratstva. Autentična levica koja se javila 1968. bila je protivnik nacionalizma, kapitalizma i forumske proceduralne demokratije. Njeni dosledni nastavljači treba da rade na zaoštavanju, a ne na otupljivanju protivrečnosti kapitalizma. Levica treba da razbija iluziju da je bolje biti eksploatisan nego nikada eksploatisan. Šezdesetosmaški rečeno, u širenju Evropske Unije treba videti, pored slobodnijeg protoka ideja i kapitala (što vizama zatvorena Srbija još nije osetila) i ekonomsku kolonizaciju evropske periferije, a većinu uglednih preduzetnika treba markirati kao privredni polusvet.

Ako danas ove perspektive u Srbiji nema, čemu onda podsećanje na 1968? U nas do danas nije bilo debata oko 1968., u haosu rata i dugog raspadanja države SFRJ ova tema je tiho potonula. Da li je danas cilj jubileja puko prisećanje na nekadašnje vlastito, doduše rizično, neslaganje sa titoizmom, uz zaborav činjenice da sam nekada bio marksista, a da danas branim naciju ili neoliberalizam EU. Služi li danas evociranje uspomena na 1968. isticanju kontinuiteta bunta, ali i zamagljivanju diskontinuiteta opredeljenja? Da li je uprkos formalnom obeležavanju 40-godišnjice, ipak na delu izdaja 1968. od strane intelektualaca? Kod ove izdaje nije zanimljiv banalni pragmatizam ili cinizam konvertita, nego duboki zaokret epohalne svesti udesno, kojem najveći deo levice nije bio kadar da se odupre. Ima li ili nema paradoksa u okolnosti da intelektualci koji se danas u Beogradu pozivaju na 1968. tvrde da "moja biografija ne počinje 1990. sa osnivanjem Demokratske stranke nego još 1968", a da pri tome ističu da kapitalizam nema alternative? To jeste paradoks, ali nije dijalektički.

3. Dijalektički je tek treći paradoks, koji se tiče promene epohalne svesti, a koji je otvorila 1968. kao godina bljeska levice, ali i početka njenog sumraka. Slabljenje levice nije rezultat slabljenja utopije i jačanja pragmatizma humanističke inteligencije, nego složenih tektonskih promena epohalne svesti i njenog konstantnog kretanja udesno od 1968. do danas. Antitotalitarizam je potiskivao antikapitalizam, antibirokratski marksisti postajali su antitotalitarni liberali, žar za klasnom pravdom preusmeren je u nacionalni hilijazam uokviren legalizmom. Akteri ovih promena su najmoćnije međunarodne snage, a o tom zaokretu svedoči i evolucija žrtvi. 1960-ih to su još uvek bile eksploatisane klase, rasne i manjinske grupe.

Već u narednoj deceniji žrtve se menjaju. Grubo rečeno, u Nemačkoj Jevreji potiskuju nejevrejske žrtve fašizma, u Francuskoj se žrtve centriraju oko disidenata unutar realnog socijalizma, a nakon sloma socijalizma žrtve postaju nacije.

Već pomenuta evolucija žrtvi jeste marker slabljenja leveice, iako konverzija šezdesetosmaša sleva nadesno nije bila sinhrona, nego je u raznim zemljama bila posredovana različitim činocima. U Francuskoj je to bio zaokret od levog anarhizma do viđenja socijalizma kao totalitarizma (personifikacija zaokreta bio je Crveni Deni, Danijel Kon-Bendit, koji je 1999. tražio intervenciju kopnenih trupa protiv Jugoslavije, a nedavno je rekao da treba zaboraviti 1968.; ili još bizarnija figura ekstremnog maoiste iz 1968. Stefana Kurtoe, urednika *Crne knjige komunizma* iz 1997). Nije nevažno ni to što 1968. nisu bili uticajni disidenti Đilas, Havel i Kolačkovski. Tek od polovine 1970., nakon Gulag-šoka (Solženjicin), počinje uticaj antitotalitarnih disidenata. U SR Nemačkoj je od 1968. do 1989. tekao obrnuti pravac razvoja – od antitotalitarizma ka antifašizmu; šezdesetosmaši su još uvek bili uticajni, da bi tek 1989. počela njihova masovna konverzija. Simbol ovog zaokreta bio je šezdesetosmaš Joška Fišer, koji je glasao za intervenciju NATO-a u SR Jugoslaviji, pravdajući se da je to bila operacija na otvorenom srcu Zelenih. U Jugoslaviji je zaokret dela šezdesetosmaša udesno počeo početkom 1980-ih, a simbol zaokreta nisu bili pragmatični samoupravljači, nego njihovi kritičari praksisovci, čiji je deo prešao u nacionaliste ili u liberale (naravno nisu svi, treba izuzeti G. Petrovića, M. Kangrgu, Z. Golubović i V. Milića). Duh 1968. sve više je prelazio u romantični simbol bunta preobraćenih intelektualaca, a njegova uloga u skandalizovanju sistemskih nejednakosti u novoj nepreglednosti sve više je slabila.

Konverzija šezdesetosmaša iz antikapitalističkog u proliberalni politički korektni imperijalizam još je u toku. Svaka zemlja imala je vlastite generacijske zaokrete. U Nemačkoj su šezdesetosmaši prešli u osamdesetdevetaše, u Jugoslaviji su preko noći levičari postali šovinisti i liberali, u Parizu su maoisti postali najžešći antikomunisti, a na Berkliju su markuzeovce i Crne pantere zamenili menadžeri.

Uprkos zaokretu, 1968. se ne zaboravlja, iako se svuda skraćuje, romantizuje ili otvoreno omalovažava. Sa normalizacijom liberalizma i globalizacijom u Evropi i SAD, danas se 1968. pokušava rastumačiti kao ritualna periodična konjunktura nonkonformizma mladih (dece Marksa i koka-kole). U tom pogledu pada u oči kontrast generacija u SAD. Ovde su najakutnije godine formiranja političke generacija bile 1960-te, kada su studenti na Berkliju tražili reformu univerziteta, građanska prava i zaustavljanje Vijetnamskog rata. Već 1970-ih stigao je konzervativni talas. Dok je 1960-ih prevladavala opomena “Ne veruj nikome iznad tridesete”, ista

je 1980-ih preformulisana u pragmatični slogan “Ne veruj nikome ispod 30.000 dolara”. U Francuskoj je ovaj zaokret stigao već polovinom 1970-ih, u Nemačkoj nakon ponovnog ujedinjenja, a u Jugoslaviji krajem 1980-ih. Skoro svuda je tobožnje prirodno otrežnjavanje pravdano bizarnom konzervativnom ideologijom životnih doba: “Ko u dvadesetoj nije levičar, taj je budala, a ko je u četrdesetoj levičar, taj je tek prava budala”. Umereniji tvrde da su 1968. postavljena prava pitanja, ali nisu dani primenljivi odgovori; konzervativci govore o agresivnom antiautoritarizmu šezdesetosmaša. Razumljive su ove bojazni, jer svako ko traži poredak mora stvarati strah od haosa.

Većina se ipak slaže da je od 1968. poslušnost prestala da bude prva građanska dužnost, čak i uprkos tome što je levičarsku godinu 1968. svladala restaurativna godina 1989., koja je značila zaokret ka starim vrednostima: kapitalizmu, nacionalizmu i religiji.

Možda ovaj zaokret najpregnantnije iskazuje nagla promena parole bunta u DDR: parolu iz 1989. godine “*Wir sind das Volk*” (“Mi smo narod”), već naredne godine zamenila je parola “*Wir sind ein Volk*” (“Mi smo jedan narod”). Prva je bila zahtev za građanskim pravima, a druga za nacionalnim. Nacionalizam je svuda trijumfovao i kako bar za sada izgleda, u Zapadnoj Evropi se 1968. zbila poslednja revolucija prožeta utopijskom energijom i principom nade. Ne treba zaboraviti da je Brant kleknuo u varšavskom getu tek posle 1968. Već za sledeću generaciju budućnost više nije bila obećanje, nego pretnja. Poslednji revolt u istoriji Zapada koji nije postavio granice verovanju u napredak i modernizaciju bio je studentski protest iz 1968. Danas mladi više nemaju utopiju (postmoderna je ovu denuncirala kao izvor terora), gledaju u budućnost kao u crnu rupu i ne mogu predviđati svoj život više od dve godine unapred. Suočeni sa rastom školarine, obezvredjenim diplomama na tržištu i nesigurnošću zaposlenja, moraju preuzeti odgovornost za ugroženu zemlju i vlastiti nepredvidljivi položaj. Više empirijskih istraživanja u raznim zemljama konstatovalo je epidemiju egoizma i apolitični pragmatizam mladih. Generaciju iz 1968., nošenu utopijom, smenila je generacija koja je prihvatila potrošačke vrednosti. U ovom zaokretu, izgubio se širom Evrope duh 1968., koji se i kod nas pokušava na skraćen, iskrivljen i paradoksalan način pomiriti sa normalizovanim kapitalizmom. Zato postavljam pitanje: da li je srpska desnica ponosna na šezdesetosmaški greh, ne slave li preobraćeni intelektualci vlastitu zabludu?

Дејан А. Милић
публициста, Београд

“ОЖАЛОШЋЕНА ПОРОДИЦА”¹ ИЛИ “РАЗМИШЉАЊЕ ЈЕДНОГ ОБИЧНОГ СРПСКОГ ВОЛА”²

Снио сам страшан сан.

1.

Лета господњег две хиљаде осмог навршило се сто тридесет година од смрти великог српског песника, сликара и родољуба Ђуре Јакшића, сто година од смрти краља српске сатире Радоја Домановића и седамдесет година од смрти Бранислава Нушића. Осим посве спорадичних помињања имена тројице великана, у држави Србији готово ништа се није чинило да јубилеји буду достојно обележени. Држава је имала друга, вероватно паметнија, посла.

2.

Лета господњег две хиљаде осмог навршило се четири године од почетка постхумног инквизиторског прогона Ђуре Јакшића од стране једног дела клира СПЦ и две године откако је песникова биста избачена из порте манастира Свети Ђорђе у селу Доња Сабанта код Крагујевца, а државна културна манифестација “Липарски дани”, такође посвећена Ђури, такође протерана “са црквене земље”, из манастирске порте. Држава је ћутала. Но, ћутало је и васколико српско културно часништво. И они су имали друга, паметнија ваљда, посла. Биста је, у међувремену, завршила на неком ђубришту. У помоћ је (у драмском заплету) прискочио неки српски сељак – кафеџија, који је бисту сместио у своју кафану – “тамо где јој је и место” (??!!), како је “мудро”, у репортажи о страдању Ђуре Јакшића, приметио један новинар. Готово у потаји (да не наљуте моћно духовно пастирство, које, такође, има друга, паметнија, посла),³ градске власти Крагујевца нашле су бисти “адекватнији трајни смештај”, обележавајући ти-

1 Наслов једне од Нушићевих комедија.

2 Наслов једне од сатира Радоја Домановића.

3 Читава 2008. година у Србији обележена је епископском борбом за трон патријарха, иако је патријарх СПЦ Павле још увек жив.

ме “скромно” (како доликује кризном времену у којем живимо) сто тридесету годишњицу песникове смрти. Држави међународне прилике и унутрашња ситуација нису дозвољавале значајније ангажовање. У Министарству културе уобичајено је врило као у кошници. Ранији министар је снимао филм, нови режирао представу. Ипак, надајмо се, мртви Ђура Јакшић је, најзад, добио свој мир. А “Липарски дани” су се, упокојени, придружили песнику у чију су част организовани.

3.

Али, напаћеном Ђури, са онога света, готово сигурно (иако није био завидљиве природе) завиди Радоје Домановић. Око његове бисте се у Србији не воде битке, јер (ако аутора ових редова није напустио дар запажања) у Србији Радојеве бисте тешко да игде има на видном месту. Као краљ српске сатире он је од племенитих Срба није ни заслужио. Како и да је заслужи оноликим својим непочинствима? “Живео је мало, али часно; на његовој биографији нема мрља. Био је живи споменик бунту и пример напредног, слободоумног човека и демократе. Није хтео да прода душу ђаволу с лицем власти, наоружаном пендрецима и кундацима, снабдевену разним справама за мучење, округлом и застрашујућом. Изабрао је глад да се не покори, отпуштање да не буде слуга режима који се попео раји на грбачу. Није хтео да улепшава и кити. Био је горак и очајан. Више су му се на грудима допадале ране него ордење додељено за покорност и улизиштво”.⁴ Осим тога, “писао је како је живео, како је мислио, како је веровао”.⁵ Зато није чудо што је културна сцена Србије поводом стогодишњице његове смрти била претворена у “Мртво море”,⁶ у смрдљиву жабокочину из које се тек ту и тамо (далеко од центра) могао чути по неки фалш кркет, више као омаж “представљачима лика и дела великог сатиричара”, него као почаст великану сатире. Држава је, као што је већ поменуто, имала важније обавезе од бављења стогодишњицом смрти мрзовољног сатиричара. У Министарству културе владала је разумљива пословична ужурбаност. Ранији министар културе бирао је шешир, нови – кравату. Ко, бре, има времена да обраћа пажњу на годишњицу смрти (и то, стоту), лајавца, самозваног отварача народних очију, који нам је говорио истину о нама? Као да ми не знамо истину о себи!

4 “Радоје Домановић (1873–1908.)”, предговор књизи: Радоје Домановић, *Мртво море и друге сатиричне њриче*, избор и предговор Владимир Булатовић Вић, Рад, Београд, 1981, стр. 5.

5 Исто, стр. 9.

6 Једна од најпознатијих Домановићевих сатира.

4.

Али, ако се са Ђуром Јакшићем разрачунавају само Божје слуге, док заблудели мирјани још увек, хвала Богу, немају ништа против њега, и ако је једина казна коју Срби изричу свом Радоју давлeње у заборау “Мртвог мора”, несрећни Алкибијад Нуша (у грађанству назван Бранислав Нушић, са надимком Бен Акиба, који је сам себи наденуо) од све тројице је у понајгорој ситуацији.

Ни седамдесетогодишњица Нушићеве смрти, наравно, није обележена на државном нивоу. Држава је, је ли, била ометена разним *есхалацијама*, што спољним што унутрашњим, а у Министарству културе изгарали су непрестаним самопрегором. Ранији министар куповао је свилену ешарпу, садашњи нове ципеле. Све у свему, није се могло, па уби!

Иначе, свака му част за учешће у промашеном Српско-бугарском рату 1885, изражавамо пуну почаст према национално одговорним конзулским писмима из Старе Србије,⁷ из исте оне вукојевине, откуда и данас, као и пре сто година, купимо драугулије наших недужних насилно уморених сународника. Ценимо његова, од власти багателисана указивања на опасност која Србији прети отуд, на патње Срба у несрећној турској провинцији, у којој је црни пришт царовао век пре него што ће се и најмоћнијој светској нацији затрести задњица од антракса. Знамо да је, остракован у ту мрсну и прљаву накрајсветску касабу, био опрљен непрестаном злбом београдске чаршије – злбом, и данас тако стварном и опипљивом. Чаршије, у име чијег мира је и померен на југ, да ради “поверљив и важан национални посао”. Поносни смо на његову тугу због губитка јединог сина⁸ у Колубарској бици. Држава је, ипак, имала преча посла до да се бави његовим јубилејом.

Што му је седамдесета годишњица смрти сметнута у Србији с ума, ни по јада. То би могло да се подведе под “уобичајено”. Мука је што њега, због своје мисли често кажњаваног за живота, Срби тешко кажњавају у продужењу и седамдесет година после смрти.

Најпознатији од свих српских социолога, етнологa и психолога, Бранислав Нушић, три пута је због својих слободних мисли и својих слободних речи сурово кажњен.

Први пут, тринаестогодишњак Алкибијад Нуша⁹ кажњен је јединицом из владања, строгим укором пред искључење из школе и

7 Нушић је неколико година провео као српски конзул у Косовском вилајету Турске царевине, са седиштем у Приштини.

8 Нушићев син јединац био је међу 1300 каплара.

9 Рођен је у Београду 1864. године, у трговачкој породици Нуша, цинцарског порекла. Умро у Београду 1938. године.

(највероватније) педагошким клечањем на кукурузу због свог субјективног приказа објективне стварности, преточеног у једну, само наизглед, наивну песмицу:

*Школа хладна к’о шћенара. Пећи никад њојле нису,
Мрземо се на хемији, исћорији, земљојису,
Мрземо се исћо њако и на мајемајћики,
А дирекћор школска дрва шаље својој свасћики.*¹⁰

Та ће песмица бити легитимација његове бриљантне моћи запажања, слика српског менталитета, извора свега трагичног и комичног у ходу наше нације, а примљена казна младићки акт грађанске храбрости.

Други пут, млади правник (чиновник и новинар-сарадник) Бранислав Нушић кажњен је, по личној жељи краља Милана Обреновића, са две године тешке робије, од којих је годиницу издржао, без роптања носећи тешке букагије, у мемљивој пожаревачкој тамници. Кажњен је због бунтовничке песме “Два раба”,¹¹ којом је (по образложењу суда) “извргао руглу част Круне, Отаџбине и војске”. Другу годину затвора краљ му је “великодушно” опростио. Но, борац за људско достојанство “није се дозвоао памети”. Већ формиран литерата, наставио је своју борбу са ветрењачама, окрећући се комедији, проницљиво разумевајући да је комедија одувек била привилегована да говори истине које се у тиранији озбиљно не смеју рећи.

10 Бранислав Нушић, *Аућобиографја*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989, стр. 188.

11 Крајем 1885. године догодио се Српско-бугарски рат. У том несрећном рату за покривање коцкарских дугова краља Милана, Србија је поражена. Иако дилетантски вођена, српска војска исказала је знаке великог херојства. У мору личних херојских примера, посве несвакидашњи случај био је случај поручника Михаила Катанића. На Нешковом вису изнад Пирота, млади поручник је, опкољен, бранећи пуковску заставу у борби “прса у прса”, тешко рањен са више од двадесет рана. Призор је са другог брда посматрао сам бугарски кнез Александар Батемберг. Задивљен храброшћу српског поручника, кнез Батемберг је, чувши да је Катанић жив, наредио да се поручник пренесе у Кнежевску војну болницу Светог Андреја у Софији. Тамо је лечен и залечен о трошку апанаже бугарског кнеза. Средином 1886. године, заборављен од свих, поручник Михаило Катанић вратио се у Србију као инвалид. Неколико месеци потом, умро је “од последица своје храбрости”. На сахрани поручника Катанића није било краља ни краљице, није било министара ни ђенерала, није било државних чиновника ... Сви они имали су важнија посла – да у вечну кућу испрате упокојену ташту ђенерала Франасовића, старицу од преко осамдесет година. Згромљен бестидним непоштовањем Србије према својим херојима, заправо, према самој себи, Бен Акиба је написао и објавио песму “Два раба”, коју је завршио стиховима:

*У Србији њриликe су њаке: славе бабе, њрезиру јунаке.
Српска децо, не ђинише цабе! Од јунака, њосћанише бабе.*

Али, Бен Акиба кажњен је, попут већине великана, и од Бога. Без обзира што је Србији дао читавог себе и најдраже што је имао – сина јединца, кажњен је судбином да га његов народ не разуме. Трећи пут, дакле (а то је злочин у продужењу који и данас траје), Нушић је кажњен кад је проглашен највећим српским засмејавачем. Кад су несрећни Срби почели да се његовој мудрости смеју, уместо да их она нагони на размишљање.

А има ли бољег сликара наших ситних душа, има ли мудријег истраживача нашег туробног менталитета, има ли поузданијег сведока наших превара и самопревара од Бранислава Нушића? Има ли животињег и свевременијег бележника наше срамоте од њега? Бележника са племенитом идејом да на пристојан начин од нас начини људе, достојне самопоштовања. Чини се да нема.

У нашој Србијици, на жалост, и данас, чини се, више него икад, све врви од Бен Акибиних јунака које срећемо у Бен Акибиним ситуацијама. И све се може објаснити Нушићевим промишљањима. Крећемо редом! За почетак, од политике.

На пример, од тога како се ништа од Акибиног доба није померило у разумевању народног поверења од стране политичара и њихових саветника. “Хм, народно поверење? И то ти је, брате, артикал, као и сваки други артикал. Метнеш га на кантар, видиш га колико је тешко, одрешиш кесу па платиш.”¹² – саветују и данас “политички саветници” потенцијалне народне посланике како да придобију народно поверење. А највећи број кандидата за народне посланике данас готово да се није мрднуо од Нушићевог Јеврема Прокића. У њиховој памети нема ничега осим жеље. Шта год да заусте да кажу готово да се може чути: “А није да кажеш да не бих умео ништа рећи. Умем, а умем ако треба и да ћутим. ... Баш и да не умем што, има тамо у Београду паметних људи па ће ми рећи: кад, на пример, треба да ћутим, а кад да говорим.”¹³ И лични кроки “политичког саветника” Нушић као да преписује из данашњице. Срета је прототип политичког саветника, свесног своје памети али и недостатног карактера, којем је лично благостање једини циљ, а који може успети само ако буде уз неког Јеврема. Он ће се сам осврнути на свој “минути рад”. “... Дедер, реци, ево, ти мени: који је то посао који би се могао свршити без мене? Ајде, реци ми? Ако треба да се растури какав лажан глас по вароши, дај овамо Срету; ако треба да се поквари какав политички збор, дај овамо Срету; ако треба да се фалсификују изборни спискови, дај ова-

12 Из комедије “Народни посланик”, преузето из: Бранислав Нушић, *Комедије и хумористичка проза*, Просвета, Београд, 2000, стр. 58.

13 Исто, стр. 52.

мо Срету; ако треба жалба на изборе, дај овамо Срету. И да не рачунамо ситне послове: растурање лицитација, сведочење, честитке влади, допис, телеграм против насиља и ваздан таквих ствари.”¹⁴

Логично је што ће Нушић, на основама таквих карактера личности посланичких кандидата и саветника из својих комедија, пишући о дечјој игри “владе” у својој легендарној *Ауџобиографији* поентирати: “Сви, колико год нас је било, хтели смо да будемо министри – што, уосталом, није само дечја слабост – и онда, разуме се, пошто нисмо имали поданика, јер то нико није хтео да буде, није ни могло бити скупштине. Све и кад би рачунали у своје држављане гуске, ћурке, пловке и друга доброћудна створења, којих је било пуно двориште и који би са своје лојалности били врло подесни поданици, шта би учинили сазивом њиховим у скупштину? Они би извесно образовали посланичке клубове, тј. клуб ћурака, клуб гусака и клуб пловака. Ти клубови не би нимало утицали да се провери поверење које смо ми, влада, сами себи присвојили, јер, као што је познато, политички клубови су установе у којима се чланови дисциплинишу да не мисле својом памећу и да не штрапацирају своју савест. Гусан, ћуран и плован, који би, рецимо, били шефови клубова, добили би од нас поверљиво обећање да ће им се, њима лично, побољшати храна, и ето ти већине, ето ти поверења”,¹⁵ да би се у наставку промишљања о политичкој сцени свога доба осврнуо и на постојање опозиције. Он каже: “Додуше, у дворишту је, међу домаћим животињама, био и један јеж, који је, с обзиром на своју спољашност, могао евентуално представљати опозицију, али је он по цео дан спавао, а опозиција која спава није никад опасна. А, најзад, ни та његова спољашност није представљала богзна какву опасност, јер не треба се никад плашити опозиције којој бодљике служе само као накит.”¹⁶ Колико је сличности између политичког миљеа Нушићевог и нашег времена, нека просуде сами читаоци.

Шта исходи из таквог политичког миљеа? У данашњој Србији човек у кратком времену за два живота може да сретне толико клонова Живане Поповић Министарке¹⁷ да му припадне мука. И одмах некако, уз сваку од њих чучи по један господин Нинковић, саветник у министарству – професионални љубавник, писмописац, учитељ пушења и брица. Само, данашњи Нинковићи министаркама лижу штикле, укуцавају мелодију Ужичког кола као звон мобилног телефона и об-

14 Исто, стр. 53–54.

15 Бранислав Нушић, *Ауџобиографија*, стр. 79.

16 Исто, стр. 80.

17 Главна јунакиња Нушићеве комедије *Госпођа Министарка*. Господин Нинковић је чиновнички полтрон, који напредује у каријери, швалеришући се са министарским женама.

учавају их да шмрчу кокаин. Данас је господин Вића, још више него у Бен Акибино време, са материјалне стране посматрано, кудикамо боља прилика за удадбу од апотекарског помоћника Ђоке Проминцле. Јер, умешан је Вића и има много пара. “Има доста, боме. Писар друге класе и нема више него четрнаест месеци како је у овоме срезу, а дошао је го кжо пиштољ. Алж уме, брате!”¹⁸

Но, посве прљав политички миље није узрок наших промашаја, ни данас као што није био ни у Нушићево време. Он је последица. Узрок је менталитет, саздан од неизлечиве малограђанске алавости на новац, власт и привилегије, киптуће одасвуд и од поданичког карактера. Видљиво је то на готово свакој страни сваке Нушићеве комедије. Из менталитета исходи све. Ред у кући госпође министарке за “рођачку помоћ” је последица тог менталитета, једнако као и неутољива жеља богатог Животе Цвијовића¹⁹ да му се син окити докторском титулом. Из менталитета су створени и Пера писар из административног одељења у *Госпођи минисџарки* и писар Жика из *Сумњивоо лица*. Њих човек и данас може без муке препознати иза сваког шалтера у сваком државном органу, а ако неко не верује да се и докторска титула може купити, нека скокне до Крагујевца. И колико је тек данас Алекса Жунића! Оних што деле визиткарте на којима пише да су “срески шпијуни”, јер “пре, док је крио, није могао ништа да дозна, а сад му сви казују један против другог”.²⁰ Зато што је данас, можда више него пре сто година, у Србији посао “среског шпијуна” кудикамо исплативији од икојег часног посла. Фабула *Покојника*²¹ чини се данас много реалнијом него у време кад ју је Нушић писао. За савремено сахрањивање живог човека итекако су добри мотиви новац, друштвени статус или жена. Исти мотиви су посве довољни да се стане у ред “тужних” чланова *Ожалошћене породице*,²² који ће једним оком оплакивати покојника, а другим помно пратити шта има да се украде из покојникове куће. И да не набрајамо даље.

“Супротстављајући се наравима чији је смисао себичност и право власти над човеком, Нушић је, преко својих комедија, пледирао за промену. Сетимо се само његове декларације, записане сопственом руком, да су хумориста и сатиричар у литератури оно што је дијагностичар у медицини; кад сатира и хумор откриву оболело место, на со-

18 Из комедије *Сумњиво лице*, преузето из: Бранислав Нушић, *Комедије и хумористичка проза*, Просвета, Београд, 2000, стр. 172.

19 Личност из Нушићеве комедије *Др*.

20 Исто, стр. 198.

21 Наслов Нушићеве комедије.

22 Наслов Нушићеве комедије.

цијалним операторима је да секу.”²³ Проблем је што се код нас болна места уопште више не лече операцијама. Читавој Србији врховни лекари одавно дају искључиво анестетску терапију бола. Србија је зато све дрогиранија.

Зашто је Нушић био такав критичар наших упрљаних нарава? Одговор даје он сам. Писао је: “ ... јер су људске врлине често веће слабости од њихових мана ... јер узвишени је често мање душе од онога кога он са висине погледа ... јер мудрост је људска често збир људских лудости ... јер правда је често пута тежа људима од неправде ... јер истина је често пута непостојанија од заблуде ... *јер слобода је честіо фраза а тираніја увек истіина*”.²⁴ Писао је понајвише због тога “*јер знање има ѓраница, док незнање их нема*”.²⁵ Данас још и више него у његово време.

Зашто Срби не маре за Нушића чита се са самих његових страна. Данас још и више него у његово време. У нашој напаћеној Србији, препуној ситних злих зејтињавих очију, великих уста и врљаве памети, рају за отимаче и поклонодавце туђег, у којој је вазда била слађа туђа сплачина од сопственом руком од свог брашна умешене погаче, где стотину добрих домаћина мора пропасти да би се једна фукара обогатила, где човек највише мора да се чува од “најбољег” пријатеља, *Девејісіойејінаесіа*²⁶ од хиљаду деветсто петнаесте године не престаје. Ту, где ни оптичка варка, да је све нормално више није нормална, *Свејі* никако да уђе у нашу кућу, иако га непрекидно призивамо. Зато Срби и не разумеју мудрог Бен Акибу. Па ни не воле га, зашто не рећи? За разумевање и љубав они више нису способни. Врхунац њихове памети данас још и више него у његово време је клиберење његовој “засмејавачкој” мудрости.

5.

Овде, где се уместо Библије и данас чита “књига из неког смешног времена у коме је било много слободоумних закона, а нимало слободе; држали се говори и писале књиге о привреди, а нико ништа није сејао; цела земља претрпана моралним поукама, а морала није било; у свакој кући пун таван логика, али памети није било; на сваком кораку говорило се о штедњи и благостању земље, а расипало се на све стране, а сваки зеленаш и нитков могао је себи купити за неко-

23 Милан Ђоковић, “Порука”, критика Нушићевог дела (Бгд, 1964); преузето из књиге Бранислав Нушић, *Ауџіобиоѓрафија*, стр. 26.

24 Подвукао ДМ.

25 Бранислав Нушић, *Ауџіобиоѓрафија*, стр. 54–55.

26 Нушићева књига записа о страдању Србије у Првом светском рату.

лико гроша титулу: ‘велики родољуб’,²⁷ као што једном огорчено рече добри Радоје Домановић, ни Бен Акиба, ни Радоје, ни Ђура нису уопште добродошли.

Њима то неће сметати. Они су одавно мирни. У нама је проблем. Зато данас још и више но у њихово време шибају сличним поводом исписане речи Радоја Домановића: “ ... Како изгледа и самом Богу није било по вољи да такве људе и даље држи у овом нашем данашњем друштву; изгледало је и њему више недостојно да их остави на овом гадном вашару политичких коцкара, трговаца класа и лифериација, продаваца своје части и достојанства, у досадној вреви разних џамбаса, удворица, сујетних шупљоглаваца, лифераната и масе политичких цигана и слепаца што пред разним партијским шатрама богораде, данас пред једном, сутра пред другом ... ”²⁸

6.

Снио сам страшан сан. Време као кишно. Трг Републике у Београду преоран, па је ту неко вашариште и на њему маса света, гаца по блату. Одасвуд трешти народна музика. У средини вашаришта велика вртешка, поред ње циркуска шатра, па зоолошки врт, мало даље пеливани иду по жицама преко целог вашаришта, има и кафана (ред је) са све певаљкама и трубачима, има и шећерне вуне и лицидерских срца, а негде уз крај на једној тезги неки поп изложио бисте Ђуре Јакшића па их продаје – две за динар. Поред њега, за другом тезгом, министар културе (не види се добро је ли ранији или нови) продаје књиге Радоја Домановића и Бранислава Нушића. Велика акцијска продаја, вели. Ко купи три комплета Нушићевих књига за педесет пара добиће у годишњи закуп и зграду Народног позоришта, да отвори велики супермаркет. Уз Радојеве књиге даје се у закуп и спрат Официрског дома. Народ, трчи тамо као по алву. Потрчим и ја. Кад већ стигнем до тезге и пружим десет динара да купим неколико биста и нешто књига, то више није вашар већ велика сточна пијаца. Гледам, око себе, народу расту магареће уши, воловски репови, овчија руна, крмељају им свињске очи, беласају се вучји зуби, како коме. Осетим, нешто ми на темену пробија главу изнутра. Пипнем се – и ја богатији за рогове. Нема везе, велим. Неко са стране тера нас у ред. Видим, напред већ почели да лупају данге, па да нас спроводе у тор. Госпођа

27 “Страдија”, у: Радоје Домановић, *Мртво море и груге сајширичне љиче*, избор и предговор Владимир Булатовић Виџ, Рад, Београд, 1981, стр. 53.

28 Радоје Домановић, “Опроштај са старцем”, чланак поводом смрти Милована Глишића, написан неколико месеци пред Радојеву смрт. Наведено према: Радоје Домановић, *нав. дело*, стр. 9.

министарка, претворена у краву, муче тужно, али данга ни њу не ми-моилази. За њом седлају Јеротија Пантића, среског начелника, који је све више налик оматорелом дорату, Ал, гле, покупише и продавце, попа и министра, па и њих у тор; тором руководи Алекса Жунић, са лисичјим репом за собом... Ту сам се пробудио.

7.

Снио сам, рекох, страшан сан. “Не чудим се самом сну, већ се чудим како сам имао куражи и да сањам страшне ствари, кад сам и ја миран и ваљан грађанин, добро дете ове намучене, миле нам мајке Србије, као и сва друга деца њена.”²⁹

Milo Milunović – *Tragični suton*, 1965.

29 “Данга”, у: Радоје Домановић, *нав. дело*, стр. 13.

Milo Milunović – *Prozor*, 1958.

TOKOVI

Martin Luter King, Mlađi

SANJAM

Ako se izuzmu Nil Armstrong i Eldvin Oldrin, hodači po Meseću, čini se da niko u drugoj polovini XX veka nije tako jarkim bojama obeležio iskorak SAD, ali i čitavog čovečanstva, ka budućnosti kao što je to učinio pastor crnačke baptističke crkve iz Atlante u Džordžiji, Martin Luter King (1929–1968). Niko. Čak ni Džon Kenedi.

Sledbenik ideje nenasilja Mahatme Gandija, i sam vođa nenasilnog crnačkog antirasističkog pokreta u Sjedinjenim Državama, snagom svog ogromnog govorničkog dara bio je u stanju da pokrene i ujedini ogromne mase crnačkog stanovništva na otpor belom rasizmu i segregaciji. Isprva proganjan, hapšen, fizički maltretiran, stalno na meti belih ali i crnih fundamentalista, uspeo je u svojoj dvanaestogodišnjoj mirotvoračkoj i antirasističkoj borbi da pređe put od malog pravednog pastora koji se ne boji da digne svoj glas,¹ do ikone boraca za univerzalna ljudska prava u svetu. Hrišćanin, otac četvoro dece, učitelj, propovednik, borac za ljudska prava, dobitnik Nobelove nagrade za mir (1964. godine), uspeo je da natera Ameriku da Crnce bira za sudije Vrhovnog suda, za gradonačelnike mnogih velikih gradova... Organizovanjem nenasilnih protesta "slobodnih putnika" i svojom britkom rečju uspeo je da se izbori za usvajanje Zakona o građanskim pravima u SAD (1964), kojim je stavljena zakonska tačka na rasizam i segregaciju u Americi. Poput svog uzora Gandija i mnogih drugih boraca za ljudska prava, nasilno je umoren. Njegov život prekinut je 4. aprila 1968. godine u Memfisu (Tenesi), samo jedan dan pošto je, obraćajući se štrajkačima u tom gradu, rekao: "Pred nama su teški dani, ali za mene ne mari jer sam se popeo na vrh planine."

Trideset dve godine kasnije, SAD su u liku generala Kolina Pauela dobile prvog Afroamerikanca državnog sekretara. Četrdeset godina posle smrti Martina Lutera Kinga, Afroamerikanac Barak Obama izabran je za predsednika SAD.

* * *

Predvođeci mirni marš "slobodnih šetača" u Vašingtonu 28. avgusta 1963. godine, na kojem je okupio dve stotine pedeset hiljada ljudi, King je održao svoj

1 Godine 1956. u Montogmeriju u Alabami vodio je protest protiv kažnjavanja crkinje Roze Parks, koja je osuđena zato što mesto u autobusu nije ustupila belcu.

antologijski govor “*I have a dream*” (Sanjam), koji će, uz govor “*Volite svoje neprijatelje*”, ostati trajan izvor inspiracija mnogih političkih govornika.

Dejan A. Milić

Pre stotinu godina jedan veliki Amerikanac, u čijoj simboličnoj senci danas stojimo,² potpisao je Proklamaciju o emancipaciji. Taj dokument je došao kao veliki svetionik nade za milione crnačkih robova, koji su bili sprženi u plamenu porazne nepravde. Došao je kao radosna zora koja će okončati dugu noć zarobljeništva.

Ali stotinu godina kasnije, moramo se suočiti sa tragičnom činjenicom da crnci još nisu slobodni. Stotinu godina kasnije, život crnaca je još uvek sputan okovima segregacije i lancima diskriminacije. Stotinu godina kasnije, crnci još uvek žive na usamljenom ostrvu siromaštva u sred ogromnog okeana materijalnog blagostanja. Stotinu godina kasnije, crnci još uvek kaskaju na margini američkog društva i nalaze se u egzilu u sopstvenoj zemlji. Zbog toga smo došli ovde danas, da dramaturizujemo ove užasne uslove.

Mi smo došli u glavni grad naše države da na izvestan način unovčimo jedan ček. Kada su arhitekta naše republike potpisali Ustav i Deklaraciju o nezavisnosti, oni su zapravo potpisali priznanicu koju svaki Amerikanac treba da baštini. Ta priznanica sadrži obećanje da svim ljudima mora da bude garantovano pravo na život, slobodu i traganje za srećom.

Danas je jasno da Amerika nije odgovorila na ono što stoji u ovoj priznanici, bar što se tiče obojenih građana. Umesto da ispuni to sveto obećanje, Amerika je crncima dala neispravan ček; ček koji se vraća sa napomenom: “bez pokrića”. Ali, mi odbijamo da verujemo da je banka pravедnosti bankrotirala. Mi ne želimo da verujemo da nema dovoljno sredstava u velikim sefovima mogućnosti ove zemlje. Tako smo se ovde okupili da unovčimo taj ček – ček koji će nam na naš zahtev dati bogatstvo slobode i sigurnost pravde.

Takođe smo došli na ovo sveto mesto da bi Ameriku podsetili na surovu hitnost reči *sada*. Sada nije vreme u kome bi se bavili luksuzom hlađenja ili uzimanja pilula za smirivanje. *Sada* je vreme da se obećanja o demokratiji učine stvarnim. Sada je vreme da se izađe iz mračne doline

2 Asocijacija se odnosi na predsednika Abrahama Linkolna, koji je prvi ukinuo ropstvo crnaca, a kroz 13, 14. i 15. amandman na Ustav SAD, koji su nastali 1865, 1868. i 1870. godine, posle Gradanskog rata (često nazivani *Reconstruction amendments*), ukinuto je ropstvo, dato pravo građanstva svim licima rođenim u SAD i utvrđeno da se biračko pravo nikome ne može uskratiti s obzirom na rasu, boju ili raniji ropški status. Protestni marš na Vašington se završio upravo ispred impozantnog memorijalnog kompleksa koji je posvećen Linkolnu (*Lincoln Memorial*), gde je govor i održan.

rasne podele i da se krene svetlim putem pravедnosti za sve rase. *Sada je vreme da se izađe iz mraka i doline segregacije i uđe u svetlost rasne pravde. Sada je vreme da se otvore vrata mogućnosti svoj Božijoj deci. Sada je vreme da izvučemo našu naciju iz živog peska rasne nepravde na čvrstu stenu bratstva.*

Bilo bi fatalno za ovu naciju da prenebregne hitnost trenutnog položaja i da potceni određenje crnaca. Ovo vruće leto opravdanog nezadovoljstva crnaca neće proći dok ne nastane živuća jesen slobode i jednakosti. 1963. nije kraj, nego početak. Oni koji se nadaju crnci treba da se izduvaju i da će sada biti zadovoljni, imaće neprijatno buđenje ukoliko se nacija vrati biznisu, kao i obično. Neće biti ni mira ni odmora u Americi, dok crncima ne budu dostupna osnovna građanska prava. Oluje revolta će nastaviti da drmaju temelje naše nacije dok ne svane svetli dan pravde.

Ali ima nešto što moram reći mom narodu koji stoji na pragu vrata koja vode u palatu pravde. U postupku ostvarivanja svojih prava, ne smemo nikako biti krivi za nepravедna dela prema drugima. Nemojmo probati da utolimo svoju žeđ za slobodom ispijajući iz čaše gorčine i mržnje. Našu borbu uvek moramo voditi na visokom nivou dostojanstva i discipline. Ne smemo dozvoliti da se naš stvaralački protest degeneriše u fizičkom nasilju. Ponovo i ponovo se moramo se dizati u dostojne visine gde se fizička sila nadvladava silom duše.

Sjajni novi borbeni duh koji je obuhvatio crnačku zajednicu ne sme nas odvesti do nepoverenja prema svim belim ljudima, jer mnoga naša bela braća, a to dokazuje i njihova prisutnost danas ovde, shvatili su da je njihova sloboda neodvojivo povezana sa našom slobodom. Mi ne možemo ići sami.

I dok idemo, moramo se obavezati da ćemo ići i dalje. Ne možemo se okretati. Postoje oni koji pitaju posvećenike građanskih prava: "Kada ćete biti zadovoljni?"

Nikada ne možemo biti zadovoljni, sve dok su crnci žrtve užasne brutalnosti policije.

Nikada ne možemo biti zadovoljni, sve dok naša tela, umorna od dugog putovanja, ne mogu naći smeštaj u motelima na putevima i u gradovima.

Ne možemo biti zadovoljni, sve dok se sloboda kretanja crnaca svodi na premeštanje iz malog geta u veći.

Nikako ne možemo biti zadovoljni, sve dok crnac u Misisipiju ne može da glasa, a crnac u Njujorku veruje da nema za šta da glasa.

Ne, ne, nismo zadovoljni i nećemo biti zadovoljni, sve dok pravda ne zažubori kao voda, a pravедnost kao moćna struja.

Ja znam da su neki od vas ovamo došli zbog silnih suđenja i muke. Neki od vas su došli direktno iz uskih zatvorskih ćelija. Neki od vas su došli iz oblasti u kojima ste zbog svog zahteva za slobodom i pravednošću zahvaćeni olujama istraga i lomljeni vetrovima policijske brutalnosti. Vi ste veterani stvaralačke patnje. Nastavite da radite sa verom da nezaslužena patnja donosi spas.

Vratite se u Misisipi, vratite se u Alabamu, vratite se u Južnu Karolinu, vratite se u Džordžiju, vratite se u Lujzianu, vratite se u kvartove i geta naših velikih gradova na severu, sa saznanjem da sadašnja situacija može biti i da će biti promenjena. Ne dozvolite da padnemo u dolinu očajanja.

Danas vam kažem, prijatelji moji, da uprkos teškoćama i nezadovoljstvima ovog vremena, ja ipak imam san. To je san koji je duboko ukorenjen u američkom snu.

Sanjam da će se jednoga dana ova nacija izdići i da će oživotvoriti pravo značenje svoga kreda: "Smatramo da su ove istine očigledne: da su svi ljudi stvoreni jednaki".

Sanjam da će jednoga dana na crvenim brdima Džordžije sinovi nekadašnjih robova i sinovi ranijih robovlasnika biti u stanju da sede zajedno za istim bratskim stolom.

Sanjam da će jednog dana čak i država Misisipi, država pustinja koja se guši od vrućine nepravde i ugnjetavanja, biti pretvorena u oazu slobode i pravde.

Sanjam da će moje četvoro male dece jednoga dana živeti u naciji u kojoj se o njima neće suditi na osnovu boje njihove kože, već na osnovu sadržine njihovog karaktera.

Sanjam danas.

Sanjam da će jednog dana država Alabama, sa guvernerom čije usne sada izgovaraju reči kao što su stavljanje u međuprostor i poništenje, biti pretvorena u stanje u kome će mali crni dečaci i crne devojčice biti u stanju da se uhvate za ruke sa malim belim dečacima i devojčicama i da šetaju zajedno kao sestre i braća.

Sanjam danas.

Sanjam da će se jednoga dana uzdići sve doline, a svi bregovi i planine da će se smanjiti, da će se bregovita mesta postati ravnice, a vijugava ispraviti, i da će slava Gospodara biti obelodanjena i da će se sav njen sjaj zajedno spoznati.

To je naša nada. To je vera sa kojom se vraćam na Jug. Sa tom verom bićemo u stanju da od brega očajanja odlomimo kamen nade. Sa tom verom bićemo sposobni da pretvorimo klopajuću nesklad naše nacije u divnu simfoniju bratstva.

Sa tom verom bićemo u stanju da zajedno radimo, da se zajedno molimo, da se zajedno borimo, da zajedno idemo u zatvor, da zajedno ustajemo za slobodu, znajući da ćemo jednoga dana biti slobodni.

To će biti dan kada sva Božija deca moći da pevaju pesmu, himnu sa novim značenjem: “Moja zemljo, o tebi, tebi zemljo slobode ja pevam. Zemljo, gde je moj otac umro, zemljo ponosu hodočasnika, dopusti neka sloboda zazvoni sa svih planinskih padina.”

Ako Amerika treba da postane velika nacija, onda ovo mora postati istina. Zato neka sloboda zazvoni sa silnih visina Nju Hempšira. Neka sloboda zazvoni sa moćnih bregova Njujorka. Neka sloboda zazvoni sa Alegenskih visova u Pensilvaniji.

Neka sloboda zazvoni sa snegom pokrivenih Stenovitih planina Kolorada. Neka sloboda zazvoni sa bujnih vrhova Kalifornije. Ali ne samo to, neka sloboda zazvoni sa Kamenitih planina Džordžije. Neka sloboda zazvoni sa Stražarskih planina Tenesija.

Neka sloboda zazvoni sa svakog brega i brežuljka Misisipija. Sa svake strane planinske, neka sloboda zazvoni.

Kad joj dozvolimo da zazvoni, kad joj dozvolimo da zazvoni iz svakog sela i svakog zaseoka, iz svake države i svakog grada, bićemo u stanju da ubrzamo dolazak dana kada će sva deca Božija, crni ljudi i beli ljudi, Jevreji i hrišćani, protestanti i katolici, biti u stanju da združe ruke i pevaju reči stare crnačke duhovne pesme “Konačno slobodan! Konačno slobodan! Hvala svemogućem Bogu, mi smo konačno slobodni!”

(Prevod: Sima Avramović)

Milo Milunović – *Vrša i rakovi*, 1952.

Milo Milunović – *Mladić s vršom*, 1953.

.....

ZBIVANJA

.....

Saša Gajin

Institut za uporedno pravo, Beograd

BITI MODERAN ILI PORAŽEN

Novo zakonodavstvo

Suočen sa potrebom pravnog reagovanja na diskriminaciju, zakonodavac bi trebalo da odgovori bar na dva zahteva savremenog društva. Prvi je vezan za imperativ modernosti, drugi za imperativ vladavine prava.

Na koji način dostići najviše pravne standarde, odnosno kako umaći nerazvijenosti i primitivizmu koji opravdavaju stavljanje van zakona i obespravljivanje onih koji imaju određeno lično svojstvo? Da li smo dovoljno vešti da u domaće zakonodavstvo unesemo pravila kojima se drugi ponose – razvijenu sliku zabranjenih oblika diskriminacije i efikasne mehanizme zaštite diskriminisanih? Da li smo spremni da prihvatimo ono što nam u ovoj oblasti nudi pravo EU, kako bismo u skladu sa našim željama postali njen deo? Da li smo spremni da poštujemo odredbu člana 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima, koju smo potpisali, ili da odgovorimo na zahtev za usvajanje antidiskriminacionog zakonodavstva koji nam je uputio Komitet za ljudska prava UN, organizacije za koju volimo da kažemo da smo je sami osnovali?

Ili ipak želimo da izgrađujemo modele koji se odavno nalaze na đubrištu istorije – da pokazujemo razumevanje za one koji pale džamije, da sa osmehom na televiziji gledamo batinanje homoseksualaca i da u kamere govorimo o sopstvenoj mržnji prema Romima, da okrenemo glavu od silovanja žene-invalida i seksualnog izživljavanja nad dečacima, da krijemo ubice onih koji su druge nacionalnosti i da veličamo ubice svojih političkih protivnika...

Uostalom, đubrište je, kao i uvek, tu negde oko nas. Nije daleko vreme kada žene nisu imale pravo glasa, kada crncima nije bilo dozvoljeno da idu u školu sa belcima, kada je svakome bilo dozvoljeno da ubije Jevrejina, homoseksualca ili mentalno retardiranog, kada su oni koji nisu imali sreće svoje živote provodili po kazamatima, otocima i gulazima ili je njihova imovina bila stavljena na raspolaganje volji vladajuće klase. Biti

moderan ili poražen, pitanje je na koje bi u ovom društvu svako trebalo da zna svoj odgovor, uključujući i zakonodavca.

Što se vladavine prava tiče, čini se da je položaj zakonodavca mnogo lakši. Nema teških pitanja, postoje ustavne garancije ravnopravnosti svih i već tradicionalna norma o tome da je diskriminacija zabranjena. Trebalo bi samo dosledno poštovati Ustav i Povelju, a o neprijateljima demokratije i ljudskih prava brinuće državni organi. Ako ipak u državi nešto krene naopako, posebno ako zakonodavac zaboravi na obavezu poštovanja načela jednakosti svih, tu je Ustavni sud da ispravi zakonodavca.

Dakle, ne bi se trebalo brinuti, već je opravdano pitati šta će nam antidiskriminaciono zakonodavstvo kada imamo ustavne tekstove? I šta bi uopšte bila sadržina ovih zakona?

Uporednopravno posmatrano, dva su cilja antidiskriminacionih zakona: da precizno definišu ono što je zabranjeno činiti i da propišu efikasne mehanizme zaštite od diskriminacije. Dobro je poznato da nije pravom zabranjeno svako pravljenje razlike između pojedinaca s obzirom na njihova lična svojstva. Osim toga, sa lakoćom je moguće sačiniti listu od bar desetak nedopuštenih oblika diskriminacije. Najzad, o diskriminaciji je moguće govoriti i sa stanovišta pojedinih tipskih slučajeva, bilo da se radi o pojedinim grupama lica ili sferama društvenog života.

Pitanja za zakonodavca sada postaju složenija. Da li bi bez preciznih zakonskih normi sudija, advokat i diskriminirani mogli da načine razliku između neposredne i posredne diskriminacije, da odrede u čemu se sastoji povreda načela jednakih prava i obaveza, da objasne pojam viktimizacije, da budu sigurni da je omalovažavanje drugih i ispisivanje diskriminatorских poruka i simbola zabranjeno, da se suoče sa govorom mržnje i udruživanjem radi propagiranja mržnje i nasilja, ili da nabroje najteže oblike diskriminacije?

Zašto je opravdano razdvojiti muški i ženski toalet, a zabranjeno je razdvojiti toalete za Rome i nerome? Kako pravno opravdati podizanje rampi za nesmetan pristup invalida objektima u javnoj upotrebi? Da li postoje slučajevi kada poslodavac može da opravda diskriminaciju potrebom zapošljavanja radnika sa kojim deli ista politička ili verska uverenja? Zašto se ne smatraju diskriminacijom zakonske zabrane osnivanja i rada partija ili organizacija koje zagovaraju fašizam, nacizam ili rasizam, ako već postoji odredba o zabrani diskriminacije s obzirom na politička ubeđenja? Da li se diskriminatorско postupanje prema učesniku u postupku pred sudom ili drugim državnim organom može uvek smatrati razlogom za izjavljivanje žalbe ili podnošenje drugog pravnog leka? Da li je obučar slobodan da odbije da popravi cipele homoseksualcu? Koliko ima pravnik koji bi znali da odgovore na ova pitanja?

U pogledu mehanizama pravne zaštite, nabrojanje bi svakako trebalo započeti tužbama građanskog prava, koje omogućavaju oštećenom da se sam, pravnim sredstvima, bori protiv diskriminacije. Diskriminisanom bi tako na raspolaganju stajali zakonom precizno definisani zahtevi pomoću kojih bi od suda mogao da traži da se onom ko diskriminiše naredi da prestane sa diskriminacijom i da otkloni stanje povrede prava.

Diskriminisanom bi mogao od suda da zahteva i samo utvrđenje da je pretrpeo diskriminaciju ili pak da odluka suda povodom akta diskriminacije bude objavljena u štampi.

Sledeći mehanizam pravne zaštite od diskriminacije činile bi kaznene mere, a posebno propisivanje novih krivičnih dela i izmena postojećih. Trebalo bi sačiniti i modernu listu prekršajno-pravnih mera, od zabrane pružanja usluga ili obavljanja druge privredne delatnosti u određenom vremenskom periodu, do zabrane približavanja žrtvi diskriminacije. Ovim merama bi se na potpuniji i efikasniji način nego što je to slučaj sa izricanjem novčane kazne mogla ostvariti svrha kažnjavanja – sprečavanje i odvratanje od diskriminacije.

Trebalo bi definisati pravilo po kome je u upravnom postupku pred državnim organima dozvoljena žalba zbog diskriminacije do koje je došlo u toku postupka ili koja je učinjena donošenjem diskriminatorne odluke. Takođe, trebalo bi zakonom dozvoliti pokretanje upravnog spora protiv konačne odluke državnog organa kojom je učinjena diskriminacija.

Režim pravne odgovornosti trebalo bi da bude pooštren i u slučaju diskriminacije u radu. Tako bi diskriminatorni odnos prema kolegi ili kolegici bio okvalifikovan kao teža povreda radnih obaveza, za koju bi prekršiocu bilo moguće izreći radno-pravne sankcije, na primer umanjeње zarade, premeštanje na drugo radno mesto i sl. Ponovljeno diskriminatorno postupanje od strane istog prekršioca moglo bi da predstavlja zakonom propisani razlog za izricanje mere prestanka radnog odnosa.

Diskriminatorno postupanje sudije ili sudije porotnika trebalo bi zakonom da bude određeno kao nesavesno vršenje sudijske funkcije. Slično tome, diskriminatorni izbor okrivljenog u krivičnom gonjenju, ali i drugo diskriminatorno postupanje javnog tužioca, trebalo bi da bude definisano kao nesavesno vršenje tužilačke funkcije.

Kao poslednje pravno sredstvo koje bi oštećenom stajalo na raspolaganju, i to ako bi se sva druga sredstva zaštite od diskriminacije pokazala neadekvatnim, trebalo bi da bude pravo neposrednog obraćanja Ustavnom sudu i to putem podnošenja ustavne žalbe.

Šta od svega navedenog postoji u našem pravnom sistemu? Veoma malo. Ustavna žalba nije propisana Ustavom Srbije, a jeste Ustavom Crne Gore. Prema tekstu Ustavne povelje, tužba zbog povrede ljudskih

prava može se podneti Sudu državne zajednice, naravno onda kada i ako on započne sa radom. Krivičnopravnih i građanskopravnih reakcija na diskriminaciju gotovo da nema. Sasvim su izuzetne sudske odluke kojima se obezbeđuje zaštita žrtvama diskriminacije. Zakržljalo pravno sistema u ovoj oblasti izražena je i u pogledu mogućnosti aktiviranja drugih mehanizama zaštite.

Eto novog pitanja za zakonodavca: Kako odgovoriti potrebi zaštite od diskriminacije ako se u pravnom okruženju ne prepoznaje celovit režim mehanizama pravne zaštite? Da li bi trebalo da i dalje zavisimo od slobodne odluke državnog organa, obučara ili huligana da neće vršiti akte diskriminacije? Da li bismo mogli da se zadovoljimo incidentnom dovijljivošću sudija u postupku pružanja pravne zaštite? Upiranje prstom u pravnike ovde nije od pomoći: oni će uvek odvratiti da načelo vladavine prava zabranjuje upotrebu sredstava zaštite koja nisu propisana ustavom ili zakonom.*

Milo Milunović – *Pred oluju*, 1961.

* *Danas pravo*, 10.09.2004.

Aleksandar Roknić
novinar lista "Danas", Beograd

NEJEDNAKOST U JAVNOM SEKTORU

Mi ne tražimo ništa, samo želimo da budemo ravnopravni, mogao bi da bude moto za hiljade diskriminiranih osoba. Društvo u Srbiji je u velikoj meri okovano predrasudama i sklono diskriminaciji prema manjinama, bez obzira da li se radi o nacionalnim manjinama, manjini onih koji imaju drugačiju boju kože ili veruju u drugog boga, manjini onih koji ne vide, ne čuju, ne mogu sami da hodaju ili koji su drugačije seksualne orijentacije. U cilju provere ove teze, informacije o oblicima diskriminacije u javnom životu potražili smo među onima koji se bave zaštitom prava žena, invalida i osoba koje žive sa HIV/AIDS.

Biljana Stanojević, predsednica Pravnog dokumentacionog centra "Pradok" i osoba koja je dugi niz godina provela pružajući pravnu pomoć marginalizovanim društvenim grupama, kaže za "Danas Pravo" da je seksualno uznemiravanje u Srbiji uglavnom nepoznata kategorija, odnosno kategorija koju društvo još nije uvelo u "javni diskurs".

– To ne znači da seksualnog uznemiravanja nema. Ono što bi se moglo definisati kao uznemiravanje zapravo je prirodno ponašanje jačeg prema slabijem, muškarca prema ženi, muškarca prema muškarcu, nadređenog prema podređenom. Pozicija sile uspostavljena je kao metod ponašanja. U tom društvenom okruženju seksualno uznemiravanje se teško prepoznaje kao nešto što bi se moglo okarakterisati kao protivzakonito delo. Kod nas nema nikakvih podataka o tome, a ne znam da je pokrenut postupak utvrđivanja pravne odgovornosti za takvo ponašanje, objašnjava Biljana Stanojević.

– U razvijenim društvima zaštita od seksualnog uznemiravanja vremenom je postala svakodnevni test društva, ističe ona i napominje da se ovaj oblik diskriminatornog ponašanja najčešće sreće u odnosu profesor-studentkinja i rukovodilac-zaposleni. – U pitanju je jedan mačistički princip, muškarcu je dozvoljeno da priča viceve, da pljusne ženu po zadnjici, da je ucenjuje i to je postalo sastavni deo života – podvlači Biljana Stanojević i dodaje da seksualno nisu uznemiravane samo žene, već svi koji su slabi – zatvorenici, maloletnici, studenti, žene na radu, gej populacija, što je tri četvrtine populacije na zemlji. – Više od pola planete trpi odnos koji je neprijatan – naglašava predsednica Centra "Pradok" i dodaje da je sada čest slučaj da i žene na položaju šefa ili direktora seksualno uznemiravaju muškarce.

Brojevi

Što se osoba sa invaliditetom tiče, prema podacima organizacija invalida, u Srbiji ima oko 14.500 telesnih invalida, a u Beogradu ih je više od 4.000. Javni prevoz je nedostupan za 52 odsto osoba sa motornim oštećenjem, prodavnica za 53 odsto, javna telefonska govornica za 37, dok pošta, opština ili MUP nisu dostupni za 35 odsto intervjuisanih ljudi. U nedavnom istraživanju o broju osoba sa invaliditetom u Srbiji, bez Kosova i Metohije, sociolog Srećko Mihailović izneo je procenu da u Srbiji živi između 350.000 i 480.000 osoba sa invaliditetom i posebnim potrebama, ili 4,5-6,4 odsto ukupnog stanovništva. Uobičajene svetske procene kreću se od sedam do deset odsto populacije.

Kao najrečitiji primer diskriminacije osoba sa invaliditetom ističe se slučaj porodice Colić, kojoj polovinom januara ove godine nije bilo dozvoljeno da uđe u supermarket “Keš end kerī” sa četvorogodišnjim detetom koje je invalid. Objašnjenje za ovakav potez bilo je to što po pravilniku kuće nije predviđeno da bilo koja druga kolica, osim onih za kupovinu, budu u objektu. Usledilo je izvinjenje kompanije, a potom i izmena pravilnika. Sećamo se i slučaja da osobi u invalidskim kolicima nije dozvoljen ulazak u studio jedne novosadske televizije i učešće u kvizu iz bezbednosnih razloga, jer scenografija ne bi mogla da izdrži teret kolica!

Lepojka Mitanovska, predsednica nevladine organizacije “Iz kruga”, udruženja za podršku ženama i deci invalidima koji su preživeli nasilje, diskriminaciju i izolaciju, objašnjava da postoji podela na institucionalnu i vaninstitucionalnu diskriminaciju invalida, odnosno onu koju osoba sa invaliditetom doživljava od prolaznika na ulici, zatim od onih koji nude javne usluge, kao i od strane institucije u koju dođe da završi posao ili da zatraži pomoć.

– Diskriminacija počinje već od porodice, koja svog člana ne doživljava kao sebi ravnog i ne podstiče ga da ide u školu i bira zanimanje. Mitanovska ističe da nema obdaništa koje će primiti dete sa invaliditetom, dok se tek poslednjih godina radi na “pristupačnosti osnovnih škola”. Malo je specijalnih škola za telesne invalide, što je jedna vrsta getoizacije, a ne postoji ni pristupačnost srednjih škola i fakulteta.

– Daju se objašnjenja da će to štetiti drugoj deci, jer imaju neugodan vizuelni efekat gledajući invalida, da će samom detetu sa invaliditetom to biti stresna situacija, jer će druga deca da ga vređaju, kao i da nema adekvatnog kadra koji će se baviti problemom deteta – kaže Mitanovska i ukazuje na to da osobe sa invaliditetom teško dolaze do posla. – Invalidi su najsiromašniji među siromašnima. Mesečna primanja za pomoć i negu iznose od četiri do šest hiljada dinara, a malo njih ima mogućnost da dobije penziju jer nije bilo zaposleno. Jedan od krupnijih problema je to što

ima dosta invalida koji žive sami, a nema institucija koje će im pomoći, pošto kućna nega postoji samo za starije od 65 godina.

Kao primer vaninstitucionalne diskriminacije Mitanovska pominje da nijedna TV kuća, osim BK, nema emisiju za gluve i nagluve, što ukazuje na to da je invalidima onemogućen pristup informacijama. Onemogućen im je i pristup javnim objektima i površinama, a posebno je otežano kretanje ulicama. – U zgrade vlade i parlamenta ne može da se uđe sa kolicima. Uvek se kaže da nema para – objašnjava Mitanovska i dodaje da slepi i slabovidni ne mogu čak ni da glasaju jer ne postoje glasački listići na Brajevoj azbuci.

Posebno su teški problemi ukrštene diskriminacije, kao što je problem izbeglica invalida koji nemaju mogućnost da se zaposle, nikakve druge izvore prihoda, niti zdravstveno osiguranje, nemaju pravo da se prijave za boravište, a zatim ni pravo na ortopedsku pomagala. Što se tiče položaja žena invalida, Mitanovska ističe da se uobičajeno smatra da ženska osoba sa invaliditetom ne može da ispuni svoju društvenu ulogu kao majka, domaćica, neko ko brine o porodici. Dešava se da se žene koje su slabog materijalnog stanja bez invaliditeta udaju za osobu sa invaliditetom koja je dobrog materijalnog stanja, kaže Mitanovska, ali obrnute situacije nema i ukazuje na to da se često dešava da otac napusti porodicu kada majka dobije dete sa invaliditetom jer misli da je to njena greška.

Osobe sa invaliditetom često ne prepoznaju nasilje i diskriminaciju, pošto imaju svest da sve što im se dešava, dešava im se zato što to tako treba. Mitanovska ističe da su u udruženju “Iz kruga” imali slučajeve da su invalide vezivali za šporet, radijator, stavljali ih u štalu ili obor, jer su oni sramota, porodica ih se stidi, “to je božja kazna”, a za sedam godina postojanja udruženja prijavljena su i četiri slučaja silovanja. U Vranju je čak otkriven slučaj da je porodica izolovala dečaka sa invaliditetom u jednoj sobi, tako da on nikada nije video svetlo dana!

HIV/AIDS

U javnom prevozu ne postoje rampe za osobe sa invaliditetom, a nijedan javni toalet u gradu nije prilagođen za takve osobe. Kakav je odnos društva prema osobama sa invaliditetom možda najbolje pokazuje nedavno istraživanje koje je sproveo nekoliko nevladinih organizacija iz Novog Sada. Istraživanje je pokazalo da 30 odsto anketiranih građana ne bi prihvatilo da radi sa osobama sa invaliditetom, 15 odsto ispitanih ne bi pristalo da živi u istoj zgradi sa takvim osobama, čak 80 odsto ne bi pristalo da im se dete ili rođaci venčaju sa osobom sa telesnim oštećenjem ili oštećenjem vida, a 55 odsto ispitanika u svoju porodicu ne bi prihvatilo gluvu osobu. Krv od osobe sa invaliditetom ne bi prihvatilo 26 odsto ispitanika.

Jednu od grupa izloženih diskriminaciji čine osobe koje žive sa HIV/AIDS. U svetu je oko 40 miliona ljudi zaraženo HIV virusom, svake godine se inficira oko pet miliona osoba. Najveća svetska stopa rasta HIV infekcije je u regionu centralne Azije i istočne Evrope. U Srbiji ima 1.805 registrovanih osoba koje su HIV pozitivne. Na Beograd otpada oko 80 odsto slučajeva. Ranko Petrović, zvaničnik Programa UNAIDS za osobe koje žive sa HIV/AIDS, kaže da je u porastu broj osoba inficiranih hetero-biseksualnim putem, a u porastu je i broj slučajeva nepoznatog uzročnika. Kako objašnjava Petrović, dolazi do feminizacije epidemije: odnos je na početku bio četiri muškarca naspram jedne inficirane žene, dok je danas 2,6:1 u korist muškaraca.

Deca

Prema njegovim rečima, u Srbiji nijedan slučaj diskriminacije nije dobio epilog na sudu. Iako postoje službe za socijalnu pomoć, socijalni radnici se ne bave osobama sa HIV/AIDS. Petrović ističe da se kao glavni problemi sa kojima se suočavaju ova lica ističu nezaposlenost, pristup terapiji, posebno u banjama, nepružanje stomatoloških usluga, visoka cena i nestašica lekova, zatim nepostojanje testa na rezistentnost, odnosno osetljivost na lekove, ali i neprijavlivanje slučajeva diskriminacije, usamljenost, odbacivanje porodice, prijatelja, rođaka, društva, kao i needukovanost lekara o načinima prenošenja infekcije. Posebno su ozbiljni slučajevi diskriminacije dece koja su zaražena HIV virusom ili čiji roditelji žive sa HIV/AIDS. Krajem septembra prošle godine, sedmogodišnja devojčica iz Užica suočila se sa izolacijom pošto su roditelji njenih školskih drugova saznali da su joj otac i majka HIV pozitivni. Iako sama devojčica nije zaražena, prava pometnja je nastala kada je jedan od roditelja odlučio da ispiše dete iz škole. Sličan slučaj dogodio se i u Kragujevcu sredinom prošle godine. U Beogradu je pre dve godine zabeležen slučaj da je dečak prva četiri razreda osnovne škole proveo izolovan od svojih vršnjaka, jer je bio HIV pozitivan. Bez uticaja je ostala činjenica da dečak nije bio oboleo od AIDS, kao i da je koncentracija virusa kod njega bila na nuli.

Zabeležen je i slučaj u Podgorici septembra 2001., kada su roditelji 20 učenika zapretili da će blokirati ulaz u osnovnu školu ukoliko Ministarstvo prosvete ne poništi odluku da se dete koje živi sa HIV virusom pridruži ostalim đacima. Slučaj je rešen tako što je dete prebačeno u drugu školu. Suočena sa izolacijom i odbacivanjem društva i okoline, ova deca se pretvaraju u asocijalne osobe, ali i u osobe bez školskog obrazovanja. Verovatno najbolji komentar njihovog položaja dala je baka jednog takvog deteta, koja je rekla da se dete "pretvara u malog osvetnika".*

* *Danas pravo*, 10.09.2004.

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

NEPRINCIPIJELNE POLITIČKE KOALICIJE

Crna rupa srpske politike

Glavna odrednica politike u Srbiji kao izuzetno važne društvene delatnosti je postojanje njene posebne unutrašnje dinamike, stalnih promene okolnosti i dramatičnog preoblikovanja najznačajnijih i najuticajnijih političkih aktera. Nakon parlamentarnih izbora naša politička scena se u velikoj meri izmenila, nastale su koalicije koje su do juče bile apsolutno nezamislive a politički život se kreće ka uravnotežavanju i stvaranju prostora da političke stranke mogu stvarati i oblikovati politički sistem i pratiti glavne tokove društvenog razvoja. Jasno je da Srbija još uvek nije uspela da konsoliduje svoj demokratski sistem, međutim nova prekompozicija političkih snaga otvorila je realni prostor da se politički život najzad uvede u uravnotežene i institucionalne okvire. Međutim, u toj stalnoj i burnoj promeni i njenom prepoznavanju i umeću artikulacije ove političke dinamike sastoji se i sva izazovnost, česta farsičnost, ali i odsustvo poštovanja i zastupanja elementarnih demokratskih načela u našem društvenom životu.

U političkoj istoriji često se dešava da određene političke ličnosti, pokreti i stranke ostanu zarobljeni u retorici, načinu mišljenja, ideološkim postulatima jednog vremena koje više ne proizvodi efektivna politička dejstva i uticaj. Sada te nekadašnje velike i gromoglasne ideje zvuče isprazno i nemoćno, one više ne pokreću i ne inspirišu ljude. Jednostavno, vreme ih je pregazilo a da to politički akteri nisu u svojoj ideološkoj zatvorenosti uspeli da primete tu, tako očiglednu, činjenicu. I bez obzira što su i oni svesni da su se vremena promenila, oni i dalje uporno i istrajno insistiraju na ponavljanju svojih ideoloških mantri, jer nisu spremni i sposobni da stvarno i istinski osete duh novog vremena i da se njemu prilagođavaju. Tako se i javljaju primeri očite političke farse kao izraza nemoći da se prepozna duh i dinamika novog vremena koje neminovno traži drugačije odgovore i način političkog delovanja. Ovde se svakako ne može govoriti samo o potrebi političkog pragmatizma i oportuniteta, već se može govoriti o potrebi realnog sagledavanja političkih odnosa i kretanja o nužnosti da se bez napuštanja osnovnih političkih načela demokratije menja politički život u skladu sa zahtevima izmenjene političke i društvene realnosti. Nije u pitanju ogoljeni politički oportunizam, već potreba da se stabilizuju političke prilike i jasno ideološki i politički profilišu glavni akteri naše političke

scene. Ali ostaje i dalje lako uočljiva i prepoznatljiva činjenica da postoji neka vrsta slepe političke mrlje ili ideološkog mrtvog ugla u koje upadaju kao u crnu političku rupu političke stranke i organizacije nesvesni da su se vremena promenila i da je neophodno menjati ne samo način političkog govora, već i ideološku fizionomiju i suštinu svog ukupnog političkog delovanja. Opredeljivanje u parlamentu Srbije oko ratifikacije Ugovora o pridruživanju sa EU je jasno pokazala koje su to političke snage ostale verne svojim ideološkim stavovima, bez obzira što se pokazalo da je proevropsko opredeljenje u Srbiji, i uz otvoreno pitanje Kosova, dominantno opredeljenje. To je bila ona istorijska vododelnica koja će imati i već ima dalekosežne posledice na naš ukupan politički i društveni život.

U Srbiji sada na delu imamo očigledan primer ove političke pravilnosti. S jedne strane su jurišnici SRS-a verni V. Šešelju koji se vraćaju izvornim idejama tzv. "Velike Srbije" i političkoj instrumentalizaciji nacionalizma iz vremena razbijanja socijalističke Jugoslavije; s druge strane su politički predstavnici para-političkih nevladinih organizacija za zaštitu ljudskih prava, predstavnici građanske Srbije i vodeći politički funkcioneri Liberalno demokratske partije koji nastupaju kao političko krilo tzv. "Druge Srbije". Oni ostaju ušančeni u svojoj retorici o kolektivnoj i isključivoj srpskoj krivici za razbijanje Jugoslavije, totalitarizmu kao srpskom fatumu i nesposobnosti i nespremnosti Srba da se evropeizuju i modernizuju. Ovi ideološki jurišnici su se i ranije međusobno politički pothranjivali i opravdavali vođenje svojih ideoloških ratova koje su nastavili da vode sa istom strašću i poznatom argumentacijom bez obzira što su se u Srbiji desile velike i dalekosežne demokratske promene, i što se Srbija uz velike muke i zastoje opredelila za put modernizacije i evropeizacije. Ali ništa ne može da razuveri ove ideološke posvećenike i jurišnike, oni neće izaći iz svog ideološkog zabrana bez obzira što se u Srbiji otvara prostor za stabilizaciju demokratskog političkog poretka. Ali istrajavanje na njihovim ideološkim stavovima za njih je važnije od pokušaja da se sagleda i artikuliše realna slika našeg društvenog i političkog života. Oni ostaju verni svojim sada već farsičnim ideološkim fantamazgorijama koje više nemaju delatnu političku snagu. To je očigledna demonstracija svojevrsnog sektaškog duha u našoj politici, onog duha koji sam sebi postaje dovoljan istrajavajući u svom nepatvorenom dogmatizmu i ideološkoj jednostranosti.

Najbolje primere ovakvog ideološki zatvorenog, od realnosti potpuno odvojenog govora, pored nastupanja predstavnika SRS koji su se potpuno vratili svom ozloglašenom načinu odbrane srpskog nacionalnog interesa, možemo videti i u nastupanju glavnih ideoloških protagonista liberalno-demokratskih i građanskih političkih organizacija. Borba protiv velikosrpskog nacionalizma i pokušaja restauracije bila je i ostala glavna politička okosnica njihovog političkog i idejnog delovanja i nakon pada

starog režima. Oni su nastavili da nastupaju i govore na isti način o nemoćnosti Srba da se suoče sa prošlošću, prevaziđu svoj endemski nacionalizam, ksenofobiju, antisemitizam, šovinizam. Ovoj političkoj grupaciji uvek je potreban arhi-neprijatelj, onaj koji oličava sve ono protiv čega oni vode svoj ideološki krstaški rat – do juče je to bio Vojislav Koštunica, a danas to sve više uz mala oklevanja postaje Boris Tadić, jer ne ostvaruje dovoljno brzo i odlučno njihovu političku agendu modernizacije Srbije, pa makar se ona sprovodila i bez Srba. Oni se u svojim veoma ostrašćenim ideološkim istupanjima ponašaju kao da se u Srbiji, koja je i dalje za njih remetilački faktor na Balkanu, nakon demokratskih promena ništa nije promenilo i da je ona i dalje tamni vilajet u kome dominira nacionalizam i ksenofobija.

Navešćemo ovom prilikom nekoliko stavova koji ilustruju ovaj u sebi zatvoreni i sebi dovoljan ideološki način govora. Sonja Biserko, kao i uvek do sada, najjasnije demonstrira ovakvu ideološku matricu: “Tadiće-va vlada je sada u ulozi realizatora politike koju je Koštunica formulisao u poslednje tri godine. Vlada je razočarana ponašanjem EU, dok na drugoj strani čini ustupke antievropskom bloku. Za Srbiju su se otvorile nove perspektive ali srpski nacionalizam još nije poražen. On živi u školama, na univerzitetima, u medijima. Srbija je pokazala da radikalni nacionalizam ne nestaje sam od sebe, jer uvek ostaje iluzija da će promenjene okolnosti omogućiti realizaciju imperijalnih ciljeva. Zato je neophodna inicijativa izvana. EU, pre svega, u svojim odnosima sa Srbijom treba radikalno da menja i vrednosni sistem bez kojeg dugoročno neće doći do stvarnih promena”. U Zaključcima izveštaja Helsinškog odbora “Samoizolacija – realnost ili cilj”, stoji ocena koja je i centralna ideološka okosnica ove političke i ideološke grupacije: “Na osnovu izloženih stavova savremene intelektualne elite u Srbiji, može se zaključiti da je dominantan nacionalizam koji ima šovinistički karakter. On se ogleda u satanizaciji kako spoljašnjih tako i unutrašnjih neprijatelja. Opasnost je veća za poslednje, jer se šovinizam odlikuje većom agresijom ka unutrašnjem neprijatelju. Taj nacionalizam ima rasističke elemente, usmerene ka Albancima, a što je samo neizrečena praksa institucija i većinskih partija u državi koje odlikuje ksenofobija ka svim etničkim manjinama. Veza akademske elite sa režimom (misli se na DSS), vidljiva je i na osnovu negiranja genocida u Srebrenici, smatrajući presudu MSP pozitivnom, a tužbu BIH kao onu koja ‘nema mnogo veze sa pameću’. Izrazit antizapadni kurs i propagiranje jednog romantizovanog odnosa prema naciji, je ujedno indikator i jedan od uzroka blokiranog stanja u Srbiji koja tokom 2007. godine nije pokazala ni najmanji pomak ka evropskoj budućnosti (za sada jedinoj opciji). Jedna od najopasnijih posledica delovanja akademske elite je ogroman medijski prostor koji im je na raspolaganju. Tu se pre svega misli na režimske listo-

ve *Politiku*, *NIN*, kao i na Novu srpsku političku misao”. Vesna Pešić je u jednom od svojih intervjuja koji više liče na rezolutne i neupitne ideološke poslanice iznela svoju već poznatu ideološku poziciju: “Ali upristojavanje političke scene u Srbiji znači više od toga – otklon od političkih ciljeva koji su inspirisali ratove koje je Srbija vodila devedesetih godina. Meni je jasno ovo ublažavanje. Od pada Miloševića nije potreban novi Milošević ili novi Šešelj, jer se tako više ne mogu ostvariti srpski nacionalni ciljevi koji su se ranije kao i sada odnosili na zaokruživanja srpskih granica. To se pitanje i dalje želi držati otvoreno. Ja verujem da je LDP jedina prava evropska stranka, jedina koja je shvatila pogubnost Koštuničinog ‘trećeg puta’ nekakve neutralne Srbije, Srbije sa dvojna vrata, između Istoka i Zapada, a koja u stvari kupuje podršku Rusije za svoje nerazumne i davno prevaziđene nacionalne ciljeve.”

Međutim, u svim tim toliko puta ponovljenim ideološkim ocenama o apsolutnoj dominaciji ne samo nacionalizma već i šovinizma u Srbiji javlja se neočekivani paradoks. Jer promakne i po neka ocena koja velikodušno amnestira građane Srbije od generalne osude da su neizlečivo i nepovratno ogrezli u nacionalizmu i šovinizmu. Tako je vodeći ideolog građanske Srbije, Latinka Perović, u tekstu “Pomirenje Srba i Hrvata i Albanaca”, izrekla ocenu koja je u suprotnosti sa glavnim ideološkim tokom ideologije građanske Srbije: “Posle dramatičnih dvadeset godina (četiri izgubljena rata, sankcije, bombardovanja), tokom kojih se Srbija po svim parametrima našla na začelju evropskih zemalja (zaostajanje u novim tehnologijama za 30 kalendarskih godina, polovina nepismenog stanovništva, starost stanovništva, stopa smrtnosti, odliv mladih i obrazovanih) – njeni građani su na poslednjim izborima pokazali da su manje od političkih i intelektualnih elita zarobljenici ideoloških matrica. I dok elite još uvek prave državu svih Srba, sa pretenzijom da ona, uz jaku vojsku, postane lider u jugoistočnoj Evropi, građani teže državi u kojoj će njihovo dostojanstvo biti temelj nacionalnog dostojanstva. Bilo bi zanimljivo kako bi naši građanski ideolozi ocenili stanje demokratije u Austriji nakon parlamentarnih izbora na kojima su ekstremne desničarske, ksenofobične i antievropske političke partije postigle izuzetno veliki uspeh osvojivši blizu 30 posto biračkog tela. Da li se može tvrditi, koristeći metodologiju naših građanskih procenitelja nacionalizma, da i u Austriji ekstremni nacionalizam postaje dominantan. Naravno da to niko ozbiljan neće reći, ali će se zato uporno insistirati da ekstremni nacionalizam i šovinizam u Srbiji i dalje preovlađuju u našem političkom životu. Posebno pitanje je zašto je izostala ozbiljnija i šira reakcija naše akademske i političke javnosti, naročito Demokratske stranke na otvorene napade na istaknute intelektualce i profesore, jer ovde se radi o odbrani elementarnih građanskih i ljudskih prava, a pre svega prava na slobodu govora i izražavanja mišljenja. Ali za naše građanske ideo-

loge postoji selektivni pristup toleranciji i odbrani ljudskih prava, za one koji ne dele njihova ideološka i politička stanovišta ta prava ne smeju biti ni spominjana a ni zaštićena”.

Ovo parcijalno i ipak uslovno amnestiranje građana očigledno se ne proteže i na našu političku elitu koja je i dalje inspirisana *Memorandum* Srpske Akademije nauka, zaokruživanjem teritorija na kojoj će živeti svi Srbi, stvaranjem jake vojske i države u čijem temelju neće biti lično dostojanstvo pojedinca, već dostojanstvo nacije. Ali, ako su naši građani ipak dobili neku vrstu priznanja da nisu više apsolutni zarobljenici starih ideoloških matrica, sudeći po iznetim stavovima naših liberalno-demokratskih i građanističkih ideologa, oni se nisu makli ni pedalj u realnom i objektivnom sagledavanju društvenih odnosa u Srbiji. Naprotiv, oni nam svakodnevno pokazuju kako izgleda zaronjenost i ukopanost u prevaziđene i istrošene ideološke matrice. Bez obzira što pokušavaju da građanima nesebično udele svojevrni ideološki popust i oprostaj, njihovo tumačenje uloge naših političkih elita opterećeno je već uveliko ispražnjenim i neverodostojnim ocenama i ideološkim klišeima, što se može videti u njihovim svakodnevnim političkim nastupima. Svaka ideologija nastoji da na određeni način zarobi vreme i da ga uklopi u svoju ideološku dogmu. Takva manifestacija ideologije odvija se i danas u Srbiji. Jedan politički svet neumitno nestaje sa naše političke scene, ostaju samo ružni i bolni tragovi, a i dalje se pokušava da se kulise te predstave koja je skinuta sa repertoara predstavljaju kao i dalje živi i delatni politički performans.

Separatno političko pomirenje

Srbija je nakon nedavno održanih parlamentarnih izbora postala zemlja velikog pomirenja, i to specifičnog političkog pomirenja, koje će izgleda biti prethodnica opšteg nacionalnog i istorijskog ujedinjavanja. Kao da je na delu neka vrsta nove političke partnerske sabornosti, jednougleda i jednoglasnosti, čije je glavno ostvarenje ogoljenom političkom trgovinom formirana proevropska vlada. Njena je glavna politička namera je da u Srbiju unese toliko potrebni mir i političku ravnotežu. To je svakako plemenit ne samo politički cilj, već i veoma dirljiva težnja. Ali šta je u pozadini ovog iznenadnog i neočekivanog procesa političkog pomirenja, kakve posledice donosi rušenje svih političkih i programskih principa i ciljeva, a sve radi krčenja ubrzanog puta ka Evropskoj Uniji? Očigledno je da je stalno pozivanje na ekspresno ostvarivanje evropskih integracija postala univerzalna evropska mantra za sve političke nedoslednosti, gaženje i poništavanje elementarnih moralnih i demokratskih principa, dane reči, potpisanih koalicionih dogovora. Sve se da opravdati i racionalizovati pozivanjem na nužnost sudbonosnog kretanja ka evropskim vratima, koja su za nas tek

jedva odškrinuta. Mi smo u našoj političkoj istoriji uvek imali neko posebno i posebno ideološko pokriće kojim smo racionalizovali nedostatak i nesposobnost da se stvori racionalna i na stabilnim demokratskim načelima jasno profilisana i zasnovana politika, koja će imati stvarni demokratski i civilizacijski legitimitet. Sada smo došli u situaciju da se u našoj aktuelnoj politici može spajati i ulaziti u političko partnerstvo i ono što je do juče bilo nezamislivo i nespojivo, učestvovati u vlasti sa predstavnicima onih stranaka koje su do objavljivanja rezultata parlamentarnih izbora bili oličenje autoritarne, zločinačke i nedemokratske politike. Stvorena je specifična politička alhemija u kojoj se spajaju nemogući politički sastojci i pojave. Ali ta alhemija se i stvara i primenjuje u ime svetlije evropske budućnosti. A pozivanje na poštovanje moralnih i demokratskih principa bačeno je na smetlište političke istorije. Jedino je politička alhemija pragmatizma u mogućnosti da stvori uslove za napredovanje ka Evropskoj Uniji, cena koja se za to plaća više nikoga ne interesuje. Zar vas sve to što se dešava na našoj političkoj sceni, ne podseća na dobro poznate prizore i igrokaze koje smo gledali u vreme vladavine jednopartijskog sistema a i kasnije, u vreme kada je Socijalistička partija Srbije ostvarivala misiju nacionalnog oslobođenja i zaštite srpskog naroda u ime svetle budućnosti, koja samo što nije zarudela? Poznate scene i još poznatija lica i politički akteri. Međutim, dobro znamo šta smo dočekali i preživeli – razaranje zemlje, ekonomsko uništavanje, nezabeleženu inflaciju, razbuktavanje kriminala i potpuni moralni rasap, a briga za našu iznova pronađenu svetlu budućnost sada je predana u sigurne ruke ideologa i tehnologa nove vlasti evropskih i modernizatorskih političkih snaga. Krug naše politike se još jednom zatvorio, nastalo je novo doba pragmatičnog političkog partnerstva i pomirenja. Još jedna iluzija instrumentalizovana u ogoljene političke svrhe, a predstavljena kao veliki istorijski doprinos i otkriće evropskih snaga sada čvrsto zbratimljenih i objedinjenih u vladi čiji je zadatak da nas uvede u predvorje Evropske Unije. Zar taj uzvišeni cilj nije dovoljno opravdanje za rušenje svih političkih i demokratskih principa? Jer sada oni u rukama imaju sveti Gral naše evropske budućnosti i zbog toga je njima dozvoljeno da najotvorenijom političkom trgovinom spajaju nemoguće, da koriste najprizemnije politikantske trikove i obrazloženja, koji su uvreda za običnu ljusku pamet i elementarno političko rasuđivanje.

Zato i nije čudno što u našim medijima možemo videti salve oduševljenja i odobravanja, sijaset rezolucija, deklaracija, proklamacija i produbljenih analiza o velikom istorijskom značaju i dalekosežnoj mudrosti političkog pomirenja Demokratske stranke i Socijalističke partije Srbije. To pomirenje je za sada solidno fundirano formiranjem pro-evropske vlade i ubrzanom podelom političkog plena, jer to je verovatno i osnovni uslov da se ubrzaju evropske integracije.

Međutim, Demokratska stranka je otišla korak dalje u svom istorijskom pohodu političkog pomirenja, što smo mogli i videti u zajedničkoj izjavi poslaničkih klubova ove stranke i LDP. U njoj se naravno evropske integracije navode kao uslov svih uslova i najvažniji cilj, za čije ostvarivanje su dozvoljena sva sredstva, pa i da se malo uprljaju ruke, ali važno je da nam savest bude čista, jer vodimo Srbiju u svetlu evropsku budućnost koja nema alternativu. U ovoj izjavi se izdvaja, iz gomile fraza o neophodnosti završavanja neodložnih evropskih poslova, zajednički stav ove dve demokratski opredeljene stranke o nedvosmisleno izraženoj obostranoj želji da se izgradi partnerstvo u svim evropskim poduhvatima, a da to pri tome nije moguće ostvariti bez demokratizacije i slobode medija, i to kroz odgovarajuće (pre svega kadrovske) promene u medijima sa državnim kapitalom. Ovo je nezabeležen primer da dve demokratske stranke na ovako brutalno otvoren način traže smenjivanje ljudi koji sada vode državne medije, ne pitajući se pri tome koliko je ovakav komesarski pristup u skladu sa evropskim normama u institucionalnom i svojinskom uređivanju medijskih sloboda. A ove slobode mogu obezbediti samo partnerska saradnja LDP i DS u medijima u kojima država ima kontrolu. Otvoreno zalaganje za preuzimanje kontrole državnih medija svakako spada u veliki doprinos razvoju demokratije, medijskih sloboda i evropskih standarda u ovoj oblasti. Iako funkcioneri DS negiraju da se radi o dovođenju svojih kadrova, namera je očigledna: da se uspostavi kontrola nad medijima koji po proceni evropskih liberalno-demokratskih snaga još uvek nisu pokazali dovoljno oduševljenja i odanosti novoproklamovanoj politici pragmatičnog političkog pomirenja. Ovo je primer kako naši političari nisu sasvim dobro obavešteni šta su ti standardi, iz čega proizlazi njihov pogrešan stav. Ako govore o medijima sa državnim kapitalom, jedan od osnovnih standarda Evrope i demokratskog sveta je da takvi mediji ne treba da postoje. Izuzetak je jedino javni servis, koji mora da bude nezavisan i od vlasti i od politike. Svi ostali mediji, pogotovo štampani, ne treba da budu u državnom vlasništvu i sa državnim kapitalom, a to važi i za list *Politika*. Već pet godina postoji Zakon o javnom informisanju, po kojem je nezakonito da država bude vlasnik štampanog medija. U Srbiji imamo kontinuitet nastojanja vlasti da mediji, što je više moguće, ostanu pod njihovim uticajem, kaže u svom komentaru Rade Veljanovski, profesor Fakulteta političkih nauka. Toliko o poštovanju i zalaganju za evropske standarde i pridržavanju zakona od strane inače veoma dobro informisanih političkih stranaka, koje nas vode u svetlu evropsku budućnost.

Međutim, i prigovor da DS ulazi u partnerski politički odnos sa strankom koja se otvoreno zalaže za priznanje tzv. nezavisnosti Kosova nije prepreka za novo političko pomirenje i ostvarivanje evropskih integracija. Ostvarivanje ovakvog polovično zasnovanog političkog pomirenja i part-

nerstva je vrhunac političke hipokrizije i licemerstva. To se najbolje može videti u izjavi Nade Kolundžije, predsednice poslaničkog kluba DS. Ona kaže da se politički dogovor o saradnji ove dve stranke u skupštini Srbije odnosi isključivo na evropske integracije: “DS odvojeno gleda na pitanje evropskih integracija i pitanje statusa KIM. Sporazum sa LDP se odnosi na pitanje evropskih integracija, koje su od prioritarnog značaja za Srbiju i on će omogućiti da naša zemlja ubrza svoj put ka EU.” Po svemu sudeći, separadni i odvojeni politički sporazumi su ona spasonosna politička formula i univerzalni alibi koji omogućava strankama da učestvuju u vlasti ali i da ostanu u opoziciji i da tako i dalje čuvaju svoje političko čistunstvo i “beskompromisnost”. To upravo i čini LDP, ulazeći u odvojene koalicione dogovore u lokalnim skupštinama i dobijajući deo vlasti, ali ova stranka ostaje u isto vreme i politički neokrnjena, jer potpisuje samo separatne sporazume sa DS, a sa SPS deli samo vlast. LDP je tako neka vrsta poluneutralnog svedoka na potpisivanju sporazuma o formiranju koalicionih lokalnih vlasti, ali svedoka koji uredno naplaćuje svoju dnevnicu. To je zaista velika inovacija u našoj politici, specifična politička ekvilibristika u kojoj u isto vreme čuvaš svoju političku beskompromisnost i toliko puta ponovljeni zavet da nikad nećeš ulaziti u koaliciju sa Socijalističkom partijom Srbije i Srpskom radikalnom strankom, ali učestvuješ u vlasti u koalicionim lokalnim vladama. Zar se nije do pre nekoliko dana LDP zaklinjala da neće praviti nikakve dogovore za zločinačkom organizacijom kao što je SPS? Ali zov vlasti je omekšao, izgleda, i tvrdo jezgro beskompromisnih jurišnika LDP, jer su i oni konačno shvatili prednosti realnog sagledavanja političke situacije, a samim tim i vrednost vlasti, makar to bile i mrvice političkog plena. Setimo se samo sa koliko su opsesivne političke strasti predstavnici ove stranke napadali vladu DSS-a i G17 plus, koju je manjinski podržavala Socijalistička partija Srbije. Ali vremena se očigledno menjaju, a to shvataju i u redovima Liberalno-demokratske partije i vema brzo su našli univerzalno pokriće i opravdanje za ulazak u saradnju sa arhipolitičkim neprijateljem – Socijalističkom partijom Srbije. Dobro je za naš politički život što je razvejana još jedna iluzija, i to o Liberalno-demokratskoj partiji kao stranci, kako su oni neprestano govorili, koja se ne bori za samu vlast i funkcije, već samo za interes građana, sistemska rešenja i modernizaciju našeg ukupnog društvenog života u Srbiji. To besomučno zaklinjanje u političku beskompromisnost trajalo je do pojave prve povoljne prilike da se preuzmu kulturne ustanove u Beogradu ili do biju mesta u javnim preduzećima i opštinskim većima.

Postoji još jedno izuzetno važno pitanje, a koje nije bilo predmet političkog sporazuma LDP-a i DS-a. Ono se odnosi na problem našeg suočavanja sa prošlošću i zločinima počinjenih, kako to uporno naglašavaju naši vodeći ideolozi građanske Srbije, u ime srpskog naroda. Suočavanje

sa prošlošću je u interpretaciji LDP-a sadržano u njihovoj osnovnoj tvrdnji da Srbija i srpsko društvo nisu sposobni a ni spremni da se suoče sa prošlošću tako što bi priznali da je upravo Srbija bila glavni i odlučujući faktor u razbijanju Jugoslavije i izbijanju građanskog rata i da je srpski narod jedino spreman i voljan da sebe isključivo vidi kao jedinu žrtvu, a da pri tome za patnje i stradanje drugih naroda nema elementarnog saosećanja i razumevanja. To je bazični društveni prioritet Liberalno-demokratske partije. On se mogao veoma jasno videti u saopštenju ove stranke povodom trinaest godina od počinjenih zločina u Srebrenici. “Na trinaestogodišnjicu genocida u Srebrenici, Liberalno-demokratska partija izražava najdublje saosećanje s porodicama žrtava i nezadovoljstvo zbog izostanka pune saradnje Srbije s Haškim tribunalom. Dalje ignorisanje obaveza i odbijanje da se raspravlja o predlogu Deklaracije koju je pre više od godinu dana parlamentu podnela LDP, čini besmislenim svaki prigovor na odnos prema drugim zločinima. Zato zahtev da se svi zločini i zločinci jednako tretiraju, u ovakvoj situaciji, nema realnih izgleda na uspeh.” Pri tome u ovoj političkoj inicijativi nema ni pomena o srpskim stradanjima u Podrinju, o zločinima počinjenim u Bratuncu, Skelanima, Kravicima, o stradanju više od 3.500 Srba, jer po tumačenju LDP-a zahtevi da se svi zločini i zločinci jednako tretiraju u ovakvoj situaciji nemaju realnih izgleda na uspeh. Očigledno je da LDP ne dotiču mnogo žrtve srpskog naroda, to nije deo njihove ekskluzivne ideologije suočavanja sa prošlošću. Osnovno je pitanje da li DS deli ovakvo stanovište o tretiranju srpskih žrtava ili se ona i slaže sa ocenom da još nije sazrela realna situacija da se progovori i o žrtvama i stradanju srpskog naroda. “Ni da prebolim, ni da oprostim”, kaže Mira Živković, čijeg su sina, studenta šumarstva, ubili vojnici Nasera Orića u leto 1992. godine. “Danas su mi rane još teže. Pitam se ima li pravde, dok je Orić na slobodi”. “Ovde malo ko žali ljude, malo ko saoseća sa grobovima”, svedoči Vinka Jojić. “Srbi žale Srbe, Bošnjaci Bošnjake. Ovde su isti rovovi kao pre, samo u drugačijim okolnostima. A potrebno je da se svi zločinci osude. O merama zločina, neka sud donesu stručnjaci, a ne laici i ne politikanti”. “Nepravda je i od svijeta i od nas što se za stradanja ovih ljudi ovde, u Zalazju i Biljači, ne zna. Kao da su stradali samo jedni, kao da su jedni više a drugi manje mrtvi”, rekao je na komemoraciji srpskim žrtvama u Bratuncu sveštenik Dušan Spasojević. Razumljivo je što ova potresna svedočenja i razumna upozorenja ne dopiru do ideologa LDP-a, ali ostaje otvoreno pitanje da li Demokratska stranka, sklapajući separatni sporazum o političkom partnerstvu, pristaje i podržava ovakav prenebregavajući odnos LDP-a prema srpskim žrtvama, za koje nije vreme da se o njima u ovom osetljivom trenutku podele političkog plena govori, jer bi to sigurno srušilo tek uspostavljeni politički kompromis o ubrzanim evropskim integracijama i neodložnim evropskim poslovima.

Uslovi na kojima je sačinjen separatan politički sporazum o partnerstvu DS-a i LDP-a otvara izuzetno važno pitanje o političkoj i ideološkoj granici do koje se može ići u političkoj trgovini i stranačkom namirivanju a da se pri tome ne izgubi svoj autentični politički profil i utemeljenje u određenim osnovnim političkim idejama. Demokratska stranka, u nastojanju da okupi sve raspoložive tzv. evropske snage, pravi previše trulih i neprincipijelnih kompromisa i postaje sve više “kontejner stranka”. Ona je sve više spremna da zbog tzv. vrhovnog političkog cilja, ovoga puta su to prioritetno ubrzane evropske integracije, dok je pitanje Kosova za sada dovoljno pacifikovano, bude izložena realnom političkom riziku da izgubi suštinu svoje demokratske politike, koja je počivala na zastupanju i odbrani osnovnih demokratskih, nacionalnih i civilizacijskih načela. Načelnost je inače u našoj politici već odavno izgubljena i predstavlja samo smetnju u ostvarivanju pragmatične i realne politike. Ali gubitak principa u politici uvek je poguban za stranački i društveni život bez obzira što trenutni politički sporazumi i političko pomirenje mogu doneti dnevopolitičke poene, ali pravljenje previše političkih i ideoloških ustupaka i kompromisa razara i same pretpostavke za uspostavljanje demokratske političke kulture, a samim tim i za stabilizaciju demokratskog sistema. Stranke tako postaju veliko političko skladište, organizacije u kojima samo stranačke oligarhije i njihova klijentela još više u toj političkoj i idejnoj zbrci i konfuziji učvršćuju svoj dominantan i presudan uticaj, jer su one ona poslušnička i odana politička mašinerija koja je spremna da odbrani svaki pragmatični politički sporazum o političkom partnerstvu čak i sa strankama koje su ideološki i programski na različitim polovima, i to pod jednim uslovom – da se ne ugrožava dogovor postignut oko podele izvršne i efektivne vlasti, dogovor oko podele političkog plena. Vlast tako postaje ono fundamentalno vezivno tkivo i spona koja miri i najveće političke krajnosti i ideološke protivrečnosti. Očigledno je da je u Srbiji nastalo novo političko doba, vreme neprincipijelnog političkog partnerstva, nova epoha političke i ideološke kohabitacije u kojoj više ništa nije nemoguće i neostvarivo. Ali zato postoji univerzalan odgovor na sve nedoumice i dileme, a to su ubrzane evropske integracije kao apsolutna i neupitna ideološko-politička zaloga za političko pomirenje i saradnju Liberalno-demokratske partije, Demokratske stranke i Socijalističke partije Srbije, tog novog i originalnog političkog trojstva koje najbolje svedoči do koje mere su razorena moralna načela u politici koja je sada dominantna u Srbiji.

.....

POGLEDI

.....

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

SRBI U CRNOJ GORI I NAŠA RAVNODUŠNOST

Priznavanje samoproglāšene i nelegalne nezavisnosti Kosova od strane nezavisne države Crne Gore izazvala je veliku političku krizu u toj državi, ali u isto vreme je otvorila mnogobrojna kontroverzne društvene i političke dileme i pitanja. Nakon što se stišao prvi talas protesta, može se jasnije sagledati pre svega odnos Srbije prema nedavnim dešavanjima u Crnoj Gori. I u ovom izuzetno značajnom nacionalnom i društvenom pitanju postoji veliki jaz između naših političkih stranaka, koje i priznavanje tzv. nezavisnog Kosova obilato koriste za svoja politička raskusuravanja i sticanje sve jeftinijih i bezvrednijih dnevnih političkih poena. Međutim, u toj partijskoj halabuci ostaje otvoreno pitanje odnosa srpske države prema položaju i zaštiti ljudskih i nacionalnih prava i interesa Srba u nezavisnoj Crnoj Gori. Šta je danas srpska zajednica u Crnoj Gori i da li se ona može označiti kao crnogorska srpska zajednica koja se počela kolektivno poistovećivati s najmračnijim podzemljem srpskog mejnstrima, kako se to moglo pročitati u jednom od komentara u listu *Danas*.

I na pitanju ponašanja Crne Gore prilikom priznavanja tzv. nezavisnosti Kosova mogli smo po već ko zna koji put prepoznati slabost, konfuznost i neodlučnost naše državne politike, ali i nedostatak jasne politike i dosledno profilisanog odnosa prema položaju srpskog naroda u Crnoj Gori. Tu neshvatljivu ravnodušnost i izostanak pravog reagovanja veoma je dobro okarakterisao istoričar Čedomir Antić: "Mandić je svoja uverenja branio dostojanstveno i hrabro. Za razliku od vlasti Srbije, koja je širila histeriju protiv Crne Gore potom nastavljajući pregovore oko ponižavajućeg sporazuma o dvojnog državljanstvu, nasuprot predstavnicima vlasti koji pred stranim diplomatama odavno govore kako je Kosovo za nas 'psihološko pitanje', drugačije od nekih naših opozicionara koji nesreću Kosova vide kao priliku da se usreće ili da naš narod kazne – solidarnost Srba iz Crne Gore sa Srbijom zadivljuje i obavezuje. Sramota je što borba našeg naroda u Crnoj Gori i Mandićev protest nailaze na *ravnodušnost zvanične Srbije*." Ravnodušnost i nepostojanje elementarne solidarnosti vlasti u

Srbiji u poslednjoj deceniji dvadesetog veka često se javljala u presudnim danima za sudbinu srpskog naroda. Kao da se i danas naša državna politika ne usuđuje da odlučno i beskompromisno postavi pitanje poštovanja pre svega ljudskih i građanskih prava srpskog naroda u Crnoj Gori, koji je izložen stalnim i velikim političkim i ekonomskim pritiscima. Očigledna je namera državne politike Crne Gore da svojim delovanjem u kulturi, prosveti, medijima i državnoj upravi svede 36% ljudi koji se sada izjašnjavaju kao Srbi na što manji i podnošljivo prihvatljiv broj. Šta Srbija čini da zaustavi ovaj pogubni proces svojevrsnog političkog i etnički motivisanog inžinjerina? Pored marketinški efektnog otkazivanja gostoprimstva crnogorskom ambasadoru, naša državna politika nije pružila pravi i adekvatan odgovor. Jedino ako se stalno ponavljanje stava da Srbija ne želi da se meša u političke procese i odnose političkih stranaka u Crnoj Gori može smatrati i tumačiti kao politika Srbije u odnosu na položaj srpskog naroda u Crnoj Gori. To je politika specifične i jalove političke neutralnosti i nemešanja, koja upravo i odgovara političkim i državnim težnjama Crne Gore da suzbije i što više ograniči i relativizuje uticaj srpskog naroda u ovoj državi. Ovu nedoslednu i politički neartikulisano političku poziciju najjasnije je nedavno u jednom intervjuu izrazio predsednik Republike Srbije Boris Tadić: "Sa predsednikom Crne Gore maltene imam nedeljni kontakt. U ponedeljak smo mirnim tonom razgovarali telefonom o prevazilaženju problema. Razgovarali smo i pre sedam i pre 20 dana. Dakle, postoji neprekidna komunikacija. Što se tiče odnosa naših zemalja, prirodno je da budu daleko bolji. Crnogorska vlada je dala objašnjenje da priznavanjem Kosova brani interese svoje zemlje, i to objašnjenje ona treba da razrađuje u Crnoj Gori. Ja o tome imam svoje, mišljenje koje nije bitno za građane Crne Gore. Priznavanje je postalo i unutrašnje političko pitanje u Crnoj Gori, ali o tome treba da debatuju isključivo crnogorska vlada i partije pred građanima te zemlje. Srbija sa tim ne sme da ima nikakve veze." Ovi stavovi su najbolja ilustracija nemoći srpske države da artikuliše svoju nacionalnu i državnu politiku i to u vreme kada se srpski narod u Crnoj Gori listom opredelio protiv priznavanja tzv. nezavisnosti Kosova. Ali Srbija po rečima predsednika Srbije sa tim ne sme da ima nikakve veze, jer to je stvar demokratske debate crnogorske vlade, koja je inače veoma poznata po stalnim demokratskim raspravama. Verovatno da mišljenje predsednika Srbije o priznavanju tzv. nezavisnosti Kosova ne interesuje mnogo "građane" Crne Gore, ali sigurno je od velike i presudne važnosti i značaja za Srbe u Crnoj Gori. Indikativno je da predsednik Srbije neprestano govori o građanima Crne Gore, a nikako ne pominje srpski narod u Crnoj Gori i političke izazove pred kojim se on neprestano nalazi. Verovatno je i pominjanje srpskog imena nedozvoljeno mešanje u unutrašnje stvari suverene crnogorske države. Veoma je utešno i ohrabru-

juće što predsednik Republike Srbije ima nedeljne kontakte sa predsednikom Republike Crne Gore i što postoji neprekidna komunikacija. Šta od te skladne komunikacije ima srpski narod u Crnoj Gori?

Međutim, više je nego očigledno da priznavanje tzv. nezavisnog Kosova nije samo i isključivo unutrašnje političko pitanje Crne Gore, jer se srpski narod u Crnoj Gori većinski opredelio da ne podržava jednostrano i nelegalno otcepljenje Kosova i to je politički stav koji mora da obavezuje i srpsku državu i predsednika Srbije, bez obzira što Srbija nema ozbiljnu iskazanu političku nameru i volju da se odlučnije i snažnije angažuje u zaštiti političkih prava i stavova srpskog naroda u Crnoj Gori. Ne može se prihvatiti stav koji iznosi Boris Tadić da Srbije ne sme sa time da ima nikakve veze, jer jednostavno Srbija ne sme da se meša u unutrašnje poslove Crne Gore. A zašto bi odbrana prava srpskog naroda da ne prihvata tzv. nezavisnost Kosova bilo mešanje u unutrašnje stvari jedne države? Šta zapravo onda može i sme Srbija da čini da bi se obezbedilo i garantovalo poštovanje i uvažavanje političkog bića i nacionalnih interesa srpskog naroda u Crnoj Gori? Dokle ćemo mi ostati zarobljenici te neopravdano nametnute ideološke konstrukcije u kojoj se svako pozivanje na odbranu interesa srpskog naroda i poštovanje njegove istorije i identiteta tumači i predstavlja kao pokušaj uspostavljanja velikosrpske hegemonije?

U saopštenju Naprednog kluba veoma je jasno ocenjena ova promašena politika Srbije prema Crnoj Gori. "Motiv vlade Srbije je jasan. Crnogorsko priznanje Kosova, neposredno posle očekivane odluke GS UN da pitanje priznanja bude podneseno Međunarodnom sudu, relativizuje ovaj samoproglašeni uspeh, razotkriva poraz politike prema Kosovu i nebrigu prema srpskom narodu koji živi izvan granica Republike Srbije." I u tom nedostatku brige prema sudbini srpskog naroda ne samo u Crnoj Gori suština je problema aktuelne srpske nacionalne i državne politike. U nedostatku jasno artikulisane političke volje i odlučnog htenja da se državna politika zasniva na aktivnom i politički jasno profilisanom odnosu naše države prema društvenom i socijalnom položaju i zaštiti ljudskih prava Srba u Crnoj Gori i stvaranju realnih političkih uslova da oni budu stvarni činilac u političkom životu crnogorske države. Ako to neće da radi država Srbija vodeći osmišljenu i doslednu politiku, onda će se i dalje otvarati prostor za već započetu političku degradaciju, poništavanje i preoblikovanje srpskog nacionalnog identiteta i razbijanje srpskog nacionalnog i političkog korpusa u Crnoj Gori. To je proces koji se može okončati kao i na Kosovu i Hrvatskoj, potpunim razaranjem srpskih nacionalnih institucija i interesa i svođenjem Srba na neznatnu ali ipak podnošljivu nacionalnu manjinu. Ne radi se ovde o velikosrpskim težnjama o čemu često govore funkcioneri vladajućih stranaka u Crnoj Gori, već o istrajnim nastojanjima države Srbije da vodi stalnu brigu o zaštiti i poštovanju nacionalnih i

ljudskih prava srpskog naroda u crnogorskoj državi. Vlada u Srbija mora uvažavati novu političku realnost da Srbi u Crnoj Gori žive u nezavisnoj državi, ali to ne znači da srpska država može pristati da u tako značajnim istorijskim trenucima kao što je priznavanje tzv. nezavisnosti Kosova svoju nemoć i nedostatak političke volje da štiti interese srpskog naroda nevesto i providno prikriva iza nemušte priče o njenom nemešanju u unutrašnje stvari crnogorske države. Konačno je došlo vreme da Srbija izađe iz samonametnute defanzivne pozicije i počne da radi ono što rade sve ozbiljne države, da vodi brigu o svojim nacionalnim i državnim interesima, poštujući pre svega osnovne demokratske principe i civilizacijske vrednosti. Odnos srpske vlade prema Srbima u Crnoj Gori zato je samo jedan od velikih političkih izazova, i na njega se ne može i ne sme odgovoriti tako što ćemo reći da Srbija sa tim ne sme da ima nikakve veze.

Milo Milunović – *Kavez*, 1956.

Vladimir Marković
novinar, Beograd

ŠTA “INSAJDER” OTKRIVA, A ŠTA PRIKRIVA?

Samo u prvoj (jednočasovnoj) emisiji u novom ciklusu “Insajdera”, na opštu temu “Tajne službe”, emitovanoj u udarnom – večernjem terminu beogradske televizije “B92” 2. oktobra 2008., bilo je reči o fizičkim likvidacijama (anti)jugoslovenskih političkih emigranata od strane “naše” – domaće, komunističke – Službe državne bezbednosti (tajne političke policije), tokom čitavih *nekoliko decenija* nakon Drugog svetskog rata. Svedočili su, međutim, samo pojedini bivši pripadnici-operativci (*Srbi*, odavde) bivše srpsko-jugoslovenske SDB; sada, kao što znamo, BIA. Već i ovo je jasno moglo nagovestiti da će oni – i sada – govoriti uglavnom sa jednog te istog stanovišta. A i da će biti, u manjoj ili većoj meri, *pristrasni*, naročito u odnosu na sebe same.

Zna se da su ovakve egzekucije vršili i (pojedini) “obični” *kriminalci*, angažovani za te i takve “poslove” – neposredno ili posredno – od strane SDB, ali ništa manje – ako ne i više – i sami pripadnici “naše” tajne policije, neposredno – *najneposrednije!* Kako kada i kako gde, zavisno od konkretnog slučaja. Ali ovde se – u navedenom smislu – pominju *samo* lica iz čisto kriminalnog “miljea”, a poimence samo i jedino (Željko Ražnatović) *Arkan*. Možda i samo zato što, i to već poodavno, nije među živima (a i ranije je, više puta, javno pominjan u navedenom kontekstu). I kada su sami “kileri” bili pravi “krimosi”, i oni su, dabome, imali punu *stručnu* logističku podršku i pomoć od strane SDB, i pre i posle izvršenog (ne)dela. Ponekad se pri svemu ovome, “prirodno” i logično, manje-više, saradivalo i sa pojedinim *inostranim* policijama i kontraobaveštajnim službama. A ove činjenice se u navedenoj “Insajderovoj” emisiji uopšte ne pominju, a kamoli da se, makar i sada, nešto više i konkretno – *po istini* – prozbori i o tome.

Ponekad su vešti i perfidni agenti-”insajderi” jugo-policije, infiltrirani i “dobro ušuškani” i unutar pojedinih organizacija i skupina antijugoslovenske političke emigracije, izmišljanjem i širenjem intriga, kao i na druge načine, dovodili do toga da pravi politički emigranti *dižu ruke* jedni na druge. Zna se dobro, uostalom, da ni ovakav tip agenata-provokatora nije “od juče”, ni kod nas i u svetu. Bivši operativac SDB Božidar Spasić u svojoj, umnogome autobiografskoj, knjizi *Lasica koja govori. Osnovne*

pretpostavke borbe protiv terorizma (Beograd 2000., str. 270), navodi poimence jedan ovakav slučaj u vezi sa hrvatskom političkom emigracijom.

U pomenutoj “Insajderovoj” emisiji kao jedini razlog likvidacije političkih emigranata navodi se njihova *teroristička* aktivnost (organizovanje, priprema, izvršenje) protiv SFR Jugoslavije, njene imovine i građana, u zemlji i inostranstvu. Tačno je, naravno, da su samo neke organizacije i *pojedini* njihovi članovi (uglavnom hrvatske i albansko-kosovske emigracije) bili direktno ili indirektno angažovani u antijugoslovenskim oružanim – *terorističkim* aktivnostima. Ali isto tako je poznato da SDB (UDBA) nije “zauzvrat” likvidirala samo takve “egzil”-Hrvate i Albance, nego – čak i u većini – *i druge*, koji nisu imali veze sa takvim subverzivnim i terorističkim aktivnostima. Da apsurd i tragedija budu još veći, po istom “osnovu” stradali su – istovremeno – i brojni *srpski* politički emigranti svih stranačkih, političkih i ideoloških opredeljenja. Ništa manje od Hrvata i “Šiptara”, ako ne još i više! Iako, poznato je, srpska emigracija, gotovo bez ijednog izuzetka, *nije* upražnjavala nikakav terorizam, čak ni u (bezuspešnim) pokušajima, tj. ništa od onoga što bi se, makar i izdaleka, takvim moglo smatrati. Pogotovo nije (nikad i nigde) “sejala” nikakve žrtve – ni ovde, u zemlji, niti u inostranstvu. A i oni, uglavnom *hrvatski* politički emigranti koji su bavili terorizmom, u velikoj većini su otkriveni, lišeni slobode, a zatim osuđeni na pretežno visoke *zatvorske* kazne; i u inostranstvu, a pogotovu u bivšoj SFR Jugoslaviji. Većim delom bi ih i odležali... Oni koji bi bili uhvaćeni u Jugoslaviji nakon atentata ili diverzija, pogotovo ako je pri tome bilo i mrtvih ili teže ranjenih, *bez izuzetka* bi na sudu dobijali *smrtnu* kaznu, koja je onda redovno i izvršavana. Sve bi to, razume se, bilo medijski praćeno, proanalizirano, obelodanjeno.

Nasuprot svemu ovom – a to je, naravno, još jedna, *ogromna*, razlika – *nikad i niko* od brojnih planera, organizatora, raznoraznih pomagača i saučesnika, kao i neposrednih izvršilaca ubistava, ranjavanja, osakaćivanja, antijugoslovenskih političkih emigranata (a u nekim slučajevima još i nekog člana njihovih porodica) – nije lišen slobode, izveden na sud ili kažnjen ni najblažom mogućom sankcijom. Imena *svih* ljudi “iz službe” (UDBA, SDB, KOS, MUP...), ma i najmanje bilo kada umešanih u sve ovo, još uvek se drže u apsolutnoj tajnosti.

Slavko Maslar u svojoj autobiografskoj knjizi *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951...* (Beograd 2002., drugo dopunjeno izdanje) na strani 113 kaže: “Titova tajna policija, prema *neobnarodovanom* mišljenju zapadnoevropskih policija, smatrana je jednom od *najsurovijih* političkih policija u čitavoj (tadašnjoj) Evropi, pa i u svetu.” A Milan St. Protić u dokumentarno-proznom delu *Lica i naličja. Izneverena post-oktobarska revolucija – 2*, (Beograd 2006.), na stranici 214, takođe s punim pravom, piše: “Titov režim je *decenijama* u, pre svega, *srpskoj* političkoj emigraciji video svog

nepomirljivog, pa i *najopasnijeg* neprijatelja. Zahvaljujući dobrim odnosima sa zemljama Zapada posle 1948., a naročito nakon 1960. godine, jugoslovenskoj tajnoj policiji prećutno je *dopušteno* da deluje zajedno sa zapadnim (tamošnjim) organima gonjenja, ali i *mimo njih*, protiv 'svoje' političke emigracije. Krvav rezultat ove, i do danas nedovoljno jasne saradnje, bile su, sve skupa, *brojne* likvidacije i drugi progoni tamošnjih Titovih (stvarnih i pretpostavljenih) protivnika."

Prof. dr Milenko Karan u zapaženoj stručno-analitičkoj, političko-psihološkoj studiji *Joža Broz* (Beograd 1997.), u glavi "Bezobzirno kažnjavanje" – str. 69 – primećuje: "Komunistička partija Jugoslavije ni po čemu nije bila nežnija od ruske – *sovjetske*. To što je (do 1941.) počinila manja zlodela, nije zbog njenog boljeg ponašanja, već zato što nije imala državnu moć; bila je, štaviše, u ilegalnosti. Ali će zato ovaj 'manjak' *izdašno* nadoknaditi već u ratu (revoluciji), a *naročito* kada dođe na vlast." Naravno da potpuno isto važi i kada su politički emigranti u pitanju. Štaviše, KPJ-SKJ likvidirala je *daleko više* ovakvih svojih "internih neprijatelja – vani", nego njen boljševički uzor (bio i ostao – na određen način – do kraja!) u istom vremenskom periodu, u odnosu na broj stanovnika.

Unutar obimnog zbornika *1968. – 40 godina posle* (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008.) publikovan je i rad (str. 575–612) Radmile Radić "Jugoslavija, Vatikan i slučaj Draganović (Krunoslav), 1967–68. godine". Tu se, onako uzgred, navodi i: "Nakon 1945, od svih istočnoevropskih političko-emigrantskih grupa, daleko najživlja i najkrvavija bila je *ustaška* emigracija. Naročito baš njihovo posleratno oživljavanje nije bilo slučajno. Ustaše su i pre Drugog svetskog rata bile jedna od najbolje organizovanih terorističkih grupa u Evropi. Ne samo katolička crkva, nego i Zapad kao takav, posebno su baš njih, 'ispod žita', i te kako podržavali; i nakon rata – u 'hladnoratovskoj eri' pogotovu. Ali sve to ipak ne objašnjava – barem ne u potpunosti i do kraja – njihov *izvanredan uspeh* u izbegavanju odgovornosti za *ratne zločine*."

A u jednom drugom, eminentnom i bogato dokumentovanom zborniku, *Zatiranje Srba u Hrvatskoj* (IKP "Nikola Pašić", Beograd 2008.), prof. dr Smilja Avramov u prikazu "Genocid u Jugoslaviji 1941–1991", između ostalog, na strani 198. podseća i opominje: "Ustaše su u emigraciji brzo konsolidovali svoje redove i gotovo odmah otpočeli ponovo sa terorističkim akcijama. Od 1945. do (samo!) 1974. godine izvršili su (čak!) više od 400 terorističkih akata u zemlji i inostranstvu, u kojima je smrtno stradalo na desetine nevinih života. Reorganizovana i podmlađena, ustaška organizacija sa svojim članstvom vratila se u zemlju, pogotovu posle secesije Hrvatske (1991) iz Jugoslavije."

Kako god da se gleda, činjenica je da je *od svih* "istočnoevropskih-antikomunističkih političkih emigracija" jedino baš *hrvatska* – "ustaška",

tokom šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina, bila i oružano-eksplozivno-*teroristički* aktivna; i to kako unutar Jugoslavije, tako i po čitavom zapadnom svetu, uz, kako je već napomenuto, *samo još* (opet “mi”!), jednim delom, “šiptarsko-balističku” emigraciju (ali jedino na Kosovu, SFRJ). To je, međutim, bilo – u ovo vreme – u manjoj meri. Ali tek *sada* se jasno vidi i zna da je “sve to skupa” – i teror (anti)jugoslovenske političke emigracije, kao i likvidacije emigranata od strane tajne jugo-policije – bilo, i sa gledišta državno-političke celishodnosti, potpuno besmisleno, beskorisno i *nesvrshodno*. Sve to, obostrano izazvano i podgrevano “*krvavo klupko*”, pri čemu je, da zlo bude još veće, valjda kao neka vrsta “kolateralne štete”, – na razne načine i u različitom stepenu – *stradalo* (na obe strane) i mnoštvo sasvim nedužnih! Jer sve do pada Berlinskog zida – krajem 1989. – ionako se ni ovde ništa bitno nije moglo izmeniti. A nakon toga, na nesreću, izgleda da ništa i niko nije mogao da spreči sve ono što se ovde ispodogađalo!

Milo Milunović – *Petao*, 1956.

.....
INTERVJUI
.....

DISKRIMINACIJA U SVETU

Alesandro Simoni

profesor uporednog prava Univerziteta u Firenci

ANTIDISKRIMINACIONO PRAVO U EVROPI

Evropski standardi

Antidiskriminaciono pravo u Evropi pretrpelo je dramatične promene tokom poslednjih godina. Značajan korak napred načinjen je i u okviru Evropske unije i u okviru Saveta Evrope. O tome kako izgledaju ti najviši evropski standardi razgovaramo sa dr Alesandrom Simonijem, profesorom uporednog prava na Univerzitetu u Firenci i članom grupe nezavisnih pravnih stručnjaka u oblasti antidiskriminacionog prava, koju je ustanovila Evropska komisija.

– Što se tiče Evropske unije, Amsterdamskim ugovorom 1997. izmenjen je Rimski ugovor, uključujući tako i pravila o zabrani diskriminacije u glavne osnivačke principe Unije i dajući pravni osnov za pokretanje pravnih mehanizama zaštite od diskriminacije ne samo na osnovu pola, već ina osnovu rasnog ili etničkog porekla, veroispovesti ili uverenja, invalidnosti, godina starosti i seksualnog opredeljenja. Na osnovu novog člana 13. Rimskog ugovora, tokom 2000. godine donete su dve značajne direktive EU. Jedna, poznata i kao Rasna direktiva, odnosi se na rasnu i etničku diskriminaciju u velikom broju oblasti, uključujući i pristup poslu, uslove rada, zaradu, obrazovanje i pristup robama i uslugama, posebno u pogledu stanovanja, kao i socijalnog osiguranja. Sa druge strane, doneta je tzv. Okvirna direktiva o zapošljavanju, koja se odnosi na diskriminaciju na osnovu veroispovesti ili uverenja, seksualne orijentacije, godina i invalidnosti u oblasti zapošljavanja i profesionalne obuke. Ove direktive integrisale su već postojeća pravila EU o rodnoj diskriminaciji, koja prema mnogim aspektima predstavljaju njihov prototip.

Standardi obezbeđeni direktivama uključuju zabranu kako neposredne tako i posredne diskriminacije, obuhvatajući i uznemiravanje i

navođenje na diskriminaciju, kao i zaštitu od viktimizacije za one koji traže zaštitu od diskriminacije ili su spremni da svedoče u korist žrtve, uvođenje adekvatnih sredstava zaštite od akata diskriminacije i ustanovljavanje specijalizovanih tela za borbu protiv diskriminacije.

- *Da li se i u Savetu Evrope prate ovi najviši standardi?*

– U okviru Saveta Evrope, član 14. Evropske konvencije o ljudskim pravima zabranjuje diskriminaciju po velikom broju osnova, ali samo u korišćenju prava i sloboda garantovanih samom Konvencijom. Određeno unapređenje postignuto je 2000. godine usvajanjem novog protokola XII uz Konvenciju, koji još nije stupio na snagu i koji sadrži autonomnu zabranu diskriminacije u uživanju prava garantovanih zakonom i diskriminacije od strane organa vlasti.

Dva sistema ne pokrivaju iste oblasti, na primer, neke važne osnove za zabranu diskriminacije – kao što je diskriminacija po osnovu nacionalnosti – koje se pominju u Protokolu, nisu pokrivene direktivama. Međutim, zajedno uzev, oni pružaju visok nivo zaštite od diskriminacije i, u slučaju direktiva, predstavljaju obavezujuća pravila za države članice.

- *Zašto se kaže da je prihvatanje najviših evropskih standarda u ovoj oblasti i dalje izazov za svako nacionalno zakonodavstvo?*

– Vrednosti o kojima se radi od ogromne su važnosti i poštovanje novih pravila o zabrani diskriminacije predstavlja značajan test za svaku zemlju koja želi da uskladi svoj pravni sistem sa važećim evropskim standardima. Ključno je imati na umu da prihvatanje evropskih standarda nije samo obaveza, već i prilika za “proveru” celokupnog pravnog sistema. Stvarno prihvatanje načela jednakog tretmana zahteva reviziju velikog broja propisa, kao i prakse njihove primene. Taj postupak nije lak budući da neki od oblika diskriminacije, npr. diskriminacija po osnovu rase, veroispovesti ili seksualnog opredeljenja, mogu biti duboko ukorenjeni u društvu. Uvođenje novih evropskih standarda pokazalo se bolnim i u zemljama koje imaju čvrsto ustanovljenu tradiciju vladavine prava i pravila o jednakosti u okviru svojih ustavnih akata. Često se moglo primetiti da su ove odredbe bile “uspavane”, da nisu primenjivane, kao što se i sudski sporovi koji se tiču zabrane diskriminacije nisu vodili uprkos jasnom postojanju očiglednih primera diskriminacije u praksi. Celokupan proces je toliko složen da je neophodno usvojiti adekvatne propise što pre, budući da se njihova puna primena ne može očekivati odmah po usvajanju.

- *Kako su se do sada ponašale države članice EU, da li su sve one do sada implementirale najviše standarde u svoja nacionalna zakonodavstva?*

– Rokovi za uvođenje dve pomenute direktive već su istekli i Evropska komisija je nedavno odlučila da izvede pred Sud pravde pet država članica koje nisu usvojile neophodne mere na nacionalnom nivou, kako bi ih uvele i ažurirale svoje zakonodavstvo, tako da ono bude u skladu sa Direktivom o rasnoj jednakosti. Ovi postupci će pokazati da je borba protiv diskriminacije sada ozbiljno pitanje u Evropskoj uniji.

Zemlje koje teže uključivanju u evropske integracije, sa druge strane, imaju određenu prednost u zakonodavnoj fazi, budući da mogu koristiti iskustva država članica EU koje su prenele direktive u svoje zakonodavstvo ili, u određenim slučajevima, razvile najbolju praksu čak i pre nego što su one stupile na snagu. Iako su direktive veoma detaljne, one ostavljaju dovoljno prostora nacionalnom zakonodavcu da propise prilagodi domaćem kontekstu. Iako neke evropske države nisu uradile ništa drugo do prepisale direktive u domaće zakone, kreativniji zakonodavci iskoristili su priliku da uvedu instrumente koji su se pokazali efikasnijim od onih iz direktiva – u zemljama kao što su Holandija i Ujedinjeno Kraljevstvo mogu se primetiti zanimljiva iskustva u pogledu specijalizovanih tela za borbu protiv diskriminacije, koja se mogu dobro integrisati u pravila o radu redovnih sudova. Uporedna analiza, stoga, može pružiti inspiraciju i podršku zakonodavcima.

Klod Kan, Branimir Pleša

Evropski centar za prava Roma, Budimpešta

POLOŽAJ ROMA U EVROPI OD PADA BERLINSKOG ZIDA

Kada se govori o uporednopravnim iskustvima savremenog diskriminatorskog ponašanja, neizostavno se nameće primer diskriminacije Roma, prema kojima se u “Evropi – kolevci civilizacije” postupa na gotovo uniforman način, kako u najrazvijenijim zemljama, tako i u zemljama u tranziciji. Prema saznanjima Evropskog centra za prava Roma iz Budimpešte, tokom rata u Bosni i Hercegovini, pre svega u istočnoj Bosni 1992., mnogi Romi bili su izloženi napadima od strane srpskih oružanih formacija. Za vreme NATO bombardovanja 1999., tačnije nakon povlačenja jugoslovenskih snaga sa teritorije Kosova, veliki broj Roma još jednom je suočen sa progonima, ovoga puta od strane albanskih ekstremista. Brojni kosovski Romi danas žive u Srbiji i Crnoj Gori, uglavnom u izuzetno teškim uslovima i bez realnih mogućnosti za povratak na Kosovo. Prema podacima UNHCR-a, 2000. je u Srbiji bilo 19.551 Rom raseljen sa Kosova, dok je broj ovih lica u Crnoj Gori 2002. bio 6.492. Smatra se

da bi stvaran broj Roma raseljenih sa Kosova koji trenutno žive u Srbiji i Crnoj Gori mogao biti i znatno veći, s obzirom na to da je mnogo onih koji zvanično nisu nigde registrovani – pojedine nevladine organizacije govore o ukupnom broju od oko 80.000 ljudi.

Klod Kan, programski direktor Evropskog centra za prava Roma, ističe da se na taj način područje bivše SFRJ idealno uklopilo u evropsku dimenziju diskriminacije Roma.

– Od pada Berlinskog zida, Romi širom centralne, istočne i jugoistočne Evrope glavna su meta ekstremnih grupa i pojedinaca, kao i najčešće žrtve rasističkog nasilja. Neposredno nakon pada komunističke diktature u Rumuniji, a posebno od 1990. do 1993., više od trideset romskih seoskih naselja uništeno je od strane agresivnih pripadnika neromskog stanovništva. Sličnih dešavanja bilo je i u Bugarskoj, Češkoj, Mađarskoj, Poljskoj, Slovačkoj, Ukrajini, te Srbiji i Crnoj Gori. Osim toga, u ovom periodu Romi sve češće postaju i žrtve brojnih rasističkih pokreta kao što su “Skinhedsi”. Ovakvi napadi zabeleženi su u Bugarskoj, Češkoj, Hrvatskoj, Slovačkoj, Mađarskoj, Poljskoj, ali i u Srbiji. Konačno, Romi su često izloženi i policijskoj represiji, neretko i sa fatalnim posledicama. Tokom poslednjih petnaestak godina, ovakvih incidenata bilo je u Bugarskoj, Češkoj, Francuskoj, Grčkoj, Mađarskoj, Italiji, Makedoniji, Poljskoj, Rumuniji, Moldaviji, Rusiji, Slovačkoj, Ukrajini, Turskoj i Srbiji i Crnoj Gori – objašnjava Klod Kan.

Prema rečima Branimira Pleše, pravnog direktora Evropskog centra za prava Roma, Romi su žrtve duboko ukorenjenih predrasuda, kao i svakovrsne diskriminacije širom Evrope.

– U većini obrazovnih sistema zemalja centralne, istočne i jugoistočne Evrope, postoji de facto segregacija romskih učenika. U pojedinim državama, romska deca su nesrazmerno zastupljena u specijalnim školama za decu zaostalu u razvoju, iako im po njihovim ličnim svojstvima tamo očigledno nije mesto. U Rumuniji, pri tom, mnoga romska dece uopšte i ne pohađaju nastavu. U Češkoj se, iako nezaposlenost od 1989. uglavnom ne premašuje pet odsto, procenjuje da je 70 do 80 odsto svih Roma i dalje bez zaposlenja, s tim da je taj procenat još izraženiji u pojedinim delovima ove zemlje. U tom smislu, situacija je slična i u Mađarskoj, ali i u Slovačkoj, kao uostalom i u većini drugih država u regionu. Romi su takođe česte žrtve diskriminacije u pristupu javnim mestima, kao što su bazeni, restorani, kafići i diskoteke, ali i diskriminacije prilikom ostvarivanja svojih prava na različita socijalna primanja i zdravstvenu zaštitu, kao i prava iz oblasti stanovanja.

– Uprkos postojanju brojnih međunarodnih standarda koji obavezuju države na usvajanje sveobuhvatnih zakonskih propisa protiv diskriminacije

po osnovu rasne i etničke pripadnosti, u najvećem broju evropskih zemalja ova obaveza je ozbiljno shvaćena tek u poslednjih nekoliko godina, s tim da će proces odgovarajuće izmene društvene svesti kao i neophodnog unapređenja pravne kulture svakako još potrajati. Konačno, i u državama Zapadne Evrope, vlasti, uz različita obrazloženja, sve češće deportuju Rome u “zemlje njihovog porekla”, odnosno u centralnu, istočnu ili jugoistočnu Evropu, bez obzira na to što su ovakvi postupci u velikom broju slučajeva u suprotnosti sa relevantnim međunarodnim standardima. Ovo je, naravno, od posebnog značaja u slučaju onih romskih porodica koje su, pre deportacije, u Zapadnoj Evropi već provele dugi niz godina i za to vreme sa uspehom započele, ili čak i okončale, mukotrpan proces integracije u svoje novo okruženje – zaključuje Branimir Pleša.

Damjan Tatić

Centar za samostalni život invalida, Beograd

KONVENCIJA UJEDINJENIH NACIJA

U Njujorku je od 23. avgusta do 4. septembra 2005. godine održano zasedanje ad hoc Komiteta Ujedinjenih nacija za razmatranje Predloga nacrta nove konvencije o zaštiti i promovisanju prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom. Zamolili smo mr Damjana Tatića, eksperta Srbije i Crne Gore u Radnoj grupi za izradu nacrta konvencije i člana delegacije Srbije i Crne Gore u ad hoc Komitetu, za objašnjenje o sadržaju buduće konvencije i načinu na koji će biti doneta.

– Već godinama osobe sa invaliditetom zalažu se za usvajanje pravno obavezujuće međunarodne konvencije koja bi sprečila diskriminaciju ovih osoba i osigurala da one u potpunosti uživaju sva ljudska prava i slobode garantovane međunarodnim pravom. Zato je Generalna skupština UN u decembru 2001. godine na inicijativu Meksika usvojila Rezoluciju 56/168, kojom je formiran ad hoc Komitet za razmatranje Predloga nacrta konvencije o zaštiti i promovisanju prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom.

- *Koji je cilj koji se donošenjem Konvencije želi postići?*

– Konvencija se zasniva na načelima dostojanstva i autonomije osoba sa invaliditetom, nediskriminacije, punog učešća osoba sa invaliditetom u svim sferama društvenog života na ravnopravnim osnovama sa ostalim građanima, poštovanja invalidnosti kao dela ljudske raznovrsnosti i pružanja jednakih mogućnosti osobama sa invaliditetom.

- *Koje bi obaveze po Konvenciji imale države potpisnice?*

– Radi ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom garantovanih Konvencijom, države potpisnice trebalo bi da u svoje ustavne akte unesu odredbe o zabrani diskriminacije po osnovu invalidnosti, što je Srbija i Crna Gora već učinila stavom 3. člana 3. Povelje o manjinskim i ljudskim pravima. Neophodno je i preduzimanje odgovarajućih zakonodavnih i administrativnih mera za sprovođenje konvencije, između ostalog i izmena zakona i drugih propisa kako bi se sankcionisala diskriminacija osoba sa invaliditetom. Srbija će biti na dobrom putu da ispuni ove zahteve ako Narodna skupština usvoji Predlog zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom.

Implementacija Evropskih direktiva u nacionalna zakonodavstva država članica

Tokom 2000. godine Evropska unija donela je dve značajne direktive iz oblasti zaštite od diskriminacije. To su tzv. Rasna direktiva i Okvirna direktiva o zapošljavanju, kojima se pravni standardi zaštite od diskriminacije podižu na nivo znatno viši od nivoa pravnih standarda država članica EU. S obzirom na činjenicu da će naše domaće pravno okruženje proći kroz proces harmonizacije sa pravilima iz ovih direktiva EU, pitali smo Alesandra Simonija, profesora uporednog prava na Univerzitetu u Firenci i člana grupe nezavisnih pravnih eksperata u oblasti antidiskriminacionog prava koju je ustanovila Evropska komisija, da nam ukratko predstavi implementaciju rešenja iz direktiva u nacionalna zakonodavstva zemalja članica EU.

– Sa 25 država članica i pet osnova diskriminacije, veoma je teško govoriti uopšteno. Ipak, samo nekoliko država članica nisu na vreme usvojile zakone čiji je cilj unošenje ovih direktiva u domaće pravo. To su bile Austrija, Nemačka, Grčka, Luksemburg i Finska i to samo u odnosu na Alandska ostrva. Evropski sud pravde je protiv njih doneo presude u kojima se utvrđuje kršenje obaveza implementacije. Ovi predmeti, koje je pokrenula Komisija EU, bili su prilično jednostavni, budući da je na sudijama bilo samo da utvrde da li je rok za unošenje antidiskriminacionih mehanizama u domaće pravo istekao. Međutim, tek nakon ovih presuda započeće veliki posao protiv onih država članica čija pravila nisu u potpunosti u skladu sa standardima postavljenim u direktivama.

- *Kako Evropska unija vrši nadzor nad postupkom implementacije direktiva u nacionalno zakonodavstvo?*

– Komisija EU ima svoje pravne službe i na njima je da pred Evropskim sudom pravde podnesu tužbu. Stalni nadzor nad postupkom implementacije pravila iz direktiva u domaće pravo vrši Uprava za zapošljavanje i socijalna pitanja. Njoj pomaže grupa nezavisnih pravnih stručnjaka,

od kojih svaki prati razvoj u po jednoj državi članici. Za Komisiju, ovi stručnjaci su prvi izvor informacija. Iako njihovo mišljenje Komisiju ne obavezuje, njihov rad je prilično značajan, budući da se njihovi izveštaji redovno objavljuju na veb sajtu Komisije. Objavljivanje i uređivanje ovih izveštaja prilično je delikatan posao, jer, čak i ako stručnjaci govore samo u svoje ime, razumljivo je da su države članice osetljive na bilo koju vrstu publiciteta koji se daje nedostacima u njihovom antidiskriminacionom pravu.

- *Mogu li se neke države smatrati primerima “najbolje prakse” u oblasti antidiskriminacionog prava?*

– Veoma je teško izvršiti takvo rangiranje, budući da su zakoni kojima se pravila direktiva unose u domaće pravo samo deo šire slike. Nekoliko država je i pre usvajanja direktiva imalo pravila koja su se, barem u teoriji, mogla primenjivati na slučajeve diskriminacije i ponekad ova pravila i dalje postoje kao paralelni pravni režim zajedno sa novim zakonima. Osim toga, ovde je, kao i uvek, za primenu zakonskih pravila veoma značajno da nekoliko glavnih aktera – upravni organi, sudovi, pravnici, naučna javnost, sindikati – budu svesni socijalnih problema koji leže iza svega toga. Čak i sa najboljim zakonima, antidiskriminaciona kultura ne može nastati preko noći. U svakom slučaju, situacija je različita za različite osnovne diskriminacije. Kao što se sećate, postojao je politički konsenzus oko uvođenja pravila o zabrani diskriminacije u svim oblastima po osnovu rase i etničkog porekla, dok je u odnosu na veroispovest, seksualnu orijentaciju, invalidnost, uzrast, bilo moguće samo usvojiti direktivu ograničenu na oblast zapošljavanja.

- *Zašto su se baš ova lična svojstva pokazala problematičnim za države članice?*

– Svako od njih izaziva specifične poteškoće. U odnosu na veroispovest i seksualnu orijentaciju, može se primetiti da postoji politička osetljivost tamo gde crkva ima jaku društvenu ulogu (na primer, direktiva 78/2000 sadrži neke kompromise u odnosu na veroispovest), ili tamo gde je homofobija duboko ukorenjena. Za političara je uvek primamljivo da zauzme nazadne stavove po tim pitanjima, jer smatra da će ga deo njegovih birača zbog toga nagraditi. Ako ostavimo po strani principe, mislim da takvi stavovi često pokazuju nedostatak osećanja za to šta je prioritet. Uzmite samo kao osnov diskriminacije onaj koji izaziva najviše problema, ali i onaj koji je u javnoj diskusiji najviše zanemaren, a to je starost. Mnoge države članice potcenile su ovaj problem i sada se otkriva da tržišta rada sadrže bezbroj pravila i ponašanja kojima se vrši diskriminacija po osnovu starosti. Njih je veoma teško iskoreniti, između ostalog i zato što

su nekad ona usvajana kako bi se postigli određeni društveni ciljevi. U direktivi 78/2000 se, u odnosu na diskriminaciju po osnovu uzrasta, predviđa mogućnost za države članice da odlože unošenje ovih pravila u domaće pravo za nekoliko godina. Ovu mogućnost nisu iskoristile sve države i u nekim slučajevima se to pokazalo kao pogrešan izbor. Osim toga, nedavno je u jednom slučaju u vezi sa Nemačkom, Evropski sud pravde pojasnio da se, kada koristi produženi rok za unošenje direktiva u domaće pravo, država se mora u svakom slučaju uzdržati od preduzimanja bilo koje mere kojom bi se moglo ozbiljno ugroziti postizanje rezultata koji se u direktivi propisuje. Dakle, države mogu čekati, ali ne mogu ići unazad. A smatralo se da je Nemačka upravo to uradila kada je uvela starosnu granicu za mogućnost ponovnog zaključivanja ugovora o radu na određeno vreme za istog radnika. To je dakle veoma značajan slučaj, koji pokazuje koliko je teško u praksi sprovesti jednak tretman po osnovu uzrasta.*

Razgovor vodila: *Ana Knežević*

Milo Milunović – *Mrtva priroda sa hlebom i ribom*, 1936/38.

* *Danas pravo*, 10.09.2004., str. VIII.

Predrag Vukasović

Institut za uporedno pravo, Beograd

KAKO PREPOZNATI DISKRIMINACIJU

Povrede jednakosti

Diskriminacija u najširem smislu znači razlikovanje – kada se prime- ni na društvene odnose, ona označava pravljenje razlike među ljudima u istim ili sličnim situacijama, a prema nekom od njihovih ličnih svojstava, na primer nacionalnoj ili verskoj pripadnosti, boji kože, jeziku, političkim uverenjima, polu, seksualnom opredeljenju, invaliditetu i slično. Da bi to pravljenje razlike među pojedincima bilo pravno zabranjeno, ono mora da bude neopravdano. O tome kako prepoznati nedopušteni čin diskrimi- nacije razgovaramo sa mr Predragom Vukasovićem, istraživačem-sarad- nikom Instituta za uporedno pravo u Beogradu i koautorom modela Za- kona o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom.

Beg od srednjeg veka

– Parafrazirajući Đinđićev iskaz o Makijaveliju, tvrdim da je diskri- minacija jedna mnogo dobra stvar, samo su je ljudi pogrešno razumeli. Bez nje bi u društvu postojala samo amorfn masa “jednakih” pojedina- ca, jednakih u ništavilu, što i nije tako loše ako se osećate kao diktator. Diskriminacija je bitan deo svakodnevnog iskustva svakog ljudskog bića. Zar se ne ponašamo drugačije prema starom znancu nego prema slučaj- nom prolazniku i zar se naši prijatelji ne bi uvredili ako bismo prevideli tu razliku? Uostalom, nije li prvi društveni čin svakog novorođenčeta upravo diskriminatorско ponašanje prema majci?

Međutim, ovi primeri imaju malo dodirnih tačaka sa diskriminaci- jom koja je predmet interesovanja antidiskriminacionog zakonodavstva. Pre svega, u njima je reč o pozitivnoj diskriminaciji: nekim ljudima – pred- metu diskriminacije – dopuštamo više nego što je rezervisano za prosečne, anonimne pripadnike ljudskog roda. Nasuprot tome, antidiskriminaciono zakonodavstvo bavi se negativnom diskriminacijom, tj. uskraćivanjem ne- čega što je u načelu priznato kao pravo ili privilegija svakom pojedincu – punopravnom pripadniku društvene zajednice. Problem diskriminacije nije bio poznat ni antici, ni srednjem veku. To je razumljivo: tek sa prihva- tanjem i praktičnim ostvarivanjem načela pravne jednakosti među ljudi- ma taj problem se pomalja na horizontu društvene svesti i postaje pravno relevantan. Na ovom nivou analize problem diskriminacije pojavljuje se

kao problem ostvarivanja vladavine prava i rešava se opštim normama kojima se ostvaruje ta vladavina.

- *Zašto nam je onda potreban antidiskriminacioni zakon?*

– Možemo da postavimo pitanje da li već i samo postojanje inicijative za usvajanje antidiskriminacionog zakonodavstva predstavlja simptom da se kod nas toliko omiljena “pravna država” ne meša u svoj posao. Da li nam je stvarno potreban poseban zakon da bismo ustavnu odredbu o jednakosti svih primenili na Rome, Albance, Mađare, žene, lica sa nestandardnim seksualnim opredeljenjem, invalide, obolele od AIDS-a, nepravoslavce... Spisak društveno marginalizovanih grupa koje su ovde i sada predmet diskriminacije, nažalost, nije zatvoren – ubeđen sam da sve te “manjine”, uzete zajedno, čine većinu našeg stanovništva. Antidiskriminaciono zakonodavstvo pomaže ne samo njima nego i samoj državi, pružajući dodatne pravne mehanizme tamo gde su se opšta pravna sredstva pokazala nedelotvornim.

- *Kako nastaje diskriminacija prema ovim manjinskim grupama?*

– Uzroci diskriminacije su kako socijalne, tako i psihološke prirode. Proglašenjem pravne jednakosti ne behu promenjeni konkretni društveni odnosi zasnovani na viševjekovnoj tradiciji nejednakosti, kao ni stavovi, prenošeni s kolena na koleno, koji su pretpostavljali nejednakost kao primarno socijalno iskustvo. Cigani su prljavi, Šiptari su kulturno inferiorni, plavuše su glupe, invalidi su dostojni sažaljenja... Ponekad se stari mentalni stereotipi, te gotovo arhetipske tvorevine kolektivnog nesvesnog, prenose na ove društvene grupe, koje u vreme nastanka predrasude još nisu postojale. Zar vas, na primer, stav prema obolelima od AIDS-a ne podseća na strah srednjevjekovnog čoveka od gubavaca?

- *Zašto kod nas nikada ranije nije bilo inicijativa za usvajanje antidiskriminacionog zakonodavstva?*

– Ponekad revolucionaran zakonodavac, rešen da zauvek raskine s nasleđem prošlosti, ignoriše stvarne društvene odnose koji se ne uklapaju u njegove projekcije društvenog razvoja. To je razlog zbog kojeg socijalistička Jugoslavija nije osećala potrebu za antidiskriminacionim zakonodavstvom. Takva situacija vodila je pojavi društveno prihvaćenog licemerja: miroljubivo su koegzistirale verbalna osuda južnoafričkog aparthejda i romske favele po obodima modernih gradova, tih simbola nezadrživog juriša u budućnost.

Strah od drugačijeg

Štaviše, u meri u kojoj se socijalizam ostvarivao kao zatvoreno društvo, kao stvar istorijske avangarde koja logoruje na terenu tek otrgnutom

od sila mračne prošlosti, jačala je temeljna društvena pretpostavka za pojavu svih mogućih oblika diskriminacije – strah od svega što se doživljava kao drugačije, različito od zamišljenog standarda. Ukoliko su neke od potencijalnih žrtava diskriminacije – pripadnici nacionalnih i verskih manjina – bile efikasno zaštićene ideološkim tabuima, diskriminacija drugih se jednostavno ignorisala (invalidi, nestandardno seksualno opredeljeni) ili se celom problemu pristupalo sa znakovitom ambivalentnošću i neskladom između reči i dela (problem ravnopravnosti žena).

- *Šta se desilo nakon raspada ovog ideološkog modela?*

– Nestankom ideološke represije dana nam je sloboda govora: niko nam nije kriv što se pokazalo da je ta sloboda Pandorina kutija verbalne propagande svih mogućih vidova diskriminacije. Niko neće priznati da se diskriminatorski odnosi prema žrtvi diskriminacije: u racionalizaciji takvog ponašanja žrtva je uvek kriva zato što je žrtva. Mrzim Cigane zato što se ne kupaju, ne zapošljam žene zato što će otići na porodiljsko odsustvo, pretukao sam homoseksualca zato što se izazivački ponašao dajući mi do znanja da je to što jeste... Slične racionalizacije se u modernom žargonu boraca za ljudska prava nazivaju viktimizacijom.

- *Kako bi danas pravo trebalo da reaguje na diskriminatorsko postupanje?*

– Zakonodavac nas ne može sprečiti da pribegnemo takvom ličnom opravdavanju diskriminacije – on samo može i mora takvim razlozima da oduzme snagu pravno validnog argumenta. Drugim rečima, antidiskriminaciono zakonodavstvo ne može ukloniti pomenute uzroke diskriminacije, ono se može baviti samo pravno opipljivim posledicama. Opsesivno pričanje viceva o plavušama može biti ne samo indikator diskriminatorskog stava nego i posredni generator stvarne diskriminacije žena kao manje vrednih ličnosti – ipak zakonodavac koji bi se bavio kafanskim pričama ne bi mogao biti shvaćen sasvim ozbiljno. On se bavi samo posledicama, nastojeći da ih potpuno ukloni ili bar svede na društveno prihvatljiv minimum.

Najpozitivniju stranu antidiskriminacionog zakonodavstva ne treba tražiti u njegovim konkretnim mehanizmima zaštite protiv diskriminatorskog ponašanja – uostalom, tek će buduća primena pokazati njihovu efikasnost. Epohalno dostignuće je, međutim, priznanje države da problem diskriminacije uopšte postoji i da se mora rešavati pravnim sredstvima.

Kompenzatorna prava

Reagujući protiv diskriminacije, zakonodavac uspostavlja izvesna prava koja uživaju samo žrtve diskriminacije, a ne i ostali građani. To su tzv. kompenzatorna prava: ona bi trebalo da pruže izvesnu nadoknadu, kompenzaciju žrtvama diskriminacije. Striktno govoreći, i ona predstavljaju

ju narušavanje načela pravne jednakosti i zato bi s njima trebalo postupati oprezno. Ali uklanjanje posledica već izvršene diskriminacije nije diskriminatorni akt – ono samo ponovo uspostavlja, i to najčešće samo delimično i nesavršeno, narušenu ravnotežu između prava i obaveza. Na primer, invalidi koji ne mogu koristiti redovan javni gradski prevoz imaju pravo (bar u Beogradu) da koriste usluge specijalizovanog prevoza. Mada naizgled povoljniji – u pitanju je, slično taksiju, prevoz do tačne adrese – on svojim korisnicima ipak ne pruža onu slobodu kretanja koju redovan prevoz daje nepovlašćenim građanima.*

Razgovor vodila: *Ana Vodinečić*

Milo Milunović – *Velika vrša*, 1952.

* *Danas pravo*, 10.09.2004., str. VIII.

PORUKE I POUKE SRPSKOG OKTOBRA 2000. (11)

Gospođa Silvia Nadjivan, saradnik Politikološkog instituta u Beču, od aprila do avgusta 2003. godine boravila je u Beogradu i prikupljala građu za svoju disertaciju “Dobro planirana spontanost. Pad Miloševićevog režima kao inscenirana masovna demonstracija 2000. u Srbiji”. Tom prilikom ona je uradila kvalitativne, polustandardizovane intervjuje sa tridesetak ličnosti iz političkog, naučnog, medijskog i kulturnog života Srbije. Glavna pitanja su se odnosila na uzroke koji su doveli do 5. oktobra 2000, na ulogu masovnih protesta i glavnih aktera u tim zbivanjima, na karakter i domašaj promena. Njen istraživački cilj bio je da iz perspektive različitih aktera prikaže smisao istorijskih zbivanja, a na osnovu autentičnog svedočenja – tzv. govorne istorije. Kao što se istorija menja, tako se menja i percepcija pisane istorije. U tom smislu ova zbirka razgovora je svojevrsni istorijski dokument, koji se u različitim vremenima različito percipira.

Svi prilozi koje objavljujemo u ovom i narednim brojevima u rubrici Intervju su u izvornom obliku u kome su bili izgovoreni. Nikakve sadržinske i stilske izmene nisu činjene, kako bi razgovori sačuvali dokumentarnu vrednost, autentičnost i spontanost komunikacije.

J.T.

Verica Barać

Savet za borbu protiv korupcije, Beograd

VREME VELIKOG TERORA

- *Vi ste bili opštinski javni pravobranilac od '97. godine u Čačku. Kako je tada bilo na takvoj funkciji?*

To je bilo posle onih promena. Pre toga, nisam dugo radila zbog bolesti i to je za mene bila velika nada, jer ja sam pre toga nekoliko godina radila u opštinskoj upravi, u opštini Čačak, u odeljenju za urbanizam. Naravno, bila sam razočarana šta se dešava i šta se tih godina dešavalo, mislim na rešavanje tih gradskih, komunalnih problema. Čačak je inače grad urbanističkog haosa, ali grad lepih prirodnih mogućnosti, na jednoj lepoj reci. To je jedna dobra strana, a druga je jedna neodgovorna vlast, koja je dugo vladala, koja prosto nije imala viziju razvoja tog grada, posebno kroz planiranje prostora i onda '96./'97. godine to je za mene bila velika nada. '97. u martu sam počela da radim kao pravobranilac, sa jednom novom ekipom ljudi. Ja tada noćima nisam spavala. Razmišljala sam šta ćemo raditi, šta ću da predložim, pošto sam bila od te garniture jedini čovek koji je dugo radio u upravi, konkretno na tim poslovima, koje je nova vlast trebalo da rešava na drugi način. Mislila sam, pošto je bilo 40 slobodnih gradova u Srbiji, da su vrata za odlazak Miloševića potpuno otvorena (...) Međutim, vrlo brzo sam videla da to nikome ne pada na pamet. Prosto su oni došli i ušli u ono postojeće stanje. Tu je bilo nekoliko partija koje su činile koaliciju i imam utisak da je već tada, a ja to nisam znala, počelo to nadmudrivanje ko je tu i šta u pravu, da se ništa mnogo ne promeni, a da se ima što više vlasti. Tako su ti slobodni gradovi poništili ideju saveza slobodnih gradova, jer je za savez slobodnih gradova trebalo učiniti mnogo toga i uraditi mnogo toga na lokalnu. Ovako su se svi opredelili da "drpaju" na lokalnu, odmah su se srodili sa onim moćnicima po gradovima i tu se ništa nije menjalo. U mom poslu, konkretno, samo pravobranilaštvo nije moglo ne znam šta da uradi, jer sud je bio SPS-ov. Nije sada. Pre je bio SPS-ov, sada je DOS-ov. Mi nemamo tu instituciju nezavisnog sudstva, čak mislim da nismo ni počeli ozbiljno da je pravimo. Ona pre svega zahteva drugačije zakone, verovatno traži drugačije uslove, ali traži i druge ljude. Biti nezavisan sudija podrazumeva mnoge kvalitete koje naše sudije nemaju, ili većina njih nema, tako da bi to njima bio teret, a ne pohvala. Tako da, u pravobranilaštvu, ja sam zastupala opštinu Čačak u uslovima potpunog SPS-sudstva i naišla sam na potpuno nerazumeva-

nje. Jedna valjana pravna analiza, objektivno napravljena, pokazala bi da smo mi u opštini Čačak gubili sporove koje je nemoguće izgubiti po onim zakonima. (...) Mi smo čak gubili sudske sporove za naknadu štete u vreme inflacije, što pravnički znači da je sud utvrdio da je Opština Čačak kriva za inflaciju, što je totalan “nonsense”, ali tako smo gubili sporove. Plaćali smo naknadu štete, koju su građani pretrpeli za vreme inflacije, koju su stvarno pretrpeli, ali nisu mogli da je naplate od opštine Čačak. Znači, razne vrste loših postupaka, štetnih postupaka su vođeni protiv tih lokalnih vlasti. Što se tiče SPS-a, to je tačno. Tu nema nikakvog spora. S druge strane, sama lokalna vlast je radila mnogo loših poslova i verovatno kada je videla da ne može da se izbori i da nema kvalitetan kadar, da se izbori kvalitetom i drugačijim radom, drugačijim obavljanjem samo onih poslova lokalnih, koji ne zadiru u ingerencije republičke vlade, onda su se oni verovatno malo u početku “batrgali”, a onda su, što bi naš narod rekao, “legli na rudu” i počeli da saraduju. Poslednje 2 godine, ja mislim da se nikakva posebna razlika između SPS-ove republičke vlasti i lokalnih vlasti nije ni osećala. Jedni drugima su dozvolili da krađu u različitim oblastima. (...) U uslovima kada ništa nije regulisano, onda je sve dozvoljeno za onoga ko ima moć, a sve je zabranjeno za onoga ko nema. I tako je Srbija u stvari na isti taj način došla do milion bespravno sagrađenih objekata, do stotine nelegalnih TV stanica, do hiljade nelegalnih radio stanica. Ništa nije bilo regulisano ili je, bolje bolje, sve bilo zabranjeno. U tim uslovima, onaj ko može, za njega je sve moguće. Na taj način, naravno sa raznim varijetetima, izvršena je ta velika pljačka Srbije. U tome je velikim delom učestvovala ta vlast, tako da je moje razočarenje posle godinu i po dana bilo strašno. Prvo sam mislila da oni ne znaju to da rade, nisam razumela da tu stalno postoje ti centri moći koji imaju pare i koji onda određuju i za ovu i za onu vlast. Nisam to znala i ni sada ne znam tačno, sada to možda bolje vidim. Onda je došlo bombardovanje, onda su sve te stvari bile manje važne. A zamislite da je 40 slobodnih gradova tada na svojoj skupštini donelo odluku, odnosno zahtev republičkoj skupštini da se prihvati Rambuje, da se prihvate svi uslovi Rambujea, da se kaže: “Mi nećemo rat! Nećemo sukob. Mi znamo da i posle sukoba u kome nemamo nikakve šanse, napraviće se neki sporazum koji će biti lošiji od Rambujea.” To je svakome bilo jasno. To nijedna lokalna skupština u Srbiji nije uradila. U Čačku je čak za vreme bombardovanja prvo počeo da radi taj Patriotski savez, u kome su bili i nova i stara vlast.

- *Taj Patriotski savez je bio formiran tokom bombardovanja?*

U Čačku, prvi miting u aprilu '99. godine, organizovali su zajedno lokalna opoziciona vlast i SPS i JUL. Tako su i radili, pa je onda “puklo” na samom mitingu kada ovi nisu dozvolili Velji Iliću da govori. Sukobi su

bili potpuno lični, a ne da je opozicija imala drugo stanovište, da je rat, odnosno bombardovanje iznudio Milošević. Milošević je hteo bombardovanje. Taj režim više nije imao kud. Za njega je bombardovanje bilo dobro rešenje. Oni su mislili da će u stvari na taj način privući te patriotske snage, da će reći: “Evo! Sve je kriva međunarodna zajednica!” Tako su i počeli ti protesti u Čačku... Tada sam rekla da nama nije problem u međunarodnoj zajednici, koja je nepravedna prema malim narodima, koja ne vidi problem kako bi nama odgovaralo, ali da su u toj međunarodnoj zajednici svoje mesto su našli i Češka, i Bugarska, i Rumunija. Zašto ne može Srbija? Zato što ima režim Slobodana Miloševića. Znači, naš problem. Mi možemo da rešimo naš problem, a naš problem je režim S. Miloševića. Znači da nađemo vlast koja može da se uklopi u standarde međunarodne zajednice. To je bila ta neka ključna rečenica, jer protesti u Čačku su krenuli kao protesti posle bombardovanja. Čak su i ovi ljudi iz tzv. opozicije rekli da sam ja njima pokvarila koncept još na prvom sastanku. Nisam ni znala da oni imaju takav neki koncept, jer ne bih na to ni išla. Prosto, taj patriotski koncept je bio isto tako kukavički i nikakav, kao što je i SPS.

• *Kakvi su bili uslovi za formiranje Građanskog parlamenta?*

Pa, on je krenuo iz podvale. Ja to sada znam. Tada nisam znala. Iz podvale koju je pripremio Velja Ilić i ljudi oko njega. Kada je propao taj Patriotski savez, kada su videli da su ih izigrali SPS i JUL, a i oni su hteli da pokažu da su patriote. To je bilo neko takmičenje u patriotizmu. Kada je propao taj zajednički miting, onda su oni hteli da nađu neki način, neki model, preko koga će da progovore. Isto kao patriote, ali ne zajedno sa SPS-om. Pošto nas bombarduje međunarodna zajednica, onda da i mi pokažemo da smo protiv NATO-bombardovanja, da i mi štitimo građane, ali ne na način kako to čini SPS. Ne znam odakle im je došao taj prvi tekst, sa kojim je počeo Građanski parlament Čačka. Velja Ilić je jednoj grupi ljudi dao taj tekst da se ljudi počnu okupljati. Prvo okupljanje je bilo u porti crkve, kao molitva za poginule. Sve je išlo dosta pokvareno, dosta “ispod žita”. Trebalo je u stvari da se ljudi kao što je Velja Ilić odvoje od SPS-a, da se zaštite, da ne bude da su oni isto to. Tako je počeo taj parlament, okupljanje građana u Domu kulture. Ja sam ušla na takav skup, gde su ljudi govorili protiv NATO-a, za zaštitu ljudskih života, protiv međunarodne zajednice, koja je nepravedna. I mislim da se nešto desilo... Ja naravno nisam ništa znala, ni ko je tu šta pripremao, ništa. Čak kada sam videla ko sedi na toj bini, htela sam da izađem, jer to su bili ljudi iz opštinskog rukovodstva koje sam ja dve godine gledala kako isto rade što je radio SPS. Ja nisam od njih očekivala nikakvu pametnu ideju, jer oni ni u onim osnovnim poslovima nisu imali pametnu ideju. Zamislite, dve godine ne umete da rešite pitanje parkiranja ili nećete da ga rešite. Dve godi-

ne ne pokušavate da rešite problem deponije, pa onda šta vi znate? Šta vi u stvari hoćete?! Međutim, kada sam već ostala, izašla sam zato što upravo njih nisam mogla da slušam i rekla upravo to, da nama nije problem, ili nam je mnogo manji problem, međunarodna zajednica, odnosno da je sav problem da mi shvatimo koji problem mi možemo da rešimo, mi kao građani Srbije, i od koga će zavisiti rešavanje u toj međunarodnoj zajednici. Ta rečenica koju sam rekla – to je u stvari početak Građanskog parlamenta, što sam posle shvatila da im se nije dopalo. Zbog toga je Velja Ilić pobjegao, a onda su nama rekli da ga strašno jure, progone. Danas su ti ljudi oko njega. Nemam opipljiv dokaz, ali sve ono što on radi dovoljno govori u prilog te činjenice. Ja imam potpuno osnovanu sumnju da njega niko nije gonio za vreme rata i da se on sakrio, jer to što smo mi uradili izašlo je iz okvira onoga što je on hteo i on se prepao kada sam ja rekla da je nama problem režim S. Miloševića, da nas je on uveo u rat protiv celog sveta, da nas je on uveo u ratni sukob protiv 19 najmoćnijih zemalja sveta u kome nemamo nikakve šanse, da smo trebali svaki način da iskoristimo da se dogovorimo, jer nemamo drugih mogućnosti. Prosto ne možemo da ih nateramo da oni pristanu na ono što mi hoćemo. Ljudi manipulišu na razne načine, a dobar deo tog pristojnog sveta hoće pristojne stvari. Ja sam čula mnoge kako su govorili: “Da. To treba reći! To je naš problem. To je tačno. Tako treba govoriti.” Sećam se kada sam izašla, da su ljudi govorili za mnom: “Da. Ona je rekla to što treba.” Sutradan, te neke rečenice su obišle Evropu. Prvi glas drugačiji u Srbiji. Ja nisam baš mnogo ni razumela da sam rekla nešto mnogo različito. Ja sam to govorila uvek. Ja sam tako mislila. Nisam htela da kažem kakvi su ti ljudi koji vode opštinu Čačak. Nisam htela to da kažem ne zbog njih. Meni je mnogo ranije bilo jasno ko čini opštinsko rukovodstvo u Čačku, ali mislila sam da je najvažnije da se prvo borimo protiv režima S. Miloševića, jer ako sada kažemo da i ovi iz opozicije krađu, onda ćemo prosto da oslabimo tu borbu protiv režima, a on je stvarno morao da ode, jer je bio diktator. (...) Tada sam ja rekla da mi nemamo pravo da se bunimo zbog našeg života, kad se nismo bunili i kad se ne bunimo za albanske živote i za albansku decu i da s obzirom na to da se za to nismo bunili, onda smo dobili to što smo tražili i da sada pre svega treba da tražimo da ovaj režim, kakav god da je, prestane sa terorom albanskog stanovništva, da se zaštite albanska deca i albanske porodice, pa onda da tražimo i zaštitu svojih života. Tako je to u stvari krenulo. Tog dana, na toj konferenciji za štampu, Velja Ilić je isto rekao da režim postavlja u stambene delove, tenkove i tako nešto – i zaista su to radili, premeštali su vojne objekte u stambene zone. Prosto su navlačili bombe na stambene zone. SUP su preselili u osnovnu školu, kao što su u Beogradu kod bolnica pravili kasarne. Tako su u stambenu zonu, u jednu siromašnu četvrt, u neku mehanizaciju, u neku građevinsku

firmu, dovukli neku vojnu opremu i to je bilo bombardovano. To je Velja Ilić rekao i to je stvarno bilo sjajno. Tog dana, posle te večeri, navodno su ga progonili. Ja sam ubeđena da se sakrio i da mu je neko iz tih službi to sugerisao. Vidimo ko ga i danas drži. Kažu da on ima neke dobre veze u tim tajnim službama – vojnim i policijskim. Ne znam. Toga u Srbiji ima jako mnogo. Ne znam da li ovde neko uopšte to zna koliko tih tajnih službi ima i ko kome ovde “radi o glavi”. Kao što se vidi iz ubistva Đinđića. To je potpuno jasna stvar da smo mi neka vrsta vojne hunte jako dugo. Da se izvrši državni udar koji se tako ne naziva, nego onima koji su ubili premijera govore se nadimci, a ne njihovi činovi. Oni su svi neki generali, pukovnici... Mislim da se to potvrdilo i u slučaju Velje Ilića, da on ima uporište u tome. Čak su tada govorili da ga neki Davidović, general iz Druge armije, štiti. Ovo ću vam potkrepiti još jednom stvari. Naravno, meni to tada nije padalo na pamet. Ja sam bila ubeđena da je njemu život u opasnosti. Mi smo sve učinili da ga zaštitimo, ne zato što je on predsednik opštine, nego što je naš sugrađanin, koga u takvo vreme ratnog stanja progone, porodicu mu maltretiraju i tako. Ja sam nekoliko puta išla kod njegove žene, kontaktirala sa njegovim bratom, jer sam htela da time što ćemo delovati u javnosti, posebno u međunarodnoj javnosti, stvaramo preduslove da mu se ništa ne dogodi. Ja sam bila uverena da je njegov život u strašnoj opasnosti. U tom njegovom bekstvu, a u mom ubeđenju da je on strašno ugrožen, nas šestoro su hapsili. On je već pobegao. Niko nas iz opštinskog rukovodstva nije zaštitio. Oni su posle došli na to suđenje. Ništa nam naročito nije bilo. Mogu da vam kažem da se ni mi nismo u tome mnogo pametno ponašali. Valjda je to bilo baš neko ekstremno vreme. Nismo napisali žalbu na to. Platili smo novčane kazne. Bilo nas je šestoro. Većina je tako htela. Svi su nas iz tog opštinskog rukovodstva tako savetovali. Ja sam bila protiv toga, i jedna moja drugarica, samo nas dve i prosto su nas poklopili tom pričom o opštoj opasnosti, o tome da ne smemo da radimo takve neke stvari zato što ugrožavamo, na primer, njihove porodice. Ja sam se toga bojala – da sada nečiju decu ugrožavamo. Žene su imale sinove koji su mogli da budu mobilisani. To jeste stvarno bilo opasno vreme. Nekoga mobilišu, a on uopšte ne stigne tamo gde je krenuo. Tako da smo mi malo, što se tiče tog protesta, posle tog hapšenja zastali, stali na pola puta. Da se vratim na Velju Ilića. Njegov brat je meni rekao da postoji krivična prijava protiv njega i da ima poziv da se on javi u Užice, u vojnu oblast. Ja sam ponudila da idem ja, jer sam htela da tamo kažem da ćemo ga mi braniti, da nema razloga da ga progone i onda sam čak zamolila jednog starijeg svog kolegu, advokata, čuvenog advokata čačanskog, Deka Mihajlovića, da on ide sa punomoćjem, kao ispred porodice, da zastupa Velju Ilića koji nije tu, a ja da idem kao pravobranilac opštine, jer sam htela da i pred tim vojnim vlastima raspravimo šta oni hoće, zašto progone

svoje građane, šta je on uradio da bi ga neko progonio i zašto da ga vojska juri. On je predsednik Opštine Čačak. Potpuno civilno lice. Zaista sam želela da idem. Onda se desilo da kada smo se spremili i dogovorili da idemo, da je njegov rođeni brat zahtevao od mene da ne idem. “To je opasno. Nemoj.” Kažem: “Nije za mene. Šta će da mi rade?” Nisam ništa skrivila. I tada kada su nas hapsili, nisu mogli ništa posebno da nam urade. Ništa nismo skrivili. Javno smo govorili to što smo imali da kažemo.

- *Kako su mogli da vas osude na novčanu kaznu?*

Zato što smo održavali javni skup pre prethodnog odobrenja policije u vreme vanrednog stanja, ratnog stanja. Tada su bile neke silne ratne uredbe. Čak su nam rekli da ćemo ići 15 dana u zatvor, što se meni činilo kao dobra stvar. Ja sam čak insistirala da ne platimo kazne, nego da nas pošalju u zatvor. Zato što sam mislila da nama neće nikakva velika opasnost da bude ako 15 dana budemo u zatvoru, jer bismo time pokazali našim građanima da se ne povlačimo. Ja sam pravobranilac. Damira Hercog je ugledni čačanski lekar, Vesna Bjelić, moja drugarica, je novinar BETE. Ja sam mislila, ako se mi sada na pola puta povučemo, da će oni onda da hapse građane koji su dolazili na proteste. To sam htela da sprečimo i mislila sam da mi zbog toga, zbog onih ljudi koji su dolazili, ne smemo da stanemo. Bolje je da nas šestoro ode 15 dana u zatvor – to nije ništa. Mi smo žene. Ne mogu ni da nas mobilišu. Čak mislim da bi bilo jako dobro da smo na tome insistirali, jer bi time taj protest dobio na snazi i pokazao ljudima da ne možeš ti sada nekog da uhapsiš, da ga kazniš i da svi ćute. Onda to nije to, ali prilično sam ostala usamljena u tome, jer meni su odmah rekli da ja nemam decu, da nemam porodicu, da ne razumem opasnost baš dobro i da ugrožavam tuđu decu. To stvarno nisam htela. Pomislila sam, kad bi stvarno uhapsili sina neke od te dve žene koje su bile, ko bi meni mogao da objasni, čak ni ja sama, da nisam tome doprinela. Svašta se tada dešavalo. Odlazili su momci na Kosovo. Mobilisali su ih prisilno. Po četiri kovčega su dnevno stizala u Čačak. I stvarno, u strahu za druge, ja sam prihvatila. “Dobro. Ja ću platiti kaznu i neću pisati žalbu.” To meni kao pravniku uopšte nije bilo dobro. Ja to nikada ne bih uradila. Što se mene same tiče, ja stvarno to nikada ne bih uradila, jer ja se njih nisam plašila i htela sam da te sudije za prekršaje, moje kolege, potpuno pokažem u svojoj njihovoj bedi, kao što jesu, jer njima sam pre svega htela da se obraćam. Da je sramota da to rade, da oni nisu nikakvi činovnici, odnosno poslušnici bilo kog režima, nego da moraju da budu pravnici, svoji ljudi, sa svojim stavom, koji će da kažu: “Da. Ovo jeste vanredno stanje, ali ljudi ništa nisu uradili, ništa nisu krivi. Rekli su javno to što imaju da kažu. Nije to ni za kakvo gonjenje.” Mislim da je tu odgovornost pravnika drugačija nego odgovornost drugih ljudi, u tom telu. Kao što je odgovornost lekara kad

je zdravlje u pitanju potpuno drugačija. Htela sam da pokažem da su se u toj stvari mnogo sramno poneli – taj opštinski sudija za prekršaje i sud uopšte, koji nije reagovao na toliko kršenje ljudskih prava. Mislim, da smo istrajali u tome, da bi to dobro pokazalo, ali eto, nismo.

- *Malopre ste pomenuli brata Velje Ilića, koji Vam je rekao da ne idete za Užice...*

Iako je prethodno on sam to predložio i ja sam stvarno mislila da je to dobra ideja, pre svega zato što bi tada Čačak posetile, ja mislim, sve TV i radio stanice Evrope. To bi bio odličan publicitet. Mesec-dva dana sam provela u kontaktu sa novinarima iz cele Evrope – Čačak je bio jedina svetla tačka u Srbiji. Ja sam htela da odemo tada zaista, da odemo u Užice da vidimo ko to goni Velju Ilića i zašto ga goni, zato što nema razloga da ga goni i uostalom neka kažu zašto – nema tu ništa sakriveno, a drugo, zato što bi tome mogao da se da fantastičan publicitet, da dodatno Velju zaštitimo. To je bila moja ideja. Onda je njegov brat insistirao da ja to ne radim. Ja naravno nisam ni mogla to da radim ako se njegova porodica ne slaže i oni su se prilično posle učitali. On je taj svoj beg pretvorio u svoj politički kapital. Od toga je napravio toliko laži da je to bilo smešno slušati. Ispalo je da niko od nas nije bio niukakvoj opasnosti, samo on. On je posle počeo od toga da pravi svoju političku karijeru i sve te fine stvari koje su bile vezane za Čačak i koje je trebalo da budu vezane za Čačak, a ne za nas bilo koga lično, pretvorile su se samo u njegov politički kapital, umesto u politički kapital za Čačak. Tako je uradio i posle 5. oktobra. Danas je u Čačku mnogo teže živeti nego pre 5. oktobra. On sada nas mnogo više tiraniše nego što nas je tiranisao režim S. Miloševića. Njegova televizija, to šta on govori ljudima, kako ih blati, kakve su to strašne stvari koje se dešavaju u Čačku, to nije bilo pre. Ne u takvom jednom prostačkom, najstrašnijem vidu – fašizam u tom nekom novom liku. Kao i svako zlo, i fašizam mutira. To se može na primeru Velje Ilića i Čačka dobro videti. Ali, naravno, s obzirom na to da niko ne reaguje, ispadne da to nije ništa naročito. Kao, to je eto tako, jer posle 5. oktobra on je bio kao glavni oslobodilac, što je takođe potpuno netačno, jer znamo svi koji smo učestvovali kako je to bilo. Nije bio problem naći 5. oktobra jedno 100–200 jakih momaka da se biju – to nije problem, nego kako smo uopšte došli do 5. oktobra, kako smo pripremili da tu dođe 700–800 hiljada ljudi, a to smo uradili mi, nije uradio Velja Ilić. Prema tome, on je umeo sve da isfabrikuje. On je jedan vešt manipulator, genije laži. Baš tako. Onda je on posle povratka bio glavni junak. Njega su progonili – on je na toj priči pravio svoju političku karijeru, sa tim je ušao u 5. oktobar. On je čovek koji ne zna ništa da uradi. Napravimo analizu šta je uradio za šest godina u Čačku. Ako nije znao ništa da uradi u lokalnoj sredini, a ništa nije znao

da uradi, osim da se udruži s lokalnim ratnim profiterima i mafijom, šta bi mogao da uradi na republičkom nivou. Ali, oni iz vlade, da mu zadovolje te političke ambicije, da njima manje smeta, oni su ga pustili da vršlja po našem kraju, on je tamo pravi feudalac. On se tamo ponaša kao da su ljudi u njegovoj svojini. To je strašno i od toga prosto nema mogućnosti da se zaštiti. Ja sam jedini čovek koji je posle 5. oktobra ostao bez posla u Čačku, a da o tome niko nije hteo ništa da kaže. Ono što je najstrašnije je da sam ostala bez posla u vreme kada sam bila jako bolesna, kada je moja opština Čačak meni trebalo da pomogne. Meni nije problem posao. Ja sam pravnik, profesionalac. Ja uvek mogu da otvorim advokatsku kancelariju. Problem je što su oni prihvatili izveštaj o radu pravobranilaštva bez primedbi, jer nisu mogli da imaju nikakvu primedbu. Oni se uostalom ne razumeju u to. Oni sve to rade politički, bez stručnih analiza. Ali, bez primedbi usvojiti izveštaj o radu, a pravobranioca ne izabрати ponovo, to je politički linč, na koji niko nije reagovao. Ja sam bila jako bolesna i otišla sam u invalidsku penziju. Ne bih mogla da radim svejedno, ali kakav to signal šalju ljudima koji bi trebalo da veruju u promene i ne treba da veruju da moraju da budu politički podobni da bi mogli da rade kvalitetno svoj posao. To je signal ne samo pravobranilaštvu, nego i sudu. I mislim da veća konfuzija odavno nije postojala u sudu kao sada, posle ove akcije “Sablja”. Tada su oni stvarno totalno preplašeni, jer ne znaju ko će koga da smeni, ko će koga da izblati, da kaže strašne stvari na koje niko ne može da reaguje ili neće da reaguje. Jer kako je moguće ako je sve to tačno za zamenika javnog tužioca. Tužilaštvo je jedna hijerarhijska organizacija. Šta je onda sa javnim tužiocem? Šta je uopšte sa tom institucijom tužilaštva? Da li jedan čovek može sve ono da radi godinama, a da to nema veze sa tužilaštvom?! To nije tačno. To prosto nije tačno. Ili ono nije tačno šta su oni rekli, ili su oni samo to izdvojili. Interesuju nas dabome pojedinačni slučajevi, ali nas pre svega interesuje tužilaštvo kao institucija, jer građani jesu zaprepašćeni. Zašto za dve i po godine nisu pokrenuti toliki krivični postupci? Kako to da nije bilo dokumentacije i argumentacije za mnoge stvari koje smo mi lično doživeli? Kao pljačka kroz koju smo prošli. To ne možete nikome ovde objasniti da nije opljačkan. Ili “Telekom”, koji interesuje italijanskog javnog tužioca, a našeg ne interesuje, a naš “Telekom” je privatizovan.

- *Pošto ste rekli da ste bili na bolovanju, zašto ste dobili otkaz?*

Kada je moja drugarica pitala kako je to moguće da samo ja ostanem bez posla posle 5. oktobra, mimo svih “julovaca” i “espeesovaca”, onda je potpredsednica opštine Gordana Cerović, koja je inače – to je njoj bio početak političke karijere – tu stvar uradila prvo, rekla je da nije tačno da sam ja ostala bez posla, imaću 6 meseci pravo na platu. I onda su izabrali

jednu mladu ženu, koja nije ispunjavala ni formalno te uslove, jer je imala samo 3 godine radnog iskustva, od kojih dve pripravničke – znači imala je samo godinu dana samostalnog rada u struci, ali je njima trebao jedan takav čovek. Ta žena je odmah iza toga otišla na porodiljsko bolovanje. U stvari, oni su hteli da imaju pravobranilaštvo bez pravobranioaca. Sada o ovoj ljudskoj stvari, da vama malo pokažem kakvi su to ljudi. Meni je malo nezgodno što se radi o meni. Ali se radi i o mnogim ljudima u Srbiji. Ovo je samo dobar primer. Ja sam tada bila na bolovanju. Lečila sam se na onkologiji. Bila sam jako bolesna i muž te Gordane Cerović, pošto je lekar i predsednik te komisije, tih dana je meni pisao upute za onkologiju u Beogradu. Tada su mi se bile pojavile metastaze na kostima lobanje. Bila sam stvarno u jednoj užasnoj situaciji zdravstvenoj. Da su me pozvali i rekli: “Mi imamo drugog čoveka, partijski podobnog. Ali ćemo ti dati neko mesto savetnika u pravobranilaštvu. Prosto nemoj da brineš. Bolesna si. Nećemo te ostaviti bez bolovanja.” Ja tada nisam izgubila posao zato što su se oni plašili da ću ja da radim. Oni su tada znali da ja ne mogu da radim. Imali su pouzdane informacije da sam jako bolesna. Oni su to uradili, mislili su da će to da me ubije. To je jedna strašna grupa ljudi. Njima nije dovoljno niti da vas osramote, niti da vas ostave bez posla. Oni svoje protivnike vide kao smrtne neprijatelje. Oni pokušavaju fizički da vas unište. Jer zašto bi ste vi dali otkaz nekome ko inače mora da bude na bolovanju makar godinu-dve dana. Znači, to znate sigurno. Ne može da dođe, pa da vam nešto pokvari, je l’ tako? Prosto su mislili, toliko stresova će da me dotuče. Tada su u isto vreme pokrenuli sudski spor za stan. To je bio jedan izmontiran proces, koji je trajao dve godine. Sve to u isto vreme. Od takvih ljudi mi sada očekujemo poštovanje ljudskih prava, očekujemo promene na bolje, stvaranje demokratskog društva, demokratskih institucija. Pa, ne mogu oni to. Oni nisu demokrate po opredeljenju. Njima demokratske metode samo mogu da smetaju. Oni uopšte nisu ljudi niti za demokratske metode, niti za demokratske procedure. (...) Ovde svaka vlast misli da vlada silom, da vlada policijom i da može sve da uradi i stvarno to se dobrim delom i dešava tako. Oni stvarno mogu svašta da urade.

- Kakvo je medijsko interesovanje bilo posle stvaranja Građanskog parlamenta? Rekli ste da ste bili u kontaktu sa međunarodnim medijima.

Da, da. Sve u Evropi, samo ne kod nas. Mi nismo imali našu lokalnu čačansku televiziju. To je sada Veljina televizija – bolje da je nemamo, a ove dve televizije su bile julovske i espeesovske, koje sada izigravaju neke demokratske. *Politika* je donela jedan članak da smo mi strani plaćenici i neke ružne stvari, ali ja nisam mnogo obraćala pažnju. Ali su svi evropski medij:, “Slobodna Evropa”, francuska TV, “Dojče Vele”, sve što smo

radili izuzetno dobro prenosili, davali nam fantastičnu podršku. U stvari, videli u nama neke hrabre, slobodne ljude, koji mogu da budu vesnik nekog drugačijeg stanja u Srbiji.

- *U vezi sa Savezom slobodnih gradova: Koja je bila koncepcija tog saveza?*

Pa, on je trebalo da bude ključni faktor za promene u Srbiji. Pošto je tu bilo 40 gradova, oni su napravili Savez slobodnih gradova – imali su svoje glasilo. Trebalo je da oni preko svog udruženja, asocijacije, deluju zajedno, da se drže zajedno da bi bili jedna realna snaga naspram Miloševićevog režima. Znam to samo kao neko ko je radio u Opštini Čačak. Nisam bila učesnik u tome. Znam da su dolazili ljudi iz Norveške, koji su nam govorili šta da radimo u lokalnoj vlasti, koji su nudili sve vrste pomoći. (...) Videla sam da Savez slobodnih gradova ima odličnu podršku EU. Sećam se tih Norvežana koji su dolazili, koji su nam govorili odlične stvari, koji su nudili razne pomoći. Trebalo je stvoriti jednu moćnu instituciju, koja može da parira Miloševićevom režimu. Ima ljudi koji su se time bavili. Olivija Rusovac, novinar, ja mislim da je o tome napisala i knjigu. Ona je, mislim, radila i na tom njihovom glasilu i na tim njihovim sednicama. Ona odlično zna kako su predsednici opština krenuli da razbijaju taj Savez slobodnih gradova, među kojima su i Velja Ilić i Zoran Živković, jer praviti instituciju slobodnih gradova značilo je potpunu konfrontaciju sa SPS-om, a oni su u stvari hteli saradnju na lokalnu. Tako je on umesto da bude moćna institucija prestao da postoji. Mi smo posle u Građanskom parlamentu stvorili Građanski parlament Srbije, koji je stvoren u Čačku 4. septembra, posle bombardovanja, '99. godine i onda je odmah anatemisan od lokalne vlasti. Taj parlament je Velja Ilić sa opštinskim rukovodstvom razbio na dve grupe – jednu koja je formirala Parlament Srbije, u kome sam ja bila, i jedan deo koji je u suštini prišao lokalnoj vlasti, koji je bio protiv našeg delovanja u Srbiji. Mi smo nastavili da delujemo jednu godinu do dve dana, odnosno do 5. oktobra smo delovali u 20 gradova Srbije. Hteli smo da pokažemo Srbiji da postoje ljudi koji razmišljaju šta mi treba da radimo. Tada smo napravili jednu knjigu, *Pravac promena*, u kojoj smo obradili 4 oblasti za koje smo smatrali da su najvažnije za promene u Srbiji, a među njima su promene u oblasti medija, zbog onog zakona o medijima, kojim su vladali Šešelj i Milošević. Znači, kakve promene tražimo i očekujemo od te nove, buduće vlasti u oblasti medija, nezavisnog sudstva, univerziteta i ljudskih prava. Radili smo aktivno u tih nekad 10, nekad 15, nekad 20 gradova Srbije na zaštiti ljudskih prava onih najugroženijih tada u Srbiji – Makija, Miroslava Filipovića, odlazili na ta suđenja, prosto delovali na sve načine na koje smo mogli. Dugo smo štampali jedan letak "Izbor Srbije", koji smo delili i u 200–300 hiljada primeraka gde

god smo i koliko smo mogli. Tako smo mislim doprineli tome da može da se desi 24. septembar i 5. oktobar. Za mene je jedan od najlepših dana 4. oktobar na Tamnavi, gde nije bilo ni Velje Ilića ni batinaša. Zaista je bio veličanstven dan. Ja mislim da se ta stvar prelomila 4. oktobra i ko je bio na Tamnavi, taj će shvatiti. Tu solidarnost građana sam ja tada prvi put u Srbiji osetila. Sa onim rudarima, za tri-četiri sata je na Tamnavskom polju bilo preko 200.000 ljudi. Iz cele Srbije. Tada se policija, od te mase ljudi, sa vodenim topovima i sa tim, kako im se zovu, bornim kolima, povukla i sklonila. Tada su bez problema na Tamnavu dolazili Koštunica i svi ti iz DOS-a. (...) Ta Tamnava je meni pokazala da više povratka nema, da je to kraj, da se rezultati izbora moraju priznati. Reke ljudi su dolazile. Beograd je preplavljen. Na sve suzavce niko se nije vratio. Samo smo obilazili krug. Ljudi su plakali, povraćali, vraćali se na isto mesto. Išli smo onako nagonski prema mestu gde se puca... Milošević je pao onog trenutka kada je toliko mnogo ljudi htelo da se bori i izašlo i nije htelo da se pomeri. Oni su se prosto povukli, jer nisu mogli da pobiju toliko ljudi odjednom. I to je u stvari bio njihov kraj. (...) Oni su prosto tada videli kako je ta njihova sila, u stvari mala u odnosu na tolike ljude. Šta ćete da radite sa 700–800 hiljada, sa milion ljudi? Kako? I ko će uraditi? Ko će takvo naređenje da ispoštuje? E, sada, naravno, ovi kriminalci, za koje sada pričaju da su im prišli, oni su samo videli da je pametno da pređu na drugu stranu. To su i uradili.

• *Rekli ste da ste organizovali 5. oktobar. Kako ste to uradili?*

Mi smo organizovali da dođemo, da dođemo i da donesemo te letke kojima smo ljudima sugerisali da smo pobedili, da je 90 gradova, 90 opština u Srbiji slobodno, da predstavnici tih gradova mogu da naprave parlament i da to više niko ne može da spreči i da prosto samo treba da izdržimo. Ako je 90 gradova glasalo za DOS i to sa 2/3, onda to više ne mogu da spreče. A oni te lokalne izbore čak nisu ni osporavali, što je bila odlična stvar za nas. Tada smo mi iz Parlamenta insistirali da se što pre formiraju lokalne skupštine, da preuzmu vlast u 90 gradova, a oni posle da se dogovaraju. Pa to su građani. I to u Parlamentu Srbije su samo njihovi predstavnici. Mi smo pisali te planove, da se jednog dana zakažu sve lokalne skupštine u 90 gradova. Sutradan su oni napravili Parlament Srbije. To može da bude najbolja stvar da se pritisne režim. Onda je ovo sa Tamnavom i sa rudarima zaista ispalo fantastično, odlično. Ta solidarnost tih ljudi, tih rudara, njihovo istrajavanje. Sve to jako siromašno tamo izgleda – i te mašine, i to Tamnavsko polje, i ti ljudi. Svaki režim oni interesuju samo dok se bori za vlast. Ja ne verujem da se ništa značajno nije promenilo, ni poboljšao njihov standard, ni njihovi uslovi rada. Vi znate da je taj Tamnavski kraj jako ugrožen ekološki, i onim pepelištima i svim drugim. Ali

tada su bili jako važni, jer su izdržali. Kažu da su dolazili sa RTS-a, molili ih, govorili da će im dati dve plate i ne znam koliko samo da rade 15 minuta da ih snime. Oni su čak – njihovi dobri majstori – poskidali najvitalnije delove sa mašine za kopanje rude i kada je režim doveo one rudare sa Kosova, izbeglice, oni nisu mogli da ih pokrenu. U stvari, Srbija je stala, Srbija je potpuno stala. Režim je stao sa jedne strane ogromne mase koja neće da radi, neće da kopa rudu, neće da proizvodi struju, neće da ide kući, hoće da stoji na ulici.

- *Zašto je ulica bila bitna za protest?*

Mi nismo imali drugih mogućnosti. Mediji su bili režimski. Oni su vladali policijom, ovako pojedinačno niste mogli mnogo šta da uradite. Hapšenja, ubistva – potpuno nerazjašnjena i danas. Strah je bio veliki. On se nešto izgubi kada ljudi izađu na ulice i kada ih ima dosta. Ljudi oseće solidarnost drugih ljudi. Mi smo tako uspeli da pomognemo Miroslavu Filipoviću, koji je bio osuđen na 7 godina zatvora. Novinar. Bio je u Vojnom zatvoru u Nišu. Pravili smo koncerte za Miroslava Filipovića, na koje dođe preko hiljadu ljudi. Ja se sećam u Čačku, koncert podrške Miroslavu Filipoviću, jer smo to radili tako kao kampanju. Hteli smo da idemo da kampujemo kod zatvora u Nišu i da dolazi što više ljudi dok ih ne nateramo da ga puste, jer šta drugo da radimo. Svi sistemi – sudski, medijski – sve je to bilo potpuno zatvoreno. I pošto to nismo mogli da uradimo, onda smo krenuli sa tim kampanjama u Požegi, u Čačku, u Nišu. U Čačku, pošto mi nismo imali pravo, nismo bili registrovani kao Građanski parlament Srbije – bio je samo registrovan Građanski parlament Čačka, koji je uzeo Velja Ilić za sebe, a mi u Parlamentu Srbije, nama režim nije dao to rešenje godinu i po dana-dve, – ja sam zamolila da nam Opština Čačak, koja je navodno opoziciona i koja bi trebalo da nam pomogne da se borimo za Miroslava Filipovića, mada oni to nikada nisu radili, sekretar, moj kolega, podnese tu prijavu za održavanje javnog skupa, jer koncert je javni skup. Kada sam ja došla, to je bila subota večer, pozovu me dva policajca u Dom kulture i kažu da se moramo razići, da ja moram izaći. Bio je pun trg u Čačku, bilo je nekoliko hiljada ljudi. Bile su neke dobre grupe, tako da je mlad svet dolazio. Kažu meni da moramo da se razidemo. Ja kažem: “Zašto moramo da se razidemo?” Kažu: “Skup nije prijavljen.” Ja kažem: “Jeste. Kako nije?” Jer ja znam da mi je taj kolega obećao da će oni to da urade. Ja tada nisam ni znala da svaka vlast saraduje sa svakom vlašću, jer izgleda ta vlast kod nas, takva kakva je, nedemokratska, uvek vidi opasnost od građana. Pre se solidariše sa drugom vlašću, bilo kakvom, nego sa svojim građanima. Uopšte kod nas, vlast nikada nije okrenuta građanima. Prosto od njih očekuje samo neprijatnosti valjda, jer oseća da ne radi to što građani očekuju od nje. Ja kažem: “Jeste prijavljeno i nećemo

se razići.” On meni kaže da je Opština povukla prijavu, da je tog dana Opština Čačak, sekretar Opštine Čačak Popović ili Velja Ilić, ne znam ko je to zaista uradio i po čijem nalogu, prijavu povukla, tako da smo se mi te večeri našli na udaru policije. Ja sam rekla: “Nećemo se razići.” Rekao je ako bilo ko dođe u Otpor-ovoj majici, da će biti uhapšen. Rekla sam da neće niko biti uhapšen. “Možete samo da nas uhapsite sve ili nikoga.” I onda sam se popela na binu i rekla da policija traži da se mi razidemo, i da ne sme niko da govori, i da je prijava povučena, da ja ne verujem da je prijava povučena, jer policiji ne verujem. I onda je počelo. To je ta solidarnost, čak ljudi iz Građanskog parlamenta Čačka, s kojima smo mi bili u sukobu, jer su nas oni prosto izdali kada smo formirali Parlament Srbije. Međutim, u tom trenutku su i oni i svi koji su bili oko nas nastavili da se penju na binu, tako da sam ja mislila u jednom trenutku da će to da pukne. Onda sam rekla: “Možete sve da nas uhapsite.” I oni su odustali. Koncert je održan. Na tom skupu je bila supruga Miroslava Filipovića. Bio je onaj Ristić, novinar iz Soko Banje, koji je godinu dana bio u zatvoru. Znači, bio je stvarno jedan dobar protestni skup. To hoću da vam kažem, da ukoliko ljudi žele i ukoliko solidarno podrže zahtev nekih drugih ljudi, onda to ima dosta šanse za uspeh i zato je za nas ulica bila jako važna. To što smo uradili 4. na Tamnavi i 5. u Beogradu, nismo mogli drugačije. To je bilo najbrže. Možda smo mogli kroz tih 90 gradova, ali bi to trajalo. Pitanje je kako bi se režim konsolidovao, ali tog dana oni više nisu imali kud. Narod nije hteo da ide. Stari ljudi su bili oko mene. Obični ljudi. Nije to bila nikakva posebna organizacija. Organizovali smo se samo da nas dođe što više. Prosto smo uticali na druge. Ja se sećam da sam gledala jako ružno na sve moje prijatelje koji nisu došli. I sada im to zameram. Oni su moji prijatelji, ja njih volim, ali ja u njih nemam ono poverenje koje sam imala. Tog dana je svako trebalo da bude na ulici u Beogradu, svako ko je mogao da hoda. To nije bilo pitanje moje, to nije pitanje politike. To nema veze. Ovde ne postoji politika kao legitiman, dobar način borbe za svoja prava. Ovde ne postoji ni država. Znači, morate tako da se borite za ostvarivanje elementarnog prava na život, na opstanak, na poštovanje bilo kakvih normi. Tada ste se morali boriti. Ko nije došao da se bori, meni je malo sumnjiv u nekom ljudskom smislu. Ali sam ono videla, to je fantastično bilo. Običan svet, starog sveta je bilo dosta. Sećam se, užasno povraćamo, kašljemo, svi ćemo da se pogušimo. Obidemo jedan krug. Sećam se jedne stare žene koja kaže: “Majku im njihovu! Nećemo da se sklonimo!” I svi smo se vraćali. Niko nije odlazio. Ko je bio u Beogradu tada i prethodno na Tamnavi, niko nije bežao, niko se nije sklanjao. Čak i kada su pucali, kada su bacali suzavac, nije se ta masa ljudi do popodne ništa smanjila. Čak mislim da se povećavala. I već je popodne to bila jedna svečanost. Ja se sećam da smo se presrećni vratili.

- *Da li je Građanski parlament bio registrovan kao nevladina organizacija, odnosno da li je dobio legitimaciju?*

Jeste. I danas je... Da, dobio je kasnije i danas je registrovan kao Građanski parlament Srbije. Ja sam predsednica Građanskog parlamenta Srbije. On mnogo manje i mnogo drugačije radi posle 5. oktobra, prvo zato što je u Čačku nastala nova vrsta medijske blokade, drugo zato što je inače malo promenjen stav u Srbiji. Sada se sve može raditi. Smatra se da je to sada naša vlast, pa se sve može raditi kroz institucije. Tako su međunarodne organizacije rešile da pomažu vladi, a ne nevladine organizacije. Jedna od tih važnijih stvari koje smo radili, jeste ovo sa deponijom dve i po godine, zatim izložba “Krv i med” Rona Haviva, fantastičan projekat uz pomoć Ministarstva kulture. Film Gorana Markovića “Srbija godine nulte” prikazali smo u dvadesetak gradova Srbije, kao povod za razgovor o istini i pomirenju, čemu je bila posvećena i ta izložba Rona Haviva. Kada smo je otvorili u Čačku, Ivana Zlatića iz Parlamenta Srbije su pretukli u samom Domu kulture... To je bilo prošlog leta i posle premlaćivanja Ivana Zlatića na toj izložbi fotografija, u toku noći, odnosno rano ujutru, izložbu je skinuo sam direktor Doma kulture, koji je inače šurak Velje Ilića, bez ikakvog obrazloženja i objašnjenja organizatoru, osim obaveštenja da sklonimo fotografije. Političke stranke u Čačku, počev od Demokratske stranke pa nadalje, sve su nas osudile kao organizatora, mi pravimo ružnu sliku Čačka, koja kao nije ružna. Mi stalno tvrdimo da u Čačku ima fašističkih grupa, potpuno ekstremnih grupa, da tamo nesmetano deluju neki “justinovci”, da postoje mladi ljudi koji ugraviraju sebi kukaste krstove, da su na trgu u Čačku spaljivane novine, a najavljeno je spaljivanje knjiga, da se tamo već dve godine priča da Romi kroz neke delove grada ne smeju da prolaze, da se nekoliko puta desio napad na Adventističku crkvu, da je na kući te doktorke Mire Hercog osvanuo grafiti anti-semitske sadržine. Onda se i ona setila da je to fašizam. Ali je problem u Srbiji da se svi sete da je nešto problem tek kada se njima nešto desi. Dok je Parlament Srbije održavao svoje sednice u dvadesetak gradova Srbije, to je bilo stvarno vreme velikog terora. Meni su dva puta oduzimali kola, jednom su nam zatvorili koncert – bio je “Darkwood Dub”, sve su nam letke kupili. Svašta je tu bilo. Ja sam to sve pomalo zaboravila, ali sam nedavno pročitala. U Kikindi smo imali Građanski parlament Srbije posvećen nezavisnom sudstvu. Jedan paor iz okoline Kikinde je rekao, ja mislim, i sada ključnu rečenicu za Srbiju: “Kad su vodili mog komšiju, ja i moj brat smo ćutali. Kad su vodili mog brata, ja sam ćutao. Sad kada mene vode, nema ko da ćuti.” To je priča o solidarnosti u Srbiji. Ja sada znam za ovu sasvim drugu stvar, kad smo se borili za ta ljudska prava u oblasti zaštite života i zdravlja, za deponiju u Mojsinju, da nas nisu podržali ni ljudi u Čačku...

- *Kako se finansirao Građanski parlament Srbije do 5. oktobra 2000. godine?*

Od tih međunarodnih fondera, dobar deo je finansirao Helsinški odbor u Srbiji. Jedan deo je finansirao "Heinrich Böll Stiftung". To je njihova organizacija u Sarajevu. Ona je u stvari finansirala štampanje letaka. Delili smo po 200–300 hiljada primeraka po Srbiji

- *Koji ljudi su se pridružili vašem Parlamentu?*

Do 5. oktobra mi u Parlamentu smo saradivali sa Društvom sudija Srbije i sa NUNS-om. Ovaj deo knjige o medijima je pisao Rade Veljanovski, o univerzitetu profesor, akademik Srbijanka Turajlić, o nezavisnom sudstvu Ivošević, o ljudskim pravima naš Nešić, koji je inače bio predsednik Odbora za ljudska prava, iz Leskovca, jer okosnicu te organizacije je činilo 5–6, organizacija u kojima su počeli ti protesti '99. godine.

- *Da li ste učestvovali u građanskom protestu '96./'97. godine?*

Da, samo kao građanin. Ja sam tada bila jako bolesna, bila sam tu, u bolnici. i koliko god sam mogla učestvovala sam na tim protestima, jer to je trajalo mesecima.

- *Da li ste učestvovali i u protestu 9. marta '91. godine?*

Ja nisam tada bila u Beogradu. Mi u Čačku smo se stalno trudili da napravimo neki individualni otpor. Ja sam dugo radila u urbanizmu. Pet godina sam bila u potpunoj nemilosti i tako sam tada vodila taj neki svoj otpor. Ta vlast je prosto ignorisala prava građana. Stalno smatraju da ljudi u upravi, da ljudi u sudstvu treba da rade po nekom nalogu. Kako ja to nisam htela da radim, onda su godinama pokušavali da me isteraju s posla, a nisu imali neki razlog. Ja nisam ništa prekršila niti uradila. Na primer, to je do '96. godine. Od '91.-'92. godine, znalo se da sam ja neki čovek otpora i bila sam na toj nekoj "crnoj listi".

Onda mi nisu davali predmete, posao. Ja sam dolazila na posao, a nisu mi davali predmete, jer meni nisu mogli da kažu kako ću to da rešim. Ja sam 5 godina u Odeljenju za urbanizam radila sa strankama, potpuno besplatno, kao jednu vrstu besplatne advokature. Žalbe, tužbe na ona neka njihova nezadovoljstva prema upravi, i to sam radila da oni znaju i nisam imala nekih naročitih problema. U upravi u Čačku sam radila od '88. godine, jer sam pre toga radila u Beogradu, u PKB-u. Bila sam prosto kao neka "persona non grata". Ali nisam imala nekih naročitih problema. Nisam mogla da napredujem u karijeri. Bila sam šef odseka, pa su me smenili, ali sam bila pravnik u Odeljenju za urbanizam i tako sam radila 5 godina. Oni su znali i ćutali. Ja sam tako radila i mislila sam da time ispunjavam neki svoj dug. Ja sam pravnik koji prima platu u Opštini Čačak

i dužna sam da se staram da ljudi ostvare prava koja su im zakonom zagarantovana. I to sam radila.

- *Ako sam dobro razumela, Vi ste radili na lokalnoj televiziji za informativni i ekonomski program?*

Ne, ne. Nikada nisam radila. Ja sam samo bila sagovornik za ove teme, mada ne u vreme Građanskog parlamenta Srbije... Posle bombardovanja mi smo u Čačku dobili opštinsku TV, na kojoj Građanski parlament Srbije nije imao nikakav pristup. Zato smo i štampali tolike letke i brošure, zato što jednostavno nismo mogli da dođemo. Ja nisam nikada radila na TV. Ja sam sve vreme radila, do odlaska u penziju, u Opštini Čačak. Odatle sam otišla u penziju, ali sam bila poverenik kancelarije G17 plus dve godine u Čačku. (...) I onda sam, pošto G17 ima taj akcenat na ekonomskom delu, probala da ovo što se bavim ljudskim pravima i delovanjem u sferi društva, a G17 deluje u sferi privrede, prosto sastavim, da pokažemo ljudima da je to u stvari jedna te ista stvar, jer ako se ovde ne dese promene, neće ni na tom ekonomskom delu. Možda zato što ja to kao pravnik mogu dobro da vidim. Promene u oblasti društva i kulture nisu moguće ako se nastavi ovako strašno siromaštvo, ali ni promene u ekonomskoj sferi nisu moguće ako nemate slobodne medije, nezavisno sudstvo. Vi ekonomske promene ne možete ni izvesti ako nemate zaštitu svega toga, jer će to da iscuri kao kroz sito. Tako da sam na tome, koliko god sam mogla, istrajno radila. Čačak je poznat po toj tzv. maloj privredi. Imaju ta dva udruženja privatnika, koja naravno ne saraduju – jedni su za Velju, a drugi su valjda shvatili da im Velja radi o glavi. Ali ja sam svejedno želela da saradujem i sa jednima i sa drugima. Tako sam i kampanju za Labusa pokušala da radim u saradnji sa njima, jer neka ljudi vide svoj interes u tome. Ako oni misle da on može da odgovori na neka važna pitanja, da to podrže. Onda sam imala problem u Čačku za vreme Labusove kampanje sa Demokratskom strankom u Čačku – to je jedan vrlo loš skup ljudi u svakom pogledu, koji su prirodni saveznici Velje Ilića. Oni moraju da saraduju, jer zajedno su pri lošim rešenjima. Oni su potpuno bojkotovali kampanju Labusa. Onda na lokalnoj TV, koja je opštinska, nije moglo ništa da se uradi. Niko nije mogao da gostuje, ni Labus, jer je Velja Ilić proglasio Labusa za Jevrejina i napravio jednu nacionalistički kampanju, u kojoj je prednjačila TV Čačak. Ja sam čak tu kasetu razgovora glavne urednice Svetlane Kojanović, koja je jedan “Gebels” Velje Ilića, donela tu, jer Velja Ilić je sat i po objašnjavao kako su Dinkić i Labus najveći lopovi u Srbiji, da su oni ekstremi, predstavnici nekog stranog kapitala koji je došao ovde da opljačka Srbiju, da Labus nije Srbin, da je to antisrpska kampanja. Ja sam tu kasetu donela u Beograd, u G17. Oni su se samo interesovali za onaj deo koji njih lično vređa, ne shvatajući da iza

toga postoji mnogo ozbiljnija stvar. Donela sam u Medija centar i tu smo u saradnji sa *Republikom* pokazali to za novinare, da zaista vide fašizam na delu, kako se jezikom mržnje, pretnjama ide za svojim političkim interesima i poslala sam RTS i Isidori Sekulić na Drugom programu, sa predlogom da to prikažu kao početak razgovora, kao predložak razgovoru o fašizmu u Srbiji. Nisu to nikad prikazali, nisu nam nikad javili za to. Za ovo u Medija centru novinari su bili prilično nezainteresovani. Tek kada njih neko šutira, kada o njima govori uvrede, onda se oni pitaju kako da ga bojkotuju. Ne da ga bojkotuju, nego da ga pokažu javnosti...

• *Zašto se 5. oktobar dogodio baš 2000. godine?*

On se događao '91. godine svakako. Sve se to pomalo pomeralo. Međutim, mislim da je režim uradio nekoliko krupnih grešaka. On je izazvao bombardovanje, odnosno oni su ga želeli, jer su mislili da će ga učvrstiti, odnosno da će ljude potpuno okrenuti protiv međunarodne zajednice i da će konačno naći tog velikog krivca za sve probleme u Srbiji, jer oni nijedan problem nisu umeli da reše. Opljačkali su Srbiju. Oni koji su pljačkali, oni nisu postali promoteri razvoja Srbije, nego su iznosili pare odavde. Tako da mislim da su oni mislili da će to bombardovanje da uveri ljude da u stvari nije kriv režim, nego je kriva međunarodna zajednica. To je greška. Mislim da je u stvari bombardovanje bilo ta prekretnica i uvod u 5. oktobar, bombardovanje, koje je inače bilo strašno i ničim ga ne pravdam – to je strašno šta je međunarodna zajednica uradila, jer je imala 160 drugih mogućnosti, koje nije htela da iskoristi, nije umela da iskoristi. Znači, strašno je što se tiče građana – mi smo strašno stradali. Zamislite taj strah, taj način života kada vas bombarduje 19 najmoćnijih zemalja sveta, kad nemate nikakvu mogućnost zaštite. S jedne strane režim vas je doveo dotle, a s druge strane međunarodna zajednica vas je još i častila time, ali je sa gledišta režima bilo dobro, jer ga je slomilo. Ono ga je konačno slomilo, jer sve laži su posle toga izgledale drugačije. Izgleda da je u Srbiji trebalo da mi budemo tako strašno ugroženi... Ne znam da li bi drugi ljudi tako reagovali, ali mi smo tako... Sva stradanja u Sarajevu, u Srebrenici, stradanja na Kosovu su bili kao fantastična priča. Ovde i danas ne možete pričati o tome. Kada smo mi u Čačku prikazali “Krik iz groba”, bilo je jedno 300 ljudi... Bilo je dosta dobro. Godinu dana posle toga su nas pretukli na izložbi i nije bilo 20 ljudi. U Kragujevcu nismo ni uspeli da je otvorimo. Godinu dana pre toga, to je bilo mnogo bliže 5. oktobru, prikazali smo film o Srebrenici. Bilo je 300 ljudi, ali zaista niko nije u gradu reagovao na to, jer to je isto bilo kao “neko to pravi propagandu”. Trebalo je da se desi da nas bombarduju da bismo shvatili da je to strašno i sa jedne strane, možda tanke, ja nekad mislim da smo to zaslužili, upravo zato što nas nije bilo briga, ukupno mislim, za tolike izbeglice, za Sarajevo. Ja

to nikad ne mogu da razumem za Sarajevo – da vi možete da gađate ljude dve godine i da niko ništa ne reaguje. Ja se sećam da se kod nas u Čačku pričalo da je u Sarajevu dve marke liska kupusa. Čačak je uvek bacao hranu. Ne znam da li je to organizovano ili kako, ali jeste s jedne strane bila blokada. S druge strane, opasna je televizija. I ova vlast je strašno kriva što nije napravila uslove, što je dozvolila da tu ostanu isti ljudi, da ne reši pitanje medija. Taj Savez za radiodifuziju, to je jedan strašan problem u Srbiji, što govori da oni uopšte nemaju nameru da oslobode medije, jer u Srbiji je 70% funkcionalno nepismenog stanovništva i vi zaista sa TV kakav je RTS, kakav je “Pink”, “Košava” i ne znam šta, vi zaista možete da vladate. U uslovima strašnog siromaštva ogromnog broja ljudi, koji ostaj bez stalnog posla, sa policijskom torturom, u uslovima kada i nemate demokratsku tradiciju – nemate neke načine kako da se ljudi dobro organizuju, vi možete da pokradete ljude kako hoćete, skoro da neće da odreaguju. Ovde nema reakcije ni kada im kradete na vagi, ni kada čekaju u redu. I onda su stvarno uspeli da Sarajevo, Kosovo prođu bez te neophodne solidarnosti ljudi. E onda kada se desilo bombardovanje, koliko god da su nas lagali preko TV, gađali su nas u glavu – to ipak nisu mogli da kažu da ne postoji i koliko god su se trudili posle bombardovanja – sve dodele odlikovanja, te procesije vojne opreme su stvarno delovali strašno.

- *Da li onda vidite odgovornost za rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ne samo Miloševićevog režima, nego i građana, što se nisu bunili?*

Da, da. Kako da ne. Ja svoju generaciju gledam, od ‘87. godine. Prosto je čudno da veliki broj ljudi nije tada video opasnost. Ja jesam, jer sam radila u firmi u Beogradu, koju je on rasturio, prosto rasturio, jer je tu bio neki direktor koga je on smatrao političkim neprijateljem. Tako da sam ja ‘86./’87. videla njega na delu, jer je moj direktor bio član Gradskog komiteta, u kome je predsednik bio S. Milošević. Kada je pobedio na Osmoj sednici, on je jednostavno nekoliko firmi u Beogradu doveo do propasti, tako da sam ja to neposredno videla. Ja sam i kao student prava pretpostavila da će se sve to raspasti. Pravno je to moralo da se raspadne, jer ste imali jedan lažni sistem potpuno izmišljenih kategorija, koje nigde ne postoje. Imate svojinu koja je nesvojina, imate instrumente koji ne mogu to da zaštite. Sve to od ZURA – Zakona o udruženom radu, preko tih OUR-a, razbijanja sistema, bilo je jasno da će se to raspasti. Sve je to moglo da funkcioniše dok je neko hteo da finansira, jer smo imali na stotine političkih fabrika, gde su radile na stotine hiljada ljudi. To je bilo jasno da to mora da se raspadne. Ja mislim da se Jugoslavija raspala pre svega iz ekonomskih razloga. To je bila jedna velika pljačka društvene imovine, koja se samo obukla u nacionalizam i zato imate komuniste koji su bili najveći nacionalisti. Oni su bili komunisti dok su faktički bili vlasnici društve-

nog kapitala kao politički moćnici – komunisti. A onda kada su videli da će izgubiti vlast, onda su se presvukli u nacionaliste da opljačkaju to i ja se sećam, ja sam objašnjavala to ljudima, ali niko nije verovao. Svi su mislili kao ja to pričam bez veze. Meni je tada, ‘87./’88., bilo jasno. Kada su oni govorili: “Nećemo mi da Nemci kupe naše fabrike”, ja sam tada rekla: “Da, zato što oni hoće da ih opljačkaju.” I to je za mene dominantni proces ovih 15 godina, s tim što je problem onaj deo društva za koji kažemo da je obrazovan, da pripada sudstvu, medijima, zašto te stvari nije prepoznavao i zašto tome nije pružao otpor. Pa verovatno zato što je veliki deo očekivao deo svog kolača u tome. U stvari, ja mislim da je rat pljačka. Na ovaj ili onaj način. Niko neće da krene u rat i kaže: “Ja sam krenuo da te opljačkam”, nego kaže: “Ja tebe branim zato što si Srbin”. I tako prođe. I može to što će te iste ljude da opljačka, može da ih mobilise. I to je u Srbiji radio. Danas su dočekali privatizaciju. Tada, ‘87., ‘90. godine, mi smo imali šansu za jednu odličnu privatizaciju. Imali smo i fabrike i opremu i nismo bili zakasnilo, najbolji ljudi nisu na bili napustili. Tada nije bilo moguće raditi privatizaciju, nego su držali neke mutantne forme preduzeća 10 godina. Ljudi godinama nisu radili u preduzećima dok sve nije nestalo. Šta sada privatizuju? Sada i ova vlast dozvoljava da se privatizuju samo zgrade. Nestaje ono što bi trebalo da bude u ekonomskoj politici jedne zemlje. Šta mi hoćemo? Kakve mi uslove imamo za razvoj koji će moći da zaposle toliki svet?

- *Kako se zvala firma gde ste radili ‘87. godine?*

PKB. Voćarska plantaža. To je bila jedna firma koja je mogla da bude značajna u Evropi. Nju je Milošević rasturio još ‘87.godine.

- *Kada ste počeli da saradujete sa G17 plus?*

Posle bombardovanja – to je bila ‘99. godina. 2000. godine postala sam poverenik kancelarije G17 plus u Čačku.

- *Preko kojih medija ste se informisali do 5. oktobra 2000. godine?*

Ja sam čitala *Našu borbu* dok je ona izlazila. Posle toga, *Danas* i B92, koliko je moglo da se gleda. Ja zato nisam dobra, ne radim ono što treba. Ne gledam “Pink”, BK. Imam neki otpor. Ja sam povremeno gledala RTS, mada sam i to posle prestala. Ne mogu da izdržim, a u stvari sve to treba gledati i praviti analizu. Ja sam slušala i gledala samo ono što sam mogla da podnesem.

- *Kako je moguće da su neke organizacije bile tolerisane – da su bile po zakonu ispravne, a druge nisu?*

Znate šta, taj režim se dosta raspadao. On se od ‘96. godine prilično raspao. U stvari, ja mislim da je on od ‘96. godine nastavio da postoji više

zahvaljujući opoziciji nego samom režimu. Posle svih oni protesta, onih veličanstvenih stvari, opozicija se zadovoljila samo lokalnom vlašću u 38–40 gradova i to nije koristila kao snagu u Savezu slobodnih gradova, nego da i ona “drpa” na lokalnu. Kada su ovi iz Miloševićevog režima videli da i oni “drpaju” na lokalnu i da oni nisu neka ozbiljna konkurencija, nastala je jedan vrsta suživota između “dželata” i “žrtve”. Pa je onda režim puštao neke stvari koje mu mnogo ne smetaju, pa su tako faktički postojali neki nezavisni mediji, tako su postojale nevladine organizacije koje nisu bile registrovane, ali su radile. I oni su se verovatno opredeljivali za pojedinačne terore – nekoga da zaplaše, ali nisu oni bili ni ljudi da zapuše sve rupe, jer bi onda “ekspres lonac” eksplodirao. Oni su pravili te neke ventile: “Evo, mi imamo nezavisne medije. Evo, mi imamo nevladine organizacije. Mi imamo privatni univerzitet. Mi imamo ne znaš šta sve.” Jer, oni su smatrali da to nije dovoljno jako da ih ugrozi, da može da postoji, jer to im ipak daje neki legitimitet. On bi bio lud da sve zatvori. Mislim da nije ni mogao. On je možda i želeo da od Srbije napravi pravi koncentracioni logor. Ja sam to čak jednom i rekla za vreme bombardovanja, da je meni jasna namera Miloševićevog režima da od Srbije napravi koncentracioni logor. Mislim da sam to rekla na tom suđenju. Ali da za to nema tehničkih mogućnosti. I možda su stvarno imali te ograničavajuće faktore. Jer koliko god da su imali policije, nisu mogli baš sve da reše policijom. Ipak, u svakom društvu, postoji dosta slobodnog sveta. Normalnog, pristojnog sveta i nije bilo moguće držati to sve u logoru. Drugo što im ne ide na ruku, Srbija je bogata zemlja. Sa ovoliko nerada, mi opet ne živimo tako loše. Ovde se narod uvek prehrani. Jedna od stvari koja je išla njemu na ruku u onim najstrašnijim godinama, to su seljaci. Jer ljudi su ovde živeli i hranili se sa 100 DM. Problem je što on ni u takvom sistemu nije bio baš uspešan, jer ti koji su trebali da mu nose režim, bili su najveći lopovi. I onda su i oni morali verovatno da prave neke ustupke da bi mogli toliko da krađu, jer ono što je sigurno i evidentno, nismo mi prošli samo kroz 4 rata, nego kroz nezapamćenu pljačku. Sada kada pogledam u Čačku, gde se sve vidi, takve velelepne objekte, to nema nikakav realan izvor finansiranja. To su pravili ljudi koji su imali platu kao ja ili uopšte nisu imali platu.

- *Ovo je sad hipotetičko pitanje: da li postoje stvari (do 5. oktobra), koje biste Vi, iz sadašnjeg ugla gledano, drugačije – bolje – uradili?*

Mnoge stvari. Dok sam radila u Opštini, nisam imala nikakvog iskustva, osim pravnog. Možda je trebalo tada nekako organizovati ljude, već '97. godine, da pravim neke grupe za pritisak na tu lokalnu vlast, da prosto ne radi toliko loših stvari. Drugo, u tu nevladinu organizaciju sam ušla bez ikakvog iskustva. Nikada nisam bila član niti političke stranke, niti nevladine organizacije. To isto podrazumeva određen način rada, ko-

ji ja nisam znala, i verovatno da dobrim delom zbog toga Parlament Srbije nije bio uspešniji. Tu izložbu fotografija nismo dobro pripremili, čim nismo očekivali takav otpor. Znači da mi to nismo dobro procenili. Lako je sada govoriti šta bi bilo bolje. Ja nisam umela bolje. Ono što mi možda nije pomoglo je to što ni ovoliko koliko sam mogla i umela, ovi drugi oko mene nisu hteli. Ja imam, na primer, pitanje na koje nemam odgovor. Zašto moje drugarice, moja generacija – većina su pravници – zašto nisu hteli da učestvuju u svemu tome, a imaju decu? Treba da budu životno zainteresovani i da kažu: “To ne radiš dobro.” Ali ono što ne sme da bude sporno je da treba da se borimo da bude bolje, jer ko će nama da napravi bolju državu ako ne mi sami. To nije moguće da napravi neko sa strane čak i ako želi. Ali ja nisam uspela da ubedim svoje prijateljice, svoje drugarice, da dođu. Ako smo, na primer, pravili Parlament Srbije, gde se govorilo o medijima i gde su dolazili Mihajlo Kovač, Nebojša Popov, Dragoš Ivanović, Badi Savić, Gordana Suša. Za nekoga ko misli o sebi da je intelektualac, Čačak nije grad velikih mogućnosti. To je jedan mala, provincijska sredina. Kako onda možete da objasnite da, na primer, ti ljudi, koji su pravnici ili se bave nečim, ne dođu da to čuju? A nisu došli. E sad, koliko je tu moja greška što ih nisam motivisala, a koliko je ono što ja mislim da je presudnije. (...) Da li se u tim uslovima moglo uraditi više? Pa, sigurno da jeste. Prosto, uvek kada nešto bolje znate, bolje uradite. To ne govorim kao pravdanje, nego kao poraz. Jako je teško ovde nešto uraditi. Ja sam za sve ove godine upoznala možda 4–5 ljudi koji hoće da misle, koji se ne boje da misle drugačije i koji hoće da reaguju na to. Prosto, ovde nikoga ništa ne interesuje. Ne znam zašto, ali... Meni stalno govore: “To sve što radiš, to nema veze. Ne možeš ti tu ništa da uradiš. Šta se ti tu akaš? To će ionako da bude ovako ili onako.” Jedno pristajanje, verovatno. Mi smo pravili vrlo zanimljiv razgovor – Parlament Srbije u Narodnom pozorištu, uz pomoć Ministarstva kulture i Ljubivoja Tadića iz Narodnog pozorišta. Tema je bila fantastična: Ima li pluralizma u kulturi Srbije? Hteli smo da takav razgovor, takve modalitete razgovora radimo u 15–20 gradova Srbije. Onda je Ministarstvo kulture odlučilo da nas više ne podrži. Bilo je to jako dobro, ali je na tome stalo. A u stvari, povod je bilo pismo onih devet intelektualaca, Mirko Đorđević, Filip David, koji su rekli da je osnovni problem u Srbiji taj kulturni model koji nam se nameće, umesto da odaberemo onaj koji može biti podloga za jednu modernu Srbiju. Mora da postoji dosta ljudi koji prepoznaju to i koji mogu da se bore da izaberemo taj drugačiji kulturni model. Znači, da iz one naše tradicije koju imamo, u kojoj ima dobrih, modernih, delatnih, demokratskih stvari, izaberemo taj drugi model, koji će se opredeliti za građanina, za slobodu, za demokratiju, koji će biti protiv raznih vojnih i paravojnih rešavanja problema, koji će biti protiv takvog uticaja crkve, koji će crkvu hteti da sme-

sti u društvo, a ne uz vlast. Ja mislim da od toga zavise promene u Srbiji. Ako bude dosta ljudi koji prepoznaju to i hoće da se bore. Nije lako ni jednostavno. Tu zaista izgubite mnogo od sopstvenog života, imate stalno neprijatnosti. Ja godinama u Čačku imam strašne neprijatnosti. Više ni ne znam šta sve nisu rekli, šta sve Velja Ilić nije napisao. I to su mediji vrlo lako preneli, šta sam sve ukrala. Mene ne može da povredi Velja Ilić, ali može da me povredi *Vreme*, koje to objavi na tri strane, koje me ne pozovu da kaže da su čuli za to što smo radili '99. godine. Pa da kažu: "Znate šta? Postavljamo vam ta pitanja. Ili ćemo doći..." Ali će tragom toga što priča Velja Ilić istražiti to, i onda objaviti to istraživanje – jesam li ja stvarno ukrala sve to, da li je on zaista uradio toliko projekata u Čačku. Kakvo je stanje u Čačku, kako je moguće da imamo toliko nezavisnih medija a da niko u Srbiji ne zna ko je Velja Ilić ili ko su ovi drugi iz vlasti. Kako to? Jer ako bi to znali, onda bi valjda ljudi drugačije reagovali. Videli ste i kada je bilo ovo sa "Sabljom". Za sva strašna kršenja ljudskih prava koja su učinili i Batić i Mihajlović – oni su unapred osuđivali ljude, proglašavali za krive – niko nije reagovao. Onda se u takvim uslovima stvarno jako teško boriti. Ovde se nije progurala ta ideja da je kriminalac takođe čovek, koji takođe ima ljudska prava, i da upravo na tome testiramo da li ih poštujemo. Ako vi krenete s tim da je on ubica, kako da dokaže da nije. Kako policija sme to da radi? To je isto jedno strašno kršenje zakona od strane policije, na koje ja nisam čula nikog osim Nataše Kandić da je reagovao. Ne možete tako. Pokrenuli ste postupak, stavili ste ga u pritvor – to je sve u redu. Ali šta je on uradio? To mora odlučiti pravosnažnom presudom sud. Ali eto!

(23. jun 2003, Beograd)

SRICANJE DEMOKRATIJE

- *Zašto ste rekli da ovi razgovori mogu imati izuzetan značaj za stručnu i širu javnost Srbije?*

Zato što ste Vi uspjeli da uradite nešto što ovde nikome nije pošlo za rukom. Naime, uspjeli ste da uradite kvalitativne, polustandardizovane intervjue sa tridesetak ličnosti iz političkog, naučnog, medijskog i kulturnog života Srbije, koje su igrale različite, često suprotne uloge u burnim događajima oktobra 2000. godine. Posebno je značajno da ste intervjuisali reprezentativne ličnosti iz različitih oblasti društvenog i političkog života Srbije. Vaša pitnja su se odnosila na uzroke koji su doveli do 5. oktobra 2000., na ulogu masovnih protesta i glavnih aktera u tim zbivanjima, na karakter i domašaj promena. Mislim da ste u potpunosti ostvarili svoj istraživački cilj da sakupite i prikazete iz perspektive različitih aktera smisao istorijskih zbivanja u Srbiji krajem XX veka, a na osnovu autentičnog svedočenja. To će, izvesno, biti dragocena građa za Vašu doktorsku disertaciju na temu “Dobro planirana spontanost. Pad Miloševićevog režima kao inscenirana masovna demonstracija 2000. u Srbiji”. Međutim, čini mi se da bi ta građa, kao svojevrsna govorna istorija, mogla biti dragocena i za stručnu i širu javnost Srbije. Stoga Vam predlažem da učinite napor da te intervjue sakupite i objavite u koricama jedne knjige, kao što je to svojevremeno učinila novinarka Nadežda Gaće sa svojim intervjuima o raspadu Jugoslavije, nešto ranije filozof Petar Živadinović sa svojim razgovorima sa savremenim misliocima, Vesna Mališić u nekoliko svojih knjiga i dr.

- *Kako su 1992. godine profesori podržavali protest?*

Protest studenata u proleće 1992. godine odvijao se u složenoj i konfuznoj atmosferi. Vladajuća koalicija na čelu sa Miloševićevim SPS bila je protiv, smatrajući da on šteti nacionalnim interesima, slabi borbenu moć srpskog naroda u ratu u Krajini i Bosni. Većina nastavnika Univerziteta je mislila tako i nije se pridružio studentima u protestu. Oni među njima koji su se pridružili nastojali su da studentsku energiju instrumentalizuju, kao što su to uspešno činili 1998. godine. Na drugoj strani, opozicione stranke na čelu sa GS, SPO i DS su podržavali studentski protest 1992., videći u njemu svežu energiju...

U to vreme, 10. aprila 1992., bio sam mobilisan. Moj mešoviti artiljerijski puk namenjen odbrani Beograda trebalo je da ide na obalu Drine.

Međutim, kada je BiH priznata od starne UN, naš puk je poslat u Slavoniju, gde je bio Unprofor i gde je primenjivan Vens-Ovenov plan. Na sreću, ratnih dejstva nije bilo, ali sam izbliza video posledice stravičnog rata i razaranja u Slavoniji. U tim sukobima najviše su stradali mladići od 20-30 godina. Vratio sam se sa slavonskog ratišta i prvo što sam video bio je protest studenata ispred beogradskog Pravnog fakulteta. Sa balkona im se obraćao prodekan Oliver Antić sa RTS-ovskom patriotsko-ratničkom retorikom. Na Platou ispred Filozofskog fakulteta studentima su se obraćali političari GS, SPO, DS i malobrojni profesori Univerziteta, vrelom demagoškom, ali antiratnom retorikom. I jedni i drugi su mi ličili na mlohove vampire koji u studentskom protestu nastoje da se napiju mlade studentske krvi. Zgađen i razočaran odbio sam ponudu kolega iz GS da se i ja obratim studentima i definitivno odlučio da ne ulazim ni u jednu partiju i ne učestvujem u manipulaciji i instrumentalizaciji studenata. Shvatio sam, takođe, da Srbija, nažalost, nema poziciju i opoziciju, već vozače i suvozače, koji voze narod u provaliju. Srpski politički, odnosno stranački pluralizam, ličio mi je na svojevrzni grupni seks sa samim sobom.

Dao sam nekoliko intervjuja opozicionim medijima, u kojima sam studentski protest okarakterisao kao pobunu Erosa protiv Tanatosa, pobunu života i mladosti protiv rata, smrti i mlohavih partijsko-političkih vampira.

• *Zašto ste podržavali studentski protest 1996/1997. godine?*

Ja spadam u one nastavnike koji misle da treba da budu uz svoje studente kad im je najteže. Čak i onda kada greše. I ovog puta sam odbio da držim govore na Platou, jer su banku opet držali partijski lideri, ali sam podržao njihove zahteve koji su bili umereni i realni. Govorio sam na tribinama i medijima da je došlo vreme da studenti i mladi ljudi preuzmu svoju sudbinu u svoje ruke. Da ne dozvole svojim neodgovornim očevima da ih šalju u rat i potroše njihovu budućnost. Tokom četiri meseca protesta učestvovao sam u većini akcija studenata, naročito kada je trebalo da razdvajamo studente od kordona milicije. Nisam prihvatio da budem član Odbora za odbranu demokratije na Univerzitetu, koji su formirali profesori, iako sam prihvatio većinu njihovih inicijativa.

• *Da li mislite da bi generalni štrajk 96/97. godine mogao da dovede do pada Miloševićevog režima?*

Da. Mislim da je bilo dovoljno da se ujedine opozicione stranke i njihovi lideri slože. To bi bilo dovoljno i bez generalnog štrajka. Nažalost, to se nije desilo, jer Miloševićev režim nije imao istinsku opoziciju. Naprotiv, to su bili njegovi suvozači, koji su zajedno s njegovom koalicijom (SPS, JUL SRS) vozili Srbiju u bespuće. Tada sam shvatio i javno po medijima govorio i pisao da su lideri vodećih stranaka u Srbiji, bez izuzetka, politič-

ki pigmeji koji ne vide dalje od svojih bankovnih računa i partijskih kabineta, da Srbiju sa njima na čelu ne očekuje ništa dobro.

- *Kada je 1998. godine formiran Otpor, Vi ste ga podržali i pridružili se njegovim akcijama?*

Otpor je rođen u jednoj teškoj godini naše novije istorije. Autoritarni režim Slobodana Miloševića, iznutra već istrošen i, baš zbog toga, sklon da svoju vlast uvećava i tamo gde to nije ni neophodno ni poželjno, odlučio je da podjarmi univerzitet tako što će mu, Zakonom o univerzitetu, donetim maja 1998., na najosetljivijim tačkama oduzeti autonomiju i njegove nastavnike poniziti i potčiniti, time što će njihov izbor prepustiti dekanima kao svojim neposrednim namesnicima. Reč je o lošem, represivnom i retrogradnom zakonu, koji je, ukidajući poslednje garantije akademskih sloboda i autonomije nauke, negirao univerzitet kao mesto slobodnog istraživanja, obrazovanja i stvaralaštva. Usvajanje i primena ovog kobnog zakona predstavljali su svojevrsni atak na univerzitete u Srbiji, njihov najdublji i najveći pad. Sa izuzetkom nemačkog režima iz 30-tih godina, nijedna evropska vlada u XX veku nije nametnula toliko nepoverenje u univerzitetski kadar i njegovu sposobnost da u procesu univerzitetske samouprave brine o svom interesu, kakvo je izraženo u ovom Zakonu. Tome na srpskim univerzitetima nije, na nesreću, pružen potreban otpor. Izuzetak su bili Pravni, Filološki i Elektrotehnički fakultet. Veliki broj profesora ovih fakulteta koji nisu potpisali ugovor, izbačen je iz nastave. Ja sam bio u grupi profesora Pravnog fakulteta koja je odbila da potpiše ugovor o radu i bila suspendovana. Na predmet koji sam predavao, Politički sistem, doveden je lider Srpske radikalne stranke i potpredsednik vlade, dr Vojsilav Šešelj.

Studentski pokret Otpor formiran je upravo kao odgovor na represiju vlasti prema profesorima koji su se suprotstavili ovom Zakonu. Tako je iz pepela studentskog protesta 1996/97. uzleteo oktobra 1998. godine studentski Feniks – Otpor. Leteći iznad Miloševićeve satrapije i NATO bombardera, Otpor je za kratko vreme uspeo da nam povрати nadu i da objedini sve snage promene. Ideja – pesnica Otpora pružila je mogućnost velikom broju ljudi da svoje stavove individualno iskažu, ali i da povežu različite interese i uverenja u jedinstveni pokret sa zajedničkim ciljem. Prkoseći režimu i strahu, Otpor je organizovao i vodio akcije koje su spretno kompilirale bogatu tradiciju studentskih pokreta i omladinske subkulture, potisnutu energiju novih društvenih pokreta, iskustva poljske Solidarnosti i kampanja za ljudska prava i civilno društvo od M.L. Kinga do postkomunizma.

Predvođen studentima koji su izrasli iz studentskog otpora 1996/97. i duboko utemeljen u širokim socijalnim strukturama poniženih i obespra-

vljenih, Otpor je stekao ogromnu popularnost i uticaj, tako da je februara 2000. godina prerastao u Narodni pokret Otpor. Svojim svakodnevnim neuhvatljivim akcijama ubrzo je postao najozbiljnija neposredna opasnost za režim. Bauk Otpora kružio je Srbijom izazivajući reakcije svih relevantnih socijalanih i političkih snaga. Režim je odgovorio nasiljem: preko 2.500 aktivista provelo je preko 42.000 sati u zatvorima, uz zlostavljanje i maltretiranje.

Istraživači socijalnih pokreta su jasno uočili da je politička kultura “otporaša” jasno odudarala od uobičajene netrpeljive balkanske političke kulture, odajući neuporedivo moderniji i za ove prostore do tada posve neuobičajen stil. Specifičnost i snaga Otpora su se ogledali u tome da se svakom segmentu političkog tržišta ponudi ono što upravo njega privlači. Otporaši su u svojim akcijama posebno vešto dozirali različite patriotske, kosmopolitske, građanske, komunističke i antikomunističke sadržaje. Ovakva širina i efikasnost delovanja Narodnog pokreta Otpor odlučujuće je doprinela povezivanju demokraske opozicije Srbije, raspisivanju izbora i oktobarskom prevratu 2000. godine kojim je srušen Miloševićev režim.

Iz tih razloga sam od početka podržavao Otpor, učestvovao u njegovim akcijama. To su najčešće bile javne tribine i skupovi po gradovima Srbije i opozicionim medijima. U tim akcijama sam po pravilu nastupao sa mojim prijateljima i kolegama, prof. dr Čedomirom Čupićem, pok. akademikom Milanom Kurepom, Žarkom Trebješaninom i sa mnogobrojnim studentima: Marijom Rudić (Beograd), Brankom Ilićem (Beograd), Robertom Kruljem (Subotica), Dejanom Milićem (Piro), Markom Simićem (Užice), Draganom Dobrašinovićem (Prokuplje), Vladanom Avramovićem (Ivanjica), Brankom Ljubojom (Kikinda) i dr.

• *Da li znate kakvo je bilo medijsko interesovanje za Otpor?*

U medijima je o Otporu stvarana crno-bela slika. Opozicioni i tzv. slobodni i otvoreni mediji su podržavali Otpor i prikazivali u idealizovanom svetlu. Na drugoj strani, oficijelni mediji su napadali Otpor i o otporašima govorili sve najgore (propali studenti, “drogeraši”, strani plaćenici, siledžije, i sl.). Maja 2000., posle atentata na predsednika vlade Vojvodine, tadašnji ministar unutrašnjih poslova proglasio je Otpor za terorističku organizaciju i najavio progon otporaša (iako oni nisu imali nikakve veze sa ovim ubistvom). Milan Kurepa i ja smo pozvali kolege nastavnike da se pridruže mladim otporašima i da ih zaštite od policije. Od tada sam počeo da prisustvujem sastancima Saveta Otpora i da učestvujem u osmišljavanju i realizaciji njihovih akcija.

• *Kasnije ste govorili i pisali kritički o Otporu?*

Uloga Studentskog pokreta Otpor 1988–1999. u borbi protiv represije na univerzitetima Srbije je izuzetno značajna i delotvorna. Ne manji

značaj je imao i Narodni pokret Otpor tokom 2000. godine, kada je srpska opozicija izgubila kredibilitet, doživela marginalizaciju i svela se na suvozača Miloševićeve koalicije. Po mom sudu, na grebenu ogromnog talasa socijalno-političkog nezadovoljstva, očajnog, bombardovanjem izbežumljenog i pauperizovanog naroda Srbije, bio je Otpor i nejkova uloga u rušenju Miloševićevog režima je nemerljiva.

Međutim, posle petooktobarskog prevrata 2000. godine, na vrhuncu uspeha i slave, otporaši su odlučili da se transformišu: da Narodni pokret Otpor preraste iz spontanog revolucionarnog pokreta u jasno definisan demokratski politički pokret, koji ima za cilj korenitu promenu sistema. Na svom Drugom kongresu, februara 2001., oni su poručili: “Rušenjem diktatora mi smo postavili skelu. Sada nam predstoji da izgradimo kuću. Otpor će se zalagati za izgradnju novog građanskog društva i novog patriotizma”.

Na taj način, na svom strmom putu od revolucije do evolucije, otporaši su požurili da svoje borbene simbole (pesnicu, policijske dosijee, majice, bedževe, letke) pretvore u lukrativne suvenire, a revolucionarne akcije u partijsko-sistemske funkcije. Kao što su se nekad njihovi dedovi i očevi od vitezova revolucije, klase, nacije i demokratije brzo pretvorili u njihove rentijere, tako su se pred našim očima vitezovi Otpora preobratili u njegove rentijere, “otporaši” u “odboraše”. Iz tih razloga ja sam svojim tekstovima i nastupima početkom 2001. postavljao neugodna pitanja: Kad pre naši otporaši zameniše crne majice crnim audijima, a belu pesnicu leptir mašnjama i armanijevim kravatama. Bilo mi je jasno da dosovsko-otporaška sloboda, nažalost, ne ume da peva tako lepo kao što su otporaši pevali o njoj!

• *Kako ste se još angažovali protiv režima do 5. oktobra?*

U dramatičnom i tragičnom vremenu za vlade Slobodana Miloševića bila su tri puta kojim su se kretali srpski intelektualci. Prvi put je bio put melanholičnog i resigniranog dizanja ruku od intelektualnog rada i stvaranja. Na tom putu se našla većina naših intelektualnih poslenika, zatečena asimetrijom između velikih očekivanja od tzv. revolucije 1989. i sumorne realnosti koja je grubo razotkrila izneverene nade. Drugi put je bio put političkog angažmana. Ne mali broj srpskih poslenika ušao je u političku arenu i angažovao se kao: 1) lideri vodećih političkih stranka, 2) veliki veziri i intelektualni vazali političkih moćnika, 3) politički kameleoni koji se prilagođavaju svakom političkom trenutku, i 4) prišipetlje raznih fondova i fondacija, za čiji račun su politički delovali. Ulazeći u političku arenu oni su sagoreli kao naučnici i istraživači, a potom kompromitovali i potrošili ionaki skroman kredit inteligencije u Srbiji. Najgore što nam se dogodilo pod Miloševićem u velikoj meri je posledica ovakvog ponašanja

nadobudne, sujetne, potkupljene i medijsko-politički promovisane srpske inteligencije. Najzad, postojao je i treći put kojim je išao mali broj naših intelektualaca, smatrajući da je on jedini primeren njihovom ljudskom i profesionalnom angažmanu. To je put teorijskog istraživanja artikulacije dramatičnih zbivanja i nastojanja da se ponude kompetentni odgovori na izazove vremena.

Ja sam nastojao da idem ovim trećim putem. Moj angažman je bio i ostao akademski primeren pozivu profesora. Pisao sam i objavljivao stručne tekstove i knjige o tegobama tranzicije, raspadu Jugoslavije, režimu Slobodana Miloševića. Nastojao sam da svoje studente i širu javnost upoznam s najvažnijim dostignućima savremene pravno-političke misli, da izvučem iz zaborava naše znamenite pravne pisce i njihova dela. Pokrenuo sam dva stručna časopisa (*Srpsku političku misao* i *Hereticus*), osnovao više biblioteka i edicija, kao urednik potpisao stotine knjiga, organizovao više desetina naučnih simpozijuma i rasprava. Učestvovao sam na stotinu javnih tribina i diskusija, dao preko 70 intervjuva medijima. Kada sam 1998. godine suspendovan i udaljen iz nastave na beogradskom Pravnom fakultetu, pisao sam svake nedelje kolumne u dnevnim listovima *Blic* (od oktobra 1998. do marta 1999.) i *Danas* (od 1. februara 2000. do 13. oktobra 2001. godine). Jedan sam od osnivača Centra za unapređivanje pravnih studija, koji od 1998. vrši svojevrstu pravno-prosvetiteljsku misiju u Srbiji. (Pomenuću samo da je u proteklih pet godina CUPS uspeo da uradi sledeće: Realizovao je oko 30 projekata, u kojima je ostvareno oko 250 kreativnih učesničkih uloga. Sa saradnicima CUPS-a sam držao javne tribine i seminare u 20 gradova Srbije, učestvovao u izradi modela zakona. Vodio sam Forum CUPS-a, koji je održao 60 sastanaka, na kojima je učestvovalo preko 100 predavača i oko 1000 posetilaca. Kao urednik potpisao sam na stotine knjiga...)

Delujući na ovaj način, odbijao sam da nacionalističkim strastima i imbecilnim političkim odlukama dajem idejnu i moralnu podršku i autoritet. Odbijao sam, takođe, da budem promoter mržnje i rata, ili da pljujem po vlastitom narodu. Nastojao sam da po cenu izгона i marginalizacije sačuvam svoju autonomnu kritičku poziciju, te da se odgovorno i profesionalno bavim svojim poslom. Trudio sam se da u javnim nastupima afirmišem etos smosvojnog delanja utemeljenog na jedinstvu mišljenja, govora i činjenja, na prožimanju životnog i misaonog opredeljenja. Razume se, na stručnoj i široj javnosti, posebno na mojim studentima i čitaocima mojih knjiga, je da sude koliko sam u ovim nastojanjim uspeo i dokle sam na svom putu intelektualnog angažmana stigao.

- *Kako objašnjavate da je Milošević uspeo da se održi kao neprikosnoveni vođa na vlasti uprkos ratovima, opoziciji, protestima građana, studenata, Otpora?*

Uprkos mnogim osporavanjima, Slobodan Milošević je u jednom periodu doživljavan kao narodni vođa. On je isplovio iz sivila partijskog aparata SK, a na talasu nacional-populizma, koji je preplavio “dogođeni” narod Srbije. Taj talas je iz temelja pokrenuo društvo, otvorio jugoslovensku Pandorinu kutiju, iz koje su pokuljala sva balkanska zla i otpočela svoj bestijalni ples, preteći da nas zbrišu sa lica zemlje. On je izbacio na površinu mnogobrojne domaće i (belo)svetske aktere, kao i mnoštvo različitih sukoba, saveza, (ne)principijelnih koalicija, ustupaka, nagodbi i manipulacija, što je rezultiralo jugoslavenskom ratnom apokalipsom i nacionalističkim bezumljem.

Proces oblikovanja Miloševića kao vođe predstavlja čitav lanac događaja, čije su bitne karike: osma sednica CKSK Srbije septembra 1987., mitinzi i “događanje naroda” u leto 1988 – smena vojvođanskog rukovodstva (tzv. Jogurt-revolucija) oktobra 1988. i crnogorskog januara 1989 – beogradski miting za Jugoslaviju februara 1989 – amandmansko vraćanje državnosti Srbiji 28. marta 1989 – govor na Gazimestanu na Kosovu na Vidovdan 1989.

Ustoličenju Miloševića kao novog srpskog Vožda odlučujuće su doprineli sledeći faktori: 1) milenijumska tradicija autoritarne vladavine u Srbiji, 2) nacional-populizam deklarativno okrenut liberalno-demokratskim vrednostima, a stvarno zaglibljen u predmodernu nacionalnu mitologiju i autarhiju, 3) dominacija lojalnih partijsko-državnih i ideoloških aparata, 4) oreol demokratskog legitimiteta višestranačkih izbora, 5) cezaristička ovlašćenja predsednika Republike po Ustavu od 1990., 6) podrška vojnog i sve moćnijeg policijskog kompleksa, 7) nepostojanje bazičnog konsenzusa u Srbiji i SRJ, 8) monopol nad finansijama, 9) monopol nad medijima i univerzitetom, 10) lična vlast kvaziharizmatškog karaktera, 11) koncentracija vlasti u jednom centru, koji kontroliše glavne poluge moći, 12) patrijarhalna priroda Srbije u kojoj ne postoje pojedinci kao osvešćeni građani, već podanici koji su naviknuti da budu vođeni i prepuštaju se vođama, 13) politika sve moćnijih krugova u Sloveniji, Hrvatskoj, BiH i svetu svojom naglašenom antisrpskom politikom.

Sticajem ovih činilaca ustoličen je plebiscitarno-cezaristički režim s naglašenom personalizacijom političke vlasti Miloševića, koji je uživao široku podršku naroda. Tu podršku on je uspešno pribavljao u početku putem masovnih mitinga građana i referenduma, a zatim, kada je ta podrška izostala – sinhronim delovanjem državno-partijskih i ideoloških aparata, instrumentalizacijom ratnih sukoba, represijom i manipulacijom.

• *Kojem tipu vođe je pripadao Milošević?*

U teoriji se razlikuju tri tipa političkih vođa: vođe pobedioci, uzurpatori i izbavitelji. Milošević ne pripada ni jednom od ovih tipova politič-

kog vođe. Međutim, u njegovoj ličnosti su kombinovani elementi sva tri tipa i (ne)srećno spojeni sa potrebom ogromne većine srpskog naroda za vođom.

Na početku svoje vladavine Milošević je u svesti većine Srba percipiran kao pobednik, jer je vratio državnost Srbiji i “dostojanstvo obespravljenom srpkom narodu”, nagoveštavajući čak i mogućnost ostvarenja vekovnog sna: život svih Srba u jednoj, srpskoj državi. On je istovremeno i vođa-uzurpator, jer je nakon uspona i učvršćivanja na vlasti ustoličio cezarističko-sultanističku vladavinu, koja se samo prikrivala iza demokratske fasade. I, najzad, Milošević se prikazivao i kao politički vođa izbavitelj. Mada on ne poseduje harizmatička svojstva u Veberovom smislu, određene osobine njegove ličnosti učinile su ga prijemčivim za učitavanje harizmatičke moći od strane većine srpskog naroda.

Verovatno je višedecenijski osećaj nacionalne i državne frustriranosti srpskog naroda zatamnio kritičku optiku ne samo obespravljenih Srba i Crnogoraca na Kosovu, već i akademika i vrhunskih intelektualaca. Oni su u S. Miloševiću videli ne samo političara i partijskog lidera, već i najsajjniji nacionalni simbol. “Dunuo si život srpskoj duši. Jest, ništa ne bi postigao bez naroda, ali ni narod bez Tebe ne bi mogao izvesti to što je izveo.” “Neka si živ nama Sloba,/ Ti slobodo sred Balkana./ Verujemo u Tvoj naum/ Ti si sunce naših dana” – progovorio je duh naroda kroz reči pesnika i sveštenika, a akademici su se potrudili da ga uzdignu uz bok najvećih nacionalnih državnika.

Zanimljivo je i nedovoljno istraženo da su ideološku artikulaciju i duhovnu potporu ovom promovisanju Miloševića u nacionalnog vođu izvršili istaknuti kulturni stvaraoci i najuticajnije grupe u duhovno-kulturnim institucijama, SANU i SPC. Čak je i Beogradski univerzitet povremeno organizovao manifestacije podrške Miloševiću i njegovoj politici. No, uprkos toj činjenici, svi oni zajedno nisu uspeli da ponude konzistentan nacionalni program, niti da jasno identifikuju interese Srbije i srpskog naroda u jugoslovenskoj krizi, tako da je Miloševićeva ideologija ostala nerazvijena, nekonzistentna i neutemeljena.

Idejni odgovor njegovog režima na ratne i izborne poraze, na ideološke udare i konfuzije svodio se na pragmatički “taktički eklektizam”. Naime, nemajući vlastiti nacionalni program, koji bi sadržao odgovore na aktuelna i strategijska pitanja srpskog nacionalnog i državnog interesa – Milošević je po potrebi preuzimao pojedine stavove i delove programa opozicionih partija, od Građanskog saveza i SPO-a do DSS-a i SRS-a.

Milošević je bio izrazito drzak vladar, organizator (ne)ustavnih i (van)institucionalnih državnih udara i ustavno-zakonskih pogroma. Predstavlja mračnu pojavu, često dostojnu sažaljenja i bednu kreaturu u svo-

jim ambiciozno-avanturističkim postupcima. Njegova katastrofalna politika razotkriva umišljenost malog partijskog aparatčika, onog trulog proizvođača boljševizma, koji je potkopao mnogo solidnije države nego što su druga i treća Jugoslavija. Čovek, koji se na istorijsku pozornicu Srbije popeo iz zadnjih političkih ešalona, taj silni srpski Vožd koji ratuje jer ne ume drugo, proigrao je svoju šansu kao svi vlašću opijeni karijeristi koji sve stavljaju na jednu kartu. Oslobodivši zao duh srpskog nacionalizma i megalomanije, postao je nesrećna inspiracija svih balkanskih šovinizama. Sistematski je zabranjivao štampu, gušio slobode, otpočinjao i gubio ratove, vodeći svoj narod iz poraza u poraz.

Okružio se stvorenjima ispod moralnog i intelektualnog proseka – kukavicama, laskavcima i lupežima, koji su omogućili da njegova bolešna želja za moći postane bezgranična. Njegov režim je morao sve talente i darovitosti nadomestiti šarlatanima i budalama, zato što je njihova glupost bila najbolje jamstvo za sigurnost njegove lične vlasti. Držao ih je “u fioci” i strahu preteći uništenjem kad god bi pokazali znake kolebljivosti i panike.

Tako je formirana “miloševićvska elita” (koja će još dugo žariti i paliti našim životima) kao svojevrzni hibrid sačinjen od novih kapitalista i partijsko-državnih funkcionera. Njihova vlast izvire iz ekonomsko-političke moći, a izražava se u formi kvazi-plemstva, tj. u simbolima feudalno-monarhijske moći: nepotizmu, raskošnim kućama, dvorskoj sviti, gardama, statusnim simbolima i ničim kontrolisanim privilegijama. U povesti srpskog naroda nije se desilo da ispliva na površinu i doživi društveno-političku promociju toliki broj razbojnika, ratnih zločinaca i profitera, kriminalaca raznih boja, fukara, belosvetskih protuva i prodanih duša, fabrikanata magle i proizvođača laži i sl.

Velika nevolja srpskog naroda sa dalekosežnim posledicama je u tome što je imao nesreću da mu u sudbonosnim zbivanjima krajem XX veka vođa bude mali glumac u izuzetno ozbiljnoj, odgovornoj i velikoj istorijskoj ulozi. Bez jasne državničke vizije i strategije, njegova politika je bila antipolitika sile, svršenog čina, balkanskog utuka na utuk. Porazni saldo njegove vladavine je negacija svega za šta su se Srbi (iz)borili u svojim ustancima i brojnim nacionalno-oslobodilačkim ratovima u XIX i XX veku (državna tragedija, gubitak teritorija, razaranje stožernih nacionalnih institucija, ugrožavanje duhovnog i materijalnog potencijala naroda, legalizacija nezakonito stečene imovine, vladavina ološa, izgon najsposobnijih, drastično osiromašenje većine stanovništva, gubitak istorijskih saveznika i ugleda u svetu).

Trinaest mračnih godina vladavine Slobodana Miloševića govore o tome kako je naš silni Vožd bio, zapravo, srpski Ikar Gubitnik, lelujava ibijevsko-bonapartistička senka sa svojim mutnim porocima i ograničenji-

ma malog aparatčika-karijeriste, koji se ne snalazi u ozbiljnoj političkoj igri i ne ume da izađe na kraj sa najbanalnijim ljudskim slabostima. Krleža bi rekao: “Klasičan primjer abnormalnog izobličenja u halucinantnoj rasvjeti cezaromanije”.

- *Šta Vi mislite o konstataciji da država Srbija tokom 90-ih nije mogla biti obuhvaćena kriterijumima države po Maksu Veberu?*

Maks Veber je razlikovao tri tipa legitimne vlasti prema, motivima koji prožimaju ponašanje pojedinaca koji se pokoravaju vlasti: 1) *Tradicionalno-patrijarhalna vlast* se zasniva na veri u svetost poretka, koji oduvek postoji, i najviše vlasti. Naime, podanici se pokoravaju vlastodršcu u skladu s tradicionalnom svešću o ovlašćenjima i granicama vlasti, odnosno, u skladu sa običajima. 2) *Iracionalno-harizmatička vlast* ne poznaje nikakva pravila, ni racionalno uspostavljena niti tradicionalna, i čini prolaznu pojavu koja se obično javlja u periodima kriza. Ona se zasniva na emotivnoj predanosti vođi za kojega podanici veruju da je obdaren božanskim ili natprirodnim osobinama, te mu na osnovu toga priznaju pravo na vlast. Harizmatička vlast je relativno kratkotrajna, jer se vremenom institucionalizuje, a vera u izuzetne sposobnosti vođe slabi. Tako dolazi do “obezličenja harizme”, kojom se harizmatička vlast preobražava u tradicionalnu ili legalnu. 3) *Racionalna (legalna) vlast* jeste ona koja počiva na opštim pravilima, koja važe za sve članove zajednice. Ona se vezuje za modernu ustavnu državu u kojoj je legitimnost vlasti utemeljena u veri građana u racionalnost objektivnih bezličnih pravnih pravila, kojima su podređeni svi građani, članovi državnog aparata i vlastodršci.

Slažem se sa Vama da savremena srpska država ne spada ni u jedan tip ove Veberove tipologije, mada su u njoj prepoznatljivi elementi patrijarhalne i harizmatičke vladavine. Po mom sudu, priroda režima u Srbiji najbliža je tipu koji je Aristotel nazvao *dinastei* – kombinaciji najgorih strana demokratije i najgorih strana oligarhije. Uz to, ona je kod nas praćena i ohlokratijom – vladavinom ološa.

- *Da li je bombardovanje uticalo na pad Miloševićevog režima?*

Odgovor na ovo pitanje nije jednoznačan. I da i ne. Bombardovanje suverenih država i civilnog stanovništva, koje je kulminiralo u proleće 1999. agresijom NATO na SRJ, bez obzira na kontekste i povode, ozbiljno su upozorenje da se novi odnosi u svetu konstituišu na autoritarno-hegemonističkom principu. Upotreba sile i nasilja treba da posluži kao upozorenje svim zemljama da ne pređu strogo određene granice. Ustoličen je novi princip svetskih moćnika: Ako svoje ciljeve mogu da ispune diplomatijom, upotrebiće diplomatiju. Ako se mogu ispuniti upotrebom nasilja, upotrebiće nasilje, bez obzira na UN i međunarodno pravo. Danas,

pet godina nakon bombardovanja, jasno je da politika NATO i politika Slobodana Miloševića nisu bile suprotstvljene 1999., niti su one bile u ratu. Naprotiv, njihova simbioza i komplementarnost su evidentni. Nakon kraja hladnog rata i gubitka svog suparnika (Varšavskog pakta), NATO je u Miloševićевой politici pronašao razlog svog postojanja, čak i za vođenje jednog besmislenog, anahronog “malog svetskog rata”. Istovremeno, politika NATO, predvođena SAD, posredno je doprinela učvršćivanju Miloševićevog režima. Kad god je zatrebalo, oni su svom, kako su ga rado nazivali, “faktoru mira i sigurnosti u regionu”, doturali pojas za spasavanje i omogućavali mu da odlično pliva u mračnoj i krvavoj “balkanskoj krčmi”. U tom smislu je “Milosrdni anđeo” (kako su Veliki Inkvizitori NATO cinično nazvali svoju “odlučnu akciju” bombardovanja Jugoslavije) doleteo Miloševiću da mu kao dar neba baci NATO bombe i omogući da prikrije pogubne rezultate svoje desetogodišnje politike. Štaviše, da svoje poraze pretvori u Pirove pobjede.

Ipak, on u tome nije uspeo. Veliki talas nezadovoljstva očajnih masa – žena, omladine, studenata, radnika, seljaka, intelektualaca, koji je pokrenut u Srbiji pod bombama, bivao je sve veći i moćniji. U to vreme, krajem marta i početkom aprila 1999., nekoliko nevladinih organizacija, među kojima je bio i CUPS, u jeku bombardovanja organizovalo je u Centru za ženske studije tribine protiv rata, na kojima su pored mene govorili Zaga Golubović, Vladimir Vuletić, Čedomir Čupić, Danilo Basta, Kosta Čavoški, Milena Drgićević Šešić, Vukašin Pavlović i dr. Čupić i ja smo pozvani na tribinu u Pančevo. Na tim veoma posećenim tribinama osećao se taj novi talas otpora i radikalnog suprostavljanja autoritarnom svetskom poretku na čelu sa NATO i domaćem, autoritarnom poretku na čelu sa Miloševićem. Taj odlučni otpor sam ubrzo video i među vojnicima i oficirima kada sam 23. aprila 1999. mobilisan. Bilo je jasno da će ovaj talas velikog odbijanja oduvati Miloševića sa vlasti. Nakon 15 meseci to se i desilo, oktobra 2000. godine.

• *Kako ste doživeli 5. oktobar 2000. godine?*

Vanredni izbori za predsednika Republike bili su 24. septembra. Nakon saopštavanja preliminarne rezultata, Srbija je sledećih deset dana potresana iz temelja i bukvalno proključala. Očekivao sam da će režim pružiti veći otpor, ali sam bio siguran da su Miloševićevi dani na vlasti izbrojani. Masovna podrška naroda okuražila je lidere DOS-a i oni su smogli snage da ne idu u drugi krug predsedničkih izbora. Milošević je pokušavao da to iznudi uz pomoć poluga represije. Sukob je bio neizbežan. Rasplet se desio 5. oktobra. Toga dana sam imao puno posla u CUPS-u, koji se tada nalazio u Jevremovoj ulici. Jelena Rudić i studenti otporaši su javljali o pripremama za miting. Radio Index je informisao sa raznih mesta u gra-

du o velikim kolonama koje pristižu u centar Beograda. Ka Škupštini sam išao Kosovskom, ali samo do Vlajkovićeve. Tu sam dočekaao dramatične dugađaje. Sukob sa policijom, gužvu u ulici Majke Jevrosime, suzavac... Ubrzo, oči i glava su me više boleli od slika razbijanja Skupštine i ukradenih stvari koje demonstranti nose na leđima. Tog popodneva 5. oktobra 2000. godine se sećam po zlim slutnjama i bljutavogorkom ukusu dima na platou ispred Skupštine i na Pašićevom trgu. Uveče sam sa Ljubišom Rajićem uz pivo na Terazijama pokušavao da potisnem ovu gorčinu i zle slutnje. Uzalud. Iza nas su zloslutno zjapili razbijeni i pokradeni izlozi lokala luksuzne robe, kažu u vlasništvu Marka Miloševića.

Sa tim bljutavogorkim ukusom pisao sam svoju kolumnu “U bespuću” u listu *Danas* i ubrzo došao u sukob sa mojim dojakošnjim kolegama, sada dosovskim ministrima i liderima, sa glavnim urednikom *Danasa*, sa većinom mojih čitalaca. Kolumnu u *Danasu* sam uskoro izgubio, ali se tekstova koje sam pisao ne stidim. Naprotiv. O 5. oktobru sam pisao kao o rokadi dojakošnjih vozača i suvozača naše pogibelji. Naslovi mojih kolumni bili su: 17. oktobra, “Usta puna revolucije – mukotrпно sricanje slobode”, 24. oktobra “Zloupotreba demokratije – lideri dosovske vlasti kao politički alhemičari”, 14. novembra “Pod kontrolom daljinskih upravljača – neodoljiva privlačnost medijskog mraka”. Pokušao sam da upozorim kuda plovi dosovski brod: dosovski vitezovi demokratije umesto radikalne promene društva uspeli su da promene sebe. Postali su rentijeri demokratije. Posle preuzimanja vlasti oni sve više nalikuju na onemoćale ljubavnike koji su ušli u godine kada više ne mogu da razočaraju, već samo da prijatno iznenade. Demokratija u Srbiji se našla na kritičnoj tački, sa koje se prevladavaju njene mane i slabosti, ili se ona deformiše i survava u kaljugu predgrađanskog, predmodernog društva.

- *Zašto se 5. oktobar dogodio 2000. godine, a ne ranije ili kasnije?*

Peti oktobar se nije desio ranije jer su noseći stubovi Miloševićevog režima (monopol nad finansijskim kapitalom, državnim aparatom, ideološkim aparatima i vojno-policijskim kompleksom) bili veoma čvrsti i oni su uporno odolevali svim udarima opozicije, čak i NATO bombama. U objašnjenju prirode promena polazim od Benžamena Konstana, koji kaže: “Političke promene ne znače skoro ništa. Pravi istorijski napredak je onaj koji se odigrava u dubinama društva.” U toj optici politički prevrat u Srbiji značio je odbacivanje nepodnošljive stvarnosti i rokadu dojakošnjih vozača i suvozača srpske pogibelji. Dramatični kraj Miloševićeve vladavine možda je krah starog režima, ali ne i kraj starog društva. koje se, za razliku od režima, ne može političkim dekretom promeniti i pretvoriti u civilno društvo. Posle oktobarskog prevrata, Srbija je krenula putem tranzicije. Suočena sa strašnim posledicama autoritarne vladavine jednog

satrapskog režima, nova vlast je učinila prve korake ka izlazu iz bespuća i ostvarila značajne rezultate, naročito na međunarodnom planu. Međutim, na drugoj strani, DOS nije uspeo da uspostavi suštinski diskontinuitet sa prethodnim režimom. Glavni problemi nisu rešeni, već su produbljeni. Umesto izlaska na evropski drumon nam nameće lažne dileme i anahronne teme o karakteru države, obliku vladavine, o crkvi, veronauci i sl., koje su nebitne za demokratsku tranziciju.

- *Kakva je bila priroda promena?*

Po mom sudu, promene nisu suštinske. Na delu je ne diskontinuitet, već kontinuitet sa prethodnim tipom i mehanizmima vladavine. Otuda još ne možemo govoriti o postmiloševićizmu već o antimiloševićizmu, u kojem se odvija, u raljama “anti” i “post”, magijski obred poništenja, ne suštine starog režima, već njegovih pojavnih posledica. Stoga kako god borbeni dosovci svojom revolucionarnom retorikom pokušavali negirati Miloševićev režim, oni ga zasad, uistinu, samo dopunjuju. Letimičan pogled na dvojno knjigovodstvo dvogodišnje vladavine DOS-a jasno ukazuje da na istorijskim terazijama minusi daleko pretežu nad plusovima, da je tzv. dosovska demokratija krhka i ranjiva, jer njene slabosti daleko nadmašuju vrline. Time su široko otvorena vrata pretvaranju dosovske vladavine u demagošku demokratiju. Iza simulakruma liberalne demokratije skriva se istina o izopačenoj autoritarnoj stvarnosti, odnosno spolja (demagoški) gladac, iznutra (demokratski) jadac. Dakle, politička praksa vladavine DOS-a još uvek nije izašla izvan okvira autoritarnog modela. Gotovo svi elementi prethodnog režima prepoznatljivi su u stvarnosti dosovske Srbije. Lideri DOS-a, na čelu sa premijerom Đinđićem i predsednikom Koštunicom, više su energije i vremena utrošili u borbi za preuzimanje ovih poluga vlasti, nego u njihovu promenu i reforme.

Osnovni uzroci neuspeha reformi i mršavi rezultati dvogodišnje vladavine DOS-a proizlaze iz neuspele modernizacije i nedovršene države. Reč je o “modernizaciji bez modernosti” (R. Darendorf), jer su suspendovana dva ključna faktora zapadne modernizacije građanin i preduzetnik. Zato na godišnjicu oktobarskog “bljeska slobode” sa mnogo rezignacije: možemo zaključiti: U Srbiji ništa novo! Uprkos zaglušujućoj buci i velikim očekivanjima od naše tzv. oktobarske revolucije, Srbija nije raskinula sa autoritarnim, niti je uspostavila demokratski poredak. Zapravo, oktobarski prevrat je predstavljao samoodbrambeni refleks masa od brutalno kriminalizovanog režima. Po svemu sudeći, to je još jedna revolucija izneverenih nada, čiji je najveći domet “oslobođenje prostora za nadoknađivanje propuštenog razvoja” (Habermas).

Nastavi li ovako, nova dosovska vlast će ubrzo građane Srbije staviti pred dilemu sličnoj dilemi supruge koja se, bežeći iz bračnog pakla sa

pijancem, preudala za kockara, te sada na novim mukama razmišlja o novom braku, ili vraćanju pijancu.

- *Šta mislite o ulici kao formi protesta? Zašto je Milošević i sam upotrebio ulicu za demonstracije?*

Valja primetiti da je u poslednjih 15 godina ulica veoma često služila kao forma protesta. U vreme uspona Miloševića 1987–1989. mitinzi, ideološki kršteni kao "događanje naroda", predstavljali su izraz nacional-populizma, koji je imao ključnu ulogu u etabliranju njegovog režima. Neravnopravni položaj Srbije u Ustavu SFRJ i nacionalne frustracije koje su odatle proizlazile u uslovima svekolike krize, pretočili su se u ogromni talas nezadovoljstva osiromašenih, obespravljenih i očajnih masa, koji je 1987–1988. g. preplavio Srbiju. Vrh tog talasa je bio na Kosovu. Milošević je instinktom velikog političara osetio da se na grebenu tog talasa može uzdići do neslućenih visina neprikosnovenog lidera i apsolutne vlasti. Taj talas je za kratko vreme izazvao eruptivno talasanje srpskog populusa i kroz različite kanale (institucionalne i vaninstitucionalne) izlio se u višemilionske mitinge i proteste građana sa različitim zahtevima, od ekonomsko-socijalnih i političkih do nacionalnih i verskih.

U početku, kad je izbio ovaj srpski "krik gneva" obespravljenih i poniženih, koji su u sve dužim kolonama dolazili u Beograd – činilo se da nastaje pokret za ljudska prava i građanske slobode. Međutim, takva očekivanja su se izjalovila, jer su se sva nezadovoljstva odbijala o bedeme partijske države. Tako se desilo da taj veliki mitingaški talas nije našao utoku u demokratskom poretku već u nacional-populizmu, u novom autoritarizmu, koji se (samo)legitimisao kao liberalno-demokratski model. Ali budući da na srušenom mostu ranijeg komunističkog modela vladajuća oligarhija nije dozvolila izgradnju novog mosta ka liberalno-demokratskom društvu, srpsko društvo se konstituisalo kao autoritarna, etnocentrična zajednica. Masovnost podrške davala je privid demokratizacije i pluralizacije u osnovi nacional-populističkom pokretu. Ovaj prividno demokratski karakter odigraće presudnu ulogu u ostvarivanju namere režima da sazrele uslove za strukturne promene države i društva supstituiše opštim i totalnim međunacionalnim sporom u zajedničkoj državi. Na taj način je u Srbiji 90-tih godina na talasu mitingaškog događanja naroda uspostavljen režim koji je deklarativno okrenut liberalno-demokratskim vrednostima i evropskim integracijama, a stvarno duboko zaglibljen u predmodernu nacionalnu mitologiju i predgrađansku autarhiju.

Na drugoj strani, mitinzi opozicije, iako nastali kao reakcija na nacional-populističko "događanje naroda", kao demokratski pokret za građansku emancipaciju, pate od iste bolesti. Naime, brojni mitinzi opozicije od devetomartovskog 1991. godine do preobraženskog 1999. i petookto-

barskog 2000., na paradoksalan način su potvrdili ovu ambivalentnu prirodu mitinga. S jedne strane, oni su predstavljali otpor protiv arogancije autoritarnog režima i manifestovali su se kao masovni pokret za odbranu elementarnih ljudskih prava i građanskih sloboda. S druge strane, uprkos njihovim zvezdanim mitingaškim trenucima, oni su instrumentalizovani, neodgovorno straćeni od strane narcisoidnih partijskih lidera.

Mnogo je indikatora koji ozbiljno upozoravaju da su brojni mitinzi opozicije 1991–1999. g., bez obzira na sadržinu, motive, liberalno-demokratsku retoriku i ciljeve, nažalost, sledili prepoznatljivu matricu: nezadovoljstvo građana + ogromni demokratski potencijal + energija za promene = instrumentalizovani su kao sredstvo obračuna između vodećih opozicionih stranaka i njihovih lidera. Iz tih razloga stiče se utisak da – dok su mitinzi vlasti na Ušću, Gazimestanu i sl. bili reakcija na teško socijalno-političko stanje u zemlji i izraz plebiscitarne podrške naroda Slobodanu Miloševiću – mitinzi opozicije su više izraz očajja građana suočenih s beznađem (ratom, ekonomskim, socijalnim i nacionalnim sunovratom), a znatno manje podrška opozicionim strankama i njihovim liderima.

Mitingaško "vanustavno i vaninstitucionalno" osvajanje i održavanje vlasti putem puča, krvi i pogibelji, rečit su dokaz da se Srbija nalazi u toj kaljuzi, da u njoj ne postoji autonomno građansko društvo, ni građanin, ni demos, ni profilisani socijalni subjekti i političke snage modernog demokratskog duštva. Srbija danas mukotržno rešava tek prethodna pitanja iz moderne političke istorije: kako da se vladajuće grupe povremeno smenjuju mirnim putem slobodnim višestranačkim izborima. Demokratiji su isto toliko potrebni oni koji vode, kao i oni koji staju na put pogrešnoj politici i aroganciji vlasti. U protivnom, "događanje naroda" biće i dalje praćeno "(od)gađanjem građana".

Dakle, ako se ostave po strani studentski protesti kao svojevrсна pobuna Erosa protiv Tanatosa i spontani građanski protest 96/97., na videlo izbija manipulativno-instrumentalna funkcija mitinga u Srbiji u protekloj deceniji, koja je svoj vrhunac doživela u brojnim mitinzima 1999. Otuda se nameće zaključak da su oni manje politički a više teatarski fenomen. Jer tu su svi elementi pozorišta: nadobudni režiseri, mali provincijalni glumci, istrošeni "na sve spremni" dubleri, turbo-folk scenografija itd. Većina predstava koje smo imali prilike da gledamo na mitinzima u protekloj deceniji bila je pretenciozna, sa malim glumcima u tragikomičnim rolama i otužnim scenama skečeva iz ratnog pozorišta, sa lošim tekstom i diletantskom režijom. Najzanimljiviji su bili određeni postmodernistički elementi tog teatra: skriveni režiseri koji sa distance daljinskim upravljačem usmeravaju glavnog aktera predstave – publiku, oblikujući je kao glinu.

Jedno je, ipak, izvesno: od uspeha u savladavanju neapsolviranih zadataka moderne istorije i postavljanju pretpostavki za ostvarivanje osnov-

nih ljudskih prava, demokratskog pluralizma i parlamentarizma, zavisi da li ćemo se približiti modernom društvu sa više slobode, demokratije i kvalitetnijim načinom života, ili ćemo se definitivno sunovratiti u pretpolitičko stanje istočnjačkog despotizma i samodržavlja.

- *Kakav legitimitet su imale nevladine organizacije i državno nezavisni mediji u Srbiji tokom 90-ih?*

U razvijenim društvima nevladine organizacije karakteriše velika raznolikost organizacija i termina koji su u upotrebi (nevladine, neprofitne, dobrovoljne, dobrotvorne, nezavisne, civilno-društvene organizacije i slično) i one se definišu kao ona udruženja građana u koje se oni uključuju da bi ostvarili i zadovoljili neke svoje privatne i opšte društvene interese, motive i potrebe. Ta udruženja imaju status pravnog lica, odvojena su od države, neprofitnog, nekomercijalnog i nepartijskog su karaktera, zasnovana na dobrovoljnom radu i ulaganju sredstava.

Proces transformacije jednopartijskih sistema u višestranačke neminovno je u središte pažnje u bivšim real-socijalističkim zemljama stavio društvene organizacije, naročito političke stranke i njihove delatnosti. Istovremeno je postojanje ostalih društvenih organizacija neopravdano zanemareno kao manje bitno. Političke i društvene promene koje su se dogodile u protekloj deceniji u zemljama u tranziciji, inicirane su i nastale su upravo iz raznih vidova građanskog samoorganizovanja. Inicijativama i akcijama građana, nastalim “odozdo”, iz samog društva, stvoreno je nekoliko snažnih alternativnih pokreta koji su bili ključni činioци transformacije ovih društava.

Uprkos dugogodišnjoj praksi razvoja slobode udruživanja u Srbiji i značajnom broju nevladinih organizacija koje u njoj danas postoje, njihov pravni i politički status je i dalje neadekvatan. Pravni sistem u Srbiji ovaj pojam ne poznaje kao takav, a zakonska regulativa je u tom pogledu ograničavajuća i restriktivna sa stanovišta razvoja nevladinog sektora, te neadekvatna i neusklađena sa međunarodnim pravnim standardima u oblasti slobode udruživanja. Stoga je pravni status nevladinih organizacija u Srbiji veoma loš i slabo regulisan.

U pogledu političkog statusa nevladinih organizacija u okviru političkog sistema, one nemaju neki značajniji uticaj (državni organi i političke partije ih ne prihvataju i ne recipiraju dovoljno, politička kultura je nepovoljna za njihov razvoj, u javnosti su još uvek nepozant društveni akter, a i u procesu donošenja političkih i značajnih društvenih odluka nemaju mogućnost uticaja). Samim tim, zbog lošeg pravnog i političkog statusa, nevladine organizacije u Srbiji imaju slab uticaj na ukupna društvena zbivanja i njihov značaj je još uvek malen.

- *Kako su nevladine organizacije i državno nezavisni mediji, na jednoj strani, mogli da postoje po zakonu, a na drugoj strani da neki od njih doživljavaju represalije? Po kom zakonu su nevladine organizacije bile registrovane? Kako je moguće da su neke organizacije mogle da se registruju, a druge – kao npr. OTPOR – ne?*

Sloboda udruživanja je u današnjoj Srbiji i SRJ regulisana zastarelim zakonodavnom materijom, koja je pravno prevaziđena. Svi zakoni, koji regulišu ovu obast doneti su još za vreme socijalističke Jugoslavije i Srbije, i ne samo što nisu usaglašeni sa Ustavom Republike Srbije i Ustavom SRJ, već nisu usaglašeni ni sa međunarodnim standardima i dobrom regionalnom praksom. Ovakvi kakvi se primenjuju poslednjih petnaest godina, u velikoj meri su ograničavajući faktor razvoja nevladinog, neprofitnog sektora u Srbiji. Oba zakona o udruženjima (savezni i republički) određenim odredbama ograničavaju i sprečavaju pravo građana na slobodu udruživanja i to prvenstveno u stvarima vezanim za: broj i vrstu osnivača, upis u registar, javnost rada, privrednu delatnost, regulisanje osnivanja i rada međunarodnih organzacija, poreske olakšice. U primeni ovih zakona postojala je faktički različita praksa: republički zakon je primenjivan krajnje restriktivno, a savezni relativno liberalno. Tako, na primer, kada su otpušteni i suspendovani profesori Pravnog fakulteta u Beogradu (među kojima sam bio i ja) osnivali Centar za unapređivanje pravnih studija početkom jula 1998. godine, nisu ga mogli registrovati po republičkom, već po saveznom zakonu. Veliki broj zahteva za registraciju nevladinih organizacija republički organi su odbijali, a ne retko su sledile i mere represije.

- *Zašto su formirane tolike nevladine organizacije tokom 90-ih?*

Kada je u Srbiji legalizovan politički pluralizam 1990. godine, započeo je proces registrovanja nevladinih, neprofitnih organizacija. Formiranje NVO negde je išlo postepeno – od inicijative, preko grupe, pokreta do organizacije, a negde su odmah, iz protesta koji su tokom 90-ih godina bili brojni (studentski, antiratni, radnički i sl.), nastajale organizacije. Veliki broj akcija je ostao na nivou inicijative ili grupe i nije uspeo da dosegne do nivoa organizacije. Međutim, uobičajeno je da se ne prvi razlika između nižih i viših oblika organizovanja. Otuda kada se govori o NVO, pod taj pojam se obično podvode svi ti heterogeni oblici (inicijative, grupe, pokreti, savezi) koji su, po pravilu, registrovani. Na taj način proces nastajanja ovako široko shvaćenih oblika NVO se iz godine u godinu uvećavao, tako da se danas kreće oko 25.000, plus oko 400 fondova i fondacija. Taj proces je kulminirao poslednjih godina, 2000–2003. godine. Aktivističko jezgro ovih NVO čini 10-13%, a kontinuiranu aktivnos i pripadnost organizaciji ima tek svki četvrti član. To su i razlozi zašto u Srbiji ne postoji civilno društvo u strožem značenju, jer broj, struktura i umreženost posto-

ječih slobodnih udruženja ne omogućava društvu da se strukturiše i koordinira svoje aktivnosti, a još manje da utiče na državnu politiku.

Po mom sudu, ovaj sektor je poslednjih godina ušao u krizu. Opstanak većine NVO je doveden u pitanje, jer one nemaju stabilan izvor prihoda. Veliki broj inostranih donatorskih organizacija se povukao iz Srbije, ili je prestao da finansira i pomaže naše NVO. Domaći izvori prihoda su mali s obzirom na preovlađujuće siromaštvo i bedu, a država još uvek nije dala poreske i finansijske olakšice za donatore i finansijere. Uz, to padom Miloševića veliki broj NVO je izgubio osnovni legitimacioni osnov i motiv delovanja. Sve u svemu, budućnost NVO u Srbiji je sumorna i obespekujavajuća. Očekujem da će se narednih godina ugasiti više od polovine NVO u Srbiji. Njihov dalji razvoj i jačanje civilnog sektora zavisice od međunarodne podrške, usklađivanja pravnog sistema sa evropskim pravom i od usvajanja novih kulturnih i vrednosnih obrazaca.

- *Šta mislite o tezi da je postojala strategija da se omogući formiranje što više nevladinih organizacija i državno nezavisnih medija u Srbiji da bi se na taj način opozicija u celini podelila i tako oslabila?*

Mislim da te dve stvari nisu uzročno povezane. Rekao sam da je formiranje velikog broja NVO vezano za proširivanje fronta veoma heterogenih snaga protiv Miloševićeve vladavine, za veliku podršku donatora i finansijera iz inostranstva. Najzad, njih je tolerisao i sam Milošević kao “sigurnosni ventil” za frustracije i nabujalo nezadovoljstvo većine stanovništva, naročito mladih, pauperizovanih, srednje klase itd. Za slabljenje i deljenje srpske (kvazi)opozicije on je imao na raspolaganju mnogo efikasnije mehanizme i sredstva: tajnu policiju, državne medije, ketmane, renegate i tzv. prodane duše iz same opozicije i njene lidere koje je na kraju uvek uspevao da kupi za jevtine pare.

- *Zašto ste posle dve godine prestali da pišete kolumnu u listi Danas?*

Pišući svoju kolumnu u *Danasu* tokom 2000. i 2001. godine ponadao sam se da je prošlo vreme jednoulmlja, uzurpacije prava na istinu, progona autonomnih autora, cenzurisanja i zabrana. Poverovao sam da dolazi novo vreme, u kojem je uslov dostojanstvenog života čoveka i zaloga naše ljudskije budućnosti – sloboda mišljenja i govora i to mišljenja što smelijeg, raznovrsnijeg i slobodnijeg. Međutim, zabrane koje su sledile posle 5. oktobra 2000. godine po medijima brzo su me otreznile i spustile na zemlju. Te zabrane su zastrašujući znak povampirenog jednoulmlja, ubedljiv dokaz da kod nas još preovlađuju monolozni moćnih zasnovani na argumentu snage, a ne na snazi argumenta, na dogmatskoj isključivosti i neargmentovanoj uzurpaciji prava na jedino ispravno gledište.

Ne zavaravajmo se: medijski kredo u Srbiji je bio i ostao proizvodnja političke lojalnosti, onesposobljavanje građana da misle svojom gla-

vom, instrumentalizacija novinara, manipulacija podanicima i industrijsko oblikovanje javnog mnjenja. Daljinski upravljači medijskim mrakom Srbije posle oktobarskog prevrata prešli su samo iz jedne u drugu ruku. Aktuelnim vlastodršcima u Srbiji i Crnoj Gori, jednako kao i onima u doba Miloševića i Broza, nisu potrebni novinari koji misle svojom glavom, koji su spremni da pošto-poto slede najviše profesionalne i etičke standarde svoje struke i koji poštuju istinu, ljudska prava i objektivno informisanje kao najviši princip svoje profesije. Naprotiv, njima su potrebna lakejska novinarska škrabala, korumpirani direktori i ambiciozno disciplinovani urednici, koji će zarad višeg statusa, privilegija, lukrativnog čara, ekspresne političke ili profesionalne promocije, prihvatiti podanički odnos medijskih vazala i lakeja. Jer u industriji svesti bivšeg/sadašnjeg režima, koja državnu kontrolu praktikuje totalitarno, novinarima je namenjena uloga transmisije, pukog izvršioca a ne kreatora.

Zato nove zabrane i cenzure nisu nikakvo iznenađenje. One su sasvim logične, razumljive i "normalne". Jer slobodna, kritička reč ugrožava autoritarni poredak i smrtna je opasnost za osione vlastodršce. To oni i njihovi medijski lakeji dobro znaju. Tu ih instinkt vladanja i dominacije ne vara. Stoga se od njih ne može očekivati da tolerišu i podupiru autonomno, slobodno i kritičko novinarstvo. Time bi potkopali temelje svoje moći i svog položaja.

U srpskom bespuću ponovo se igra stara predstava – medijski bal vampira, sa novim ketmanima u glavnim ulogama. Sem novih demokratskih maski i elegantnih dosovskih kostima, sve je ostalo isto. U mraku, iza scene, povampireno jednoumlje siše krv ostacima slobodnog novinarstva, da bi na svetlo dana isplivala strategija zabašurivanja i zamagljivanja do 5. oktobra jasne granice između despotizma i slobode, gospodara i sluge, dželata i žrtve.

Tom medisjkom balu vampira pridružio se i list *Danas*, koji je svojevremeno, po cenu zabrana, drakonskih kazni i progona pronosio sveću medijske slobode Srbijom. Vrlo brzo posle 5. oktobra on je, zarad ambadorskih mesta, sinekura i sl., dozvolio da mu navuku autoritarni jaram i stege jednoumlja; uputio se stranputicom neprofesionalnog i vazalnog novinarstva i našao u bespuću (auto)cenzure, profesionalnog i moralnog posrnuća.

- *Časopis Hereticus koji ste pokrenuli ove godine i koji Vi uređujete bavi se kritičkim preispitivanjem prošlosti?*

Dramatični događaji iz protekle decenije, socijalni potresi, etnički i verski sukobi, ratovi učinili su da pitanje preispitivanja i savladavanja zla autoritarne prošlosti bude potisnuto i zatamnjeno. Otuda se aktuelizovanje ovog zapostavljenog pitanja nameće iz više razloga. Prvo, kao ograničeni

vid nesprovedene lustracije. Drugo, kao bar delimično ispravljanje nepravde kroz zalaganje za obeštećenje stradalnika, gde je to još moguće izvesti. Treće, bez otvorenog kritičkog suočavanja i savladavanja zla autoritarne prošlosti nema nam izlaska na evropski drum ka društvu pune slobode i istinske demokratije. Jer sva naša današnja politička sporenja, neprijateljstva i spoticanja, koja su trajna društvena opasnost i velika prepreka na tom putu, korene vuku iz bliske i dalje totalitarne prošlosti. Ukoliko se zlo te prošlosti ne savlada ono će nam se zakonito ponavljati.

Ova velika zapostavljena pitanja, o kojima se od Brozove i Miloševićeve vladavine do danas tako malo govorilo i pisalo, neophodno je osvetliti kao istorijski i kao aktuelni društvenopolitički fenomen, iz ugla pravne i političke teorije i prakse, korišćenjem multimetodološkog pristupa iz različitih teorijskih paradigmi. Imajući to u vidu, Centar za unapređivanje pravnih studija u Beogradu, u saradnji sa grupom nezavisnih intelektualaca u Beogradu, pokrenuo je časopis *Hereticus*, koji prezentira rezultate istraživanja, dokumentaciju, analizu slučajeva, prikaze relevantnih studija, dokumenta i sl. vezane za autoritarnu prošlost Srbije, kao i mogućnosti nejnog pravnog savladavanja.

Hereticus se, pre svega, bavi zaštitom ljudskih prava. Ljudska prava su univerzalni problem i od njihove zaštite zavisi budućnost čovečanstva. Karakteristično je da se danas za ta prava bore oni koji su ih najviše kršili, bivši komunisti i beneficijari autoritarnih režima koji su uspeli da operu svoje biografije i proglase se avangardom demokratije. Oni koji su bili od njih proganjani ponovo su na margini i nisu u mogućnosti da svoj glas artikulišu. Novim vlastima ni na pamet ne pada da obnove izdanja knjiga koje su prethodni autoritarni režimi zabranjivali. Naprotiv, postigli su sporazum sa bivšim režimom o nenapadanju, pa i danas figurira kao vrhunska umetnička vrednost partizanski kič i nacionalistički šund.

- *Zašto je tema suočavanja sa autoritarnom prošlošću i njeno i savladavanje nepopularna u Srbiji?*

Prvo, mi smo u Srbiji suočeni sa procesom ne prevladavanja i savladavanja, već prerade prošlosti i izmene kolektivnog pamćenja. Jer prošli događaji i zbivanja se prevrednuju tako što se neki aspekti zanemaruju ili se prenaglašavaju, a u funkciji opravdanja nekih zaokreta i potreba u tekućim društvenim procesima i aktuelnoj politici. Drugo, Srbija je suočena sa imperativom pravnog savladavanja autoritarne prošlosti istovremeno u užem smislu (revidiranje zloupotreba nepravne države) i u širem smislu (savladavanje prošlosti iza ratova, etničkih, verskih i sl. sukoba). Treće, za razliku od zemalja u tranziciji srednje i istočne Evrope, iza kojih je dvadesetogodišnje iskustvo, Srbija ima tek dvogodišnje iskustvo nakon petooktobarskog prevrata 2000. godine. Četvrto, u Srbiji nema početnih uslova za

pravno savladavanje autoritarne prošlosti, jer nema jasnog razgraničenja između žrtava i počinioca, između stradalnika i beneficijara autoritarnih režima. Peto, ovde je bilo isuviše dobrovoljnih saučesnika bivšeg autoritarnog režima. Šesto, nepostojanje volje političke elite i nezainteresovanost naroda za suočavanje sa zlom autoritarne prošlosti i njegovim savladavanjem; još manje za odgovornost funkcionera i beneficijara bivšeg režima za kršenje zakona i ljudskih prava. I sedmo, nakon preuzimanja vlasti od strane DOS-a krajem 2000. godine, do danas je na delu kontinuitet između novog i starog, Miloševićevog režima, jer su stubovi autoritarnog poretka ostali nepromenjeni.

- *Vaša kolumna u listu Danas se zvala "U bespuću". Vidite li izlaz iz bespuća Srbije?*

Na kraju XX veka mi smo proživeli deceniju u kojoj smo se našli u bespuću, u ratu sa bezmalo celim svetom i sa samim sobom. Bila je to decenija koju su pojeli skakavci, još jedan beočug u lancu poraza Srba u XX veku. Bila, nepovratila se. Na sreću, na njenom samom kraju, konačno smo se preneli i, sa ruba propasti, smer kretanja preokrenuli na drugu spasonosnu stranu. Otuda građani Srbije ulaze u XXI vek sa strepnjom, ali i nadom da postoji izlaz iz bespuća – ka ekonomski modernoj i prosperitetnoj Srbiji, politički demokratskoj i otvorenoj prema Evropi i Svetu.

Svekolika društvena i državna kriza koju danas osećamo ne može biti rešena političkim nagodbama i neprincipijelnim koalicijama političke elite, nego samo snaženjem modernizacije i demokratskih procesa, obnovom urušenih institucija, uspostavljanjem pravne države i vladavine prava, radikalnim raskidom sa prethodnim autoritarnim režimima, konstituisanjem građanskog društva, građanina i demosa, te poboljšanjem uslova njihovog života. U tim uslovima rešavanje krize i konsolidaciju demokratskog poretka može sprovesti istinski demokratska elita, do koje se može doći nakon demokratskih izbora i uz učešće kritičke javnosti. Pod vođstvom takve elite Srbija će biti u stanju da, sa zakašnjenjem od jednog veka, sričući azbuku slobode i demokratije, najzad savlada svoje neapsolvirane lekcije moderne političke istorije.

(Beograd, 26. jun 2003.)

.....

POLEMIKE

.....

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

REPUBLIKA SRPSKA DELENDA EST

Ako hoćemo da uspostavimo kao društvo “zajednicu sećanja”, onda su činjenice, njihova rekonstrukcija, ono čime treba se bavimo, a ne da unapred iskonstruisanom “politikom sećanja” u ime politike imamo nadzor nad prošlošću. Hapšenje Radovana Karadžića bitan je čin za konsenzus zajednice da radi svoje budućnosti do pročišćenja raspravlja o svojoj prošlosti i zločinima u njoj. Zato je svaki pokušaj da se ovaj čin stavi u “anticivilizacijski” kontekst – još jedan pokušaj da se prošlost učini nerazgovetnom, manipulativnom, relativnom i da se oslabi snaga društva da izađe na kraj sa sopstvenom prošlošću, kaže u svom programskom tekstu “Zajednica sećanja” Borka Pavićević. Ona nam je tako još jednom veoma transparentno demonstrirala osnovne postulate svojevrzne ideologije i politike sećanja a koju imamo prilike da vidimo ovih dana prateći raznorodna reagovanja na hapšenje najtraženijeg haškog begunca. Mogli smo na delu da vidimo kako izgleda ideološki inženjering uspostavljanja nadzora nad prošlošću i aktuelizovanje jednostrane politike sećanja.

Veliki je izazov za svaku političku i društvenu zajednicu, pa i za one najstabilnije, da izvedu do kraja svoje suočavanje sa prošlošću. Taj proces je još uvek otvoren u Nemačkoj, Japanu, Francuskoj, Italiji, Americi, Rusiji, Španiji, i svaka od ovih zemalja i danas ima velikih političkih i socio-kulturnih problema i izazova kada treba da se suoči sa realnom prošlošću u kojoj su činjeni zločini. Za zemlje koje još nisu uspostavile vladavinu stabilnih demokratskih institucija problem je tim veći, ozbiljniji i izazovniji jer je prostor za političku manipulaciju i ideološku simplifikaciju tim veći i razorniji. Zato je i pozivanje na stvaranje zajednice sećanja veoma plemenit gest ali je njeno stvaranje izuzetno složen, mukotrpan i osetljiv istorijski poduhvat i ne može se ostvarivati kako to zamišlja Borka Pavićević i političko-ideološka grupacija kojoj ona pripada, tako što će se jedan narod, u ovom slučaju srpski, pribiti na stub srama, optuživati za genocid i razaranje države a da se pri tome svako spominjanje njegovih velikih ne-

spornih žrtava i stradanja smatra kao politička provokacija i relativizacija zločina. To je ta slepa mrlja koja zatvara mogućnost da se u suočavanju sa prošlošću i događajima koji su pratili razbijanje Jugoslavije sagleda celina istorijskih događanja i kompleksnost političkih okolnosti u kojima su se oni odvijali. I upravo je ovih dana iskonstruisan još jedan primer i jednostrane politike sećanja i demonstrirano kako izgleda brutalan nadzor nad prošlošću a sve u ime politike pomirenja, i lekovitog suočavanja sa prošlošću.

Nedavno hapšenje Radovana Karadžića tumači se kao jedinstvena prilika za srpsko pročišćenje u kome će se najzad doći do jedino moguće i održive istine o ratu u Bosni-da su Srbi jedini i isključivi krivci za krvavi građanski rat i da je konačno došlo vreme da ponesu teret odgovornosti za zločine počinjene u ime srpskog naroda, ostvarivanje ideje Velike Srbije i stvaranje genocidne tvorevine Republike Srpske. Reakcije na ovo hapšenje kreću se u nekoliko pravaca. Pre svega se tvrdi da će ono doprineti stabilizaciji političkih prilika u regionu, da će pospešiti proces pomirenja u Bosni i da će u Srbiji konačno pokrenuti proces suočavanja Srbije sa zločinima počinjenim u njeno ime. Međutim, kako stvari zaista izgledaju možemo videti kada pogledamo izjave i komentare u štampi i političkim krugovima u Sarajevu i Zagrebu, jer to sigurno nisu znakovi koji upućuju na stabilizaciju regiona. U tom kontekstu možemo oceniti i reagovanja stranih političara i međunarodnih predstavnika kao neposrednih učesnika u događajima u Bosni. Pre svih veoma je indikativna izjava Harisa Silajdžića u kojoj je sadržana suština političkih problema koji i danas opterećuju politički život u post-dejtonskoj Bosni. "Slobodan Milošević je mrtav. Radovan Karadžić je uhapšen ali njihov projekat je ostao. Zato je međunarodna zajednica dužna da izbriše rezultate genocida." Ovakve izjave kao otvoren poziv na rušenje Dejtonskog Sporazuma i razaranje Republike Srpske nastale upravo kao njegov rezultat i ishod, sigurno ne doprinose regionalnoj stabilizaciji u regionu i na Balkanu. Naprotiv, njom se samo još više zaoštava već dovoljno rovita i teška politička situacija u post-dejtonskoj Bosni. Haris Silajdžić, i ne samo on, i dalje nastavlja da Republiku Srpsku označava kao genocidnu tvorevinu, srpsku Kartaginu koju treba konačno savrniti sa zemljom. I predsednik Stranke demokratske akcije BiH Sulejman Tihić je podržavajući hapšenje Radovana Karadžića naveo da je Republika Srpska njegovo delo i da će proces protiv njega dati mnoge odgovore o karakteru rata u BiH ali potaknuti preispitivanje opstanaka njegovog dela Republike Srpske. Odgovor na ovakve "pomirateljske" reakcije stigao je od premijera Republike Srpske Milorada Dodika, on je u nekoliko izjava jasno izneo stav o položaju Republike Srpske i pitanju pomirenja u Bosni. "Republika Srpska je nastala kao politička volja i izraz pre svega srpskog naroda u BiH, koji je u danima, tokom raspada bivše

Jugoslavije, želeo da ima neki političko-teritorijalni okvir svoje zaštite; da je sam Karadžić u to vreme bio protiv takvog stvaranja sigurno je da ne bi bio lider. Svet funkcioniše na stereotipu koji je napravljen davno. Taj stereotip proizveo je situaciju u kojoj je krivac za rat i sve probleme u BIH samo jedan. Naravno, naročito u ratu, krivaca ima i na drugoj strani, mnogi su ubijali i Srbe zalažući se za BIH koju oni eto nisu hteli: Mnogi su činili zločine, ali je medijski međunarodni stereotip bio da su samo Srbi krivci. Videli ste i sad, povodom hapšenja Karadžića, da je Holbruk nastavio da laže bez obzira na činjenice koje je izneo jedan muslimanski institut da je – ukupno u ratu poginulo 92.000 ljudi svih nacija i nacionalnosti, Srba i Hrvata i Muslimana i ostalih, i da je to egzaktna činjenica koju niko ne može da pobije. Utvrđeno je da je ubijeno 28.000 Srba koje verovatno nisu poubijale humanitarne organizacije, što je približno procentu strukture stanovništva ovog naroda u BIH”. I izjava Bogdana Klačara izbeglice iz Sarajeva rečito je svedočanstvo o tome kako Srbi u Bosni doživljavaju proces pomirenja i suočavanja sa prošlošću. “Taman smo se smirili, vratili se svom životu. Pokušavamo ponovo da normalno živimo. Ali poniženjima nikad kraja. Da li vi u Beogradu slušate šta nam poručuju iz Sarajeva. Ili su toliko daleko da do vas te eksplozije ne dopiru. Suština te halabuke je da nije u pitanju Radovan, već kako kažu ‘njegov projekat’, naša Republika Srpska. Gde je kraj ucenama? Niko ne pita ko je danas u bošnjačkom rukovodstvu u Sarajevu? Kakve su njihove uloge u našem krvavom ratu. Ko zašta danas pita Silajdžića, Izetbegovićevog sina Bakira i druge koji su doveli mudžahedine u Bosnu.” Da, niko ne postavlja ta pitanja jedino ostaju da traju davno utvrđeni i politički instrumentalizovane stereotipne predstave o isključivoj srpskoj krivici. I u tome je najveći deficit u oblikovanju tzv. politike sećanja što je njoj bitnije da zadrži nadzor nad uspostavljenim stereotipom o srpskoj krivici nego da pokrene istinski dijalog o celini političkih procesa i društvenih događanja u Bosni i Hercegovini u vreme razbijanja Jugoslavije.

Ovih dana je bilo veoma interesantno i poučno pratiti ocene o hapšenju Radovana Karadžića koje su stizale iz Hrvatske, njihov ton i sadržaj sigurno neće doprineti stabilizaciji i unapređenju saradnje u našem regionu. Naprotiv, iskorišćena je još jedna zgodna prilika da se ponove svi oni ratno-huškački i propagandistički obrasci korišćeni u žestokom medijskom ratu protiv Srbije u vreme odvijanja građanskog rata u Hrvatskoj. Taj medijski rat se iznova javlja u svakoj pogodnoj prilici i koristi se kao izraz osvedočenog domoljublja i odanosti domovinskom ratu. Dežurni komentatori i domoljubni kolumnisti nemaju nikakve dileme, sada se iznova ukazala mogućnost da se još jednom ukaže na zločinački poduhvat agresorske velikosrpske genocidne politike. U reakcijama ovakve vrste prednjače vodeći hrvatski novinari i komentatori kao što su Maroje Mihovilović i Jelena

Lovrić. Prosto je neverovatno na kako prizemno i opskurno dno odmah padnu i najbolji delatnici javne reči kada pristanu da budu deo ogoljene i prizemne državne propagandistike. Maroje Mihovilović u specijalnom dodatku "Pad srpskog krvnika" u listu "Nacional" kaže: "Radovan Karadžić jedan je od najvećih zločinaca novog doba, čovjek odgovoran za smrt stotina tisuća ljudi, te stradanja nekoliko milijuna, za nebrojene ljudske tragedije, što je sve činio neobičnom mirnoćom i sistematičnošću, što je i osobina velikih zločinaca ali i velikih psihopata. Bavio se i književnošću, koja je prva počela otkrivati njegovu zločinačku stranu." U kolumni "Dobra vijest za Srbiju" u listu "Globus" Jelena Lovrić piše u sličnom stilu: "Hapšenje Radovana Karadžića simbolički predstavlja definitivan kraj rata na Balkanu. Privođenje pravdi najvažnijeg monstruma iz plejade Slobodana Miloševića omogućit će da se na ratni sukob stavi nužna i odgovarajuća točka. Zatvaranje Radovana Karadžića važno je za cijelu regiju i može se očekivati da će relaksirati međusobne odnose bivših jugoslovenskih država. Posebno je važno za napaćenu Bosnu i Hercegovinu. Za Hrvatsku je hvatanje Karadžića dobro jer za prvog susjeda više nema zemlju koja je godinama dobrovoljni zatočenik Miloševićeve zločinačke politike". Ipak čak je i njih ali i bosanske političke i državne zvaničnike uspeo da u svojoj političkoj eksplicitnosti i brutalnoj iskrenosti prevaziđe komentator provladinog "Vjesnika" Marko Barišić: "Pravo pitanje je što će se nakon Karadžićevog privođenja pred međunarodni tribunal u Haagu dogoditi s njegovom političkom ostavštinom, dakle, Republikom Srpskom koja postoji i danas kao paradržava na polovici BiH. Postoji unatoč činjenici da je taj entitet svoj život počeo otvaranjem koncentracijskih logora za nesrpsko stanovništvo sa stražarskim kulama i bodljikavom žicom, što je početkom devedesetih zgrozilo tadašnju europsku i svjetsku javnost. Taj zločinački entitet je svoj zločinački karakter nastavio kroz ciljane masovna smaknuća u gotovo svim mjestima gdje je na vlasti bila Miloševićeva klika. Zbog svega toga predstojeći sudski proces Radovanu Karadžiću nije i ne može biti samo suđenje jednoj osobi, nego mora biti i suđenje projektu koji je zagovarao i provodio. To zapravo znači da se u Haagu na optuženičkoj klupi zapravo treba naći Republika Srpska, jer su i deportacije, i masovna smaknuća i genocid provodili s ciljem uspostavljanja tog paradržavnog entiteta. O toj presudi ovisila bi i politička budućnost. Kako Republike Srpske tako i same BiH". Ovaj provladin komentator govori kao da je u isto vreme i portparol Harisa Silajdžića ili SDA BiH i samo se pridružuje pozivu da se sa lica zemlje zбриše Republika Srpska. Ovakvi komentari svakako nisu samostalno i nezavisno mišljenje već predstavljaju izraz glavnih političkih stremjenja i stavova koji su danas očigledno preovlađujući u Bosni i Hrvatskoj i sigurno neće doprineti razvijanju regionalne saradnje i procesu pomirenja.

U ovakav tip euforičnih, neodmerenih i jednostranih reagovanja spadaju i izjave ljudi koji su kao predstavnici međunarodnih organizaciji i stranih država imali zadatak da pre svega stvor uslove za rešavanje bosanske političke drame. Način kako su iskazali svoje oduševljenje hapšenjem Radovana Karadžića i podržali poziv za rušenje Republike Srpske samo govori u prilog oceni da njihov neobjektivni i jednostrani pristup nije ni mogao da omogući rešavanje jugoslovenske krize i da oni i dalje samo podhranjuju stereotipe o srpskoj krivici koje su i sami u velikoj meri konstruisali i politički instrumentalizovali. Navešćemo nekoliko izjava samo kao ilustraciju do koje mere je izgubljen razlozan i racionalan pristup istorijskim događanjima na ovim prostorima. Dejvid Miliband – britanski ministar spoljnih poslova: “Hapšenje će pridoneti prekidu regionalnih konflikata koji traju decenijama, a njime je otvoren put za svetliju budućnost Srbije i cele regije. Ričard Holbruk – tvorac dejtonskog sporazuma”. To je bio istorijski dan. Jedan od najgorih ljudi na svetu, evropski Osama bin Laden, napokon je uhvaćen. Veliki ubica uklonjen je s javne scene. On je pravi arhitekta masovnih ubistava i najveći zločinac, jer ga je štitila jugoslovenska vojska. Ali mislim da je taj čovek bio gori od Miloševića, bio je intelektualni vođa”. Robert Gelbard – američki diplomata, mirovni posrednik Bila Klintonu za bivšu Jugoslaviju: “Veselimo se suđenju u Hagu. To je potrebno Bosni kao deo oporavka od rata, a da bi se u potpunosti završilo treba pronaći i Mladića. Za srpski narod je važno da krene dalje i da učvrsti svoju demokratiju. Hrvatska je pokazala hrabrost time što je učinila sve kako bi osumnjičeni za ratne zločine odgovarali pred sudom”. Piter Galbrajt – američki ambasador u Hrvatskoj 1990. godine: “Karadžić i Mladić su dva zasigurno najpokvarenija čoveka koja je Evropa proizvela u drugoj polovini 20. veka. Bilo mi je jako drago kada sam čuo vest. Slavio sam sinoć i tom sam prigodom otvorio flašu konjaka koju sam doneo iz Hrvatskog Zagorja”.

Posebno poglavlje u reagovanjima na hapšenje Radovana Karadžića predstavljaju reakcije na našoj političkoj i društvenoj sceni i to naročito tzv. Druge Srbije. Njih je najbolje ocrtao neizbežni i tankočutni Predrag Matvejević tekstem u Danasu o “Novoj šansi Srbije na Istoku”: “Uhićenje Radovana Karadžića zatječe Srbiju u tešku časnu – kad Tadićeva vlada traži s mukom minimalnu stabilnost kako bi se održala i nastavila djelovati. Nastojeći izbeći da se vrati na scenu Koštuničin tip klerikalnoga nacionalizma, nedostojan modernog društva. Ali za ovakve događaje, možda i nema lakih časova. Nacionalisti će sve učiniti da opravdaju zločinca. Ponavljat će tko zna po koji put kako su i drugi činili zločine nad Srbima, kao da jedan zločin može opravdati drugi”. U ovom osnovnom tonu da će srpski nacionalisti ponovo pokušati da relativizuju zločine počinjene u ime Srbije upozoravajući da su i Srbi bili žrtve u građanskim ratovima

na tlu Jugoslavije odvijaju se i sva druga reagovanja “istaknutih” boraca i borkinja za ljudska prava, nevladinih dežurnih aktivista za suočavanje sa prošlošću i političkih delatnika i funkcionera građansko liberalne orijentacije. Tzv. Druga Srbija dobila je jedinstvenu i dugo očekivanu priliku da obnovi svoj već poznati ali već izraubovabni ideološki repertoar ocena i tvrdnji o Srbima kao glavnom remetilačkom faktoru na Balkanu, njegovom rasizmu, klerofašizmu, ksenofobiji, antimodernizmu, totalitarizmu i nacionalizmu koji se pokazao kao ideologija etničkog čišćenja i genocida. Naravno da se i ovom prilikom oglasila grupa od šest nevladinih organizacija specijalizovanih za odbranu i zastupanje ljudskih prava i ocenila da hapšenje Radovana Karadžića predstavlja najvažniji korak ka ostvarivanju pravde za žrtve zločina koji su počinjeni u ime Srbije i nadu da će sada doći do temeljne promene odnosa prema prošlosti. A u čemu se sastoji ta temeljne promena odnosa prema prošlosti, verovatno u prihvatanju i podržavanju zahteva da se ukine genocidna tvorevina Republika Srpska a srpski narod konačno odustane od nepriličnog zahteva da se u suočavanju sa prošlošću govori i o zločinima počinjenim nad njegovim pripadnicima jer jedino tako neće biti narušena sudsko-politička ocena o dokazanoj genocidnosti Srba i to ne samo u Bosni. Srbi zato i ne zaslužuju svoj posebni politički položaj u Bosni već bi morali da kao pokajnici prihvate da je njihova Republika Srpska nastala kao rezultat genocidnog političkog projekta ostvarivanja Velike Srbije. Jedino tako bi oni mogli da budu deo skladne zajednice sećanja u kojoj bi nadzor nad prošlošću bio u rukama onih koji se bave zločinima i genocidom počinjenim u ime srpskog naroda. Zato nije ni čudno što Nataša Kandić i Sonja Biserko nisu propustile priliku da u našoj javnosti konačno poentiraju svoje stavove. Nataša Kandić je Radovana Karadžića uporedila sa Hitlerom a samim tim Republiku Srpsku označila kao nacističku tvorevinu. Sonja Biserko nije zaostala ni za korak: “Karadžićevo hapšenje, bez ikakve sumnje, simbolizuje kraj jedne nacionalističke epohe. Iskorenjivanje srpskog radikalnog nacionalizma mora da bude nešto čime naše društvo treba da se bavi dugotrajno i sistematski. Za Srbiju su se otvorile nove perspektive, ali srpski nacionalizam još nije poražen. On živi u školama, na univerzitetu, u medijima. Deklarisani nacionalisti i antikomunisti su počeli organizovano da svu odgovornost za eventualne ratne zločine na srpskoj strani prebacuju isključivo na komuniste a ponajviše na Slobodana Miloševića. Mislim da je Haški tribunal ne samo legitimna institucija pravde i da je dobrodošao za region i za nas, jer utvrđuje podatke i činjenice koje su od značaja za sve”. Iskorenjivanje srpskog nacionalizma je očigledno glavni ideološko-politički zadatak i cilj pripadnika tzv. Druge Srbije i liberalno građanskih političkih snaga, samo još nije poznato kako će se i na koji način taj purgatorij obaviti. Verovatno je za obavljanje ove svete misije dozvoljeno koristiti sva sredstva

jer tek kada bude iskorenjen srpski nacionalizam u školama, na Univerzitetu i u medijima može se konačno govoriti o Srbiji kao civilizovanoj i demokratskoj zemlji. To će biti ono konačno rešenje srpskog pitanja jer će se iskorenjivanjem opakog i genocidnog srpskog nacionalizma otvoriti i evropske perspektive i evropska budućnost u koju Srbi moraju ići dekontaminovani i denacifikovani, oslobođeni svojih nacionalnih mitova i pogubnosti svog nacionalnog identiteta. Glorifikacija Haškog tribunala kao legitimne institucije pravde kako to čini Sonja Biserko i to nakon sramne oslobađajuće presude Ramušu Haradinaju i Naseru Oriću izraz je gotovo patološke ideološke bezobzirnosti i nepoštovanja stradanja srpskog naroda. Predstojeće suđenje Radovanu Karadžiću biće prilika da se udahne novi podsticaj već posustalom haškom tužilaštvu i da se nastavi tamo gde se stalo nakon smrti Slobodana Miloševića. Ako u Haškom tribunalu ne uspe pokušaj da se dokaže da je postojao udruženi zločinački poduhvat za ostvarivanje Velike Srbije i ne razori srpska istorijska nacionalna vertikalna onda ovaj pseudo sudski politički poduhvat nije ni imao razlog za postojanje i funkcionisanje.

U ovoj promenadi naših boraca i zastupnika politike suočavanja sa Srbima sa zločinačkom prošlošću nije propustio da svoj doprinos pruži i Žarko Korać. On u svom poznatom maniru iznosi sedeću ocenu. “Istina o Srebrenici je tako strašna da će generacije građana naše zemlje morati da se sa njom suočavaju. Veoma sporo će biti prihvaćena činjenica da su već dve presude međunarodnih sudova taj zločin označile kao genocid. I to je način kako taj zločin vidi većina sveta, za razliku od većine građana Srbije. Tamo gde se, samo dan nakon komemoracije u Srebrenici, namerno organizuje komemoracija poginulim Srbima u Bratuncu i Skelanima, očigledno je nastojanje da se ti zločini ne samo, izjednače, već potpunom obesmisli težina srebreničkog genocida. Mi već imamo jednu pseudo-moralističku teoriju da su svi činili zločine u ratu u Bosni i Hercegovini, pa o tome ne treba više, mnogo govoriti. Država Srbija i njena Skupština su bile jedine koje nisu obeležile deset godina te tragedije. O odgovornosti ili izvinjenju žrtvama, nema ni govora”. Ovako izrečeni stavovi samo pokazuju do koje mere je deo naše samoprogllašene građanske i liberalne elite postao zarobljenik jednostranih ideoloških projekcija u kojima jednostavno nema mesta za govor o stradanju srpskog naroda, to se proglašava za pseudo-moralizam a čak se gubi i elementarno saosećanje i poštovanje za žrtve srpskog naroda jer se komemoracije u Bratuncu i Skelanima stavljaju u kontekst namernog relativizovanja zločina počinjenog u Srebrenici. Događaji oko hapšenja Radovana Karadžića bili su i jedinstvena prilika da se u svojoj ideološkoj isključivosti, neobjektivnosti, jednostranosti i bezobzirnosti još jednom pokažu i preporuča ideolozi i politički predstavnici građansko liberalne Srbije.

Sva politička dešavanja i reagovanja nastala nakon hapšenja Radovana Karadžića jasno su pokazala da njegovo privođenje u Hag neće doprineti smirivanju situacije u Bosni i Hercegovini, neće značajnije podstaći proces pomirenja i suočavanja sa prošlošću i zločinima, a neće ni doneti toliko željeno iskorenjivanje srpskog nacionalizma. Ali ono što se zaista desilo i što će imati trajnije i dalekosežnije posledice na politički život u Srbiji jeste očigledni politički i idejni slom onog srpskog nacionalizma koji je bio dominantan i delatan u vreme građanskih ratova na tlu Jugoslavije. On se sad javlja u svojoj nemoći i jalovosti u farsičnim i grotesknim oblicima nemoćan da iznova pokrene savremenu političku istoriju kako je to činio pre dve decenije. Jedna politička i nacionalna epoha se okončala pokazujući samo još svoju ustreptalu nemoć i ideološku ispraznost i banalnost. Ko to ne shvati ostaće zarobljenik jedne farsične, jurodive i politički istrošene nacionalne priče koja je izgubila svoj istorijski potencijal i smisao. Više nema mesta u našem političkom životu i političkim odnosima za iracionalne, nepromišljene političke poteze i neodgovorno ponašanje prema sudbini našeg naroda, naše države i istorije. Zato je i neophodno izaći iz teške senke ovog već odavno farsičnog i prevaziđenog srpskog nacionalizma i okrenuti se stvaranju civilizacijskih uslova za novu nacionalnu politiku u kojoj će srpski nacionalni integritet i identitet biti uklopljeni u moderne evropske i demokratske vrednosti.

Milo Milunović – *Borba volova*, 1957.

SEĆANJA

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

ISPRAVLJANJE NEPRAVDE

Povodom 140. godišnjice rođenja Živojina Perića*

Uvažene kolegice i kolege, poštovaoci ličnosti i dela profesora Živojina Perića,

Dozvolite mi da vas pozdravim i da izrazim zadovoljstvo što se danas na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu govori o Živojinu Periću, a povodom 140 godina od njegovog rođenja.

Pre svega želim da uputim reči zahvalnosti svima prisutnima, posebno upravi Pravnog fakulteta, koja je podržala ovaj skup. U dugoj povesti Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu bilo je uzleta i padova. Fakultet je s ponosom slavio imena koja su stvarala i pronosila diljem Srbije i Evrope njegov ugled. Ali dešavalo se ponekad, u teškim, smutnim vremenima, da se Pravni fakultet ogreši o svoje velikane. Dešavalo se, i to nam ne služi na čast. Imena poput Živojina Perića, Slobodana Jovanovića, Dragoljuba Jovanovića, Koste Kumanudija, Lazara Markovića, Božidara S. Markovića, Mihaila Đurića opominju nas na naše greške, na nepravdu koja im je naneta surovim izgonom sa Fakulteta.

Jedna od senki na bogatoj tradiciji Pravnog fakulteta je ogrešenje i nepravda prema profesoru Živojinu Periću, koji je više od pola veka bio ostrakizovan, a njegovo delo skrajnuto i ignorisano. Krivac za to je, s jedne strane, represivni politički režim oslonjen na tradiciju ostrakizma intelektualaca u Srbiji, ali, s druge strane, saučesnici u toj nepravdi, odnosno krivici, su i stožerne institucije srpske kulture (posebno Srpska akademija nauka i umetnosti i Pravni fakultet u Beogradu – kuće u kojima je radio Živojin Perić), kao i svi mi koji smo neposredno ili posredno, nečinjenjem ili nedovoljnim činjenjem, doprineli da Živojin Perić, koji bi činio

* Izlaganje na Opštem seminaru Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, održanom 18. novembra 2008. godine, povodom 140 godina rođenja Živojina Perića.

časť svačijoj nauci i svakoj nacionalnoj kulturi, bude okrutno eliminisan i ostrakizovan.

1. – Ovo nije prvi put da se nastavnici Pravnog fakulteta prisećaju svog korifeja i da se na Pravnom fakultetu govori o Živojinu Periću i njegovom delu. O Živojinu Periću su veoma mnogo pisale njegove kolege sa beogradskog Pravnog fakulteta, ali uglavnom u periodu do 1941. godine. Oni su 1938. godine jedan broj *Arhiva za pravne i društvene nauke* posvetili Živojinu Periću, povodom njegove sedamdesetogodišnjice.¹ Tu su o njemu veoma lepo i sadržajno pisali: Slobodan Jovanović, “Perić o vladalačkoj vlasti”; Živan Spasojević, “Živojin Perić kao civilista”; Đorđe Tasić, “G. Živojin Perić kao pravni filozof”; Velizar Mitrović, “O sedamdesetogodišnjici profesora Živojina Perića”; Mileta Novaković, “Rad g. Perića u stranim pravnim književnostima” i drugi.

Neposredno posle smrti Živojina Perića 12. septembra 1953. godine u Švajcarskoj, profesor Slobodan Jovanović je u listu *Poruka*² početkom novembra 1953. godine objavio kratku belešku o životnom putu i delu Živojina Perića. Potom je dr Milan Bartoš, profesor međunarodnog prava na Pravnom fakultetu u Beogradu, objavio početkom 1954. godine u fakultetskom časopisu *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* in memoriam profesoru Živojinu Periću.³

Tokom narednih decenija o profesoru Periću se pisalo veoma malo, uglavnom uzgred i u fusnotama. Godine 1987. dr Slobodan Perović, profesor obligacionog prava na Pravnom fakultetu, napisao je tekst “Živojin Perić – život i delo”, koji je objavio u knjizi *Klasici jugoslovenskog prava*.⁴ Četiri godine kasnije, dr Danilo Basta, profesor filozofije prava, objavio je prikaz Perićevih pravnofilozofskih stavova u svojoj hrestomatiji *Preobražaji ideje prava*.⁵ Aprila 1992. godine održan je stručni skup na temu “Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu 1841–1941”. Na tom skupu o Živojinu Periću u svojim referatima govorili su profesori Dragaš Denković, Radomir Lukić, Božidar S. Marković, Vladimir Vodinelić i Jovica Trkulja.⁶ U to vreme jedan od amfiteatara Pravnog fakulteta je dobio

1 *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 1–2, Beograd 1938.

2 Slobodan Jovanović, “Živojin Perić”, *Poruka* (London), broj 16, od 1. novembra 1953.

3 Milan Bartoš, “Živojin M. Perić”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1/1954.

4 Slobodan Perović, “Živojin Perić – život i delo”, u: *Klasici jugoslovenskog prava*, Savez udruženja pravnika Srbije, Beograd 1987.

5 Danilo Basta, *Preobražaji ideje prava*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd 1991.

6 V. *Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu 1841–1941*, referati sa simpozijuma održanog 9–10. aprila 1992, (ur. Stevan Vračar i Jovica Trkulja), Pravni fakultet u Beogradu, Beograd 1994.

ime Živojina Perića. Prof. dr Ljubica Kandić u svojoj *Istoriji Pravnog fakulteta u Beogradu* posvetila je dužnu pažnju Živojinu Periću.⁷ Kopaonička škola prirodnog prava 1993. godine bila je posvećena Živojinu Periću, o kojem je posebno govorio profesor Slobodan Perović. Prof. dr Olga Popović-Obradović je 2001. godine napisala jedan izuzetno sadržajan tekst, “Živojin Perić između liberalizma i konzervativizma”, koji je objavljen u zborniku *Liberalna misao u Srbiji*.⁸ Povodom pedeset godina od smrti Živojina Perića, 2002. godine, u njegovom rodnom selu Stublinama osnovna škola je dobila ime “Živojin Perić”. Tom prilikom o Živojinu Periću je govorio prof. dr Slobodan Perović. Najzad, u monografiji *Sto šezdeset pet godina Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu* prof. dr Miodrag Orlić napisao je “Skicu za portrete trojice profesora Građanskog prava” (Živojina Perića, Lazara Markovića i Mihaila Konstantinovića).⁹

Zahvaljujući ovim naporima i radovima, delimično je ispravljena velika nepravda prema Živojinu Periću i njegovom delu. Oni su ukazali na plodno i raznovrsno delo Živojina Perića iz oblasti privatnog i javnog prava, filozofije prava i politikologije. Ti radovi su bacili naročitu svetlost na njegovu ličnost i pokazali da njegovo delo predstavlja jedan od najvećih dometa u srpskoj pravnoj nauci i da se umnogome približava svetskim pravnim vrhuncima prve polovine XX veka.

2. – Živojin Perić je rođen 1868. godine u selu Stubline kod Obrenovca u imućnoj seljačkoj porodici. Zahvaljujući razumevanju i podršci porodične zajednice Perića, koja je rano otkrila bistrinu i nadarenost mladog Živojina, njegovo školovanje se odvijalo redovno. Osnovnu školu je završio u Stublinama. Nakon toga, 1879. godine, upisao je gimnaziju, koju je učio u Obrenovcu i Valjevu, a završio je 1887. godine u Beogradu sa odličnim uspehom. Te godine porodica ga šalje u Francusku na usavršavanje francuskog jezika. Živojin je krenuo put Evrope bez ikakve državne pomoći, sa zavešljajem koji mu je spremila majka Pelagija i sa nešto novca za trošak iz ruke oca Milisava. Naredne, 1888. godine, upisao je pariski Pravni fakultet, čvrsto rešen da osvoji najveći evropski hram pravnog znanja. Bistrina seoskog dečaka i radne vrline stečene od malena u porodičnoj zadruzi Perića najviše su pomogle studentu Živojinu da uspe u Parizu. Za tri godine završio je Pravni fakultet na Sorboni sa odličnim uspehom.

7 Ljubica Kandić, *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1905–1941*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1992.

8 Olga Popović-Obradović, “Živojin Perić između liberalizma i konzervativizma”, u: *Liberalna misao u Srbiji*, zbornik (ur. Jovica Trkulja i Dragoljub Popović), Centar za unapređivanje pravni studija u Beogradu, Beograd 2001.

9 Miodrag Orlić, “Skica za portrete trojice profesora Građanskog prava”, u: *Sto šezdeset pet godina Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, Izdavački centar Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd 2006., str. 47–48.

Odbio je ponudu da ostane u Francuskoj i vratio se u Srbiju da oduži dug svojoj otadžbini. U periodu od 1892. do 1897. godine radio je kao državni službenik prvo u Ministarstvu finansija a potom u Ministarstvu inostranih poslova i Ministarstva pravde.

Za vanrednog profesora na Pravnom fakultetu Velike škole u Beogradu za predmete građanskog sudskog postupka i međunarodnog privatnog prava izabran je 1898. godine, a za redovnog profesora 1901. godine. Docnije, on se sve više okretao materijalnom građanskom pravu, i u toj oblasti će objaviti najveći broj svojih radova. Za vreme svoje profesorske karijere na beogradskom Pravnom fakultetu (1898–1938) Perić je vršio presudan uticaj na obrazovanje pravnika u Srbiji. Bio je izvrstan stručnjak, istinski erudita i veoma plodan pisac. Bavio se gotovo svim disciplinama koje obuhvata široka oblast privatnog prava, a pisao je i studije iz javnog prava, filozofije i teorije prava. Njegova bibliografija sadrži preko 400 odrednica, od kojih su najznačajnije iz oblasti privatnog prava.¹⁰ Kao primeri sjajne pravne kazuistike naročito se ističu njegove rasprave *Zadružno pravo* i *Ugovor o prodaji i kupovini*. Iako je bio privržen egzegetskom metodu tumačenja zakonskih tekstova, obilato je koristio i druge metode istraživanja i tumačenja prava.

Raspomagao je ogromnom energijom i velikim ambicijama. Namestio je da izradi celovit sistem građanskog prava, ali mu to nije pošlo za rukom. Objavio je daleko skromniji *Sistem Građanskog prava* u vidu beležaka sa predavanja, bez zvaničnog imena autora. Pripremio je knjigu iz obligacionog prava sa potpunom naučnom aparaturom i teorijskim razmatranjima zasnovanim na uporednom pravu, ali ona nikada nije objavljena. Aktivno je učestvovao u pisanju Predosnove za budući Građanski zakonik Kraljevine Jugoslavije. Nažalost, i ovaj projekat nije uspeo da realizuje. Po mišljenju prof. Orlića, “Izuzetna inteligencija, veliko iskustvo i ogromno, gotovo enciklopedijsko znanje Živojina Perića doprineli su uzdizanju nauke Građanskog prava na Pravnom fakultetu u Beogradu i njegovoj afirmaciji u inostranstvu. Blagodareći svom odličnom poznavanju francuskog jezika i ništa manjem znanju nemačkog, Perić je bio u stanju da dostojno predstavlja naše Građansko pravo i u jednoj i u drugoj pravnoj kulturi... Retko je ko od naših pravnika uživao toliki ugled u inostranstvu kao Živojin Perić i teško da će se neko uskoro približiti njegovoj reputaciji”.¹¹ Slavu naše nauke proneo je svetom. Radovi su mu prevedeni ne samo na sve važnije evropske jezike, nego čak i na japanski jezik.

Prof. Perić je bio dosledni legalista i celog života se borio za pravnu državu i vladavinu prava. Reč “zakon” uvek je pisao velikim početnim slo-

10 V. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 1–2, Beograd 1938.

11 Miodrag Orlić, n.d., str. 48.

vom Z, čime mu je iskazivao poštovanje. Kao predavač, “on je bio naročito dobar na doktorskom kursu, kad je trebalo jednu specijalnu materiju što dublje i što svestranije obraditi: tu je njegovo iscrpljavanje svih logičnih mogućnosti išlo do virtuoznosti”.¹²

Iako je Perićevo središnje naučno interesovanje usmereno na privatno pravo shvaćeno u najširem smislu reči, tematika njegovih radova je daleko šira. Ovaj vrсни civilista bio je istovremeno i pravni filozof, o čemu naročito svedoči njegova rasprava *Jedan pogled na evolucionu pravnu školu*, koja je pisana sa stanovišta hrišćanske etike. U oblasti javnog prava on je isto tako bio plodan pisac, kao i u oblasti privatnog prava. Savremeni analitičari njegovog dela slažu se da je “reč ne samo o pravniku civilisti, već o pravniku enciklopedisti”,¹³ “oličenju onog – danas, u vreme uske specijalizacije, gotovo zaboravljenog i odbačenog – tipa pravnika kao čoveka širokog (ne samo pravničkog) horizonta”.¹⁴ O tome svedoči preko 200 Perićevih monografija, studija, stručnih članaka i preko 150 stručnih prikaza i beležaka, koji, daleko nadilazeći oblast privatnog prava, prelaze u druge oblasti društvene nauke i filozofije.

Mada je stvorio ogromno delo, prof. Perić je bio izuzetno skroman. Smatrao je da je skromnost velika vrлина. Za sebe je govorio da predstavlja “malenkost koja ne zaslužuje pažnju” i da njegovo delo ne treba precejivati, jer “svačiji rad treba ostaviti istoriji na ocenu”. Govorio je: “Ja najbolje znam koliko vredim, odnosno koliko ne vredim”.

3. – Manje je poznato da je polje rada Živojina Perića zahvatalo i politiku. Prema svedočenju njegovih savremenika, ovaj nekadašnji narodni poslanik nije nikada prestajao da se interesuje za politiku, tako da ne iznenađuje niz njegovih studija i rasprava o političkim problemima koji su se doticali ustavnopravnih pitanja i tema iz partijsko-političkog života i međunarodne politike. Doduše, Perić je, prema umesnom zapažanju Slobodana Jovanovića, “tu dao mnogo manji broj radova nego u oblasti privatnog prava, ali u naknadu za to tu je imao mnogo više prilike da obeledani jednu svoju dragocenu osobinu, a to je kuraž svoga mišljenja”.¹⁵ Odvažnost da se kaže svoje mišljenje o najsloženijim i najdelikatnijim političkim pitanjima, široka erudicija, originalnost i principijelnost – bitne su odlike Perićevih političkih rasprava. One su došle do punog izražaja već u njegovim prvim člancima od 1901. do 1907. godine, a koji su 1908. godine objavljeni u knjizi *Političke studije*.¹⁶ Knjiga sadrži šest rasprava u kojima

12 Slobodan Jovanović, “Živojin Perić”, n.d.

13 Slobodan Perović, n.d., str. 47.

14 Danilo Basta, n.d., str. 18.

15 Slobodan Jovanović, “Perić o vladalačkoj vlasti”, n.d., str. 6.

16 Živojin Perić, *Političke studije*, Geca Kon, Beograd 1908.

prof. Perić okom lucidnog posmatrača iznosi da je jedan od glavnih problema u razvoju parlamentarizma u Srbiji shvatanje uloge ustavnog vladaoaca i ravnoteža vrhovnih organa vlasti u državi. Zapravo, Perić se prihvatio prosvetiteljskog poduhvata: da tadašnjoj Srbiji približi tip idealnog vladaoaca što ga je izradila ustavna praksa razvijenih demokratskih zemalja Evrope. On je “rad da vladocu odbrani više prava no što su voljni da mu priznaju demokrati, odbacujući, naravno, autokratske preteranosti na koje su obično oslonjene diktatorske frakcije konzervativne stranke”.¹⁷

Uprkos određenim slabostima i ograničenjima, politikološke rasprave Živojina Perića pisane početkom XX veka, a objavljene u knjizi *Političke studije* 1908. godine “da bi što trajniji uticaj imale na narod”, značajan su doprinos našoj pravnoj književnosti. Bez obzira da li su ove studije doista ostvarile trajniji uticaj na narod, izvesno je da su one odolele zubu vremena i da mnoge od njih nisu ništa izgubile od svoje aktuelnosti, provokativnosti i teorijske inspirativnosti. U tom smislu niz Perićevih ideja, dilema i teza izgleda da su jednako aktuelne u Srbiji na pragu XXI kao i na početku XX veka.¹⁸

4. – Perićev svestrani, radoznali duh i burna vremena u kojima je živeo odveli su ga politici. Bio je pristalica Napredne stranke, odan njenim političkim načelima i lojalan prema njenim uglednim vođama i ideolozima – Milanu Piroćancu, Milutinu Garašaninu i Stojanu Novakoviću.¹⁹ U sukobu između Radikalne i Napredne stranke, on je 1901. godine dao podršku sporazumu sa Radikalnom strankom (tzv. “fuzija” na inicijativu kralja Aleksandra), sa ciljem da posluži kao osnova za donošenje Ustava od 1901. Ubrzo je kao rezultat aktivnog i principijelnog angažovanja na javnoj sceni Srbije, 1906. godine ušao u glavni odbor obnovljene Napredne stranke, kojoj je predsednik bio Stojan Novaković. Neko vreme, naročito od 1908. do 1913. godine, kada je bio izabran za narodnog poslanika, Perić je aktivno učestvovao u političkom životu. Za vlade kralja Petra Karađorđevića i u punom jeku radikalizma imao je kuraži da sebe obeležava kao konzervativca: “Ja sam konzervativac zato što sam protivnik demokratije i naprednjak sam zato što sam protiv radikalizma”. Konzervativizam je za njega značio, pre svega, zakonitost koja ne dopušta ničiju samovolju i zahteva ravnopravnost i odgovornost svih pred zakonom. Stoga je on u ime načela zakonitosti tražio da se izvedu pred sud svi oni koji su prilikom majskog prevrata 1903. godine učinili krivična dela.

17 Stojan Novaković, “O ulozi vladaoaca u državnom organu”, pismo g. Živojinu Periću, objavljeno u knjizi Živojina Perića *Političke studije*, n.d., str. 6.

18 V. Jovica Trkulja, “Političke studije Živojina Perića”, *Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu 1841- 1941*, referati sa simpozijuma održanog 9–10. aprila 1992, n.d., str. 399–409.

19 V. Olga Popović-Obradović, n.d., 323.

U želji da otvori mogućnost za kritičku raspravu o pitanjima modernizacije Srbije i njenom apsolviranju osnovnih lekcija moderne političke istorije, Perić je 1908. godine osnovao časopis *Nedeljni pregled*.²⁰ Na stranicama ovog časopisa se sve jasnije profilisala nova, konzervativno-liberalna politička orijentacija. U to vreme on objavljuje svoje najznačajnije delo iz oblasti javnog prava i politikologije – *Političke studije*, sa predgovorom-pismom Stojana Novakovića.

U Narodnoj skupštini Perić se isticao samosvojnim govorima i oštrom kritikom oficijelnih stavova. Javno je istupao i pisao rasprave koje su predstavljale svojevrstu jeres. Tako je, na primer, 1907. godine napisao raspravu *O amnestiji u srpskom krivičnom pravu u vezi sa pitanjem o sudskoj odgovornosti zaverenika* (prvo objavljena na francuskom jeziku, a potom 1909. u Beogradu). U to vreme Perić je učestvovao na brojnim međunarodnim skupovima. Godine 1909. u Rimu je održan prvi kongres na kome se raspravljalo o ideji Evropske federacije. Perić se zalagao za mir u Evropi i svetu, za stvaranje jedne savezne evropske države. Podržao je ideju federacije sa Austrougarskom, tačnije ideju integralnog jugoslovenskog ujedinjenja u okviru Austrougarske. Bilo je to vreme ratne psihoze u Srbiji, povodom aneksije Bosne i Hercegovine, tako da su ove njegove ideje bile doživljene ne samo kao politička jeres, već kao izdajstvo. Iz tih razloga, stranački prvaci Napredne stranke i predsednik Stojan Novaković 1911. godine javno su se ogradili od Perićevih ideja. Bio je to definitivni razlaz Perića sa Naprednom strankom, nakon čega je on postao “možda najusamljeniji političar toga doba”.²¹

Nastavio je da javno dela na toj usamljeničkoj liniji, izvan stranaka i klanova, kao slobodni strelac. Na stranicama *Nedeljnog pregleda* iznosio je i branio svoja uverenja. Reč je o političkoj opciji koja je stajala po strani od glavnog društvenog toka tadašnje Srbije. Glas Živojina Perića i njegovi tekstovi o “Balkanskoj federaciji” (1912), “O konzervativnoj politici” (1914) i sl. u tadašnjoj Srbiji bio je usamljenički *vox clamentis in deserto*.

Na to se nadovezala ratna kataklizma 1914–1918. godine, u kojoj je Perićev narod doživeo golgotu, a njegovi evropski ideali i načela tragičan poraz. Posle rata, u periodu od 1919. do 1921. godine, Perić je doživeo idejno rastrojstvo i rezignaciju. Izgubio je veru u evropsku civilizaciju, kojoj je do 1914. bio snažno privržen. U tom smislu je pisao: “Veliki rat je sahranio Evropu i nama Evropljanima ne preostaje ništa drugo nego da plaćemo nad sopstvenim grobom prisećajući se snage i superiornosti naše Evrope

20 Krug saradnika okupljen oko ovog časopisa će kasnije, uoči Prvog svetskog rata, osnovati pod Perićevim rukovodstvom Srpsku konzervativnu stranku. (V. Živojin Perić, *O konzervativnoj politici*, Beograd 1914.)

21 Olga Popović-Obradović, n.d., str. 331, 335.

od pre rata”.²² Nakon toga, Perić je raskinuo sa svojim nekadašnjim credo i pokušao da formuliše svoje novo filozofsko stanovište: hrišćanski socijalizam. Krajnje konsekvence tog stanovišta bile su ukidanje privatne svojine, pa i same države i prava?!²³

Beogradski intelektualni krugovi dočekali su ovaj Perićev zaokret sa puno zloradosti i potcenjivanja. Popularni *Beogradski dnevnik* je 1923. godine pisao, iz pera Krste Cicvarića, o profesoru Periću: “Jedan od najučenijih ljudi koje naša zemlja ima, za većinu ostalog sveta u Srbiji izgledao je vrlo nastran”.

Iako je raskinuo sa svojim političkim uverenjima pre Prvog svetskog rata, Perić je ostao dosledan svojim načelima u shvatanju nove političke realnosti. Reč je o tri ključna stanovišta: 1) *shvatanju prirode novoformirane jugoslovenske države* (ideja federacije kao princip državnog uređenja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije – odbacivanje koncepta etničke države; ideja evolucije i mira; osuda srpskog unitarizma i centralizma), 2) *shvatanju koncepta novog evropskog poretka* (ideja federacije kao princip međunarodnog poretka – sprečavanje međusobnih konflikata) i 3) *ubeđeni i dosledni pacifista*. Ideja pacifizma kao filozofsko, etičko opredeljenje “bila je krajnje, najdublje izvoriste svih Perićevih pravno-političkih ideja”.²⁴

Ocenu Perićevih političkih ideja i angažovanja Olga Popović-Obradović sumira na sledeći način: “Oduvek okrenut načelima mnogo više nego dnevno-političkom, bez stvarnih političkih ambicija, Perić je ostajao indiferentan prema činjenici da ga je njegova bespoštedna kritika dominantne političke ideologije i praktične politike – kako u Kraljevini Srbiji tako i u jugoslovenskoj državi – ostavljala na margini društvenog uticaja. To mu je omogućilo uravnoteženost, umerenost, distancu, promišljenost – jednom rečju, izrazit politički realizam. Istovremeno, sklonost univerzalnim političko-filozofskim načelima Perića je odvela smelim i originalnim, stvarno revolucionarnim idejama u oblasti promišljanja međunarodnog poretka i s njim u vezi spoljnopolitičke orijentacije sopstvene zemlje”.²⁵

5. – Od dolaska na Pravni fakultet u Beogradu 1898. godine pa do kraja svoje univerzitetske karijere, prof. Perić se vazda starao o njegovoj dobrobiti i budućnosti. Brinuo se o nastavnim planovima, mladim, talentovanim studentima i njihovom usavršavanju. Zalagao se da se na važnim

22 Zivojin Peritch, *Opposition between Communism and Bourgeois Democracy as typified in the Serbian Zadruga family*, Chicago 1922, p. 424.

23 V. Živojin Perić, “Sudbina pravne nauke”, *Jugoslovenka njiva*, br. 38/24 IX 1921, str. 599.

24 Olga Popović-Obradović, n.d., str. 327.

25 Olga Popović-Obradović, n.d., str. 322.

univerzitetskim položajima nađu najbolji i sposobni ljudi.²⁶ U teškom ratnom periodu od Balkanskih ratova do 1919. godine vršio je funkciju dekana u više mandata: 1908/09, 1912/13, 1913/14, 1914/1919. i u punom smislu reči bio je čovek škole na kojoj je predavao do krajnosti predan njenim interesima.

Kada se potpuno povukao iz politike, u periodu od 1920. do 1938. godine, prvenstveno se posvetio naučnom i pedagoškom radu. U tom periodu, koji se smatra zlatnim dobom Pravnog fakulteta u Beogradu, prof. Perić je vršio naučnu i prosvetiteljsku misiju u Srbiji u najširem smislu te reči: upoznavanje s najvažnijim dostignućima tadašnje pravne misli u svetu, osnivanje i uređivanje biblioteka i časopisa, organizovanje naučnih simpozijuma i rasprava, izvlačenje iz zaborava naših znamenitih pravno-političkih pisaca, dokumenata, institucija, učešće na međunarodnim kongresima i konferencijama u najznačajnijim univerzitetskim centrima Evrope, bogata i raznovrsna publicistička delatnost.

Zajedno sa svojim kolegama – korifejima Pravnog fakulteta u Beogradu: Slobodanom Jovanovićem, Tomom Živanovićem, Živanom Spasojevićem, Đorđem Tasićem i Mihailom Ilićem – Živojin Perić je svojim principijelnim i svestranim angažmanom pronosio baklju slobodne naučne misli Srbijom. On je stvorio osnove za jedno sistematsko i sveobuhvatno shvatanje prava i nagovestio sopstveno učenje. Ono će najpotpuniji izraz dobiti u komparativnom pristupu oblastima kojima se Perić prvenstveno bavio: privatnom pravu i filozofiji prava. Svojim radovima iz ovih oblasti on je dao izuzetan doprinos našoj teoriji privatnog prava, postavio temelje srpskoj civilistici i doprineo da ona izađe na evropski put. Njegove pravne rasprave, objavljivane u našim i stranim časopisima, bile su zapažene i izuzetno cenjene.

Godine 1938. prof. Perić je okončao svoju plodnu univerzitetsku karijeru. Odlukom Saveta Pravnog fakulteta u Beogradu otišao je u penziju, uz najveće počasti.²⁷ Od brojnih društvenih i naučnih priznanja, pomenimo da je bio član Srpske kraljevske akademije, počasni doktor Pravnog fakulteta u Lionu, dopisni član Međunarodnog društva za sociologiju.

Za vreme Drugog svetskog rata i nemačke okupacije Srbije 1941. godine, Živojin Perić je ostao u Beogradu. Radio je kao pravni stručnjak u kolaboracionističkoj vladi generala Milana Nedića. Početkom 1943. godine imenovan je za predsednika odbora za proučavanje pitanja jezika u

26 Uprkos protivljenju profesora Božidara V. Markovića i Slobodana Jovanovića, profesor Perić se posebno angažovao i odlučujuće doprineo da se na Pravni fakultet u Beogradu primi talentovani i vredni Lazar Marković.

27 Arhiv Srbije, Građa (AS-G) 205 (zapisnici sa sednica Saveta Pravnog fakulteta u Beogradu, sednica od 17.6.1938.).

zakonima, osnovanog pri ministarstvu prosvete i vera u okviru projekta formiranja "Srpskog kulturnog plana". Godine 1944. napustio je Srbiju i otišao u Švajcarsku, gde je živeo povučeno u krugu svoje porodice. Umro je 1953. godine u 86. godini života. Sahranjen je u kantonu Glaus, daleko od zavičaja i ubrzo nezasluženo i nepravedno zaboravljen.

6. – Činjenica da je Pravni fakultet u Beogradu dao takvog stvarao- ca i velikana kakav je bio Živojin Perić jeste i ostaje ponos ovoga fakulteta i Srbije. Ali ona je u isto vreme i ozbiljna obaveza. Ona nemeće dužnost sistematskog, širokog i predanog proučavanja bogatog Perićevog opusa i uključivanje rezultata tog proučavnja u nova stručna i naučna dela.

Zahvaljujući vam se na podršci i učešću u ovoj svečanosti u čast Ži- vojina Perića, želim da izrazim nadu: 1) da će ovo biti samo jedan u nizu sličnih skupova posvećenih velikanima ovog fakulteta i naše kulture, 2) da će beogradski Pravni fakultet smoci snage da objavi izabrana dela Ži- vojina Perića, 3) da ćemo uputiti predlog Skupštini grada da jedna beo- gradska ulica dobije ime po Živojinu Periću, 4) da će Pravni fakultet raz- motriti mogućnost osnivanja, zajedno sa SO Obrenovac i SO Valjevo, fon- da "Živojin Perić", iz kojeg bi bili nagrađivani najbolji radovi studenata pravnih fakulteta u Srbiji.

Milo Milunović – *Mrtva priroda sa kukuruzima*, 1953.

DUG VELIKANU
Povodom 50. godišnjice smrti Slobodana Jovanovića*

1. – Slobodan Jovanović je rođen 1869. godine u Novom Sadu, tada u Austrougarskoj. Tu je njegov otac, Vladimir Jovanović (1833–1932), poznati liberalni mislilac i političar živeo kao politički izgnanik iz Srbije. Ovaj apostol liberalizma u Srbiji dao je ime svom sinu prvencu Slobodan i to je prvi Slobodan među Srbima. Slobodan je osnovnu školu i gimnaziju završio u Beogradu. Kao državni pitomac upisao je Pravni fakultet u Ženevi 1887. godine i posvetio se studiju prava. Posle studija javnog prava u Ženevi i političkih nauka u Parizu, 1891. godine vratio se u Beograd i pet godina je radio u Ministarstvu inostranih dela. U to vreme posebno se zanimao za književnost i umetnost. Pisao je književne i pozorišne kritike. Godine 1897. izabran je za vanrednog profesora državnog prava na Pravnom fakultetu beogradske Visoke škole (od 1905. Univerzitet u Beogradu). U toku svoje sjajne univerzitetske karijere bio je biran za dekana Pravnog fakulteta (školske 1904/05. i 1909/10. godine), za rektora Univerziteta (1913. i 1920. godine) i za predsednika Srpske kraljevske akademije (1928–1931. godine). Jedan je od osnivača i najvernijih saradnika časopisa *Srpski književni glasnik* i *Arhiv za pravne i društvene nauke*. Objavljivao je radove iz oblasti prava, istorije, sociologije, politikologije, istorije političkih doktrina, filozofije: *Dvodomi sistem*, *Srpsko-bugarski rat*, *Engleski parlamentarizam*, *Makijaveli*, *Političke i pravne rasprave*, *Ustavobranitelji i njihova vlada*, *Druga vlada Miloša i Mihaila (1858–1868)*, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, *Vlada Milana Obrenovića (1868–1878)*, *Iz istorije političkih doktrina I-II*, *Poratna država*, *Gledston*, *Američki federalizam*, *Primeri političke sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka 1815–1914*. U periodu između 1932. i 1936. godine izdavač “Geca Kon” je objavio sedamnaest tomova *Sabranih dela Slobodana Jovanovića*.

Rad na fakultetu i Akademiji prekinuo je samo u vreme Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, kada je kao vojni obaveznik bio imenovan za šefa Ratnog presbira pri Vrhovnoj komandi (u Kragujevcu, Krfu i Solunu). Učestvovao je kao ekspert na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1918–1919. godine.

* Izlaganje na tribini Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, održanoj 2. decembra 2008. godine povodom 50 godina smrti Slobodana Jovanovića.

Jovanović je bi čovek renesansnog duha, ogromne energije, sa naglašenim osećanjem rodoljublja i odgovornosti. U burnim vremenima, u kojima je živeo decenijama, klonio se politike. Za razliku od generacije njegovog oca i većine njegovih uglednih kolega, Slobodan se nije politički angažovao, nije se priključio nijednoj političkoj stranci niti je zastupao neku stranačku političku platformu ili ideologiju. Međutim, vihor Drugog svetskog rata, osećaj odgovornosti za sudbinu svog naroda i dramatična zbivanja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji krajem 30-ih godina uvukli su Jovanovića u središte tragičnih ratnih zbivanja. Bio je jedan od osnivača i predsednik Srpskog kulturnog kluba (1937. godine), vanstranačke organizacije okrenute okupljanju Srba cele Kraljevine Jugoslavije u “cilju negovanja srpske kulture u okviru jugoslovenstva”. Posle vojnog puča 27. marta 1941. godine i svrgavanja namesnika Pavla i njegove vlade, Jovanović je ušao u koalicionu vladu generala Simovića kao potpredsednik vlade. U izbeglištvu u Londonu (gde se vlada sklonila posle vojnog poraza i kapitulacije Jugoslavije) bio je godinu i po dana predsednik te vlade, noseći teško breme komplikovanih odnosa sa Englezima, Dvorom, Dražom Mihailovićem i građanskim ratom u otadžbini. Ubrzo je 1943. godine podneo ostavku na mesto predsednika vlade i kao emigrant ostao u Londonu. Na insceniranom suđenju generalu Draži Mihailoviću, vođi pokreta otpora i ministru vojske u Jovanovićevoj vladi, komunistička vlast je jula 1946. godine osudila Jovanovića, u odsustvu. Osuđen je “kao izdajnik i ratni zločinac” na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 20 godina, gubitkom političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od 20 godina, konfiskacijom celokupne imovine i na gubitak državljanstva. Sve to zbog toga što je u vreme od 1941. do 1943. godine bio najpre potpredsednik, a potom predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije u izbeglištvu.

Posle rata je stanovao u skromnoj sobi hotela “Tudor Court” u Londonu, nastavljajući svoje društvene i spisateljske aktivnosti. Godine 1945. inicirao je osnivanje Jugoslovenskog narodnog odbora u Londonu i bio izabran za njegovog predsednika. Pet godina kasnije pokrenuo je list Jugoslovenskog narodnog odbora *Poruka*, koji je izlazio od 1950. do 1958. godine. Kao urednik i jedan od najaktivnijih saradnika ovog lista pisao je iz broja u broj priloge koji predstavljaju svojevrstu hroniku otvorenih, neposrednih svedočenja o ljudskoj i nacionalno-državnoj tragediji koja nas je zadesila za vreme i neposredno posle Drugog svetskog rata. Iako pritisnut godinama, siromaštvom i teškim emigrantskim životom u tuđini, uspeo je da napiše raspravu *O totalitarizmu* (1952), *Moji savremenici* (objavljena u Vindzoru 1962), *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera* (objavljena u Vindzoru 1964).

Umro je 12. decembra 1958. godine u Londonu.

2. – Pravni fakultet u Beogradu se u smutnim vremenima pridružio progonu Slobodana Jovanovića, čime se ogrešio o jednog od svojih najvećih i najuglednijih nastavnika. Taj čovek srećne naučne, ali nesrećne političke zvezde, skupo je platio svoja politička i patriotska uverenja. Nakon drakonske presude Vojnog suda 1946. godine, profesor Jovanović je na našu večnu sramotu bio ostrakizovan i prokažen, a njegova dela najvećim delom uklonjena iz javnih biblioteka. Sve do raspada komunističkog režima u Jugoslaviji 1990. godine, njegova dela nisu mogla biti objavljivana u zemlji. Time je učinjena velika nepravda prema Slobodanu Jovanoviću i njegovom delu, ali i prema čitavom nizu generacija mladih srpskih intelektualaca koji su u doba svog duhovnog profilisanja bili lišeni tako dragocelog i važnog sagovornika kakav je bio Slobodan Jovanović.

Krivac za to je, s jedne strane, represivni politički režim oslonjen na tradiciju ostrakizma intelektualaca u Srbiji, ali sa druge strane, saučesnici u toj nepravdi, odnosno krivici, jesu i stožerne institucije srpske kulture (posebno SANU i Pravni fakultet), kao i svi mi koji smo neposredno ili posredno, nečinjenjem ili nedovoljnim činjenjem, doprineli da Slobodan Jovanović, koji bi činio čast svačijoj nauci i svakoj nacionalnoj kulturi, bude okrutno odbačen i ostrakizovan.

Nakon decenija olovnih i vunelih vremena, krajem 80-ih godina XX veka, Pravni fakultet je osetio potrebu da se okrene svojoj naučnoj baštini i u njoj potraži oslonce za budućnost. U tom cilju Fakultet je počeo da obeležava na dostojan način značajne datume i godišnjice vezane za njegovu istoriju, naučnu baštinu i znamenite profesore. Time je, uspostavljajući delotvoran odnos prema svojoj tradiciji, otpočeo sistematsko proučavanje svoje naučne baštine, koja je, sa svim odlikama sredine u kojoj je nastala, oduvek bila deo opšte evropske i svetske kulture.

Kao rezultat tih nastojanja, u poslednjih dvadeset godina organizovani su naučni skupovi i objavljene su brojne monografije i studije iz dragocene naučne baštine beogradskog Pravnog fakulteta. Posebno mesto u tome imao je Slobodan Jovanović.

U godinama posle osude i izгона Slobodana Jovanovića, kada su njegova dela bila zabranjena i uklonjena iz javnih biblioteka, biblioteka Pravnog fakulteta u Beogradu je bila jedna od retkih koja je studentima i nastavnicima izdavala njegove knjige. Nastavno-naučno veće Pravnog fakulteta 1989. godine javno se suprotstavilo odluci Gradskog komiteta SK Beograda protiv izdavanja *Sabranih dela Slobodana Jovanovića*. Štaviše, te godine Nastavno-naučno veće Fakulteta donelo je odluku o vraćanju progovorenih profesora i o primerenom obeležavanju 150. godišnjice Pravnog fakulteta u vidu naučnih skupova o baštini Fakulteta i o njegovim znamenitim profesorima, među njima i o Slobodanu Jovanoviću. Prvi put posle Drugog svetskog rata Pravni fakultet je javno progovorio o Sloboda-

nu Jovanoviću 5–6. juna 1991. godine. Naime, tada je organizovan naučni skup na temu “Delo Slobodana Jovanovića u svom vremenu i danas”. U radu skupa je učestvovalo 36 referenata, čiji prilozi su objavljeni u posebnom zborniku. Aprila 1992. godine održan je naučni skup – “Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu od 1841. do 1941.”. Više učesnika je u svojim prilogima pisalo o Slobodanu Jovanoviću. Te godine amfiteatar II, u kojem je Slobodan Jovanović držao predavanja iz Ustavnog prava, dobio je po njemu ime. Ubrzo posle toga, Fakultet je pokrenuo inicijativu za održavanje naučnog skupa o ličnosti i delu Slobodana Jovanovića, koji bi organizovali Pravni fakultet u Beogradu, Srpska akademija nauka i umetnosti i Udruženje književnika Srbije. Cilj skupa bi bio naučni, ali i pokretanje inicijative za rehabilitaciju Slobodana Jovanovića. U to vreme, 1994. godine, na Pravnom fakultetu je održana rasprava povodom knjige Aleksandra Pavkovića *O političkoj teorije Slobodana Jovanovića*. Od 17. do 20. februara 1997. godine održan je naučni skup “Slobodan Jovanović – ličnost i delo”, a organizatori su bili Srpska akademija nauka i umetnosti i Pravni fakultet. Na skupu je učestvovalo oko 60 učesnika, čiji prilozi su objavljeni u posebnom zborniku SANU. Izdavački centar Pravnog fakulteta objavio je 2004. godine knjigu Miodraga Jovičića: *Slobodan Jovanović – ilustrovana monografija*. Profesor filozofije prava dr Danilo Basta objavio je jednu od najboljih knjiga o Slobodanu Jovanoviću, *Pet likova Slobodana Jovanovića*. Oktobra 2006. otkrivena je bista Slobodana Jovanovića u amfiteatru II, koji nosi njegovo ime. U periodu od 2005. do 2007. godine četiri sastanaka Opšteg seminara Fakulteta bila su posvećena Slobodanu Jovanoviću i knjigama o njemu. Sa tih skupova pokretane su inicijative nastavnika i studenata za rehabilitaciju Slobodana Jovanovića, kao i predlozi da se on proglasi za počasnog građanina Beograda i da se jednoj beogradskoj ulici i trgu da njegovo ime. Početkom 2008. godine Izdavački centar Pravnog fakulteta objavio je u biblioteci “Politika i društvo” knjigu Aleksandra Pavkovića *Slobodan Jovanović – jedan nesentimentalan pristup politici*.

Dakle, Pravni fakultet je učestvovao u organizovanju stručnih skupova i objavljivanju knjiga iz bogate zaostavštine Slobodana Jovanovića. Time je on omogućio, i nadam se da će i ubuduće omogućavati, da decenijama prećutkivano i nepoznato delo profesora Jovanovića najzad postane deo naučne, kulturne i političke baštine Srbije. Međutim, to nije nimalo lako. Jer su ličnost i naučno delo Slobodana Jovanovića bili prekriveni teškim pokrovom zaborava i ideološkim diskvalifikacijama, tako da do danas nisu dobili mesto koje zaslužuju. Još uvek se više vode tzv. ideološki sporovi o ulozi Slobodana Jovanovića u izbegličkoj vladi i on se i dalje optužuje kao srpski nacionalista i pobornik četničkog pokreta, nego što se njegovo naučno i literarno delo proučava i popularizuje, kako bi postalo

sastavni deo naše demokratske političke kulture. I pored pomenutih skupa i knjiga, Slobodan Jovanović još uvek nije postao nezaobilazni deo našeg naučnog i kulturnog nasleđa, temeljna odrednice našeg kulturnog obrasca, u kome će doći do izražaja znanje i vrline koje je imao kao naučni radnik, izuzetan stilista i neprevaziđeni erudita.

Opus Slobodana Jovanovića je svedočanstvo o snazi demokratske i evropejstvu srpske pravničke misli i nauke. On je uspeo da stvori ogromno i raznovrsno delo, da postavi temelje nizu naučnih i akademskih disciplina, da ostavi dubok trag u srpskoj kulturi. Budući da su *Sabrana dela Slobodana Jovanovića* u dvanaest toma, koja je objavio BIGZ 1990. godine, odavno rasprodana, a da se njegovi radovi mogu naći jedino u antikvarnicama ili rasuti po listovima, zbornicima i časopisima, prešna je potreba i neodložan zadatak da se svi Jovanovićevi radovi prikupe i objave u *Celokupnim delima Slobodana Jovanovića*. Bio bi to opus dostojan svakog poštovanja, ma kako i iz bilo kog ugla on bio posmatran.

Dug prema ovom korifeju Pravnog fakulteta i pisane reči nije samo u tome da čuvamo uspomenu na njega i objavljujemo njegova dela. Taj dug se sastoji u kritičkoj recepciji i valorizaciji njegovih ideja, u neprestanom unošenju u svoj lični i zajednički stručni rad koliko god više možemo od one istrajnosti, istinoljubivosti i samopregora koje je naš veliki profesor unosio u svoja dela. Veličina Slobodana Jovanovića nas obavezuje da se prema njemu i njegovom delu ne odnosimo idolopoklonički, bez kritičkog odnosa. Prema Slobodanu Jovanoviću moramo se odnositi jovanovićevski – trezveno, odmereno, kritički i konstruktivno. Jer i njegova ličnost i njegovo delo podležu isključivo kritičkom prosuđivanju.

Kad je reč o Slobodanu Jovanoviću, na ovom planu smo, nažalost, učinilo malo, tako da naš dug prema ovom velikanu pravne nauke, istorije, filozofije i književnosti nismo odužili. Vreme kada se obeležavaju 50. godišnjica smrti Slobodana Jovanovića i, naredne godine, 140. godišnjica njegovog rođenja, najbolji je trenutak da se ta nepravda pokuša ublažiti.

3. – Jednako kao delo, i život Slobodana Jovanovića je za nas poučan i nad njim se valja zamisliti, najmanje iz dva razloga.

Prvo, životni put Slobodana Jovanovića je potvrdio da je u srpskoj tradiciji duboko ukorenjen ostrakizam intelektualaca. Reč je o nepoverenju, najgorem odnosu Srba prema svojim najumnijim i najsposobnijim ljudima. Oštrice ostrakizma nisu bili pošteđeni ni najveći srpski intelektualci. Naprotiv, nisu li Vuk Karadžić, Sterija, Svetozar Marković, Vladimir Jovanović i mnogi drugi lakše sticali priznanja i slavu u svetu, nego u svojoj domovini, gde su im, po pravilu, radili o glavi. Za razliku od Francuske, Srbija je vazda osuđivala i proterivala svoje Voltere.

Pravni fakultet u Beogradu je primer za to. U njemu postoji dug lanac izгона i ostrakizma od njegovog osnivanja 1841. pa sve do kraja ovog veka. Što su intelektualne veličine bile veće, oštrica ostrakizma je bila oštrija. U Panteonu Pravnog fakulteta, kao što je poznato, nalaze se, pored Slobodana Jovanovića, Živojin Perić, Đorđe Tasić, Mihailo Ilić, Toma Živanović. Životi Đorđa Tasića i Mihaila Ilića tragično su prekinuti u naponu snage 1943. i 1944. godine u logoru na Banjici. Njima se ne zna ni za grob. Živojin Perić je odbačen i zaboravljen, umro u emigraciji. Tomu Živanoviću Srbija nikada nije prihvatila niti je dobio zasluženno mesto u našoj kulturi. Slobodan Jovanović je, pak, rođen u emigraciji, umro u emigraciji, a po zakonima svoje zemlje pola veka je smatran ratnim zločincem.

Drugo, životni put Slobodana Jovanovića upozorio je da izleti srpskih intelektualaca u politiku, profesora Pravnog fakulteta posebno, nisu donosili ništa dobro. Naprotiv, Fakultet je ostajao bez svojih korifeja, bez svetionika u mračnom vremenu, a rezultati njihovog bavljenja politikom su ostajali skromni, često kontraproduktivni. Doživljavali su instrumentalizaciju i manipulaciju. Mnogi od njih su sagoreli pre zenita kao lepitiri na plamenu sveće. Stoga bi većina profesora koja je ušla u političku arenу i operativno se politički angažovala, mogla da zaključi poput Slobodana Jovanovića: “Bio sam najgori predsednik najgore vlade”; ili, pak, kako je nedavno konstatovao Mihiz: “Ne mali doprinos u sluđivanju srpskog naroda dali su srpski intelektualci, a među njima i Borislav Mihailović Mihiz”.

Čini mi se da je velika sreća za srpsku kulturu što je Slobodan Jovanović kasno, u svojim sedamdesetim godinama, ušao u politiku. Pre toga on je napisao petnaestak tomova sjajnih knjiga, koje su mu obezbedile počasno mesto u srpskoj kulturi.

Na kraju, ne želeći da suviše zamaram vašu pažnju, a želeći da bar sa malo optimizma završim svoju reč, citiraću Mihiza, sa naučnog skupa o Slobodanu Jovanoviću 1991. godine: “Preostaje nam da verujemo da će na smenu oštećenih srpskih intelektualaca doći, i da već dolaze, neki novi klinici, u čijoj će mladosti, baš kao što je to bilo i sa našom mladošću, Slobodan Jovanović biti ne samo pristupačan, nego i dragocen i neophodan sagovornik. Jer, veliko delo preživi svoj vek, svakad, pa čak i kad je taj vek bio tako mutan, tako kratkovid, tako svakakav, tako nikakav, kakav je bio naš”.

OAZA PRAVA
Deset godina Centra za unapređivanje pravnih studija

Vreme u kojem je CUPS nastao

“Pobedonosni” pohod režima Slobodana Miloševića u Srbiji protiv univerziteta tokom poslednje decenije XX veka kulminirao je donošenjem Zakona o univerzitetu 26. maja 1998. godine. Postajući moćno sredstvo u rukama volje za moć, taj zakon je omogućio tadašnjoj vlasti da ukine univerzitetu razne aspekte i uslove autonomije, samouprave, slobode naučnog, istraživačkog i nastavnog rada. Univerzitet je dospao pod tutorstvo vlasti. Njegovi nastavnici pretvoreni su u činovnike države, a dekani i rektori u vazale političkih moćnika. Ovaj Zakon je bio, zapravo, zakon protiv univerziteta, jer je bio usmeren na zatiranje same ideje univerziteta i poništavanje njegovog bića.

U dugoj povesti univerziteta i njegovog pravnog uređenja u Srbiji, Zakon o univerzitetu iz 1998. je jedan od najrestriktivnijih, najnazadnijih i najpogubnijih zakona o univerzitetu. On je predstavljao korak nazad u izgradnji pravne države i vladavine prava u našoj zemlji. Brojne slabosti, nejasnoće i nepravilnosti u primeni ovog zakona ukazuju na intencije tada vladajućeg establišmenta da ograniči i praktično ukine autonomiju univerziteta i slobodu stvaralaštva.

Nažalost, njemu na srpskim univerzitetima nije pružen potreban otpor, ali je otpor profesora na beogradskom Pravnom, Filozofskom, Filološkom i Elektrotehničkom fakultetu ipak bio dovoljan da on bude uzdrman i da zapadne u krizu, iz koje je, u krajnjoj liniji, i nastao Centar za unapređivanje pravnih studija. Naime, grupa nastavnika Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koja se suprotstavila represivnom Zakonu o univerzitetu iz 1998. godine, osnovala je u leto 1998. godine Centar za unapređivanje pravnih studija, kao nevladina, neprofitna, obrazovna i istraživačka organizacija.

CUPS je rođen u jednoj teškoj godini naše novije istorije, u smutnom vremenu sumraka prava i njegove vladavine, u doba dominacije moći i neprava na svetskoj sceni, neograničenog pravnog nihilizma, razobručene sile i neograničene samovolje. Akademik Danilo Basta, jedan od osnivača CUPS-a i predsednik Upravnog odbora, je zapisao: “Važno je podsetiti se i zauvek zapamtiti da je on rođen iz borbe protiv ‘zakonskog neprava’ (da

se kaže radbruhovski), a za pravo, njegovu suštinu i njegove nesumnjive, osvedočene vrednosti. Utoliko je CUPS – dakle, po svom početku, po svojoj krštenici – institucija koja je pozvana da neodstupno brani pravo kao takvo, pravo kao izraz i oličenje pravde. On može biti *opravdan* samo kao, ma koliko malo, mesto na kojem se neprestano održava žar borbe za unapređenje prava, za potvrđivanje pravde, slobode i ljudskog dostojanstva kao njegovih najprečih, supstancijalnih i najznačajnijih vrednosti.”

Tokom svoje relativno kratke istorije, CUPS je izrastao u instituciju od ugleda i postao nezaobilazna činjenica našeg pravničkog života, stanište naših vodećih pravnih stručnjaka. Gotovo da nema pravnog stručnjaka Srbije koji nije našao svoje mesto u CUPS-u ili na stranicama njegovih publikacija. Otuda je teško zamislivo da se može pisati istorija savremene pravničke kulture Srbije a da se pri tome ne uzme u obzir i krupna uloga koju su CUPS, njegovi projekti, modeli zakona i publikacije imali u njoj. Jer CUPS je bio i ostao jedna od retkih institucija u Srbiji koja je nastojala da sačuva vernost pravu, znajući da je u tome zaloga valjano uređenog društva i dobro ustrojene države.

Posebno je važno istaći da CUPS nije bio organizacioni model bilo kojeg rigidnog političkog ili ideološkog diskursa. Štaviše, za sve vreme trajanja autokratskog režima Slobodana Miloševića, kao i rigidnih režima koji su došli posle 5. oktobra 2000. godine, svetla tačka profesionalizma i intelektualne otvorenosti bili su mnogobrojni i raznoliki projekti CUPS-a, koji nije postao ekspozitura nijedne partije, teorijske, ili ideološko-političke tendencije. Jedini autoritet koji su saradnici uvažavali bio je autoritet objektivnog, profesionalnog, dezideologizovanog stvaralaštva u svim oblastima društvenog života, posebno prava.

CUPS je bio jedna od retkih institucija u Srbiji u kojoj je afirmisano starogrčko poimanje (raz)govora (dijaloga) kao pravog oblika političkog mišljenja i najprimerenijeg načina opštenja. Naime, politički kredo u antičkom polisu je bio traganje za onim što je dobro, pravedno i korisno za celu zajednicu. To traganje nije moguće bez jedne posebne veze između svih slobodnih građana, a to je govor (logos). Na taj način delanje (praxis) i govor (logos) se prožimaju, a harmoničan politički život u polisu podrazumeva takvo delanje ljudi u kojem oni putem razgovora uređuju zajedničke poslove bez upotrebe sile i nasilja kao, u suštini, nepolitičkog sredstva. Na Forumu CUPS-a, na brojnim tribinama i konferencijama, u časopisu *Hereticus* i drugim njegovim publikacijama je, strašnom vremenu uprkos, iz dana u dan demonstriran dijalog kao rezultat (samo)svesti o ograničenjima sopstvenog stanovišta i potrebe da se pomoću drugačijeg mišljenja premoste vlastite granice, da se odoli dogmatskom zovu uzurpacije prava na jedino ispravno gledište i jedinu spasavajuću terapiju.

Radanje CUPS-a kao oaze pravnosti

Udruženje građana Centar za unapređivanje pravnih studija osnovano je 3. jula 1998. godine kao udruženje pravnika, ekonomista, sociologa i stručnjaka iz drugih društvenih nauka sa ciljem da svojim programima i projektima i ukupnim javnim delovanjem doprinese promovisanju i praktičnoj realizaciji ideja vladavine prava, moderne tržišne privrede, otvorenog i demokratskog društva.

Centar je osnovala grupa nastavnika Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu koja se suprotstavila represivnom Zakonu o univerzitetu iz maja 1998. godine: Danilo Basta, profesor; Mirjana Stefanovski, docent; Mirjana Todorović, profesor; Jovica Trkulja, profesor; Slobodanka Nedović, profesor, Dragor Hiber, profesor; Vesna Rakić-Vodinelic, profesor; Vladimir Vodinelic, profesor; Dragoljub Popović, profesor; Radmila Vasić, profesor; Miroljub Labus, profesor; Dragica Vujadinović-Milinković, profesor; Gašo Knežević, profesor; Aleksandra Jovanović, profesor; Vojin Dimitrijević, profesor; Olga Popović-Obradović, docent; Milica Delević Đilas, asistent; Goran Svilanović, asistent.

Organi CUPS-a su Skupština, Upravni odbor, direktor i izvršni direktor, Nadzorni odbor, Stručno veće. Predsednik Skupštine bio je prof. dr Vojin Dimitrijević. Predsednik Upravnog odbora bio je prof. dr Danilo Basta, a od 2003. godine to je prof. dr Zoran Ivošević. Direktor CUPS-a je prof. dr Vladimir Vodinelic. Izvršni direktori su bili prof. dr Dragoljub Popović, prof. dr Radmila Vasić, prof. Gašo Knežević, a od 2004. godine to je prof. dr Jovica Trkulja.

Radi ostvarivanja svojih ciljeva, Centar za unapređivanje pravnih studija naročito:

- organizuje naučne i stručne radnike za rad na naučnim i stručnim projektima u oblasti pravne analize, kao i u oblastima drugih društvenih nauka povezanih sa pravom;

- istupa u javnosti kako bi širio opšta i specijalizovana pravna znanja, kao i znanja iz ekonomije i drugih društvenih nauka neophodnih za moderno obrazovanje pravnika;

- realizuje projekte u kojima se analiziraju raznovrsni pravni problemi i pojedina važna zakonska rešenja i iznose konkretni predlozi za promenu pravnog sistema, uključujući i predloge novih zakona;

- organizuje sam, ili u zajednici sa drugim organizacijama, domaće i međunarodne konferencije, javne tribine, okrugle stolove, seminare, savetovanja i druge oblike naučnog i stručnog pravnog obrazovanja;

- organizuje letnje škole kao oblike stručnog pravnog obrazovanja, u skladu sa zakonom;

- objavljuje knjige, studije, članke, brošure i druge publikacije;

– saraduje sa univerzitetima, stručnim udruženjima i drugim organizacijama u zemlji i inostranstvu koje se bave pravnim studijama i studijama drugih društvenih nauka.

U proteklih deset godina CUPS je realizovao 51 projekat, u kojem je ostvareno oko 420 kreativnih učesničkih uloga (istraživača, predavača, autora tekstova, pravnih kliničara), u 26 gradova, odnosno drugih mesta Srbije. Saradivao je u koncipiranju i realizaciji brojnih projekata sa 39 nevladinih organizacija i u 2 delujuće koalicije nevladinih organizacija sa 15, odnosno 10 članica, kao i sa Narodnom skupštinom, Vladom Srbije, 6 ministarstava, Vrhovnim sudom Srbije i 34 druga suda, Šumadijskim okrugom, Opštinom Vračar, Poverenikom za pristup informacijama od javnog značaja, Ombudsmanom Autonomne pokrajine Vojvodine, Zaštitnikom građana, Pravosudnim centrom, Narodnom kancelarijom Predsednika Republike, Institutom za uporedno pravo.

Eksperti CUPS-a su učestvovali u izradi 6 važećih zakona, članovi su radnih grupa za izradu još 7 zakona i pripremaju modele 7 zakona.

U svom desetogodišnjem radu CUPS je organizovao problemske tribine i edukativne seminare koji su bili posvećeni razgovorima o značajnim knjigama, raspravama i predavanjima o aktuelnim temama iz oblasti pravne teorije i naše pravne prakse. Ukupno je održano oko 100 sastanaka, na kojima je učestvovalo preko 250 predavača i oko 2.000 posetilaca. Na taj način CUPS se potvrdio kao svojevrzni forum na kojem se, u duhu trpeljivosti, poštovanja različitosti i uvažavanja suprotnih argumenata, izlažu i razmatraju stavovi o aktuelnim naučnim, kulturnim i društvenim pitanjima ili događajima.

U okviru svoje izdavačke delatnosti, CUPS organizuje objavljivanje knjiga, studija, članaka, brošura i drugih stručnih i naučnih publikacija istaknutih pravnih stručnjaka u zemlji i svetu. On nastoji da učini dostupnim javnosti opšta i specijalizovana pravna znanja, kao i znanja iz drugih društvenih nauka neophodnih za moderno obrazovanje pravnika.

Izdavačka koncepcija CUPS-a, zasnovana na vraćanju tradiciji pravne države i vladavine prava, teži da okupi autore koji poštuju prošlost, razumeju sadašnjost i uspostavljaju mostove ka evropskoj budućnosti. Brojne biblioteke i edicije CUPS-a otvorene su za saradnike i sve vredne knjige koje raspravljaju o slobodi, ljudskim pravima, čovekovom dostojanstvu, demokratiji i borbi za pravnu državu i vladavinu prava.

Poslednjih godina CUPS je intenzivirao svoju izdavačku delatnost, tako da je u desetak edicija uspeo da objavi 54 knjige, ukupnog obima 10.911 stranica, koje su potpisali 124 autorke i autora, kao i 20 brojeva časopisa, sa 5.016 stranica, u kojima je priloge objavilo 358 saradnica i saradnika.

Budući da je tokom poslednjih decenija u Srbiji prestao da izlazi veliki broj pravnih časopisa, CUPS je nastojao da bar delimično popuni tu prazninu izdavanjem časopisa *Hereticus*, koji redovno izlazi od 2003. godine i koji prezentira rezultate istraživanja, dokumentaciju, analizu slučajeva, prikaze relevantnih studija, dokumenta i sl. vezane za autoritarnu prošlost Srbije i mogućnosti njenog savladavanja. S obzirom na ovako široko definisan predmet, časopis *Hereticus* je interdisciplinaran, što podrazumeva stručne priloge ne samo iz pravne nauke već i iz istorije, kulture, filozofije, politikologije, sociologije, književnosti itd.

Časopis objavljuje naučne članke, kritičke analize, komentare, priloge iz međunarodnog naučnog života, prikaze knjiga iz pera saradnika CUPS-a kao i istaknutih naučnih stvaralaca iz zemlje i inostranstva. Časopis izlazi tromesečno na srpskom jeziku, a sadržaj i rezimeji članaka prevedeni su na engleski jezik. U proteklih pet godina izašlo je 18 svezaka (24 broja), sa priložima oko 500 saradnika.

Internet prezentacija

Internet prezentacija Centra za unapređivanje pravnih studija www.cups.org.yu kreirana je tako da obuhvata sve segmente delatnosti Centra. Pored sadržaja glavnog menija, na prvoj strani postoje i informativne rubrike koje donose tekuće vesti, događaje i novine u radu Centra, kao i podatke o njegovoj izdavačkoj delatnosti. Časopis *Hereticus* ima poseban sajt, www.hereticus.org, koji se permanentno ažurira svim informacijama koje su od značaja za saradnike i širu javnost.

* * *

Zahvaljujući svojoj otvorenosti za najrazličitija, kako domaća tako i svetska, intelektualna i stručna stremljenja, CUPS je postao značajan segment u stvaranju pravnog identiteta ove sredine. Uprkos neretko tegobnim prilikama, u kojima su pravnoj državi i vladavini prava postavljane nebrojene prepreke, CUPS je predstavljao i predstavlja jedan od važnih činilaca pravnog života Beograda i Srbije.

Zasluge za tu izvanredno važnu misiju pripadaju osnivačima i brojnim saradnicima CUPS-a, koji predstavljaju značajna imena naše pravne struke. Oni su težili da ožive i osnaže etos odgovornosti i poštovanja za pravnu kulturu i njene institucije i da odaju priznanje onim kulturnim poslenicima koji su bili odvažni i vazda spremni da se žrtvuju za ideale slobode, istine i pravde.

U vremenu sumraka prava i neograničenog pravnog nihilizma, dominacije moći i samovolje, CUPS je od svog osnivanja nastojao da sačuva vernost pravu i vladavini prava. Nadamo se da će kao oaza pravnosti ostati takav i u vremenu koje dolazi.

Milo Milunović – *U čast pobjede*, 1948.

.....

DOSIJE

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI (3)

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika. Taj korak je veoma težak i bolan jer su tokom poluvekovne autoritarne vladavine i nepravne države mnogobrojna lica bila osuđivana mimo važećih pravnih normi, ili na osnovu neprimerenih i necivilizacijskih propisa. Zapravo, osnov kažnjavanja bila je politika partijske države i njena rigidna ideologija. Time je žrtvama političke represije naneta velika nepravda, a društvu istorijska sramota.

Zakon o političkoj rehabilitaciji i prateći zakoni koji treba da označe raskid sa praksom kršenja ljudskih prava u prošlosti odavno su postali stvarnost u drugim državama u tranziciji iz autoritarnog u demokratski poredak. Nakon sloma autoritarnih režima, većina zemalja u tranziciji (Mađarska 1989, DDR 1990, Češka i Ruska Federacija 1991, nešto kasnije Poljska, Slovačka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska, Makedonija i Slovenija) je uspostavljanjem mehanizama vladavine prava i pravne države uspela da prevaziđe ovu istorijsku sramotu. One su, između ostalog, otvorile procese moralne, političke, pravne i ekonomske rehabilitacije.

U Srbiji je tek šest godina posle pada Miloševićevog autoritarnog režima uspostavljen društveni konsenzus u pogledu donošenja Zakona o rehabilitaciji žrtava političke represije. Naime, Narodna skupština Srbije donela je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji (Službeni glasnik, broj 33/2006). Nažalost, on nije bio praćen donošenjem nužnih, tzv. restitucionih zakona i propisa (Zakona o dosijeima tajnih službi, Zakona o denacionalizaciji i sl.), tako da je srpski Zakon o rehabilitaciji izneverio velike nade i očekivanja kako žrtava političke represije, tako i stručne i šire javnosti. Reč je o zakonu koji žrtvi političke represije daje pravo samo na to da se presuda proglasi ništavom, i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga.

Zakonom o rehabilitaciji uređeno je rehabilitovanje lica koja su sa sudskom ili administrativnom odlukom, ili bez ikakve odluke, iz političkih ili ideoloških razloga, ubijena, uhapšena ili lišena nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji republike Srbije. Zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice, a pravo na njegovo podnošenje ne zastareva. Ovaj zahtev se podnosi okružnom sudu na čijoj teritoriji podnosilac zahteva ima prebivalište ili na čijoj teritoriji su izvršeni progon ili nepravda.

Po opštoj oceni pravnih stručnjaka, srpski Zakon o rehabilitaciji je jedan od najlošijih zakona u pravno-tehničkom smislu koji je donela Narodna skupština u svojoj hiperproduktivnoj zakonodavnoj delatnosti poslednjih godina. Ove slabosti Zakona o rehabilitaciji su otežale, ali nisu onemogućile, njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, Zakon se relativno uspešno primenjuje i dosada je doneto nekoliko stotina rešenja o rehabilitaciji, najviše u Beogradu i Šapcu. Okružnom sudu u Beogradu je podneto preko 600 zahteva za rehabilitaciju, od čega je 130 pozitivno rešeno. Doneta su rešenja o rehabilitaciji Slobodana Jovanovića, jednog od vodećih srpskih pravnika i intelektualaca, Momčila Ninčića, profesora Univerziteta i nekadašnjeg ministra inostranih poslova u izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije, književnika Borislava Pekića i Dragoslava Mihailovića i mnogih drugih.

Redakcija časopisa Hereticus će pratiti procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i objavljivati pojedina dokumenta iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

РЕНАБИЛИТАЦИЈА BOGDANA LONČARA I MILENKA BRAKOVIĆA

Рех бр.11/08

ОКРУЖНИ СУД У ШАПЦУ, у већу састављеном од судија: Гојка Лазарева, као председника већа, Саше Кнежевића и Биљане Лазић-Ивановић, као чланова већа, уз учешће записничара Јелене Баћановић, у поступку рехабилитације жандармеријског наредника пок. Богдана Лончара, бившег из Завлаке и жандармеријског каплара пок. Миленка Браковића бив. из Завлаке, по захтеву за рехабилитацију предлагача Стане Муњић, новинара из Шапца, ул. Владе Јовановића бр. 3, након одржане јавне расправе и изведених доказа, дана 11.12.2008. године, донео је следеће:

РЕШЕЊЕ

УСВАЈА СЕ захтев за рехабилитацију:

Пок. Бољдана Лончара, бившег из Завлаке, жандармеријског наредника, рођеног 1907. године у селу Јошани, Општина Удбина, од оца Косте Лончара и мајке Милице, умро у Белој Цркви, Општина Крупањ, дана 07. јула.1941. године и

Пок. Миленка Браковића, бив. из Завлаке, жандармеријског каплара, рођен 1902. године у селу Доња Врбава, Општина Горњи Милановац, од оца Косте Браковића и мајке Јованке, умро у Белој Цркви, Општина Крупањ, 07. јула 1941. године, па се:

ујврђује да су Бољдан Лончар и Миленко Браковић лишени живота дана 07.07.1941. године у Белој Цркви Општина Крупањ, без одлуке суда и без спроведеног поступка, из идеолошко политичких разлога, као жртве прогона и насиља, од стране припадника партизанског покрета, чиме је повређено њихово право на живот.

Образложење

Предлагач Стана Муњић, новинар из Шапца, поднела је овом суду захтев за рехабилитацију пок. Богдана Лончара, жандармеријског наредника, убијеног 07.07.1941. године у Белој Цркви и пок. Миленка Браковића, жандармеријског каплара, убијеног 07.07.1941. године у Белој Цркви, у којем је навела да су њих двојица убијени наведеног дана у Белој Цркви, од стране припадника партизанског покрета, да се тај датум више од пола века у Србији славио као дан устанка против фашистичког окупатора, све до 09.07.2001. године, када је Скупштина Србије овај датум укинула као државни празник. Међутим, и даље се овај датум атентата на два жандарма у послератној историографији узима као почетак устанка против окупатора у

Србији, што је својеврсна манипулација историјом. Сматра да Богдан Лончар и Миленко Браковић нису били никакви народни непријатељи, издајници српског народа и слуге окупатора, већ прве жртве грађанског рата у Србији. Предложила је да се захтев за рехабилитацију пок. Богдана Лончара и пок. Миленка Браковића усвоји, те да се утврди да су њих двојица лишени живота 07.07.1941. године у Белој Цркви, без одлуке суда и без спроведеног поступка, из идеолошко политичких разлога, као жртве прогона и насиља од стране припадника партизанског покрета, чиме је повређено њихово право на живот.

Окружни суд је у смислу чл. 4 Закона о рехабилитацији, у јавном поступку, прибавио потребна документа, одржао јавну расправу, извео све предложене доказе, па је нашао да је захтев за рехабилитацију пок. Богдана Лончара и пок. Миленка Браковића основан, због чега је исти усвојен, у смислу чл. 5 Закона о рехабилитацији, а из следећих разлога:

На основу података прикупљених и објављених у књизи “Син српског Ивањдана” аутора Стане Муњић, Шабац 2001. године и саслушањем предлагача Стане Муњић, као ванпарничне странке, чији исказ је суд у потпуности прихватио, пошто се она изјашњавала само на основу онога што је сазнала непосредно од пок. Босилке-Босе Ивановић, удовице пок. Богдана Лончара, као и на основу историјских докумената која су прикупљена и објављена у овој књизи, утврђено је да је Богдан Лончара рођен 1907. године у селу Јошани код Удбине, од оца Косте Лончара и мајке Милице, да је Војно под-официрску школу у Сремској Каменици завршио 1935. године, као први у рангу, да је касније радио у канцеларији првог краљевог ађутанта, у Старом двору. После слома Југославије, у кратком априлском рату 1941. године, са породицом је избегао у Мачвански Причиновић, код Шапца, а затим је по наређењу преузео жандармеријску станицу у Завлаци код Крупња, где је радио заједно са жандармеријским капларом, Миленком Браковићем, који је рођен 1907. године у селу Доња Врбава, општина Горњи Милановац, од оца Косте Браковића и мајке Јованке.

На основу података прикупљених у наведеној књизи: “Син српског Ивањдана”, изјава сведока Станка Поповића, пензионера из Беле Цркве, Лазић Богољуба из Беле Цркве, Средоја Кнежевића, бившег председника Општине у Белој Цркви и Милана Лазаревића из Беле Цркве, које изјаве су узете 1959. године у оквиру Среског одбора за хронику НОР-а у Крупњу, немачког службеног извештаја, од стране обласне команде бр. 816 од 10.07.1941. године, који се чува у државном архиву у Вашингтону микро филм Т-501 рола 245, слика 159, а преноси га хришћанска мисао бр. 5-8/1998, извештаја командира шабачке жандармеријске чете од 09.07.1941. године, брошуре: “Крвава листа комунистичких злочина” штампане у Београду 1941. године, утврђено је следеће:

Дана 07.07.1941. године у селу Бела Црква одржан је сеоски вашар, као што се одржавао и деценијама раније. С обзиром на ратне прилике, месне власти су одлучиле да се вашар не одржи, али се ипак код православне цркве окупио велики број сељака. Након службе у месној цркви председник општине Средоје Кнежевић наређивао је окупљеним грађанима да се разиђу,

па га је већина и послушала, али је на вашару ипак остало стотинак сељака. Око 17 часова из околне шуме дошла је на вашариште једна група од 10-15 људи, припадника партизанског покрета, већином комунисти, који су сви били наоружани и када су дошли на вашариште окупили су око себе сељаке. Говор је одржао Живорад (Жикица) Јовановић – Шпанац, који је рекао да су дошли да обавесте сељаке и раднике да је дошло време да прихвате оружје у циљу ослобођења од немачке војне власти и капиталиста, да Руси напредују и треба им помоћи, треба саботирати сваки посао, нарочито да нико не ради у оближњем мајдану угља, не треба ићи на кулук, нити плаћати порез. Позвали су сељаке да пођу са њима у шуму. После одржаног говора наоружана група се удаљила. Након кратког времена од њиховог одласка појавила се патрола у саставу жандармеријског наредника Богдана Лончара и жандармеријског каплара Миленка Браковића, о њиховом наиласку наоружану групу је обавестио студент Владан Бојанић, који их је сустигао и док су жандарми разговарали са председником општине, у село су се вратили Жикица Јовановић – Шпанац и Цветин Солдатовић, једни друге су позвали да положе оружје, а затим је Жикица Јовановић – Шпанац из пиштоља пуцао у правцу Богдана Лончара, кога је погодио у стомак, а Цветин Солдатовић је из пушке пуцао у правцу Миленка Браковића, којег је погодио и одмах усмртио. Затим су од убијених жандарма узели оружје и удаљили се. Жандармеријски наредник Богдан Лончар је био погођен у пределу појаса, у делу где се налази опасач са муницијом, која је експлодирала и отворила велику рану на стомаку, умирао је више од сат времена, свестан и тражећи да му прекрате муке и да га убију.

На основу налаза и мишљења др Косте Николића, историчара из Београда, који је суд у целини прихватио као веродостојан, пошто се ради о угледном научнику, његов налаз и мишљење су засновани на историјским изворима, утврђено је:

Након војног слома југословенске државе у Априлском рату 1941. године, извршена је подела Југославије између сила Осовине и њихових савезника, при чему је Србија била једино подручје у коме је успостављена непосредна немачка војна власт. Већ 19. априла команда Друге армије издала је наређење о успостављању војне управе на територији “старе Србије” и за команданта именovala генерала Хелмута Ферстера.

Србија под немачком војном управом није обухватала ни етничке ни историјске српске крајеве. Заузимала је предкумановску Србију, умањену за Врање, увећану за Косовску област и Банат, где су власт имали домаћи Немци. За време окупације није постојала политичка директива о будућности окупиране српске територије, али је био приметан немачки страх од било какве обнове српске државности. Чињеница да је Србија била под војном управом, указује на привременост решења, јер није створен политичко-управни апарат, као што је то био случај са, рецимо, Пољском.

Један од првих потеза генерала Ферстера био је образовање српске администрације. Немачке власти најпре су, на основу акта о капитулацији, дозволиле Драгом Јовановићу, шефу специјалне полиције Управе града Београда, да оспособи службу јавне безбедности у окупираној престоници.

Затим је поведена иницијатива да Срби сами организују сопствену управу, која би имала административну аутономију. Комесарска управа организована је 30.04.1941. године под руководством Милана Аћимовића.

Иако то тако није изгледало, после војног пораза и окупације, у следеће четири године извршиће се велики преврат у српском народу, друштву и држави. Један свет ће бити сломљен и српски ројалисти ће уступити место југословенским комунистима. Иронија историје је да су Немци имали малу, готову никакву улогу у томе.

У годинама уочи Другог светског рата КПЈ је заузела начелан став одбране земље, али је у првом плану увек била борба за рушење постојећег поретка Краљевине Југославије, чији режим је означаван као фашистички. КПЈ је поздравила и совјетско-немачки уговор од 23. августа 1939. године и оценила га као чин који је “покварио препредене планове провокатора антисовјетског рата”.

Одмах по избијању Другог светског рата руководство КПЈ изнело је своје виђење узрока рата, који је посматран као сукоб између “рада и капитала, угњетених народа и империјалиста”. Главни изазивачи рата биле су “реакционарне владе финансијског капитала Париза и Лондона”, које су желеле да немачки фашизам окрену против Совјетског Савеза.

Своју стратегију за будући рат, Комунистичка партија Југославије разрадила је на В земаљској конференцији, одржаној октобра 1940. године у Загребу. Основни циљеви предстојеће борбе били су: борба за самоопредељење македонског и црногорског народа, борба за слободу и равноправност арнаутских мањина на Косову и Метохији и Санджаку; мађарских, румунских, немачких и других националних мањина у Војводини; борба против “колонизаторских метода српске буржоазије и протеривање свих оних колонизираних елемената помоћу којих српска буржоазија угњетава македонске, арнаутске и друге народе”.

Ништа се није променило у политици КПЈ ни почетком Априлског рата 1941. године. Почетком маја те године одржано је саветовање на којем је успостављена теза да ће комунисти непосредно узети власт, односно да нема потребе за неким двама етапама револуције. Тито је рекао да комунисти треба војнички да се организују, да нападну Немце и друге окупаторе у тренутку њиховог слома и узму власт у своје руке. На том саветовању разговарало се и о официрској групи у западној Србији, коју је водио тадашњи пуковник Драгољуб Михаиловић и из које ће изнићи Равногорски покрет. Закључено је да је њен циљ да узме власт и да се бори за “велику Србију”. Одлучено је да се отпочне са политичком борбом против ових официра. Тако је већ тада пројектован грађански рат у условима окупације. Када је Тито обавестио Москву о овим одлукама уследила је оштра реакција – указивано је да треба водити ослободилачку борбу а не пролетерску револуцију. Тито се повукао, али само привидно, на речима.

У првим месецима окупације Југославије КПЈ је заузимала пасиван став према Немачкој, одбијајући сарадњу са британском тајном службом на организовању покрета отпора. Све до Немачког напада на Совјетски Савез 22.06.1941. године Тито и комунисти нису ништа урадили да помогну

савезнику. Тек после упозорења из Москве о неизбежном немачком нападу, југословенски комунисти почињу да организују левичарски фронт. После напада Немачке на Совјетски Савез, КПЈ је позвала југословенске народе у борбу за ослобођење земље и социјалну револуцију.

Све до 22.06.1941. године комунисти у Србији нису хапшени нити прогањани. Тек 18. јуна шеф полиције безбедности и службе безбедности Трећег рајха издао је директиву о сузбијању комунистичких покрета у окупираним областима, а првог дана рата са Совјетским Савезом немачке власти наредиле су Комесарској управи да одмах изврши хапшење свих водећих комуниста, па је за два дана у Београду ухапшено 49 чланова КПЈ.

Током лета 1941. године партизански одреди, организовани од стране комуниста, нападали су готово искључиво органе српске власти: жандармеријске станице и жандарме, општине и њене чиновнике. Печат класног обрачуна био је доминантан. Затваране су катастарске управе, срески судови и начелства, спаљиване земљишне књиге: “Нема више твоје или моје, него је све наше”. На селу је вођена систематска борба против “пете колоне” и “кулака”: пљачкани су угледни домаћини, неретко и убијани, па се већ у овом периоду може говорити о почетној фази грађанског рата у Србији. Комунисти су, наравно, све те снаге изједначавали са “слугама окупатора” и ту борбу проглашавали за ослободилачку.

Убиство српских жандарма, Богдана Лончара и Миленка Браковића, 07.07.1941. године у Белој Цркви, после Другог светског рата је устоличено, од владајућег режима, као дан почетка оружане борбе српског народа у Србији против окупатора, и то је затим опште прихваћено и у историографији. Тај датум није био одређен историјским значајем догађаја који се збио тога дана, већ далеко више чињеницом да је требало обележити седницу Политбироа КПЈ, на којој је 04.07.1941. године донета одлука о почетку борби, везати почетак устанка за локацију генералног секретара КПЈ, означити предност комуниста, те при томе још и комунисте Жикице Јовановића – Шпанца. Тек после неколико деценија, кад су ветрови времена однели власт комуниста и Југославију као државу, појавила су се и мишљења да догађај од 07. јула 1941. године не заслужује да буде означен као маркантни камен-међаш устанка. У јулу и августу 1941. године било је неколико значајних напада на немачке окупаторе, који заслужују да се вреднују као почетак устанка у Србији:

Догађај у Скели код Обреновца, напад на воз са немачким војницима код Лајковца и ослобођење Лознице 31.08.1941. године.

Догађај од 07. јула 1941. године у Белој Цркви квалификован је као дан општенародног устанка, српског народа пошто је требало историзовати револуционарни рат који је покренула КПЈ и оправдати насилно успостављање власти на крају другог светског рата. Слављење убистава Лончара и Браковића оставило је дуготрајне негативне последице и спречило процес националног помирења и превладавања још увек снажних идеолошких подела. Њихова рехабилитација представљала би, по мишљењу вештака, значајан допринос суочавању српског друштва са његовим тоталитарним наслеђем, које је и даље снажна брана пуне модернизације и демократизације Србије.

Пошто је на изложени начин утврђено да су жандарми Богдан Лончар и Миленко Браковић лишени живота од стране припадника партизанског покрета, без одлуке суда и без спроведеног поступка, као представници власти окупирани државе, то је Окружни суд закључио да су они страдали као жртве прогона и насиља и да је тиме повређено њихово право на живот, због чега је захтев за њихову рехабилитацију усвојен, на основу чл. 5 Закона о рехабилитацији, у свему као у изреци овог решења.

Право на живот сваке особе заштићено је законом и у критично време неко лице могло је намерно бити лишено живота само извршењем пресуде суда, којом је осуђено за злочин, за који се ова казна предвиђа законом, а у конкретном случају Богдан Лончар и Миленко Браковић су лишени живота без вођења поступка и без одлуке суда, као и без конкретне кривице, пре свега ради застрашивања других који би се евентуално супротстављали припадницима партизанског покрета, који су спроводили идеологију Комунистичке партије Југославије. Циљ Комунистичке партије Југославије није био само ослобођење земље, већ револуционарно преузимање власти и у ту сврху лишени су живота и Богдан Лончар и Миленко Браковић, чиме је био озваничен почетак комунистичке револуције, у оквиру и под окриљем борбе за ослобођење од фашистичког окупатора.

Тај моменат може се симболично сматрати и почетком грађанског рата у Србији, пошто убијени жандарми нису били окупатори, као ни народни непријатељи, већ део легалне власти српске државе под окупацијом, насталом по основу међународног уговора закљученог потписивањем капитулације, након слома Југословенске војске у априлу 1941. године, а њихова рехабилитација почетком националног помирења подељеног српског народа.

ЗАПИСНИЧАР
Јелена Баћановић

ПРЕДСЕДНИК ВЕЋА-СУДИЈА
Гојко Лазарев

ПОУКА О ПРАВНОМ ЛЕКУ:
против овог решења жалба није дозвољена.

.....

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJJE

.....

Vladimir Petrović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

POVRATAK U ISTORIJU

Proučavanje diskriminacije u srpskoj istoriografiji*

Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto: Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2007, 341.

Sanja Petrović Todosijević, *Za bezimene: delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji : 1947–1954*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008, 213.

Srdan Cvetković, *Portreti disidenata*, Institut za savremenu istoriju, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd 2007, 320.

Premda svako proučavanje prošlosti predstavlja svojevrsan povratak u istoriju, istraživanje diskriminacije je to najmanje na još jedan način. Naime, jedno od ključnih obeležja diskriminacije je marginalizacija praćena sistematskim obespravljivanjem društvenih grupa ili pojedinaca, koja često ume biti tako efikasna da uspeva čak u brisanju i same uspomene na njihovo postojanje. Diskriminisane grupe nemaju neposredan pristup zvaničnoj kulturi sećanja, pa je tako ugrožena ne samo njihova sadašnjost i budućnost, već i prošlost. Istoriografija, iako institucionalizovana kao vid naučnog sećanja zasnovanog na univerzalnom humanističkom metodu, nije uvek davala adekvatan doprinos borbi protiv ovog mehanizma zaboravljanja. Opčinjena političkom istorijom, po pravilu je u fokus svog interesovanja stavljala teme izgradnje nacionalne države, zanemarujući cenu kojom se ona plaćala. Međutim, savremena istoriografija se u Sr-

* Prilog je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju “(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991”, koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije (projekat br. 147039).

biji od nekog vremena može pohvaliti diskontinuitetom u ovom pogledu i nemalim uspesima u tematizovanju iskustava marginalizovanih grupa i njihovom povratku u istoriju. Ovome trendu nesumnjivo pripadaju i knjige Ljubomira Petrovića, Sanje Petrović Todosijević i Srđana Cvetkovića, čiji je izlazak iz štampe lepa prilika za osvrt kako na njihov sadržaj tako i na širi historiografski kontekst kojem pripadaju.

Studija Ljubomira Petrovića, naučnog saradnika Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, posvećena istoriji invalida u Kraljevini Jugoslaviji, predstavlja važan iskorak u proučavanju prošlosti društvene grupe o kojoj se u nas nedovoljno zna, pa stoga i na pogrešan način stara. Već samim naslovom, *Nevidljivi geto*, autor je dao jezgrovitu ocenu porazno lošeg stanja ljudi čiji je naziv kroz dvadeseti vek variran od “bogalja” i “oštećenih”, preko “invalida” i “osoba sa hendikepom” do “lica sa specijalnim potrebama”, a da se, mimo retoričkih obavezivanja, malo radilo na podizanju kvaliteta njihovog života i poštovanju njihovog ljudskog dostojanstva. Kao i u drugim istorijskim periodima, ovaj diskriminacioni kontinuitet u odnosu države i društva prema invalidima bio je izražen i u periodu između dva svetska rata. Njegova posebna svojstva predstavljaju predmet interesovanja ove monografije, koja nastoji ne samo da opiše stanje invalida u Kraljevini Jugoslaviji, već i da pruži mnoga objašnjenja o uzrocima i posledicama njihovog nezavidnog položaja.

Da bi omogućio što bolje razumevanje fenomena invalidnosti u danom istorijskom kontekstu, autor je analizirao osnovne društvene teorije, njima svojstvene socijalne politike i vidove njihovih primena, koje su se odražavale na shvatanje invalidnosti i odnos prema njoj u globalnom kontekstu na početku dvadesetog veka. Nije propustio da primeti da je povećani upliv države u pitanje zdravstvene zaštite od kraja Prvog svetskog rata nosio sa sobom dramatične protivurečnosti. Iako usmeren ka izgradnji snažnog društva, taj se trend nije nužno pozitivno odražavao na prilike u kojima su živeli pojedinci koje su kreatori socijalne politike smatrali manje vrednima. Takav globalni trend se mogao zapaziti i u radu jugoslovenskih institucija socijalne i zdravstvene zaštite, čiju aktivnost Petrović prati od perioda njihovog osnivanja. Opisujući načine na koji je izgrađivan odnos prema invalidima, Petrović je uzeo u obzir nasleđe, odnosno odnos prema invalidnosti u jugoslovenskim zemljama pre 1918, kao i tešku situaciju nakon Prvog svetskog rata, permanentnu političku, socijalnu i ekonomsku krizu, nedostatak društvene svesti o potrebi zbrinjavanja i integracije najugroženijih, kao i atavistički strah od bolesti i fizičkih nedostataka u patrijarhalnom društvu. Svi su ti elementi preneti u novu državu i uticali su na izgrađivanje odnosa prema invalidnosti, koje je karakterisala manjkava zakonska regulativa i njeno traljavo sprovođenje.

Autor kritički razmatra nedovoljno osmišljene ili potpuno promašene pokušaje nove jugoslovenske države da olakša položaj invalida, ali i nedovoljna nastojanja invalida da se samoorganizuju i solidarnije artikuliraju svoje kolektivne interese. Ovu fragmentaciju autor pripisuje opštoj atmosferi nebrige u društvu u kojem se invaliditet još smatrao božjom kaznom ili porodičnim sramotom, odnosno stanju svesti koje naziva “produženim šokom susreta sa invaliditetom”. U takvom kontekstu Petrović izdvaja i udubljuje se u uslove tri distinktivne grupe invalida o kojima je ostalo nešto više pisanog traga, a to su ratni invalidi, invalidi rada i deca ometena u razvoju. Predmet njegovog interesovanja su “lične i kolektivne istorije drama malih ljudi koji su, sputani invalidnošću, napuštali bojna polja i fabričke hale, ili zbog ograničenih dostignuća i nedostataka medicinskih nauka do njih nikada nisu ni dolazili.” Međutim, nije reč samo o sumi individualnih priča preko 100.000 invalida rada, nešto manje od 90.000 dece ometene u razvoju i oko 17.000 invalida rada, već o nemoći sistema da prepozna osobenost njihovih potreba i jednakost njihovih prava.

Ovaj dvostruki propust autor sagledava kao deo neuspeha modernizacije srpskog i jugoslovenskog društva i njegove nemoći da se transformiše i prilagodi promenama koje su karakterisale ovaj period. Uslovi polovične tranzicije su, po autoru, najviše pogađali najranjivije društvene grupe, kojima su invalidi pripadali. Stanje nesigurnosti i surova borba za opstanak i probitak, koja je karakterisala dobar deo međuratnog perioda, nije išla naruku popravljaju ekonomskog stanja invalida. “Pod takvim pritiscima invalid se pretvarao u socijalni automat koji je neprimetno bitisao u neprekidnoj i malo uspešnoj borbi sa svojim hendikepom i tuđim, negativnim, predstavama o njegovim fizičkim ili mentalnim ograničenjima.” Sa druge strane, razvoj ideja o jačanju nacionalnog “biološkog kapitala i rasne čistote” pretio je da ugrozi elementarna ljudska prava invalida. Odbačeni od tradicionalnog modela, nemoćni da se snađu u modernizujućem, invalidi su ostali na društvenim marginama i jednog i drugog. Njihovo stanje bilo je i dijagnoza deficita socijalne solidarnosti jugoslovenskog društva i odraz mračne strane njegove modernizacije.

Petrović sa pravom zaključuje da je oporo iskustvo diskriminacije, čiji su pun teret podneli invalidi, predstavljalo preslikani odraz stanja u društvu, koje nije mimoilazilo ni druge grupe nemoćne da se odupru marginalizaciji. Ova tematika dugo nije bila od naročitog interesovanja za istoričare. Ispostavilo se da je daleko lakše izbaciti nekoga iz istorije nego je u nju vratiti. Ljudi pod “lokomotivnom istorije” nisu za sobom ostavljali mnogo tragova, a istoričari su se radije posvećivali njenim mašinovođama, skretničarima i kondukterima. Tek je premeštanje fokusa sa političke, vojne i diplomatske na kulturnu i društvenu istoriju početkom devedesetih godina legitimisalo proučavanje običnih putnika, a zatim i ugroženih saput-

nika i iskušenja kroz koja su prolazili na koloseku modernizacije. Poseban podsticaj ovakvim istraživanjima dala je serija zbornika začeta 1994., a posvećena transformaciji srpskog društva, naslovljena *Srbija u modernizacionim procesima*, koja je predstavljala dugogodišnju inspiraciju u pokušaju da rasvetle iskustva pojedinih društvenih grupa u ovom procesu. Od ne manjeg značaja bilo je pokretanje časopisa *Godišnjak za društvenu istoriju* iste godine, i stvaranje *Udruženja za društvenu istoriju* 1998., čime su ovi trendovi profesionalno institucionalizovani. Neobično uspešna saradnja srpskih istoričara sa školom istorijske antropologije iz Graca približila je domaćoj javnosti radove Karla Kazera i Mihaela Mitterauera i rezultovala zajedničkim zbornicima (Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović, *Between the Archives and the Field*, 1999.), kojima je ovaj zaokret metodološki izoštren i teorijski utemeljen.

Poslednjih godina ova nastojanja su rezultovala vidnim uspesima, izraženim u nizu interdisciplinarnih projekata i monografskih studija kojima se probijaju granice konvencionalne historiografije i u kolektivno sećanje uvode nepravedno potisnute grupe i pojedinci. Tako su u našu istoriju sa velikim zakašnjenjem ušli takozvani "obični ljudi", kako je i naslovljena tanušna studija profesora Milana Ristovića iz 1999. Usledila je važna šestotomna edicija dokumenata Uprave grada Beograda, naslovljena *Živeti u Beogradu* (priređivača Miroslava Jovanovića, Gorana Miloradovića, Predraga Markovića, Miroslava Perišića, Dubravke Stojanović i Milana Ristovića, 2003-8.), kojom je stvorena dragocena izvorna osnova za proučavanje svakodnevnog života. Na ove, ali i druge izvore oslanja se i serija zbornika kuće "Clio" – *Privatni život*, koja po ugledu na čuvenu francusku seriju urednika Žorža Dibija pokriva aspekte svakodnevice i privatnog domena ljudi sa ovih prostora od srednjeg veka do danas.

Ispitivanja svakodnevice običnog čoveka otvorila su put monografskim istraživanjima različitih društvenih grupa i nevoljama koje su obeležavale njihovu svakodnevicu. U posebnom fokusu bile su etničke i verske manjine, kao i diskriminacija kojoj su bili izloženi pojedinci usled njihovih političkih pripadnosti. Pored sudbine etničkih grupa, pažnja je posvećena i društvenim slojevima, pre svega seljaštvu, o čijim nedaćama su pisali Momčilo Mitrović (*Izgubljene iluzije*, 1997.) i Momčilo Pavlović (*Srpsko selo – otkup*, 1997.). Mehanizam državne represije međuratnog perioda osvetlila je Ivana Dobrivojević 2006. u knjizi *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, a kolaps državnog poretka u Drugom svetskom ratu i razmere represije u poratnom periodu opisao je detaljno Srđan Cvetković (*Između srpa i čekića*, 2006.). Zoran Janjetović je u knjizi *Deca careva, pastorčad kraljeva* (2006.) detaljno istražio položaj etničkih manjina u Kraljevini Jugoslaviji, a posebna pažnja je posvećena istoriji pojedinih zajednica u ovom periodu (Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji*, 1997; Miroslav

Jovanović, *Ruska emigracija na Balkanu*, 2006; Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji*, 2008.), a nedaće koje su snašle različite grupe u ovom vihoru bile su predmet interesovanja Zorana Janjetovića (*Between Hitler and Tito: The disappearance of ethnic Germans from Vojvodina* 2000.) i Milana Ristovića (*U potrazi za utočištem: Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1998.*).

Poslednji zaokret u ovom tematskom otvaranju predstavljalo je proučavanje porodičnih i rodnih odnosa na Balkanu, u Jugoslaviji i Srbiji, a time i uloge žena i dece u istoriji. I u ovom pravcu je podsticaj došao iz saradnje istoričara i antropologa (Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, 2001; Milan Ristović; Dubravka Stojanović, *Detinjstvo u prošlosti*, 2001; Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*; 2002.). Ove teme se poduhvatio i Milan Ristović monografijom *Dug povratak kući: Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji* (1998.). Poslednji tom pomenute edicije *Srbija u modernizacijskim procesima* (2006.) bio je u potpunosti posvećen ženama i deci, nagoveštavajući da vreme sistematskog proučavanja ovih fenomena tek predstoji. I zaista, iste godine Vera Dodić-Gudac piše knjigu *Žena u socijalizmu*, a dve godine docnije monografiju posvećenu zdravstvenoj zaštiti dece objavila je Sanja Petrović Todosijević.

Pod naslovom *Za bezimene*, knjiga Sanje Petrović Todosijević posvećena je delatnosti UNICEF-a u FNRJ 1947–1954. Primećujući da je “srpska historiografija ostala indiferentna prema detinjstvu kao jednom od najdinamičnijih polja istraživanja u savremenoj istorijskoj nauci”, autorka je ovu prazninu popunila monografskom studijom o fenomenu odrastanja u surovom posleratnom periodu. U samom uvodu svoje studije, naslovljenom “Bezimeni pojedinac”, ona se osvrnula upravo na fenomen koji je predmet ovog priloga, odnosno postepenu promenu u senzibilitetu u dvadesetom veku, tokom koje je sa mukom, prekidima, pa i regresijom osvajan prostor za brigu o ugroženima. Opisujući izlazak dece iz anonimnosti kao dugotrajan i mukotrpan problem, autorka nastoji da razdvoji propagandne slojeve retorike “brige o najmlađima” od realnih mera kojima je njihov položaj unapređivan kroz socijalne, zdravstvene i prosvetne institucije. Važan podsticaj na ovom putu predstavljala je delatnost međunarodnih institucija. Autorka je tako samo težište monografije prenela na aktivnost Međunarodnog fonda za hitnu pomoć deci (UNICEF). Osnovan 1946. UNICEF je ubrzo razvio niz projekata pomoći usmerene zaštiti dece, čiji je korisnik, uprkos političkim trzavicama hladnog rata i nepoverenju, korisnik bila i Jugoslavija.

Dok se prvo poglavlje ove studije uglavnom bavi problematičnom institucionalizacijom UNICEF-a u Jugoslaviji, na koju su direktno uticale političke prilike, drugo poglavlje se bavi distribucijom UNICEF-ove pomoći i nastojanjima da se ona sinhronizuje sa sistemom opšte socijalne i zdravstvene zaštite, koji je u Jugoslaviji evoluirao upravo u ovom periodu. Nakon ovog perioda obostranog prilagođavanja, treće poglavlje se bavi redovnom aktivnošću UNICEF-a u Jugoslaviji. O njenim razmerama svedoče brojke: do 1971. realizovano je 27 programa pomoći koji su koštali više od 21 milion dolara. Praktično polovina tog novca potrošena je na *Program dopunske dečije ishrane*, kroz koji su od 1948. do 1952. prehrambeni artikli distribuirani do škola i domova, omogućavajući opstanak njihovih kuhinja i makar elementarnu raznovrsnost dečije ishrane. Pored suzbijanja gladi, drugi važan vid UNICEF-ove delatnosti izražen je kroz pomoć u borbi protiv bolesti (endemskog sifilisa, mikoze i tuberkuloze, na koju je testirano tri miliona, a preko milion i po dece je vakcinisano) i u smanjenju stope smrtnosti odojčadi i dece.

Glad i bolest, nerazdvojni elementi turobne jugoslovenske posleratne svakodnevice, preplitali su se sa nevoljnošću rukovodstva da prizna “raskorak između idealizovane stvarnosti i prakse koja je ukazala na brojne teškoće u funkcionisanju ustanova za brigu o deci”, i druge “poteškoće sa kojima se suočila nova država po okončanju rata u nameri da izgradi nov sistem vrednosti i nemogućnost jugoslovenskog društva da u ‘brzom maršu kroz istoriju’ prevaziđe okvire tradicionalne kulture koja se nametala kao primarni, tj. ideološki neprijatelj koji se isključivo iz političkih razloga doživljavao kao prepreka procesu modernizacije.” Ceh za taj neuspeh plaćali su najugroženiji, a odgovornost je prebacivana na kritičare poretka. O ovom mehanizmu eksteriorizacije krivice govori knjiga *Portreti disidentata* Srđana Cvetkovića. Povodeći se za maksimum Edmunda Berka da “sve što je dovoljno da bi zlo trijumfovalo je da dobri ljudi ne rade ništa”, autor je posebnu pažnju posvetio biografijama ljudi koji su nastojali da se suprotstave sili i stoga i sami postajali njene žrtve. U tom je cilju kroi-
rao biografije četvorice ljudi, odlučivši se da prati vezu koja spaja njihove živote – nit otpora prema političkim pritiscima, koji su ove ljude doveli pod udar različitih režima međuratne i posleratne Jugoslavije.

Autor tako nastoji da približi čitaocima biografije četiri čoveka čiji je politički život bio obeležen upravo suprotstavljanjem represiji i odstupanjem od dominantnih obrazaca mišljenja svog vremena. Biografski kvartet koji sačinjava jezgro ove studije naslovljen je sa *Apostoli slobode* i sastoji se od životopisa Dragića Joksimovića, Borislava Pekića, Dragoljuba Jovanovića i Mihajla Mihajlova. Prilog Dejana Milića *Život za slobodu i bez straha* iscrpno prati političku biografiju profesora Dragoljuba Jovanovića, političara koji je bio žrtva kako međuratne tako i posleratne represije. Ti-

me se pravi važna veza sa ostale tri biografije, koje je napisao Srđan Cvetković, u kojima se opisuju iskustva intelektualaca sa posleratnom represijom. Dragić Joksimović, advokat Dragoljuba Mihailovića i mnogih drugih posleratnih političkih optuženika, ističe se u ovoj knjizi kao profesionalac koji je nastojao da se represiji suprotstavi pravnih sredstvima, pružajući pomoć okrivljenima i nastojeći da utiče na tok njihovih procesa, dok i sam nije pao pod udar represije, osuđen na tri godine zatvora, u kojem je 1951. i umro. Kao primer njegovog pregnuća u knjizi je priložena i njegova završna reč na Mihailovićevo suđenje, i predlog Zakona o slobodi od straha, koji je septembra 1945. predložio u svojstvu predstavnika Demokratske stranke u Zakonodavnom odboru Privremene narodne skupštine.

Umesto Zakona o slobodi od straha, usledio je oštar talas represije, sužavanja prostora političkog delovanja i odmazde prema onima koji misle drugačije, što je iskusio i mladi Borislav Pekić, osuđen 1948. zbog stvaranja Saveza demokratske omladine Jugoslavije, koja je od vlasti ocenjena kao "neprijateljska aktivnost sa fašističkim ciljem obaranja narodne vlasti". U grupi od jedanaest osuđenih mladića, Pekić je osuđen na desetogodišnju robiju, koju je Vrhovni sud pooštrio na petnaest godina. Pomilovan u talasu amnestije 1953, Pekić je izdržao pet godina robijajući u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu i Nišu, zatvorima koji su mu načeli zdravlje, ali ne i duh. O snazi otpora svedoči knjiga ispovesti o tamnovanju *Godine koje su pojeli skakavci*, ali i neverovatno plodan stvaralački opus kojim je bogatio srpsku književnost iz svoje emigracije u Londonu. Iskustvo pojedinca suočenog sa državnim nasiljem postaće jedan od centralnih motiva Pekićevo stvaralaštva. Iscrpno prateći hronologiju Pekićeve književne aktivnosti i njenu krznavu, ali nezaustavljivu recepciju u socijalističkoj Jugoslaviji, autor podseća da otpor represiji počiva u nepokorenom duhu.

Dok je Pekić stvarao, zemlja je prolazila kroz duboku transformaciju, u kojoj se menjalo svašta, ali ne i represivni obrazac, koji je osetio i Mihajlo Mihajlov, uhapšen 1964. zbog verbalnog delikta pred samu odbranu svoje doktorske disertacije. Više puta suđen na preko dvanaest godina robije, od kojih je odležao sedam, Mihajlov je svojom publicističkom aktivnošću rasvetljavao represivni mehanizam socijalističke Jugoslavije. Uprkos protestima međunarodne javnosti, više puta je kažnjavan, poslednji put 1975. na sedam godina zatvora. Na odluku se nije žalio, ne želeći da time da legitimitet presudi. U zatvoru je štrajkovao glađu četrdeset i tri dana, a tokom robije ga je Andrej Saharov predložio i za Nobelovu nagradu za mir. Amnestiran krajem 1977., ubrzo je dobio pasoš sa sugestijom da što pre napusti zemlju, pa je svoju aktivnost nastavio iz Amerike, boreći se za slobodu u zemlji, u koju se vratio tek po nakon demokratskih promena 2000.

Ovaj depresivni pejzaž represije nameće važna pitanja. Kojim putevima mehanizmi represivnog političkog obrasca prevazilaze režime i portetke, sveteći se onima koji ih preispituju? Cvetković neke od odgovora pruža u uvodnoj studiji *Dva veka zatiranja političkih protivnika u Srbiji*, u kojoj opisuje neobično surove političke prilike u kojima je politički protivnik predstavljao neprijatelja koji je proganjan, ukoliko je to bilo moguće, do istrage. Prateći razvoj ove destruktivne političke filozofije od Karađorđeve Srbije do ubistva Zorana Đinđića, autor zaključuje da se represivni obrazac obnavljao u različitim istorijskim kontekstima, preuzimajući drugačija obličja i ispoljavajući se različitom silinom, ali nikada ne gubeći svoj osnovni motiv – nasilno rešavanje političkih konflikata. Tehnika održavanja na vlasti takvim sredstvima donosila je teške nedaće ljudima koji su pružali otpor represivnom političkom obrascu. Otud skice za njihove portrete predstavljaju važan podsetnik da se sloboda osvaja uz velike žrtve.

Kakvo je to društvo koje kažnjava i odbacuje svoje najtalentovnije članove, te drži na marginama i izlaže permanentnoj diskriminaciji najugroženije društvene grupe? Tri opisane monografije daju mnoge odgovore i svedoče o visokoj istraživačkoj svesti i ljudskoj savesti njihovih autora i važnosti potrebe da se u istoriju vrate ljudi koji su iz nje isterani. “*Borba čoveka protiv sila moći je borba sećanja protiv zaborava*”, podseća Milan Kundera, a knjige koje su pred nama svakako daju svoj doprinos u toj neravnopravnoj i neprekidnoj borbi. U epohi punoj lažnih idola, ostaje samo nada da će podsticaj koji pružaju prerasti u novi senzibilitet srpske historiografije.

Milo Milunović – *Sova*, 1958.

PRAVA OSOBA SA INVALIDITETOM

Dr Damjan Tatić, *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, "Službeni glasnik", Beograd 2008.

"Službeni glasnik" je objavio u svojoj ediciji "Studije" doktorski rad Damjana Tatića *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*. Ovo je prvi naučni rad u nas koji na sveobuhvatan način analizira norme međunarodnog javnog prava, uporedno pravo četrdesetak država sveta i propise Republike Srbije kojima se uređuje pravni položaj osoba sa invaliditetom. Knjiga se sastoji od uvoda i pet problemsko-metodoloških delova: 1) Modeli pristupa invalidnosti i definicije invalidnosti osoba sa invaliditetom, 2) Osobe sa invaliditetom i dokumenti međunarodnog javnog prava o ljudskim pravima i slobodama, 3) Zabrana diskri-

minacije osoba sa invaliditetom u uporednom pravu, 4) Zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom u pravu Srbije, 5) Mere za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom prema važećim propisima Republike Srbije. Na kraju knjige je Zaključak, u kojem autor sumira svoje stavove u vezi sa istraživanim problemima i spisak literature.

1. – U uvodu autor prvo obrazlaže zašto se prihvatio istraživanja ove, kod nas potpuno zapostavljene teme. Primenujući multidisciplinarni pristup fenomenu invalidnosti, koji zadire u sve sfere društvenog života, autor prvo daje prikaz položaja osoba sa invaliditetom. On navodi podatke Svetske zdravstvene organizacije (World Health Organization – WHO), koji pokazuju da danas u svetu oko 600 miliona ljudi živi sa nekim oblikom invaliditeta (7–10% stanovništva planete). Kada se u obzir uzmu i članovi porodica tih osoba, dolazi se do zaključka da je možda i do dve i po milijarde ljudi na neki način pogođeno posledicama invaliditeta. Oko 80% ih je u zemljama u razvoju. U razvijenijim zemljama, produženjem životnog veka i podizanjem kvaliteta života, procentualna zastupljenost osoba sa invaliditetom u opštoj populaciji još je veća. Prema podacima Eurostata iz 2001. godine, oko 14,5% stanovnika Evropske unije imaju neki oblik invaliditeta. Pored toga, oko 25% ljudi na izvestan način je tangirano posledicama invalidnosti, bilo kao članovi porodice ili osobe sa invaliditetom. Po podacima svetske zdravstvene organizacije, u Srbiji bez Kosova živi oko pola miliona (7%) osoba sa invaliditetom. Veliki broj živi u klimi diskriminacije, predrasuda i neznanja, sa nezadovoljenim elementarnim potrebama. Podaci o opštem položaju ove populacije u Srbiji su poražavajući. Tokom protekle dve decenije došlo je do osiromašavanja najvećeg broja domaćinstava

sa invalidnim članovima, do opadanja njihovog životnog standarda ispod granice egzistencijalnog minimuma.

Nakon ove obespekujavajuće slike o položaju osoba sa invaliditetom, autor na osnovu teorijskih paradigmi i pravnih normi međunarodnog i nacionalnog karaktera prvo ukazuje na naučnu i društvenu opravdanost istraživanja ove teme, potom razmatra savremene teorijske modele pristupa invalidnosti i kritički preispituje definicije invalidnosti osoba sa invaliditetom. On je podsetio da je stavljanje van zakona čitavih grupa lica koja imaju određena lična svojstva postala stvar daleke prošlosti. Princip jednakosti ljudi danas je uzdignut na nivo moralnog imperativa civilizovanog sveta. Diskriminacija ljudi samo zbog toga što imaju određena lična svojstva ne može da se opravda ni pravnim ni moralnim razlozima. Antidiskriminaciono pravo u Evropi doživelo je izuzetan razvoj tokom poslednje decenije. Značajan korak napred napravljen je u okviru Evropske unije i u okviru Saveta Evrope. Amsterdamski ugovor 1997. godine uključio je i pravila o zabrani diskriminacije u glavne osnovačke principe Evropske unije i tako dao pravni osnov za pokretanje pravnih mehanizama zaštite od diskriminacije ne samo na osnovu pola, već i rasnog ili etničkog porekla, veroispovesti ili uverenja, invalidnosti, godina starosti i seksualnog opredeljenja. Standardi obezbeđeni direktivama EU obuhvataju zabranu kako neposredne tako i posredne diskriminacije, uključujući i uznemiravanje i navođenje na diskriminaciju, kao i zaštitu od viktimizacije za one koji traže zaštitu od diskriminacije.

U teškom i marginalizovanom položaju osoba sa invaliditetom u Srbiji i svetu s jedne strane, i razvoju antidiskriminacionog prava, s druge strane, Tatić je pronašao razloge za naučnu i društvenu opravdanost svog istraživanja.

Naime, u svetlu članstva naše zemlje u Savetu Evrope i daljih planova za apliciranje za prijem u članstvo Evropske unije u perspektivi, nameće se i potreba iscrpne analize položaja osoba sa invaliditetom. Evropska socijalna povelja predviđa da osobe sa invaliditetom imaju pravo na nezavisnost, socijalnu integraciju i učešće u životu društvene zajednice (član 15). Amsterdamski sporazum predviđa zabranu diskriminacije građana Evropske unije po osnovu invalidnosti. Ove izmene usvojene su posle intenzivne kampanje evropskog invalidskog pokreta. U kontekstu aktuelnih evropskih trendova, treba pomenuti da je od februara 2003. i u našoj zemlji izričito zabranjena diskriminacija po osnovu invalidnosti (član 3 Povelje o ljudskim i manjinskim pravima Srbije i Crne Gore). No od deklaratorne zabrane diskriminacije, koja je prethodni nužni korak, do sprečavanja konkretnih slučajeva diskriminacije u praksi dalek je put. Upravo zbog toga neophodna je temeljita analiza međunarodnopravnih dokumenata i pravnih normi naše i drugih zemalja koje se tiču zaštite ljudskih prava i pravnog statusa osoba sa invaliditetom. Ove osobe godinama su bile izložene direktnoj ili indirektnoj diskriminaciji, životarile su na marginama društva. Sve donedavno preovlađujuća slika o osobama sa invaliditetom bila je slika pasivnih objekata tuđe brige. Tek odnedavno, pre svega usled delovanja samih osoba sa invaliditetom i njihovih organizacija, ali i celog nevladinog sektora, naučnih radnika, stručnjaka, pa i određenih državnih organa, počinje jača afirmacija osoba sa invaliditetom, njihovih potencijala kao ravnopravnih, produktivnih građana, koji sami odlučuju o svojim životima i bore se za svoja ljudska prava.

2. – Predmet Tatićevog istraživanja čine društveni procesi koji su doveli do

usvajanja pravnih normi kojima se uređuje pravni položaj osoba sa invaliditetom i sadržaj pomenutih normi, sa posebnim naglaskom na načine uređenja zaštite ljudskih prava ovih osoba. On je analizirao odnos društva prema osobama sa invaliditetom kroz vekove, različite norme kojima je uređivan pravni položaj osoba sa invaliditetom. Posebnu pažnju posvetio je različitim modelima pristupa invalidnosti, pre svega *medicinskom* i *socijalnom modelu pristupa invalidnosti*, kao i *kvebeškom modelu procesa stvaranja invaliditeta*. Podrobno je analizirao i različite definicije invalidnosti. U sklopu analize pravnih normi posebnu pažnju posvetio je ljudskim pravima uopšte, kao i normama kojima se uređuju ljudska prava osoba sa invaliditetom, sprečava njihova diskriminacija i podstiče *socijalna uključenost* ovih osoba. Najzad, razmotrio je i primenu rešenja nacionalnih zakonodavstava određenih zemalja u praksi, posebno slučajeve sudske prakse po tužbama zbog diskriminacije osoba sa invaliditetom.

U razmatranju problematike društvenog položaja osoba sa invaliditetom, autor polazi od *socijalnog modela pristupa invalidnosti* i posmatra regulisanje pravnog položaja ovih osoba pre svega iz vizure zaštite ljudskih prava. Socijalni model pristupa invalidnosti javlja se kao reakcija na raniji medicinski model pristupa invalidnosti. Medicinski model polazi od invalidnosti kao od *individualnog* problema, fokusira se na bolest ili povredu kao primarne uzročnike ograničenih mogućnosti funkcionisanja osobe sa invaliditetom. Problem je u pojedinca a ne u društvu i zbog toga se pojedinac mora *rehabilitovati* i "uklopiti" u društvo; to su polazne pretpostavke medicinskog modela pristupa invalidnosti. Ovakav pristup neminovno dovodi do marginalizacije osoba sa invaliditetom, koje se posmatraju kao *pasivni objekti brige* eksperata, po-

rodice, društva u celini i bivaju izložene diskriminaciji i getoizaciji.

Socijalni model pristupa invalidnosti polazi od pretpostavke da je društvo dovelo osobu sa fizičkom, senzornom ili intelektualnom *onesposobljenošću* u stanje invalidnosti brojnim psihološko-sociološkim i okolinskim barijerama, koje onemogućavaju osobe sa invaliditetom da funkcionišu pod ravnopravnim uslovima sa svim ostalim građanima. Zbog toga je položaj osoba sa invaliditetom neophodno posmatrati iz perspektive ljudskih prava i njihovog kršenja, odnosno zaštite. I model procesa stvaranja invalidnosti predstavlja koristan teorijski instrument. Ovaj model ima značajnu primenu i u praksi, naročito u objašnjavanju tananih interakcija između ličnih i okolinskih faktora osobe sa invaliditetom, koje olakšavaju ili otežavaju ostvarivanje životnih navika te osobe.

3. – Tatić je zapazio da se tokom poslednje dve decenije položaj osoba sa invaliditetom sve više posmatra iz vizure ljudskih prava. Ujedinjene nacije, regionalne organizacije i same države sve više se bave pitanjem ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Do ove promene dolazi pre svega usled upornog delovanja samih osoba sa invaliditetom i njihovih organizacija. Na međunarodnom planu donose se posebni dokumenti kojima se uređuje položaj ovih lica, garantuje im se ravnopravnost i zabranjuje njihova diskriminacija. Generalna skupština UN 1993. godine usvaja Standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom. Vlada SRJ prihvata ovaj dokument početkom 1995. godine. Tokom poslednje decenije, oko četrdeset država u raznim krajevima sveta donosi zakone o položaju osoba sa invaliditetom i zabranjuje njihove diskriminacije. Ujedinjene nacije rade na nacrtu Konvencije UN o za-

štititi i promovisanju prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom.

U tom svetlu autor je formulisao svoju osnovnu hipotezu da je preduslov za postizanje pune ravnopravnosti osoba sa invaliditetom postojanje antidiskriminacijskog zakonodavstva, kojim su na precizan način uređeni mehanizmi zaštite u slučajevima diskriminacije na osnovu invalidnosti. Osnov za ovu hipotezu on je pronašao u iskustvima zemalja koje imaju pravne norme kojima je zabranjena diskriminacija građana zbog invalidnosti. SAD imaju zakone kojima je predviđena sudska zaštita osoba sa invaliditetom izloženih diskriminaciji. Dokumentacija tamošnjih organizacija osoba sa invaliditetom pokazuje da je broj slučajeva diskriminacije po osnovu invalidnosti opao pošto je više sudskih sporova okončano u korist tužilaca – osoba sa invaliditetom, koje su pokrenule postupke zbog diskriminacije. S druge strane, Austrija je zabranila diskriminaciju po osnovu invalidnosti, ali još uvek nije predvidela efikasne mehanizme sudske zaštite diskriminiranih osoba sa invaliditetom. Prema podacima austrijskih organizacija osoba sa invaliditetom, te osobe se u Austriji još uvek često susreću sa slučajevima diskriminacije. Dakle, diskriminacija osoba sa invaliditetom može se efikasno suzbijati samo ukoliko se predvide mehanizmi sudske zaštite u slučajevima diskriminacije po osnovu invalidnosti. O ravnopravnosti osoba sa invaliditetom ne može se govoriti sve dok su one izložene diskriminaciji i nemaju pravnih sredstava da se od nje efikasno brane.

Iz tih razloga Tatić je težište svog rada stavio na prava osoba sa invaliditetom u dokumentima međunarodnog javnog prava o ljudskim pravima, kao i na zabranu diskriminacije osoba sa invaliditetom. On je uspeo da dokumentovano obradi zabranu diskriminacije osoba sa invaliditetom u uporednom

pravu, posebno u pravnim sistemima SAD, Australije, Velike Britanije, EU, Latinske Amerike. Potom je analizirao odredbe opštih instrumenata o ljudskim pravima usvajane pod okriljem UN i regionalne dokumente o ljudskim pravima. Posebnu pažnju posvetio je dokumentima kojima se uređuje zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom.

4. – Kao jedan od učesnika u procesu izrade nacrtu Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom i srpskog Modela Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Tatić je precizno i detaljno analizira ove dokumente. Analizirajući obimnu uporednopravnu građu, on je dao pregled uređenja pravnog statusa osoba sa invaliditetom u Srbiji kako na nivou ustavnopravnih akata, tako i na zakonskom nivou. Podrobno su analizirane odredbe Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom od 2006. godine i drugih relevantnih zakona. Na kraju autor je dao odgovor na pitanje kojim normama međunarodnog i uporednog prava se najbolje štite ljudska prava osoba sa invaliditetom i naznačio preporuke za dalji razvoj domaće zakonodavstva i mera za primenu postojećih normi Srbije.

U pogledu zakonskog regulisanja prava osoba sa invaliditetom u uporednom pravu, i kod nas postoje dva ekstremna stanovišta: prvo, koje se zalaže za sveobuhvatnu kodifikaciju svih pravnih normi koje se na bilo koji način tiču osoba sa invaliditetom, i drugo, koje se zalaže za prilagođavanje već postojećih posebnih zakona u oblasti zdravstvene i socijalne zaštite, obrazovanja, zapošljavanja, pristupačnosti životne i radne sredine, pružanja javnih usluga, saobraćaja, državne uprave i pravosuđe i drugih oblasti u kojima osobe sa invaliditetom mogu biti ometane u korišćenju svojih prava.

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom je u izvjesnom smislu sinteza ovih stanovišta. On se bazira na sledećim načelima: 1) zabrane diskriminacije osoba sa invaliditetom, 2) poštovanja ljudskih prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom, 3) podsticanja uključenosti osoba sa invaliditetom u sve sfere društvenog života na osnovima ravnopravnosti i 4) uključenosti osoba sa invaliditetom u sve procese u kojim se odlučuje o njihovim pravima i obavezama. Prema Tatićevom mišljenju, ovaj zakon predstavlja veliki korak napred, jer je Srbija konačno dobila zakon u kojem je tačno rečeno šta su sve akti diskriminacije, da je sve to zabranjeno i da postoje mehanizmi za zaštitu osoba izloženih diskriminaciji i ostvarivanje njihove ravnopravnosti.

5. – S obzirom na kompleksnost predmeta istraživanja, dr Damjan Tatić se opredelio za multidisciplinarni pristup i upotrebu različitih metoda. Već je pomenuto da je polaznu paradigmu njegovog istraživanja činio socijalni model pristupa invalidnosti. Prilikom analize društvenih procesa koji su doveli do usvajanja određenih pravnih normi kojima je uređivan pravni položaj osoba sa invaliditetom, autor je koristio sociološki i istorijski metod. Prilikom razmatranja stanja zaštite ljudskih prava osoba sa invaliditetom u nekim zemljama, koristio je analizu sadržaja dokumentacija međunarodnih organizacija, zvaničnih državnih organa i organizacija osoba sa invaliditetom. Prilikom analize pravnih normi kojima se uređuje materija ljudskih prava i položaja osoba sa invaliditetom, koristio je metod tumačenja prava, kao i istorijskopravna i uporednopravna istraživanja. Analiziran je sadržaj normi kako međunarodnopravnih dokumenata, tako i zakona i podzakonskih akata većeg broja država. Posebna pažnja posvećena je anali-

zi sadržaja pravnih normi predviđenih propisima Jugoslavije i Srbije. Sadržaj ovih normi bio je upoređivan sa sadržinom međunarodnopravnih akata o pravima osoba sa invaliditetom, naročito onih koje je Jugoslavija/Srbija potpisala i ratifikovala u prošlosti.

Konceptualni okvir teme i struktura doktorskog rada ukazuju da je autor odabrao i kao predmet svog istraživanja postavio doista ključna pitanja prava osoba sa invaliditetom. Prihativši se da na ovaj način osvetli složene i teorijski nedovoljno obrađene probleme zaštite ljudskih prava osoba sa invaliditetom, on je dobro formulisao predmet, cilj i zadatke istraživanja. Opredivši se za multimetodološki pristup, on je uspešno i celovito obavio istraživanje. Učinio je jedan sveobuhvatan i detaljan pristup u nastojanju da pokaže složenost i delikatnost zaštite prava osoba sa invaliditetom.

Tatić se poziva na brojnu stručnu literaturu iz različitih oblasti prava, sociologije, politikologije, psihologije, medicine, što njegovoj analizi daje izuzetan kvalitet. Uz to, njegov rad krasi jasan i razgovetan način kazivanja, razučena analiza i svestrano ispitivanje dobrih i spornih strana pojedinih teorija i normativnih rešenja. Autorovo izlaganje je zanimljivo, stil jasan, a jezik doteran.

Međutim, ovom radu se mogu uputiti i određene primedbe: 1) Sam naslov knjige (*Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*), koji akcentuje zaštitu prava osoba sa invaliditetom, nije adekvatan, jer autor prihvata ne koncept zaštite, već koncept *ravnopravnosti* osoba sa invaliditetom. 2) Konceptualni okvir teme je široko formulisano, a njena obrada se često svodila na prepričavanje opštih mesta. 3) Autorova analiza pati od nekonzistentnosti, koja se ogleda u odnosu između apstraktno-teorijskog i konkretno-istorijskog nivoa anali-

ze, normativnog i stvarnog, analitičkog i deskriptivnog tretiranja problema. 4) Kao opštu primedbu, mogli bismo ukazati na činjenicu da je autor zahvatio isuviše širok krug problema, što mu je onemogućilo da neke od njih potpunije obradi. U radu je postavljen veoma velik broj pitanja relevantnih za predmet istraživanja, ali ona nisu na zadovoljavajuć način analitički obrađena i naučno utemeljena. 5) Autor nije uspeo da izbegne zamke normativističke iluzije po kojoj će nova zakonska regulativa automatski obezbediti osobama sa invaliditetom bolje životne uslove. Nova zakonska regulativa u ovoj oblasti je nužna, ali nije dovoljna. 6) Nisu osvetljeni razlozi birokratizacije i otuđenja invalidskih organizacija u svetu, posebno u Srbiji. 7) Izostao je kritički diskurs prema našoj državi, političkim strankama i socijalnim ustanovama, koje se osoba sa invaliditetom sete samo kada su im potrebni radi prikupljanja dodatnih političkih poena. U takvoj situaciji, iako u našem pravnom sistemu postoje zakoni koji se tiču osoba sa invaliditetom, oni su ostajali »mrtvo slovo na papiru«. koje se teško, ili nikako, primenjuje u praksi. 8) Izostalo je, takođe, i kritičko preispitivanje pojedinih rešenja i slabosti Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. (Na primer, diskutabilne odredbe o mehanizmi sudske zaštite, o Savetu za unapređivanje položaja osoba sa invaliditetom, pitanje poverenika za ljudska prava osoba sa invaliditetom, koga Zakon nije predvideo, kaznene odredbe, i sl.) 9) Velik problem u ostvarivanju prava osoba sa invaliditetom predstavljaju predrasude prema osobama sa invaliditetom u Srbiji. Te predrasude od jezika do stereotipa osta-

le su van optike Tatićeve analize. 10) Problem interiorizacije podređenog položaja, koji karakteriše velik broj osoba sa invaliditetom

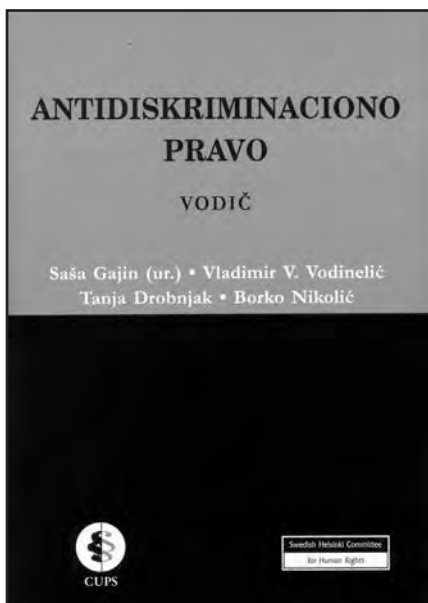
Uprkos ovim slabostima, rezultati do kojih je dr Damjan Tatić došao u svom doktorskom radu zaslužuju pažnju i predstavljaju značajan doprinos našim naučnim saznanjima o pravima osoba sa invaliditetom.

* * *

Čitaocu ove dragocene knjige nameće se nekoliko zaključaka: 1) Našem društvu je potreban nov pravni pristup osobama sa invaliditetom, koji bi bio prilagođen socijalnoj stvarnosti Srbije i saobražen evropskim i svetskim pravnim standardima u ovoj oblasti. 2) Ovakva aktuelizacija prava osoba sa invaliditetom i artikulacija njihovih interesa na državom nivou može posle niza godina da dovede do boljeg položaja ovih osoba u našem društvu. 3) Osnovna ideja antidiskriminacionog zakonodavstva je da osobama sa invaliditetom nije potrebna zaštita već ravnopravnost. Oni samo žele da budu slobodni građani u slobodnom i ravnopravnom društvu. 4) Boljih životnih uslova i prava osoba sa invaliditetom nema bez sistematske edukacije našeg stanovništva i relevantnih društvenih i političkih faktora, a ne samo ljudi koji se bave ovom problematikom. 5) Nijedan čovek nije poremećaj, ni u terminologiji, ni u stvarnosti. Svako od nas ima neko ograničenje, nedostatak, ali i potencijale koje teži da iskoristi i iskaže. Čovek nije ograničenje već mogućnost i ne treba praviti razliku između ljudi, bez obzira na to da li imaju više ili manje izražene (ne)sposobnosti i tzv. posebne potrebe.

Damjan Tatić

ANTIDISKRIMINACIONO PRAVO: VODIČ

(Antidiskriminacio pravo: Vodič,
Saša Gajin (ur.), Vladimir V.
Vodinelić, Tanja Drobnjak i Borko
Nikolić, CUPS, Beograd 2006.)

Ova publikacija Centra za unapređivanje pravnih studija predstavlja nastavak dosadašnjeg rada CUPS-a na promovisanju pravnih standarda i vrednosti ljudskih prava. Suzbijanje diskriminacije jedna je od oblasti kojima se CUPS bavi. Ekspertski timovi ove ugledne institucije angažovali su se na izradi modela opšteg Zakona protiv diskriminacije i posebnog Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom. Model Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom poslužio je kao osnova za usvajanje Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom u Narodnoj skupštini Republike Srbije, doduše u do-

nekle izmenjenom i reduciranom obliku u odnosu na prvobitni predlog CUPS-a. CUPS je i jedan od predvodnika Koalicije protiv diskriminacije, koja okuplja više nevladinih organizacija. Ova knjiga objavljena je uz podršku Švedskog helsinškog komiteta za ljudska prava.

Na 215 strana, urednik *Antidiskriminacionog prava: Vodič*, mr Saša Gajin i tim eminentnih autora, profesor dr Vladimir Vodinelić, advokatica Tanja Drobnjak i viši pravni saradnik Misije OEBS-a u Srbiji Borko Nikolić, u svojim radovima nastoje da odrede pojam diskriminacije, pojavne oblike i slučajeve diskriminacije, definišu mehanizme građanskopravne i krivičnopravne zaštite u slučajevima nedozvoljene diskriminacije, daju primere regionalne prakse u ovoj oblasti zaštite ljudskih prava, pre svega oslanjajući se na iskustva Saveta Evrope i Evropske Unije. Pored temeljitog teoretskog osvrtu, autori značajnu pažnju posvećuju i pitanjima prakse, kako domaće tako i prakse Saveta Evrope i Evropske unije. Anekse čine tekst Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, prva presuda zbog diskriminacije u sudskoj praksi Srbije (slučaj Krsmanovača), model Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom i model opšteg Zakona protiv diskriminacije, koje su pripremili eksperti CUPS-a u saradnji sa drugim stručnjacima.

Gajin u svom radu analizira pojam, oblike i slučajeve diskriminacije. Kao elemente pojma diskriminacije navodi akt pravljenja razlike, odnosno nejednak tretman, nedozvoljenost pravljenja razlike, odnosno nejednakog tretiranja lica koja vrše diskriminaciju – pravnu i/ili fizičku – lica, odnosno grupe, koje su žrtve diskriminacije i to usled svog ličnog svojstva. Gajin iscrpno analizira prirodu, sadržinu i formu nejednakog tretiranja. Ističe da sva lica moraju da se uzdržavaju od nedozvoljenog nejed-

nakog tretmana, ali da organi javne vlasti mogu imati i pozitivne obaveze kako bi suzbijali nedozvoljenu diskriminaciju i otklanjali njene posledice, stvarali jednake mogućnosti za lica i grupe koje se nalaze u neravnopravnom položaju. Žrtve diskriminacije po pravilu jesu pojedinci, fizička lica, ali i čitave grupe, kao i članovi porodica i osobe bliske žrtvama diskriminacije, koji mogu biti izloženi nejednakom tretiranju i trpeti posledice nedozvoljenog pravljenja razlike. Gajin posvećuje pažnju i definisanju ličnih svojstava koji mogu poslužiti kao osnov za zabranjenu diskriminaciju. Podseća na praksu Saveta Evrope i Evropskog suda za ljudska prava prilikom definisanja kriterijuma za nedozvoljenost pravljenja razlike. Naime, cilj ili posledica koji se postižu pravljenjem razlike ne smeju biti neopravdani, a mere koje se preduzimaju moraju biti srazmerne cilju koji se njime ostvaruje.

Razvijajući dalje analizu oblika diskriminacije, Gajin isprno razmatra direktnu, indirektnu diskriminaciju, povredu načela jednakih prava i obaveza, viktimizaciju, udruživanje radi diskriminacije, govor mržnje, omalovažavanje i uznemiravanje, teške oblike diskriminacije. Gajin dalje analizira posebne slučajeve diskriminacije. Koristeći metodologiju iz modela Zakona protiv diskriminacije, izdvaja definisanje slučajeva zabranjene diskriminacije prema oblastima društvenog života u kojima može doći do narušavanja prava, kao što su zapošljavanje i radni odnosi, vaspitanje i obrazovanje, pristup objektima od javnog interesa, javnim površinama, javnom prevozu itd. Potom definiše slučajeve zabranjene diskriminacije prema grupama ugroženih lica kojima zakon pruža zaštitu. Na kraju teksta obrazlaže zbog čega je pored usvajanja opšteg antidiskriminacijskog propisa poželjno i usvajanje specifičnih propisa kojima bi

se štitile pojedine grupe, poput osoba sa invaliditetom.

U svom radu o tužbama za zaštitu od diskriminacije, profesor Vodinečić kroz minucioznu analizu nastoji da pruži odgovor na pitanje kakvu građanskopravnu zaštitu od nedopuštene diskriminacije pravo Srbije pruža žrtvama diskriminacije. Ističe da zabrana diskriminacije sadržana u Ustavu Republike Srbije i Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima nameće državi obavezu obezbeđivanja efikasne pravne zaštite žrtvama diskriminacije. Kao krajnje sredstvo, pominje mogućnost podnošenja predstavki Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu. Vodinečić navodi obavezu države da žrtvama nedozvoljene diskriminacije stavi na raspolaganje sredstva građanskopravne zaštite – zahteve koji se mogu ostvariti podnošenjem tužbe sudu. Ističe da su neka od sredstava građanskopravne zaštite predviđena Zakonom o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, kao i Zakonom o obligacionim odnosima i Zakonom o izvršnom postupku. Vodinečić podseća da Srbija još nije usvojila opšti zakon o zabrani diskriminacije. Navodi da se tužbom za propuštanje od diskriminatora traži da se uzdrži od diskriminatorne radnje. Ova tužba predviđena je Zakonom o sprečavanju diskriminacije i modelima antidiskriminacijskih zakona CUPS-a. Vodinečić analizira kako je tužba sa zahtevom za propuštanje iz člana 157. Zakona o obligacionim odnosima efikasno primenjena u slučaju Krsmanovača.

Razmatrajući tužbu za uklanjanje, Vodinečić navodi da se ovim tužbenim zahtevom od lica koje je počinilo diskriminaciju traži da otkloni posledice akta diskriminacije koje su već nastupile. Za razliku od tužbe za propuštanje, gde se traži nečinjenje ili prestanak činjenja, ovde se traži činjenje, preduzimanje aktivnih mera kako bi se otklonile posledici

ce nečega što se već desilo. Ova tužba predviđena je kako Zakonom o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom tako i modelima antidiskriminacijskih zakona. Vodinić dalje razmatra tužbu za utvrđivanje, kojom tužilac traži od suda da utvrdi da ga je tuženi nedozvoljeno diskriminisao. Ova tužba se može podneti kao samostalna ili u sadejstvu sa drugim građanskopravnim tužbama za slučajeve diskriminacije. Vodinić ističe da je tužba za utvrđivanje predviđena kako Zakonom o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom i modelima antidiskriminacijskih zakona, tako i Zakonom o obligacionim odnosima. Analizira ovu tužbu i u kontekstu slučaja Krsmanovača. Tužbom za naknadu štete žrtva diskriminacije od lica koje ju je diskriminisalo može tražiti naknadu kako materijalne tako i nematerijalne štete. Vodinić navodi da je ova tužba predviđena Zakonom o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, modelima antidiskriminacijskih zakona i Zakonom o obligacionim odnosima. Vodinić navodi da zahtev za objavljivanje presude nije samostalan već da se može tražiti samo uz neku od napred navedenih tužbi. Razmatra i zahtev za izdavanje privremene mere, iznoseći stav da su rešenja o privremenim merama iz Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom restriktivnija od onih predviđenih Zakonom o izvršnom postupku. Vodinić analizira i zahtev za izricanje sudskih penala. Pledira da se aktivna legitimacija u postupku po tužbi za diskriminaciju proširi i na organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava. Zalaže se za afirmisanje uloge testera – dobrovoljnih ispitivača diskriminacije. Analizira pitanje prebacivanja tereta dokazivanja sa tužioca na tuženog u građanskim parnicama po tužbi zbog diskriminacije. Razmatra nadležnost sudova za vođenje postupka zbog diskriminacije.

Drobnjakova iscrpno analizira krivičnopravnu zaštitu od diskriminacije u Srbiji, ističući da je reč o mehanizmu koji se do sada u praksi relativno restriktivno koristio, iako sam tekst Krivičnog zakonika pruža kvalitetan pravni okvir za zaštitu. Detaljno razmatra krivična dela protiv slobode i prava čoveka i građanina: povredu ravnopravnosti iz člana 128, povredu prava upotrebe jezika i pisma iz člana 129, povredu slobode izražavanja nacionalne i etničke pripadnosti iz člana 130, povredu slobode ispovedanja vere i vršenja verskih obreda iz člana 131, iznuđivanje dokaza iz člana 136. i zlostavljanje i mučenje iz člana 137. Krivičnog zakonika. Autorka dalje analizira krivična dela povrede ugleda naroda, nacionalnih i etničkih grupa Srbije i Crne Gore iz člana 174, izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti iz člana 317. i rasne i druge diskriminacije iz člana 387. Krivičnog zakonika. Obradujući primere iz prakse, Drobnjakova navodi da je teško dokazati diskriminaciju i pledira za strožiju primenu važećih zakonskih odredbi i razvijanje mehanizama kojima bi se olakšalo dokazivanje krivice, poput testera. Ne treba smetnuti s uma da se u krivičnim postupcima nevinost optuženih pretpostavlja, pa je na tužiocu da dokaže tvrdnju da je neko počinio teško krivično delo, kao što su ona koja sankcionišu akte diskriminacije.

Nikolić u svom radu analizira praksu Saveta Evrope i Evropske Unije u suzbijanju diskriminacije. Pravni okvir za borbu protiv diskriminacije u sistemu Saveta Evrope pružaju član 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima i član 1 Protokola 12 uz nju. Podesea da je reč o ratifikovanim dokumentima koji čine deo važećeg pravnog sistema Republike Srbije. Nikolić se kritički osvrće na činjenicu da Evropski sud za prava čoveka odredbe člana 14 Evropske konvencije primenjuje supsi-

dijarno, odnosno samo kada nije neposredno povređeno neko drugo pravo garantovano konvencijom. Analizira praksu Suda u *Belgijskom lingvističkom slučaju* i slučaju *Litgov protiv Velike Britanije* da bi ilustrovaio stanovište Suda da samo ono razlikovanje za koje postoji razumno i objektivno opravdanje ne predstavlja zabranjeni akt diskriminacije. Tužena država je dužna da dokaže da postoji razumno i objektivno opravdanje. U slučaju *Tilomenos protiv Grčke* Sud je ustanovio i standard da država treba da različito tretira osobe u bitno različitim situacijama. U slučaju *Náčova i drugi protiv Bugarske* postavilo se pitanje pozitivnih obaveza države da suzbija diskriminaciju i prebacivanja tereta dokazivanja na državu. Komentarišući iscrpno drugostepenu odluku Ve-

likog veća suda, Nikolić kritikuje realističan stav Veća da pored prebacivanja tereta dokazivanja na državu u određenim slučajevima istovremeno treba naći balans između obaveza države i njenih realnih mogućnosti. Nikolić dalje analizira dokumente EU koji sadrže zabranu diskriminacije, temeljito se bavi pitanjima tereta dokazivanja, direktne i indirektno diskriminacije, daje listu odluka Evropskog suda pravde u slučajevima diskriminacije.

Urednik *Vodiča* u predgovoru ističe da je zadatak publikacije da čitaocima ponudi razumljivu analizu jedinstvenog pravnog režima zabrane diskriminacije. Može se reći da su autori suvereno uspeli da ostvare ovaj ambiciozno postavljeni zadatak!

Milo Milunović – *Ribe*, 1951.

MISTIKA LJUBAVI

Majstor Eckhart: *Ljubav nas pretvara u ono što volimo*. „Službeni glasnik“, Beograd 2008, prevod i pogovor Nebojša Zdravković

Zbog svoje dubine, spisi nemačkog mistika Majstora Ekharta (Meister Eckhart) izazivaju i danas poštovanje, a često i divljenje istraživača teološke i filozofske misli. Eckhart je rođen oko 1260. godine u Hohajmu (Tiringija). Pripadao je dominikanskom redu, gde je stekao izvanredno obrazovanje, predavački i propovednički ugled. Međutim, 1325. godine biva osumnjičen za širenje jeresi. Pod nejasnim okolnostima, smrt ga zatiče 1327. godine na putu iz Kelna u Avinjon, ili u samom Avinjonu. Odstupivši prethodno od svojih nazora, i to ja-

vnom izjavom o pravovernosti, smerao je Eckhart da u tadašnjem papskom sedištu izloži svoj slučaj, no nije jasno gde je i kako preminuo, niti gde je sahranjen.

Krajem marta 1329. godine, papa Jovan XXII osudio je bulom *In agro domini* sedamnaest Ekhartovih postavki kao jeres, a jedanaest stavova kao jere tički sumnjivih. Bez obzira na to, njegovo učenje nije zaboravljeno, iako je bilo perioda u kojima je prećutkivano i zanemarivano. Narastajuće interesovanje dovelo je do pojavljivanja kritičkog izdanja Ekhartovih dela 1936. godine. Upravo iz njega je Nebojša Zdravković izdvojio i preveo pet propovedi (*Ljubav nas pretvara u ono što volimo*, *Sva je istina u nama*, *Pravednici*, *Bezimeno*, *Tri moći duše*), dvadeset tri poučne besede i četiri predanja o Ekhartu. Zdravković je u knjigu uneo i kratku Ekhartovu biografiju, kao i pomenutu papску bulu. Doživljavajući ga kao centralnu figuru rajnske mistike, on je u tekstu „Mistika odeljenosti“, s nesumnjivom upućenošću, koncizno ukazao na značaj i aktuelnost Ekhartovog misticizma.

U rečničkoj skici posvećenoj Ekhartu, Viljem Riz ističe da je po obrazovanju on bio aristotelovac, dok je u svom spekulativnom misticizmu više bio neoplatoničar. Pripisujući mu nesumnjivu originalnost, Riz u Ekhartovom delu prepoznaje i uticaj Plotina, Avgustina, Pseudo-Dionisija i Jovana Skota Erigene.¹ Ovom nizu svakako treba dodati apostole Jovana i Pavla, jer je njihovo učenje glavni oslonac na kome je Eckhart zasnivao svoje teze o sjedinjenju Boga i čoveka. S druge strane, može se reći da je Eckhartov misticizam suprotan ontološkom dualizmu Tvorca i tvorevine, koji je karakteriše sholastički sistem

1 Viljem Riz, *Filozofija i religija, istočna i zapadna misao*, „Dereta“, Beograd 2004, str. 194.

Tome Akvinskog, mada ima i onih koji tvrde da je on u potpunosti bio tomista.

Svoje učenje o ljubavi, a to je srž njegove mistike, razvija Ekhart pozivajući se na apostola Jovana i njegove reči da je Bog poslao svog Sina u svet da bi ljudi po njemu i s njim živeli. Hristov dolazak u svet, odnosno uzimanje ljudskog obliča od strane Boga, neizmerno je uzvisilo ljudsku prirodu, smatra Ekhart. Tim činom Bog je ciljao na čoveka, jer sve što je dao Hristu dao je i ljudima. Otuda oni treba sa svom ljubavlju i čežnjom da gledaju u taj svet. Ekhart tu navodi Avgustinove reči: “Ono što čovek ljubi, on to u ljubavi postaje”; iz kojih logično sledi da kroz takvu ljubav čovek i sam postaje Bog.

Ali svet o kome Ekhart piše nije spoljašnji, nego unutarnji. U takvom svetu Božje dno je ljudsko dno, i obratno. Iz tog dna čovek treba da čini sva svoja dela, ne postavljajući nikada pitanje zašto to treba da radi. Jer kad su Bog i čovek sjedinjeni u ljubavi, sve što dolazi na čoveka odvija se s Božjim dopuštanjem. Ako čovek trpi patnju, trpi je i Bog. Šta god naišlo, Bog je predvideo nekakvo dobro za čoveka u svemu tome. Otuda Boga treba voleti zbog njegove dobrote, kao što je i za Boga najveća slast da ga ljudi vole u svim stvarima i da on bude njihovo jedino vlasništvo. Bez Boga, verovao je Ekhart, čovek je niština, odnosno tvar. Ovo je važno naglasiti, jer je u njegovoj mistici prevladavanje tvarnosti našlo svoj klasičan izraz, što treba shvatiti kao prevazilaženje razlike između Tvorca i tvorevine, tj. Boga i čoveka.²

“Ekhart ipak ne smatra da su čovek i Bog identični, nego nas jedino poziva da izađemo iz dualističke suprotnosti Boga koji stvara i čoveka kao stvore-

nog, i nademo zajedničko jedinstvo jednog i drugog, kao što kapljica vode nalazi u okeanu jedinstvo sa okeanom”, piše Zdravković u svom pogovoru.

Sušтина mističkog iskustva, zapravo, sastoji se u oboženju tvarnog. “U mističkom iskustvu nema više nesavladivog dualizma natprirodnog i prirodnog, božanskog i tvarnog, u njemu prirodno postaje natprirodno, tvarno se obožuje. Ali prevladavanje tvarnosti, apsolutno sjedinjenje s Bogom, ne znači iščeznuće čoveka i razlike dveju priroda. Prevladava se samo tvarno ništa”,³ navodi Berđajev i zaključuje da je to svojstveno mistikama svih vremena i svih veroispovesti.

Za celovitije razumevanje Ekhartovog učenja treba imati u vidu da je on pravio razliku između božanske suštine (*Gottheit*) i Boga (*Gott*). Postojanje Boga vezuje on za postojanje tvorevine, a njihovo zajedničko nastajanje izvodi iz božanskog *Ništa*, koje je neizrecivo i natpostojeće. U tome je smisao apofatičke teologije, kojoj Ekhartova mistika nesumnjivo pripada. Prevodilac Zdravković skreće pažnju i na pojam odeljenosti (*Abgeschiedenheit*), koji treba tumačiti kao oslobođeno mesto u duši u kome se rađa Bog.

Kad je u pitanju večni život, Ekhart je razlikovao dve vrste znanja. Prvo od njih sam Bog kazuje čoveku ili mu ga saopštava preko anđela ili kroz posebno prosvetljenje. Ovakvo znanje retko se dešava i mali je broj ljudi to zaista doživio. Druga vrsta znanja zasniva se na čvrstom pouzdanju ljudi u Božje postojanje. Njihova sigurnost ne dozvoljava sumnju i takvi ljudi vole Boga u svim stvorenjima. Ipak, postoji više dobrih puteva za sleđenje Boga. Nije svaki od njih primeren svakom čoveku. Pojedini ljudi su spremniji za teže puteve, drugi nisu. Ekhart, recimo, nije odo-

2 Nikolaj Berđajev, *Filozofija slobodnog duha*, “Dereta”, Beograd 2007, str. 266.

3 *Ibid.*, str. 263.

bravao četrdesetodnevni post. Pre je naglašavao potrebu da u činjenju dobrih dela ljudi treba više duhovno da slede Hrista, a manje telesno. Zanimljivo je i njegovo viđenje toga kako se treba pripremiti za pričest. Njemu su tu glavni volja i stav, a manje čovekovo osećanje, nežnost ili pobožnost. Čak i kad je hladan i uveren da je nespreman za pričest, čovek treba da mu pristupi zbog toga što će fizičko prisustvo Boga sabrati njegova čula i duh i iznutra obnoviti ljudsko telo. Da bi dostojno primio Gospoda, čovek mora svoje više moći uzdignuti ka Bogu, a trpljenje nižih čula i nižih moći ne dotiče duh. Štaviše, pobeda će biti veća ako je borba s porocima bila teža i snažnija. Takva pobeda nad napastima pretpostavlja i više usvojene vrline i draži odnos Boga prema toj ličnosti.

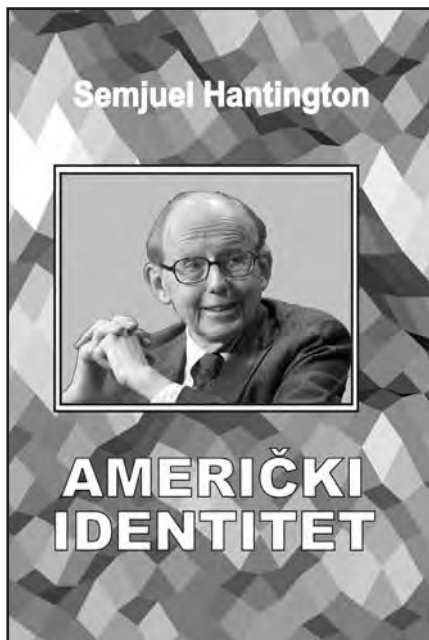
Ekhart je propovedao da čovek treba da voli i poštuje sve ljude kao samog sebe, da dobro ili zlo koje se njima događa doživljava u istoj meri kao da se to njemu samom dešava. Oni koji nisu došli do tog dara ne mogu ni da prime ono što Bog u večnosti daruje čoveku. Takođe je poučavao da za produhovljenje ličnost spoljašnja dela imaju unutar-nji smisao. Lišivši se svega sopstvenog, čovek bi tako u svakom delanju bio sa

Bogom. Čak i oni koji greše, pa se toga odreknu i uzdignu Gospodu, neće ispaštati. Bog ljude prihvata bez greha, što je i logično kad se zna da u Ekhartovom učenju Bog, u stvari, spoznaje samog sebe. Napravljen je jedan gotovo savršen sled i to je ono što fascinira u Ekhartovom delu. Iz propovedi u propoved on otklanja nedostatke koji bi mu se možda mogli pripisati za panteizam, bezličnost (negaciju ličnosti), pasivnost i sl. Ipak, kad neko tvrdi da Bog svakome daje prema svom naumu, i da svako treba da se pomiri sa onim što mu se daje, onda ispada da Bog već ima smišljenu hijerarhiju koja se samo realizuje u vremenu, što je vrlo problematično za prihvatanje.

Svoje misli iskazivao je Ekhart pretežno kratkim rečenicama, koje sa svakim novim čitanjem dobijaju na dubini i prodornosti. Sa malo reči, dao je on u svojim spisima maksimum duhovnosti. Njegova mistika je mistika duhovnog tipa. Otkrivanje duhovne dubine, a ne profetizam ili apokaliptika, i jeste bilo veliko delo nemačke mistike.⁴ Ekhartovu uronjenost u duhovno cenili su J. Beme, N. Kuzanski, Hegel, Hajdeger, Muzil, Borhes, Sioran.

4 *Ibid.*, str. 277.

OMAZH TEORETIČARU
SUKOBA CIVILIZACIJA

Semjuel Huntington, *Američki identitet*, CID, Podgorica 2008.

Globalizacija političkih i ekonomskih procesa u savremenom svetu dovela je do korenitih promena u tumačenju značajnih ontoloških pretpostavki i aksioloških kategorija, na kojima su vazda počivala civilizovana društva. Svakodnevno jačanje i ekspanzija međunarodnih vojno-političkih asocijacija, gotovo neograničen razvoj tehničko-tehnološke opremljenosti savremene svetske privrede, izuzetno visok nivo razvoja međunarodne trgovine, razvoj saobraćaja, interneta i olakšana komunikacija među ljudima, prouzrokovali su do danas nezabeleženu fluktuaciju ljudi i transfer roba, ideja, ideologija, religija, političkih pokreta i kultur-

nih dostignuća iz zemalja trećeg sveta u najbogatije države (pretežno članice G8). Ovi dinamični procesi temeljno su promenili sadržinu kulturnih obrazaca pojedinih zemalja i doveli do preispitivanja pojedinih esencijalnih pojmova i kategorija od kojih zavisi svakodnevni ljudski život. Oni su pokrenuli niz kulturoloških pitanja, na koje nije lako dati pouzdane odgovore. Jedno od takvih pitanja, s kojim se uveliko suočavaju bogate države na Zapadu, jeste i pitanje njihovog kulturno-civilizacijskog identiteta, koji ih suštinski odvaja od ostalih, pre svega tradicionalnih društava. Zapadni istraživači u oblasti politike, prava, sociologije i drugih društvenih nauka, već godinama pokušavaju da odgovore na njega, nudeći raznovrsna i ponekad sasvim oprečna tumačenja. To posebno važi za Sjedinjene Američke Države, kao jedinu preostalu svetsku političku i ekonomsku silu, koja je u najvećoj meri na svojoj koži osetila posledice procesa globalizacije. Tako je i nedavno preminuli harvardski profesor Semjuel Huntington (umro 24. decembra 2008.) jednu od svojih poslednjih knjiga posvetio pitanju savremenog kulturnog identiteta Amerike. Duboko zabrinut za budućnost svoje zemlje, Huntington je ponudio svoje viđenje brojnih kontroverzi i zamršenih kulturoloških prilika u Sjedinjenim Američkim Državama na početku XXI veka, koje su u velikoj meri razvodnile njen prvobitni identitet, zasnovan na anglo-protestantskom kulturnom obrascu. Svoje viđenje danog problema Huntington je sistemski i sistematski obrazložio u knjizi *Američki identitet*, koja je i predmet ovog prikaza. Autor prikaza želi na taj način da oda počast ovom velikom i uglednom naučniku, s kojim se nije uvek slagao, i čije je stavove iznete u čuvenoj knjizi *Sukob civilizacija*, oštro kritikovao u jednom od svojih radova.

Već u samom predgovoru Hantington je naglasio da će svoje mišljenje o savremenom američkom kulturnom identitetu predstaviti na dvojak način: kao naučnik i kao patriota. Iz ovakvog pristupa problemskoj situaciji može se zaključiti da će autor u velikoj meri utisnuti subjektivistička merila u svoje tumačenje, koje će više imati karakter konkretne političke preporuke nego dobro osmišljene i naučno zasnovane teorije. No to i jeste bio autorov cilj. Uvidevši da se moderna Amerika prilično udaljila od svog izvornog identiteta, čije su temelje udarili očevi-osnivači (Džordž Vašington, Bendžamin Frenklin, Tomas Džeferson, Aleksandar Hamilton, Džejms Medison, Džon Adams i dr.) neposredno posle rata za nezavisnost 1766, Hantington je uočio mnoge dekonstrukcione tendencije, koje bi, ukoliko se ne preduzme ništa, mogle biti kobne po budućnost Amerike. Reč je o mogućnosti da se Amerika transformiše u jedno od dva labilna i u osnovi neperspektivna društva, politički nestabilna, s mogućnošću izbijanja učestalih sukoba na rasnoj, etničkoj i verskoj osnovi.

Prva mogućnost je da Amerika postane multikulturni amalgam slabo povezanih građana, u kojem bi partikularni subnacionalni identiteti sa svih kontinenata nadvladali krovni američki identitet, što bi moglo dovesti do erozije centripetalnih političkih snaga i slabljenja državne celine. Do toga dolazi usled zastoja u procesu asimilacije imigranata u američko društvo ili zbog lošeg upravljanja tim procesom. U tom slučaju američki identitet bi izgubio svoju kulturološku sadržinu, postajući puki omotač za lako prepoznatljivije zavičajne subnacionalne identitete (irski, poljski, jevrejski, nemački, hispanski, korejski, vijetnamski, kineski, hindu, ruski, holandski, italijanski itd.), koji bi tako dobili prvorazrednu ulogu u životu građana, dok bi u isto vreme sve one vrednosti

koje sačinjavaju tradicionalni američki kredo bile zanemarene i prepuštene odumiranju. Ovakav model društva bi – smatra Hantington – odveo američko društvo u getoizaciju, zasnovanu na rasnoj, nacionalnoj ili verskoj osnovi. Prvi simptom ovakve kvareži američkog društva ogleda su sve jačim zahtevima za isticanje zavičajnog jezika kao primarnog, ili makar kao ravnopravnog sa engleskim u svakodnevnoj službenoj komunikaciji.

Druga mogućnost, koja je prema Hantingtonu mnogo opasnije od prve, jeste da Amerika postane binacionalna i dvojezična država, u kojoj bi ravnopravno konkurisali engleski i španski jezik, što bi moglo dovesti do onakve političke situacije kakva postoji u kanadskoj provinciji Kvebek. U tom slučaju, Amerika bi postala zemlja sukobljene anglosaksonske i hispanске kulture, koje imaju malo toga zajedničkog budući da hispanski kulturni talas dolazi iz nerazvijenih zemalja Latinske Amerike. U tom “sukobu kultura” Hantington smatra da je angloprotestantski obrazac inferioran u odnosu na hispanski i da mu pretila ozbiljna erozija, pa čak i nestanak. Hantington je došao do ovakvog zaključka proučavajući permanentno rastući upliv hispanskih imigranata na američko tle, posebno Kubanaca na Floridu i Meksikanaca u Kaliforniju, Arizonu, Nevadu, Teksas i Novi Meksiko, što je iz temelja promenilo “krvnu sliku” južnih država Amerike. Osnovni faktori koji su doveli do ekspanzije hispanске kulture u Sjedinjenim Američkim Državama su: 1) maksimalna koncentracija hispanskih imigranata (legalnih i ilegalnih) na jasno određenoj teritoriji, tj. nepostojanje tradicionalne disperzije useljenika u slučaju Kubanaca, Meksikanaca i ostalih “Latinosa”, 2) visoka stopa rodbinske povezanosti među imigrantima, 3) blizina zavičajnih država, što omogućava znatno lakši ulazak u Ame-

riku; Sjedinjene Američke Države su jedina zemlja iz kruga zapadne civilizacije koja se na moru i kopnu graniči sa zemljama trećeg sveta (Kubom i Meksikom), 4) istorijski razlozi; najveći broj federalnih država u kojima žive američki Meksikanci pripadali su Meksiku sve do Teksaskog rata za nezavisnost 1835–1836. i Meksičko-američkog rata 1846–1848; za razliku od drugih imigranata, Meksikanci stižu u Ameriku iz susedne države koja je pretrpela vojnički poraz od SAD, i oni bez izuzetka naseljavaju regione koji su nekada pripadali njihovim precima; Meksikanci se osećaju kao kod kuće u Kaliforniji, Teksasu, Arizona ili Novom Meksiku; 5) politička podrška matične države; predsednici Meksika gotovo uvek podstiču imigraciju svojih građana u Sjedinjene Američke Države i pružaju podršku već naseljenim meksičkim imigrantima; ono što je najvažnije, podstiču ih da uzmu američko državljanstvo ali da sačuvaju svoj meksički, tj. hispanski kulturni identitet; u slučaju Kube, situacija je bila kompletno drugačija; poput drugih komunističkih diktatora, i Fidel Kastro je tokom većeg dela svoje vladavine strogo kažnjavao svaki pokušaj bekstva Kubanaca u Ameriku; kasnije je omeškao svoj stav, povremeno i sam organizujući odliv svojih državljana, među kojima je bilo i preprodavaca droge, plaćenih ubica i osuđenika. Sve je to doprinelo da se u južnim državama Amerike hispanski kulturni obrazac nametne kao dominirajući, što proizvodi dalekosežne političke posledice. Tako je npr. Majami uveliko poznat kao “prestonica” Latinske Amerike, u kojoj se ne može prosperirati ako se ne zna španski i ne poznaje kultura Kubanaca i ostalih imigranata iz Latinske Amerike. Danas Florida jedva da ima bilo šta zajedničko s izvornim principima američke kulture. Slično bi se moglo reći i za veliki deo Los Anđelesa i drugih gradova, koji su neka-

da pripadali Meksiku. Hantington ističe da je to izuzetno nepovoljna okolnost za političku budućnost Amerike i da je krajnje vreme da ona redefiniše svoj prepoznatljiv kulturni identitet.

U rešavanju ovog problema Hantington je više delovao kao patriota, američki nacionalista, nego kao naučnik. Odbacujući ideju o multikulturalizmu kao tipičnoj antizapadnoj ideji, Hantington se nedvosmisleno založio za povratak Amerike svom izvornom angloprotestantskom kulturnom obrascu, koji je podigao Ameriku kao državu i doveo je do statusa globalne sile. To je onaj obrazac na čijoj osnovi su očevi-osnivači Sjedinjenih Američkih Država pokrenuli rat za nezavisnost, doneli Deklaraciju o nezavisnosti 1766. i usvojili Ustav 1787. Taj obrazac obuhvata sve one vrednosti koje sačinjavaju američki kredo, lako prepoznatljiv i izrazito superioran u odnosu na druge kulturne obrasce. U pitanju su sve one duhovne, moralne i kulturne vrednosti koje su ponikle na engleskom tlu, ali koje iz mnogih razloga političke i ekonomske prirode nisu mogle dovoljno da se razviju pod okriljem svoje matice. One su svoju razradu doživle tek po dolasku prvih engleskih kolonista na američke tle, gde su u potpuno novoj sredini uspele da pokažu svoje istinske vrline. Došavši s namerom da započnu nov život, engleski kolonisti su do vrhunca doveli sve najvrednije tekovine svoje matične političke i duhovne kulture. Tako je i nastala američka kultura, koja nije ništa drugo nego najbolji i najčistiji izraz engleskog civilizacijskog nasleđa, koje se nije moglo na pravi način izraziti na svom matičnom tlu, u Engleskoj, na Starom kontinentu. Reč je o sledećim vrednostima: razne varijante protestantske religije, engleski jezik, porodica, sloboda, demokratija, ljudska prava, individualizam, vladavina prava i privatne svojine, sklonost ka preduzetništvu, skrom-

nost, štedljivost, kult rada i zalaganja, solidarnost. To je ono što je činilo suštinu američkog nacionalnog identiteta, koji je svoje konačne oblike dobio u vreme tzv. Velikog buđenja, u predvečerje revolucije. Veliko buđenje je predstavljalo kulturni pokret koji je objedinio svih trinaest britanskih kolonija u duhovno-verskom, geografskom i političkom smislu, stvorivši američku naciju. Svi protestantski pravci su ostvarili potreban nivo jedinstva s ciljem formiranja novih ljudi, novog društva i nove države. Jedan od istaknutih “Amerikanaca” tog doba, Džon Adams, to je ovako opisao: “Revolucija je ostvarena pre nego što je rat otpočeo. Revolucija je bila u glavama i srcima ljudi: i promena u njihovim verskim osećanjima u odnosu na sopstvene dužnosti i obaveze”.¹ Američka revolucije se nikako nije mogla desiti bez verske reforme iz perioda Velikog buđenja. Suštinska razlika između američke i Francuske revolucije je u tome što je Američka revolucija, u svojim korenima, bila religijski, a u Francuskoj antireligijski događaj. Ta činjenica je oblikovala ne samo Američku revoluciju, nego i njen kulturni identitet, koji je utisnuo specifičan pečat na novonastalu državu, izraslu iz revolucije. To je taj prepoznatljiviji kulturni identitet Amerike – istiće Hantington – koji je decenijama, veoma uspešno, preko “melting pot” mehanizma, vršio asimilaciju sve većeg broja imigranata iz Evrope i drugih kontinenata. Privučeni velikim mogućnostima za bolji život i zaradu, imigranti su tokom XIX i XX veka u masama hrlili u obećanu zemlju s druge strane Atlantika, prilagođavajući se domicilnom kulturnom obrascu, što ih nije onemogućilo da ispovedaju svoju veru (katoličanstvo, pravoslavlje, judaizam, islam, budizam, i dr.). Međutim, poja-

vom teorija o multikulturalizmu, a naročito “najezdom” Hispanaca na američko tle, koja je bilo dodatno ojačana zakonitostima političke i ekonomske globalizacije, anglosaksonski “melting pot” je očigledno doživeo kvar, tako da on više ne vrši svoju prvobitnu ulogu. To može iz temelja da promeni izvorni američki identitet. Zbog toga je Hantington predložio povratak na izvorni američki kredo, što će Americi omogućiti da se kulturno, politički i ekonomski konsoliduje i obezbedi uslove za spokojniju budućnost.

Ovako je razmišljao Semjuel Hantington, očigledno zabrinut zbog mogućnosti da izvorni američki identitet, ovađen u najboljoj tradiciji angloprotestantske kulture, nestane u viru multikulturalizma ili agresivnog i sve moćnijeg hispanskog ekspanzionizma. Čini se da se ovakav način razmišljanja može primeniti i na naš, srpski slučaj. Činjenica je da se Srbija nalazi na svojevrsnoj kulturno-civilizacijskoj prekretnici i da je, posle tragičnih posledica prouzrokovanih suludim ideološkim eksperimentima oličenim u jugoslovenstvu i komunizmu, potrebno da ona redefiniše svoj nacionalni i kulturni identitet. Potrebno je jasno izdvojiti sve one kulturne vrednosti s kojima bi se mogla identifikovati većina Srba (zapravo srpskih građana), koje bi ih učinili posebnim, jasno prepoznatljivim i različitim u odnosu na druge evropske narode, uključujući i one Srbima najbliže: Crnogorce (onaj deo Crnogoraca koji se ne oseća Srbima), Hrvate, Bošnjake, Makedonce i Slovence. Primenjujući Hantingtonove preporuke, vratili bismo se izvornom srpskom identitetu, koji je bio postepeno i mukotrpno izgrađivan u vreme uspona srpske kulture i državnosti: od Bune na dahije 1804. do izbijanja Prvog svetskog rata 1914. Taj srpski nacionalni identitet sastojao se od nekoliko jasno iskristalisanih moralnih i političkih vrednosti, ko-

1 P. Džonson, *Istorija američkog naroda*, Beograd 2003, str. 116.

ji je bio ozbiljno načet formiranjem prve jugoslovenske države, a definitivno srušen pobedom boljševizma i komunističke ideologije. On je predstavljao duhovnu stranu srpske ustavnosti i državnog razvoja, te bi zbog toga i trebalo da čini okosnicu moderne srpske nacionalne ideje. U pitanju su sledeće vrednosti: 1) kruna, 2) pravoslavlje, 3) parlamentarizam, 4) ćirilično pismo, 5) beogradski stil u književnosti i umetnosti. Čini se da je povezivanje ovih vrednosti u skladnu celinu od suštinskog značaja za budućnost Srbije i srpskog naroda na Balkanu. Zahvaljujući njima, Srbi u Srbiji bi se vratili k sebi, a Srbi izvan Sr-

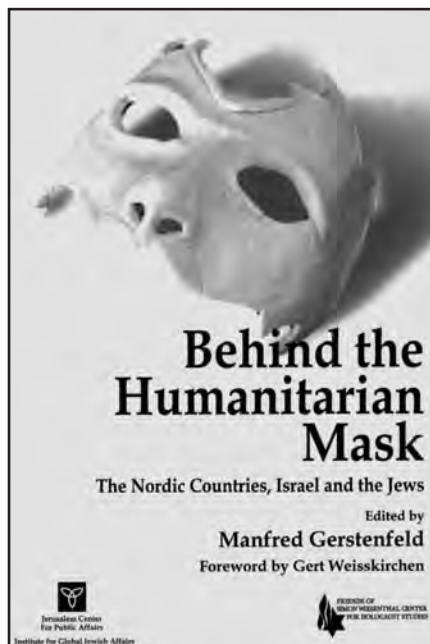
bije bi imali snažan i pouzdan oslonac u njima. Njihova afirmacija i povratak u društveni i individualni život sigurno bi omogućili biološku, duhovno-kulturnu, moralnu i privrednu obnovu srpske države, uz poštovanje nacionalnih prava svih drugih naroda koji žive u Srbiji. Ove vrednosti bi Srbiju učinile jačom i spremnijom da se hvata u koštac sa izazovima istorije, između interesa velikih sila na vazda uzburkanom i osetljivom Balkanu. Bilo bi to sasvim u duhu preporuka koje je uspešno i ubedljivo izložio Samjuel Hantington u knjizi *Američki identitet*.

Milo Milunović – *Ribe u mreži*, 1931.

Čedomir Antić

IZA HUMANITARNE MASKE

M. Gerstenfeld (edit.), *Behind the Humanitarian Mask: The Nordic Countries, Israel and the Jews*, Jerusalem Center for Public Affairs, Institute for Global Jewish Affairs & Friends of Simon Wiesenthal Center for Holocaust, Jerusalem 2008.

Dr Manfred Gerstenfeld, dugogodišnji konsultant za investicije sa velikim međunarodnim iskustvom, godinama rukovodi Jerusalimskim centrom za javne poslove. Gerstenfeld je urednik *Revije jevrejskih političkih studija* (*The Jewish Political Studies Review*) i saizdavač nekoliko zbornika, a uredio je i zbornik pod naslovom *Iza humanitarne maske: nordijske zemlje, Izrael i Jevreji*. Reč je o zborniku u kojem je sabrano trinaest eseja i nekoliko intervjua posvećenih po-

jedinim nordijskim državama u svetlu njihovog odnosa prema Jervejima, holokaustu, cionizmu ili Izraelu.

Posle predgovora Gerta Vajskirhe-
na (Gert Weisskirchen), profesora u Pots-
damskoj školi za visoko obrazovanje, po-
slanika SPD-a u nemačkom parlamentu,
člana više međuparlamentarnih grupa,
kao i predsedavajućeg OEBS-ove kan-
celarije za borbu protiv antisemitizma,
sledi viđenje stanja u pojedinim nordij-
skim državama. Prva tri eseja i jedan
intervju odnose se na Kraljevinu Šved-
sku: na njen stav prema antiizraelizmu i
antisemitizmu; antisemitizam musliman-
skih i arapskih iseljenika u ovoj državi;
pomoć koju švedske državne ustanove
pružaju kampanjama nevladinih orga-
nizacija protiv Izraela; kao i na praksu
ove države da ne progona preživjele na-
cističke ratne zločince. Autori priloga
su, pored M. Gerstenfelda, i poznavao-
ci švedskih prilika M. Tasavainen (Mi-
kael Tassavainen) i G. Stajnberg (Ger-
ald Steinberg), kao i čuveni Efraim Zu-
rof (Efraim Zuroff).

Manfred Gerstenfeld, Erec Ureli
(Erez Urieli) i Od Svere Hove (Odd
Sverre Hove) autori su sledeća četiri
priloga posvećena Kraljevini Norveškoj.
U ovim esejima i intervjuu predstavlje-
ni su krajnji izlivi antiizraelskih i antise-
mitskih osećanja u Norveškoj, mržnja
prema Jevrejima ispoljena u karikatu-
rama objavljenim u savremenim norve-
škim novinama, odnos norveških elek-
tronskih medija prema Jevrejima i sud-
bina malobrojne jevrejske zajednice u
ovoj državi. Odnos Kraljevine Danske
prema antisemitizmu i tajne danske po-
litike prema Jevrejima u vreme Drugog
svetskog rata prikazani su u dva eseja.
Politika Republike Finske prema nevla-
dinim organizacijama koje vode kampa-
nju protiv Izraela, kao i stav finskog dru-
štva prema holokaustu razmatrani su u
jednoj studiji i jednom intervjuu. Konač-
no, zaključna studija u ovom zborniku

odnosi se na celokupnu istoriju dodira islandskog društva sa Jevrejima i njegovim stavovima prema antisemitizmu, i to od prvog pomena Jevreja na ovom ostrvu (1625. godine) do 2004. godine.

Zbornik *Iza humanitarne maske* pruža višeslojna razmatranja jednog složenog fenomena. Analiza fenomena u savremenom društvu pre svega zahteva multidisciplinarni pristup: uredništvo se zato obratilo iskusnim istoričarima, sociolozima, kulturolozima, politikolozima, poznavacima medija, ali i uglednim političarima. Autorima je uspelo da održe aktuelnost, pošto je, pored pojedinih istorijskih ekskurza, najvažniji segment knjige posvećen događajima iz druge polovine prve decenije XXI veka. Zbornik je metodološki izuzetno dobro utemeljen i mogao bi da posluži kao obrazac za ovakve analize. Naime, upravo danas, kada u SAD i EU preovlađuje teza o potpunom "raskidu sa prošlošću", okretanju sopstvenim greškama i podsticanju kolektivnog samospitivanja drugih društava, zbornik *Iza humanitarne maske* pruža dobar primer tradicionalnog pristupa, koji svakako omogućava jasniju i detaljniju sliku pravog stanja stvari.

Iako su nordijske države zauzele polovinu među prvih deset mesta na listi država rangiranih prema demokratskim i građanskim slobodama, činjenica je da su u nekima od njih za vreme rata bili uspostavljeni pronacistički, u manjoj ili većoj meri otvoreno antisemitski režimi. Dobar primer je držanje danskih vlasti, koje su omogućile tajni prelazak Jevreja u neutralnu Švedsku, ali su takođe vratile u Nemačku izvestan broj jevrejskih izbeglica, koje su kasnije ubijene u logorima. Čak 6.000 danskih građana dobrovoljno je ratovalo u SS jedinicama, počinivši monstruozne zločine. Slično je bilo i u Norveškoj, čiji je demokratski izabrani premijer bio otvoreni antisemita, dok je država pred početak

Drugog svetskog rata donosila diskriminatorne zakone i čak propisivala sterilisanje pojedinih etničkih grupa. U Norveškoj je još 1814. godine, u prvom ustavu, Jevrejima zabranjen ulazak u zemlju i to sa obrazloženjem zasnovanom na klasičnom antisemitizmu. Iako je ovaj član ustava ukinut 1851. godine, parlament je 1929. godine velikom većinom zabranio šehitu (obredno žrtvovanje u judaizmu). Posle okupacije Norveške, u SS jedinicama dobrovoljno je ratovalo i 2.000 Norvežana. Autori priloga u Zborniku tvrde da je posleratno razdoblje označilo nepotpun raskid sa antisemitskom prošlošću, koja seže sve do vremena reformacije i vuče korene iz spisa Martina Lutera.

Od posebne je važnosti i povezivanje ovakvog stanja u društvima nordijskih država sa političkim promenama do kojih je došlo tokom proteklih decenija. Autori priloga nedvosmisleno uočavaju vezu između starih klerikalnih i desničarskih tradicija i nove levece, a posebno levo nastrojenih intelektualaca i novinara. Poistovećivanje borbe palestinskog naroda sa borbom protiv korporacijskog kapitala, globalizacije i svetске dominacije jedne sile, primetno je već mnogo godina i u javnosti ovih država. Autori se pozivaju na statistiku, prema kojoj je među švedskim novinarima sve do kraja šezdesetih godina ideo izjašnjenih pristalica komunističke ideologije bio simboličan i srazmeran popularnosti KP u narodu. Čini se da je izuzetno važan podatak da je već naredne decenije broj komunista među tvorcima švedskog javnog mnjenja gotovo udesetostručen (dosegao je između 30% i 40% njihovog ukupnog broja).

Autori zbornika *Iza humanitarne maske* ipak nisu uspeli da dokažu tezu, koju možda smatraju i najznačajnijom. Naime, iako u nekim slučajevima ova veza postoji, između odnosa prema holokaustu i prema Jevrejima na jednoj,

te prema državi Izrael na drugoj strani, ne postoji stalna i čvrsta implikacija. Dakle, neko ko oštro kritikuje Izrael i izraelsku politiku i tvrdi da ona nije zasnovana na principima za koje se slobodan i demokratski svet izborio još 1945. godine, ne mora biti u pravu, ali to samim tim ne znači da je on antisemita i da osporava holokaust.

Zbornik *Iza humanitarne maske* otkriva modernu hipokriziju država i nacija koje su se uljuljkale u stoletnom miru i uverenju da su u njihovom slučaju kolektivna mržnja i društvene nepravde prema drugim nacijama i verama nemo-

gući. Zbornik ne samo da predstavlja manje poznate segmente prošlosti nordijskih država, već razobličuje i pojedine savremene, navodno politički ispravne i humanitarne aktivnosti.

Primer analize odnosa nordijskih država prema Jevrejima i Izraelu, a posebno odgovor koji su pružili jevrejski naučnici, intelektualci i izraelska država, trebalo bi da budu poučni za intelektualce i zvaničnike iz Srbije, posebno zato što kod nas još uvek preovlađuju pozitivni ili negativni stereotipi prema inostranstvu.

Milo Milunović – *Jarebice u kavezu*, 1956.

UPUTSTVO ZA SARADNIKE

Poželjan font – *Times New Roman*, 12 pt

Prored – Nije važan, poželjan 1,5.

Margine – Poželjno je da leva bude 3,5 cm, a desna 3 cm.

Naslov rada – Piše se na sredini, velikim slovima (font 14 pt) i boldom. Podnaslovi se pišu na sredini, malim slovima i boldom, i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko u podnaslovu ima više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima (npr. 1.1., 1.1.1., itd.)

Dužina teksta – Tekstovi po pravilu ne treba da budu duži od jednog autorskog tabaka, koji iznosi 16 strana od 28 redova sa 66 znakova u redu, odnosno 28.800 znakova (font *Times New Roman*, 12 pt). U slučaju da tekst, iz određenog razloga, mora da pređe ovaj obim, molimo saradnike da se obrate glavnom uredniku ili njegovom zameniku, koji će proveriti da li postoje tehničke mogućnosti za objavljivanje dužeg teksta.

Fusnote – Koristiti za citiranje autora i izvora (font 10 pt). U fusnotama obavezno navesti broj strane izvora odakle je preuzet navod, odnosno podatak.

Tabele, slike i grafikoni – Ukoliko u radu postoje tabele, slike i grafikoni, oni treba da se nađu u tekstu (isti font i prored kao za osnovni tekst koristi se i za tabele i grafikone). Svaka tabela, slika i grafikon moraju da budu označeni rednim brojem. Nakon oznake i broja, navesti naziv tabele, slike ili grafikona. Izvor iz kojeg su preuzeti mora da bude naveden u radu, i to u fusnoti.

Pisanje stranih imena i reči – Strana imena se transkribuju ćirilicom na srpskom jeziku kako je predviđeno pravopisom srpskog jezika, odnosno kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradi u izvornom obliku (na stranom jeziku) italikom, npr: Maks Veber (*Max Weber*).

Pravila citiranja – Pri navođenju odrednica u fusnotama molimo saradnike časopisa *Hereticus* da se drže sledećih pravila:

1. Citiranje monografija (knjiga):

• U fusnoti se najpre navodi ime, a zatim prezime autora. Ukoliko je reč o grupi autora, navode se imena i prezimena svih autora. Ukoliko je reč o zborniku stavlja se ime urednika (priređivača), a u zagradu se stavlja (ur.).

• Naziv dela se piše italikom.

• Nakon naziva dela piše se izdavač, koji se zapetom odvaja od naslova dela.

• Nakon izdavača sledi zapeta i mesto i godina izdanja dela. Između mesta i godine izdanja dela ne piše se zapeta.

• Iza godine navodi se strana ili stranice, ukoliko ih je više, iz kojih je preuzet citat.

• Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

• Kada je u pitanju zbornik, prvo se navodi ime i prezime autora članka koji je iz zbornika citiran. Zatim sledi naziv članka pod navodnicima.

• Iza naziva članka sledi zapeta i “u:”, a zatim se zbornik citira na isti način kao i monografija, osim što se iza imena urednika stavlja “(ur.)”.

• Ukoliko postoji više autora knjige ili članka (do tri), razdvajaju se za-petom.

• Ukoliko se citira knjiga ili članak sa više od tri autora, navodi se samo ime i prezime prvog od njih, uz dodavanje skraćenice *et alia* (*et. al.*) italikom.

• Za “vidi” koristi se skraćenica V., a za “uporedi” skraćenica Upor.

Primer za monografiju: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1941, 25; ili

Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Srpska kraljevska aka-demija, Beograd 1941, str. 25.

Primer za zbornik: Dragiša Vasić, “Karakter i mentalitet jednog pokoljenja”, u: Bojan Jovanović (ur.), *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd 1992, str. 56.

2. Citiranje članaka iz časopisa:

• Prvo se navodi ime i prezime autora.

• Naziv članka se navodi pod navodnicima.

• Nakon naziva članka slede znaci izvoda, zapeta, i naziv časopisa otku-can italikom.

• Iza naziva časopisa navodi se broj časopisa.

• Godina se navodi nakon broja i to u zagradi.

• Nakon godine navedene u zagradi sledi zapeta i broj strane koja je ci-tirana.

• Na kraju fusnote obavezno se stavlja tačka.

Primer za citiranje članka: Miloš Đurić, “Problem zavisnosti kultura”, *Novi vidici*, br. 1 (1928), str. 223; ili

Marinko Arsić Ivkov, “Gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbi-ji”, *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, tom I, br. 1 (2003), str. 31.

3. Ponovljeno citiranje:

• Ukoliko se u radu citira samo jedan tekst određenog autora, kod ponov-ljenog citiranja tog teksta, posle imena i prezimena autora, sledi *op. cit.*, ili nav. delo, zapeta i broj strane koja je citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *op. cit.*, str. 55.

• Ukoliko se citira više radova istog autora, bilo knjiga ili članaka, prvi put naziv svakog rada se navodi u punom obliku. Svaki naredni put vodi se računa o tome koji je poslednji citirani rad tog autora u fusnoti. Ako prethodni citira-ni rad nije isti onda se navodi ime autor, naziv dela italikom, zapeta i broj strane koja citirana.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, str. 66.

• Ukoliko se citira tekst sa više strana koje su tačno određene, one se razdvajaju crticom, posle čega sledi tačka. Ukoliko se citira više strana koje se ne određuju tačno, posle broja koji označava prvu stranu navodi se “i dalje” sa tačkom na kraju.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 55-61.

Primer: Veselin Čajkanović, *O srpskom vrhovnom Bogu*, 66 i dalje.

• Ukoliko se citira podatak sa iste strane iz istog dela kao u prethodnoj fusnoti, koristi se latinična skraćenica za *ibidem* italikom, sa tačkom na kraju (bez navođenja imena i prezimena autora).

Primer: *Ibid.*

• Ukoliko se citira podatak iz istog dela kao u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, koristi se latinična skraćenica *Ibid.*, sa zapetom, i navodi se odgovarajuća strana i stavlja tačka na kraju.

Primer: *Ibid.*, 75

4. Citiranje propisa

• Propisi se navode punim nazivom u kurentu – obično, potom se italikom navodi glasilo u kojem je propis objavljen, a posle zapete broj i godina objavljivanja, ponovo u kurentu – obično.

Primer: Zakon o izvršnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

• Ukoliko se pomenuti zakon citira i kasnije, prilikom prvog pominjanja posle crte navodi se skraćenica pod kojom će se propis dalje pojavljivati.

Primer: Zakon o izvršnom postupku – ZIP, *Službeni glasnik RS*, br. 125/04.

• Ukoliko je propis izmenjivan i dopunjavan, navode se sukcesivno brojevi i godine objavljivanja izmena i dopuna.

Primer: Zakon o društvenoj brizi o deci, *Službeni glasnik RS*, br. 49/92, 29/93, 53/93, 67/93, 8/94.

• Član, stav i tačka propisa označava se skraćenicama čl., st., i tač.

Primer: čl. 7, st. 2, tač. 4, ili čl. 3, 4, 5, i 7., ili čl. 5-9, itd.

4. Citiranje tekstova sa interneta

• Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice i datum pristupa stranici.

Primer: Roger Clarke, "Biometrics and Privacy", studija preuzeta sa adrese <http://www.anu.edu.au/people/Roger.Clarke/Biometrics.html>. 15. april 2001.

Posebne napomene:

• Radovi se predaju u štampanom i elektronskom obliku, s napomenom autora u kom pismu treba da se štampaju – ćirilicom ili latinicom.

• Svaki članak treba da ima sažetak i ključne reči na engleskom. Rezime i ključne reči možete da pošaljete na srpskom pošto časopis ima mogućnost da obezbedi prevod sažetka i ključnih reči na engleski.

• Redakcija zadržava pravo da prilagođava rad opštim pravilima uređivanja časopisa i standarda srpskog jezika.

• Svi članci se daju na UDK klasifikaciju, i posle šest meseci do godinu dana dostupni su i preko veb-sajta časopisa. Za sada su dostupni besplatno.

• Časopis, nažalost, nema sredstva da saradnicima isplaćuje honorar, ali zato svaki saradnik može da dobije broj primeraka koji mu je potreban.

HERETICUS

Journal for the Re-examination of the Past
Vol. VI (2008), No. 3-4

TABLE OF CONTENTS

<i>Introductory Note</i>	5
--------------------------------	---

PROHIBITION OF DISCRIMINATION IN SERBIA

<i>Vesna Rakić-Vodinečić</i> The European Commission against Racism and Intolerance	11
<i>Vladimir V. Vodinečić</i> Civil Law Protection against Discrimination	22
<i>Saša Gajin</i> Family Violence	46
<i>Damjan Tatić</i> Protection of Persons with Disabilities in Serbia	67
<i>Galjina Ognjanov</i> Ethnic and Gender Equality in Advertisements in Serbia	77
<i>Zoran Skopljak</i> Price Discrimination in Competition Law	89
Appendix Model Act against Discrimination	98

Research

<i>Ljubomir Petrović</i> Life of People with Disabilities in the Kingdom of Yugoslavia	115
<i>Vladimir Petrović</i> Law and Social Sciences in the Struggle against Discrimination	147
<i>Damjan Tatić</i> Inequality of Persons with Disabilities	168
<i>Predrag Vukasović</i> Disability Organisations in Democratic and Competitive Environment	180

Essays

<i>Todor Kuljić</i>	
11968: Three Paradoxes in the Anniversary Ceremony in Belgrade 2008	207
<i>Dejan A. Milić</i>	
“Family in Mourning” or “Thinking of a Common Serbian Bull”	212

Developments

<i>Martin Luter King</i>	
Dreaming	223

Events

<i>Saša Gajin</i>	
To be Modern or Defeated	229
<i>Aleksandar Roknić</i>	
Inequality in the Public Sector	233
<i>Marinko M. Vučinić</i>	
Unprincipled Political Coalitions	237

Views

<i>Marinko M. Vučinić</i>	
Serbs in Montenegro and our Indifference	247
<i>Vladimir Marković</i>	
What “Insider” Discovers and What It Hides	251

Interviews

<i>Alesandro Simoni</i>	
Anti-discrimination Legislation in Europe	255
<i>Klod Kan, Branimir Pleša</i>	
Status of Roma Population in Europe from the fall of Berlin Wall	257
<i>Damjan Tatić</i>	
United Nations Convention	259
<i>Predrag Vukasović</i>	
How to identify Discrimination	263
Messages and Morals of Serbian October (11)	
<i>Verica Barać</i>	
Time of Great Terror	268
<i>Jovica Trkulja</i>	
Spelling of Democracy	290

Controversies

<i>Marinko M. Vučinić</i>	
Republika Srpska delenda est	311

Memories

<i>Jovica Trkulja</i>	
Correction of Injustice	319
<i>Jovica Trkulja</i>	
Debt to a Great Man	329
<i>Jovica Trkulja</i>	
Oasis of Law	335

Dossier

<i>Jovica Trkulja</i>	
Rehabilitation of Political Convicts in Serbia (3)	341
Rehabilitation of Bogdan Lončar and Milenko Braković	343

Retrospectives and Review Articles

<i>Vladimir Petrović</i>	
Return to History, Examining the Discrimination in Serbian History	349
<i>Jovica Trkulja</i>	
Rights of Persons with Disabilities (Damjan Tatić, <i>Protection of Human Rights of Persons with Disabilities</i>)	357
<i>Damjan Tatić</i>	
Anti-Discrimination Legislation: Guide (Saša Gajin, ed., <i>Anti-Discrimination Legislation: Guide</i>)	363
<i>Dobrica Gajić</i>	
Mystics of Love (Majstor Eckhart, <i>Love Transforms us into What we Love</i>)	367
<i>Miroslav Svirčević</i>	
Homage to Clash of Civilisations Theoretician (Samuel Huntington, <i>American National Identity</i>)	370
<i>Čedomir Antić</i>	
Behind the Humanitarian Mask (M. Gersensfeld edit., <i>Behind the Humanitarian Mask: The Nordic Countries, Israel and the Jews</i>)	375
<i>Guidelines for Contributors</i>	379

Objavljivanje ovog broja pomogao je

B | T | D The Balkan Trust
for Democracy

A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

BALKANSKI FOND ZA DEMOKRATIJU

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

3-4/2008

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. - Vol. 6, No. 3-4 (2008) -
. - Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2008-. - 23
cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past

Vol. VI (2008), No. 3-4

Editor-in-chief

Prof. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Srđan Cvetković, MA

Marinko Arsić Ivkov

Dr. Predrag J. Marković

Dejan Milić

Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Vladimir Petrović, MA (secretary)

Prof. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Executive publisher

Dosije, Belgrade

www.dosije.co.yu

Printrun

400 copies

Front-page illustration

Milo Milunović, Wounded Bird 1963

© 2008. Center for Advanced Legal Studies

ISSN 1451-5822

9 771451 582001